

Віктор Заруба

Історик
держави
і права
України
академік

Михайло
СЛАБЧЕНКО
(1882-1952)

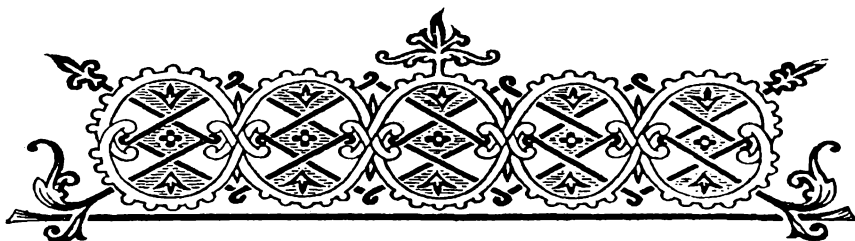
Були й за гетьманів співці, —
Що вічнії співи зложили.
А як їх наймення, і де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?!

Леся Українка

“Все життя його нероздільно було сполучене з життям України. Він жив її життям, страждав її горем, був щасливий її щастям. Можна любити Україну так, як любите її ви, але більше як він — не можна. Він не жив — він горів любов’ю до України”

Сергій Єфремов
(з промови на пошану О. Кониського)

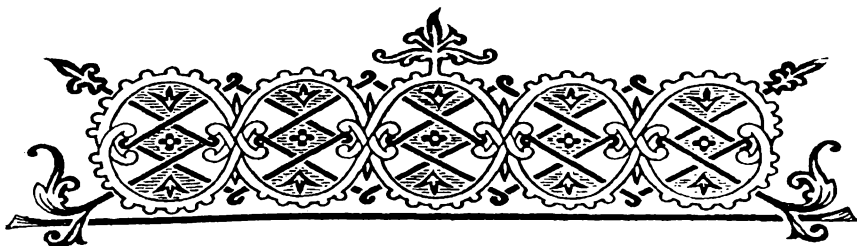
VIKTOR ZARUBA

**THE HISTORIAN OF STATE
AND LAW OF UKRAINE
ACADEMICIAN
M. YE. SLABCHENKO
(1882–1952)**

MONOGRAPH

**DNIPROPETROVS'K
«LIRA LTD»
2004**

ВІКТОР ЗАРУБА

**ІСТОРИК ДЕРЖАВИ
І ПРАВА УКРАЇНИ**

АКАДЕМІК

**М. Є. СЛАБЧЕНКО
(1882–1952)**

МОНОГРАФІЯ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬК
«ЛІРА ЛТД»
2004**

ББК 63.3 (4 УКР)

З 35

УДК 930.477 (092: Слабченко)

*Ухвалено до друку Вченою радою
Юридичної академії МВС
(протокол № 4 від 25 грудня 2003 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ

Голуб А. І., доктор історичних наук, професор, кафедра російської історії Дніпропетровського національного університету;

Ісаєвич Я. Д., доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів);

Фрицький О. Ф., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри конституційного права Юридичної академії МВС (м. Київ);

Ярмиш О. Н., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, професор кафедри теорії та історії держави і права, ректор Національного університету внутрішніх справ (м. Харків).

З 35 Заруба В. М.

Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с., іл.

ISBN 966-7894-64-9

У монографії на значному архівному матеріалі відтворено життя видатного історика держави і права України академіка М. Є. Слабченка (1882–1952), досліджено його роль у розвитку юридичної й історичної науки та проаналізовано творчий доробок з історії українського права. На тлі багатой фактами біографії в книзі йдеться не лише про непросту життєву сільветку науковця, але й показано складні суспільно-політичні події першої третини ХХ ст. Розкрито внутріакадемічне життя, наукові та суспільні погляди українських учених – істориків та юристів, непросту ситуацію в національній історичній та історико-юридичній науці.

Для науковців, студентів, учителів, усіх, хто цікавиться історією та правознавством.

© Заруба В. М., 2004

© ПП «Ліра ЛТД», 2004

ВСТУП

9 березня 1930 року на сцені харківської опери розпочалося дійство, розігране за сценарієм ГПУ, під назвою справа “Спілки визволення України” (процес 45-х). Поруч із Сергієм Єфремовим, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Осипом Гермайзе, Андрієм Ніковським, Михайлом Івченком та іншими на лаві підсудних сиділи й Слабченки: батько Михайло Єлисейович – відомий учений, історик права, академік ВУАН – та син Тарас, зоря слави котрого щойно почала сходити. Після засудження вченого тривалий час його життя та наукові досягнення не вивчалися, замовчувалися або фальсифікувалися і не були доступні широкому науковому загалу. Проте в особі Михайла Слабченка (1882–1952) українська наука і культура мали обдарованого, непересічного дослідника, визначного організатора науки, професора та академіка, самовідданого культурно-громадського діяча, вченого-універсала. Його наукові праці торкаються історії, правознавства та економіки, і висновки, зроблені в них науковцем, актуальні й нині для цих дисциплін, що є свідченням новаторства академіка. Ім’я М. Слабченка належить до когорти корифеїв національної української науки, серед яких М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Багалій, М. Василенко, М. Яворський, Л. Окиншевич, Н. Полонська, О. Оглоблін та інші. Він написав більше десятка монографій, понад дві сотні статей, ще в 20-і роки отримав усеукраїнське визнання і популярність, завдяки тому що створив власну школу україністики, став одним із засновників національної історико-правової науки і нового навчального предмета – “Історії держави і права України”, першим склав та оприлюднив схему історії України XIX століття, започаткував нові історико-юридичний та соціально-економічний напрямки історичних досліджень.

З огляду на зазначене, дослідження життя і наукової творчості М. Є. Слабченка становить актуальну проблему гуманітарних наук. *Актуальність* зумовлюється зростанням наукового і суспільного інтересу до постаті вченого, до його науково-організаційної та громадської діяльності, до праць, у яких розкриваються державотворчі та державницькі начала українського народу, значним зацікавленням історією держави і права України, яка дістала усебічне висвітлення в творчому доробку академіка. Потреба у вивченні біографії й аналізі праць М. Слабченка обумовлена поєднанням у них таких актуальних проблем сучасної науки, як дослідження і реабілітація вчених, котрі зазнали репресій, гонінь і замовчування, дослідження історії наукових товариств та науково-дослідних установ, теж репресованих

того часу, наукових шкіл, їхньої класифікації за напрямками, історіософією, взаємодією і боротьбою. Це – моральний обов'язок сучасних учених перед попередниками. Під час опрацювання обраної проблеми внесено багато нового до історії кількох наук, розкрито нові факти в біографіях кільканадцяти визначних діячів науки і культури України, введено до наукового обігу значний масив нових архівних джерел, теоретично осмислено наукову спадщину вчених першої половини ХХ століття, що у свою чергу сприяє вивченню, узагальненню і засвоєнню досвіду, набутого нашими попередниками. Створення наукової біографії М. Є. Слабченка збагатить також національну біографістику, що як історико-культурне явище в історії, як наукова біографія, як галузь історичної науки переживає (після занепаду в радянські часи) сьогодні в Україні справжнє відродження. Це засвідчує низка історико-біографічних творів про визначних діячів історико-юридичної та історичної науки, культури, релігії як далекого, так і недавнього минулого. Маю на увазі монографії про М. Грушевського [268], О. Оглобліна [264], А. Синявського [317], Н. Полонську-Василенко [263], М. Василенка [276], М. Яворського [442] та інших. Вивчення і визначення належного місця кожної персоналії робить історію науки антропоцентричною, наповнює її живими, діяльними, неординарними людьми, особистостями, творцями прогресу, переосмислює роль особи в історії, сприяє формуванню і зміцненню національної свідомості. Відтак, створення спеціальної монографічної праці про М. Є. Слабченка видалося нам актуальною, доречною і своєчасною потребою.

Мета такої монографії, перш за все, дослідити історіографічну та джерельну базу сучасного слабченкознавства, подати максимально об'єктивний біографічний нарис життя, науково-педагогічної, громадсько-політичної та науково-організаційної діяльності в контексті розвитку національно-державницької ідеології, критично узагальнити вже зроблене попередниками та сконцентруватися на недослідженому або малодослідженому. На підставі комплексного наукового вивчення та аналізу найбільш детально, послідовно й об'єктивно подати процес становлення наукових шкіл в історичній та історико-юридичній науці, їх розвиток, взаємодію і боротьбу, показати стосунки в середовищі наукової академічної еліти, визначити місце М. Слабченка в цих процесах, а також у розвитку юридичної та історичної наук, у вивченні історії держави та права України, в суспільному русі. Дослідивши і проаналізувавши творчий доробок М. Слабченка з погляду історіографії, визначити основні мотиви та напрямки творчості, джерельну основу праць, методикау і методологію, філософію та історіософію, теоретичні та світоглядні позиції, показати його внесок у теорію і практику історії держави та права, в теорію становлення економічної незалежності України в процесі її історичного розвитку, в основні проблеми політичної і соціально-економічної історії України. Здійснити аналітичний огляд життєвих принципів, суспільних поглядів, виявити і залучити до нау-

кового обігу якомога більше джерел, зіставляючи та критично розбираючи які висловити власну точку зору на основні проблеми, пов'язані з життям та науковими працями вченого.

Хронологічні рамки монографії окреслені роками життя і діяльності М. Є. Слабченка – 1882–1952 рр., що ввібрали в себе складні і суперечливі події кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Головне ж проблемне насичення сюжету припадає на 1908–1930 рр. – період наукового і суспільного злету одеського суспільствознавця.

Об'єктом даного дослідження є життя, наукова та громадська діяльність М. Слабченка, його творча спадщина та її місце в історії і культурі України. Предметом вивчення став комплекс історичних та історіографічних джерел, пов'язаних з діяльністю й історико-юридичними поглядами М. Слабченка, через які ми намагатимемося пізнати еволюційні закономірності становлення і розвитку принципів, світогляду, дій та вчинків вченого.

Методологічною основою праці стали, насамперед, засади історизму, науковості, документалізму й об'єктивності, в межах яких застосовано також загальнонаукові методи дослідження – формально-логічний, типологізації, періодизації та класифікації, міждисциплінарні – мікроаналізу, функціонального аналізу й структурно-системного підходу, а також конкретно-історичні методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-аналітичний. За допомогою проблемно-хронологічного методу вдалося скласти періодизацію життя і творчості вченого; користуючись порівняльно-історичним методом, здійснено поглиблений аналіз документів, праць, джерел і встановлено вірогідність тих чи інших фактів досліджуваної проблеми. Історико-генетичний метод допоміг розкрити послідовність сутності і зміни реальності, яка вивчається, – в конкретному випадку це життя і творчість М. Слабченка. За допомогою функціонального аналізу досліджувався взаємовплив систем різних рівнів, – тобто, як на життєве *credo*, поведінку вченого впливали державні режими, родина, друзі, наукова еліта, оточення, колеги та інші. Означені методи дали змогу якомога повніше вирішити поставлену проблему, йти від аналізу до синтезу і від синтезу до аналізу.

Сподіваємося, що ця монографія матиме достатнє *практичне застосування*. Одержані в процесі тривалого пошуку результати можуть бути використані під час написання спеціальних досліджень і узагальнювальних курсів з історії держави та права України, з історії України, історії економічних учень, під час написання курсових, конкурсних, дипломних та дисертаційних робіт з цих дисциплін, під час викладання в школах та вузах, у краєзнавчій роботі. Гадаємо, що фактичний бік праці становитиме внесок у розвиток історико-правової науки та історіографії. Наші надії ґрунтуються на тих нових документах і даних, які ми вводимо в науковий обіг. Передусім – це дослідження школи М. Слабченка, ґрунтовний аналіз його праць, а також уперше залучені

нові і маловідомі джерела, вся наявна література дозволили більш достовірно реставрувати життєву сільветку академіка, встановити нові й підтвердити відомі факти, гіпотези, передбачення. Це є перше монографічне дослідження, подане в комплексі з рукописно-мемуарною спадщиною, що дає змогу якнайповніше розкрити образ ученого, його внутрішній світ, стосунки з відомими науковцями, а також маловідомий трагічний період його життя. Наукова новизна полягає і в розкритті ролі М. Слабченка в національно-визвольному русі, в історіографії, в заснуванні дисципліни “Історія держави і права України”, у створенні школи україністики, в упорядкуванні найповнішої біобібліографії дослідника, в авторських оцінках і висновках щодо його наукового доробку.

Що це дійсно так, підтвердила *апробація* результатів нашого дослідження. Ще студентом Дніпропетровського державного університету у 1977 році, вивчаючи тему участі українського козацького війська в російсько-турецьких війнах, автор знайшов у спецхранах праці М. Слабченка і розпочав ретельно вивчати і їх, і життя їхнього автора (що тоді було майже неможливо). Упродовж усього часу вдалося кілька разів виступати на засіданнях гуртків, наукових товариств, на конференціях (“Культура Півдня України” [1992 р.]; “Академік М. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях” [1995 р.]; “М. Слабченко: життя, наука і громадська праця” [2002 р.]; “XII Міжнародна історико-правова конференція” [2004 р.] з доповідями про М. Слабченка, написати і опублікувати кільканадцять газетних та журнальних статей, нарис у монографії, статті у наукових збірниках.

Структуру книги визначив проблемно-хронологічний підхід до опрацювання теми. Монографія складається з двох частин: у першій подано нарис життя і творчості М. Слабченка (в чотирьох розділах), а в другій – розкрито теоретичні засади наукового світогляду вченого та проведено аналіз його головних історико-юридичних праць (розділ п’ятий). Додаються також список використаної літератури та джерел, іменний покажчик й покажчик вжитих скорочень.

І насамкінець зазначимо, що, прагнучи зруйнувати старі радянські стереотипи про М. Слабченка, ми намагалися подати його живий, реальний образ, з позитивними рисами та недоліками, уникнути забронзовування, прагнули не муміфікувати, заморозити і лаком покрити цю постать, а залишити простою і доступною як для читача, так і для майбутніх дослідників.

РОЗДІЛ

1

Історіографічна та джерельна бази дослідження

Вивчення складної біографії та багатогранної наукової творчості визначного українського вченого – історика держави і права України, історика, літературознавця Михайла Єлисейовича Слабченка (1882–1952) залишається актуальною науковою проблемою, з огляду на його вагомий внесок до національної культури. Тому дослідження життя українознавця буде доречно розпочати історіографічним оглядом літератури про нього, метою якого є з'ясування етапів наукового опрацювання, основних здобутків і проблем, а також перспектив і провідних напрямків подальшої праці над біографією і творчістю академіка.

*1 1 Стан наукової
розробки проблеми
в історіографії*

Власне, вивчення наукової діяльності Михайла Слабченка розпочалося одночасно з початком його творчості. Тобто перший період досліджень був рецензійний і тривав двадцять років – з 1909 року по 1929 рік. Коли в 1909 році молодий учений написав першу монографію “Малорусский полк в административном отношении”, на неї з'явилася містка позитивна рецензія учня Володимира Антоновича, професора Новоросійського університету Івана Линниченка. Відзначивши низку “серьезных достоинств труда” і визначних здібностей автора, рецензент рекомендував працю до друку, завдяки чому вона і з'явилася в “Записках” університету [12, с. 17].

На перші праці вченого (“Малорусский полк”, “Опыты по истории права Малороссии”) рецензійно відгукнулися Микола Василенко (Записки НТШ. – Т. 108, 113, 116), Павло Клепацький (Известия одесского библиографического общества. – 1913. – Т. 2.), Іван Лебединський (Украинская жизнь. – 1914. – № 9), Левко Пахаревський (Рада – 1911. – № 145). І якщо М. П. Василенко дуже критично, навіть розгромно поставився до праць початківця, то решта рецензентів досить позитивно оцінили наукові спроби вченого.

Ця неоднозначна, бурхлива реакція на творчість дослідника засвідчила появу неординарної особистості в науці, яка зможе не лише спричинити гостру дискусію, але й дати багато в плані творчості. Як підтвердження – 1920-ті роки, коли історик, ставши професором Одеського ІНО, почав друкувати одну велику книгу за іншою, випустивши п'ять томів “Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни”, двотомні “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття”, низку цікавих і дискусійних статей. Учений опинився в епіцентрі боротьби нових ідей і концепцій у науці, брав активну участь у тогочасному історіографічному потоці. А тому і рецензійна оцінка його творчості була різною. Позитивно, прихильно оцінювали науковий доробок професора Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін, К. Антипович, Л. Окиншевич, В. Пархоменко. Вони відзначали широту ерудиції науковця, глибину дослідження джерел, елементи новизни у висновках і в гіпотезах, революційний, нетрадиційний підхід як до відомої, так і до нової проблематики. Більш стримано, а часом критично і в'їдливо писали про праці М. Слабченка вчені, прихильні до ідей та школи Михайла Грушевського (так звані “грушев'янци”). У рецензіях і виступах М. Ткаченка, Д. Солов'я, П. Клименка, О. Гермайзе, К. Студинського, П. Матвієвського, К. Харламповича, П. Федоренка звучали докори в недосконалому опрацюванні джерел, у передчасності висновків, у хибності окремих гіпотез. Зокрема, думка про існування в Україні за часів Б. Хмельницького власної монети, висловлена вченим, викликала гостру дискусію, у якій узяли участь В. Шугаєвський, М. Петровський і А. Єршов, заперечуючи подібні припущення. Можна сказати, що вченого опосередковано підтримала українська закордонна історіографія (І. Борщак, І. Крип'якевич), яка доводила правильність подібної гіпотези, хоча й незалежно від М. Слабченка.

Ще більш вороже, ніж “грушев'янци”, поставилася до Михайла Єлисейовича марксистська історіографія. Рецензії і виступи І. Фааса, Е. Фельдмана, Р. Шпунта, М. Яворського, М. Рубача, В. Левитського, О. Малиновського, А. Річицького були сповнені гострих характеристик, а часом і політичних випадів та звинувачень, що в умовах тоталітаризму загрожувало не лише науковій кар'єрі вченого, але й особистому життю (врешті, згодом так і сталося). Історики-марксистки закидали М. Слабченку аполітичність, поверховість і непослідовність положень діамату, істмату, ігнорування соціології марксизму, нерозуміння еволюції та структури землеволодіння і капіталістичного розвитку в місті, звинувачували в економічному та механістичному матеріалізмі, незнанні творів Леніна, Маркса, нерозумінні більшовицької політики (особливо національної) в Україні.

На окремому місці в дослідженні життя і творчості М. Слабченка нечисленні, але вагомі згадки про нього академіка Дмитра Багалія – прихильника, благодійника й покровителя одеського історика. У притаманному йому спокійному і зваженому тоні Дмитро Іванович у “Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (Історіографічний вступ. – Х., 1928. – Т. I. – С. 99) написав, що, “крім Києва і Харкова, також і Одеса, зокрема в особі проф. М. Слабченка, зробилася третім видатним осередком історії України” На тлі несхвальної критики це звучало високою оцінкою визначного вченого. Д. І. Багалій першим в історіографії подав хоч і невеликий, але все ж перший загальний нарис життя і творчості М. Слабченка з оцінними моментами (Багалій Д.І. М.Є.Слабченко // Матеріали до обрання нових академіків ВУАН. Характеристики на кандидатів на академіки ВУАН, подані з доручення особливих комісій (Додатки до вістей ВУАН № 5–6 за 1929 рік). –К.: ВУАН. –1929. – С. 4–5).

У нарисі Д. Багалій подає коротку біографію вченого, називає загальну кількість наукових праць (більше 200) та перераховує головніші з них. Найвизначнішими ж вважає “Організацію господарства України...”, де вперше систематично і скрупульозно досліджено соціально-економічну історію Запорозжя та Гетьманщини XVII–XVIII ст., при цьому зазначивши, що окремі праці, наприклад двотомні “Матеріали”, метою яких є заповнити лакуни в науковій і навчальній літературі, є лише синтетичні огляди історії, а не наукові досліди. Для методики і методології М. Слабченка, на думку Д. Багалія, характерними є глибокі знання джерел та літератури, ерудиція, оригінальні висновки, схильність до розробки історико-юридичних проблем, нахил до соціології, що дало йому підстави залучити вченого до істориків-марксистів і назвати “безперечно найвидатнішим істориком українського і запорозького господарства”

З огляду на відносну молодість М. Слабченка (48 років), більш суттєвих історико-біографічних праць про нього до кінця 20-х років не з’явилося. Високу оцінку доробку Михайла Єлисейовича дала і тодішня зарубіжна українська історіографія. Про нього часто і позитивно згадував Дмитро Дорошенко у відомій книзі “Огляд української історіографії” (Прага: Український Університет у Празі. – 1923. – С. 168, 199, 208–209), високо оцінюючи

Д. Дорошенко

його ранні наукові роботи і визнаючи талант та ерудицію дослідника, належність до провідних фахівців історії держави і права, який тяжіє до державницького напрямку в національній історіографії.

У січні 1930 року М. Є. Слабченка заарештовано й згодом засуджено харківським процесом у справі організації “Спілки визволення України” на 6 років таборів та 10 років позбавлення прав. Почався новий період у житті вченого – майже без творчості і публікацій до листопада 1952 року, який став новим етапом у вивченні його життя і спадщини, котрий тривав до його реабілітації у 1989 році. Він розділяється гранично й ідеологічно чітко на радянську історіографію та зарубіжну україністику.

Якщо хтось зацікавиться цим питанням чи комусь спаде на думку відшукати відповідь у радянських виданнях, довідниках і енциклопедіях тих років, то годі й праці! – Жодної згадки... Пишучи про історію АН, про розвиток історичної науки за роки радянської влади, номенклатурні історики жодним словом не спромоглися пом’янути вченого: з 1930 року про нього або зовсім нічого не писали в жодній радянській енциклопедії чи виданні з історії Академії наук, ніби не було ніколи ні його, ні численних праць, написаних ним, або згадували прізвище із звичайною ярликовою лайкою. Ім’я та діяльність вченого піддано забуттю та остракізму, твори відправлено в спецхран чи знищено. Тому навіть важко назвати словом “вивчення” те, що мало місце в радянській історіографії стосовно М. Слабченка.

Початок цьому поклала стаття Трохима Скубицького “Классовая борьба в украинской исторической литературе” (Историк-марксист. – 1930. – Т. 17), а продовжила спеціальна голобельна стаття Льва Окиншевича “Шлях до фашизму: Историко-юридичні праці М. Є. Слабченка” (Україна. – 1932. – Кн. 3). Обидві статті нічого спільного з наукою не мають: виконані на замовлення партії та ГПУ, вони нависли на вченого ярлик “фашиста”, “буржуазного націоналіста”, припечатавши йому надовго тавро “нацдема”, і ніби поставили табу на подальше вивчення та використання його праць. Виходячи з ідеологічних постулатів Т. Скубицького і Л. Окиншевича, їхні наступники ставилися аналогічно і до М. Слабченка. Дослідники історії науки в Україні або цілком не писали нічого про вченого, або згадували з шойно названими ярликами. “Історія Одеського університету” (1968 р.) переконує читача в тому, що М. Слабченко “не був допущений до викладацької діяльності у зв’язку з причетністю до українського буржуазного націоналізму” (с.328). Означену сентенцію через її абсурдність можна сприймати як невдалий жарт.

Зокрема, зовсім не зазначено, що був такий історик і академік, в “Історії Академії наук Української РСР” (К., 1967) та в “Истории Академии наук Украинской ССР” (К., 1979). У скандальній (через численні фальсифікації та замовчування) “Радянській енциклопедії історії України” знайшлося місце для всіх комуністичних злочинців – від Леніна до Щербицького, для численних так званих докторів історичних наук, які стали ними, переписуючи в дисертації передовиці з “Правди” про “керівну роль компартії”. Лишень місця для провідного українського історика, засновника і керівника одеського осередку національної історіографії у авторів енциклопедії не знайшлося, позаяк науку в ній “взято на скабу” (А. Скаба – головний редактор РЕІУ). І коли в 1982 році вченому виповнилося 100 років з дня народження, Інститут історії (що так добре характеризує його) знову демонстративно промовчав.

Наїна Комаренко в 1972 році в статті “Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках” (Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1971. – Вип. 4) ще згадувала про М. Слабченка як про керівника Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. А в 1973 році в її монографії “Установи історичної науки в УРСР 1917–1937 рр.” уже немає й цього. Як про “буржуазного націоналіста” сказано про вченого в праці “Розвиток науки в УРСР за 40 років” (К., 1957), у “Путівнику по Державному архіві Одеської області” (Одеса, 1961. – С. 351). Без жодних характеристик писали про вченого і його твори В. Дядиченко, Ф. Лось та В. Сарбей у монографії “Развитие исторической науки в УССР” (К., 1970. – С. 19). Прояви буржуазного націоналізму знайшли в творах М. Слабченка автори книги “Розвиток історичної науки за роки Радянської влади” (К., 1973). А придворна “Историография истории УССР” (К., 1986. – С. 100) зарахувала академіка М. Слабченка до “послідовників буржуазно-націоналістичних поглядів М. Грушевського”, що взагалі є цілковитим нонсенсом, бо М. Слабченко постійно суперечив поглядам М. Грушевського.

Учені-фахівці, які просто не могли не користуватися творами М. Слабченка, теж по-різному підійшли до цього дражливого для них питання. О. Нестеренко в праці “Розвиток промисловості на Україні” (К., 1958 – 1962. – Т. 1–2) просто умовчав, що використав його твори. Про людське око критикував М. Слабченка за незнання джерел В. Дядиченко в “Нарисах суспільно-політичного устрою України кінця XVII – першої чверті XVIII ст.” (К., 1959), а сам у повному обсязі користувався теж тими джерелами. В. Голобуцький у книзі “Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр.” (К., 1961. – С. 50–51),

знаючи, що власне М. Слабченко в 1920-ті роки найбільше спричинився до дослідження і цього періоду історії, і самого архіву Січі, який знаходився тоді в Одесі, написав, що твори вченого – суцільна помилка, в якій він “гальванізує” погляди А. Скальковського та буржуазно-націоналістичних істориків. Гіперкритично підійшли до творів вченого і дослідники історії судівництва та права – А. Пашук (Суд і судівництво на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. 1648–1782. – Львів, 1967. – С. 32) та А. Ткач (Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – С. 67–68).

І не всі радянські історики та правознавці в тому винні – епоха була така. Той же В. Дядиченко в Київському університеті говорив добрі слова про М. Слабченка своїм студентам (це засвідчує С. Білокінь, який саме від нього вперше почув про такого вченого). В Одеському університеті розповідали про вченого Саул Боровой та Самсон Ковбасюк, у Харківському університеті – Іван Рибалка. У Росії, де переслідування “націоналістів” було не таким нав’язливим і де мало знали, хто такий М. Слабченко, добрі слова і окремі факти біографії змогли навіть надрукувати колишній аспірант історика Микола Рубінштейн (О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 93–94) та учень останнього С. Дмитрієв (К истории советской исторической науки. Историк Н. Л. Рубинштейн // Ученые записки Горьковского университета. Серия историко-филологическая. – Горький, 1964. – Вып. 72. – Т. I. – С. 448).

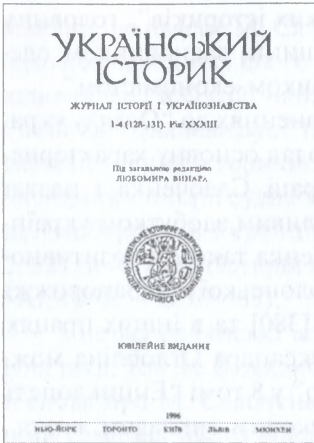
На тлі радянського замовчування та очорнення поодинокі згадки про вченого в зарубіжній україністиці виглядають визначними досягненнями. Щоправда, їм властива фрагментарність, епізодичність, глорифікація та ідеалізація одесита як жертви комуністичного режиму, а також відсутність достатньої джерельної бази. У 1930-х роках, коли Т. Скубицький і Л. Окиншевич “обмазували” М. Слабченка дьогтем, Теофіль Коструба у Львові 1934 року в статті “З найновіших дослідів над економічною історією України” (Український агрономічний вісник. – Кн. I. – С. 10–16) дав високу оцінку працям Слабченка, які, на думку рецензента, роблять високу честь українській історичній науці як вагомий внесок до неї.

Ще за життя вченого (хоч він про це і не знав), 1949 року, у загальній частині “Енциклопедії українознавства” (Т. I. – Ч. I. – С. 404, 1029), у розділах про розвиток науки в Україні, позитивно поціновано доробок академіка з визнанням його наукових заслуг. У позитивному контексті написала в 1956 році про М. Слабченка і Н. Полонська в “Історії Української Академії наук”. Досліджуючи “Українську історичну науку під советами” (1957. – С. 9–10, 16), Борис Крупницький назвав

ученого “одним з найвизначніших українських істориків”, головним дослідником історії Запорозжя та Гетьманщини, засновником одеської школи українознавства, “відомим істориком-економістом”

Того ж року Олександр Оглоблін у доповненнях до “Огляду української історіографії” Д. Дорошенка [473] подав основну характеристику наукової та науково-організаційної праці Слабченка і назвав найзначніші монографії і статті вченого важливим здобутком української науки. О. Оглоблін згадував про Слабченка також у позитивному контексті у вступній статті до книги Н. Полонської про Запорозжя XVIII ст. [381], у спогадах про Д. І. Багалія [380] та в інших працях. Узагальнювальним результатом дослідів Олександра Оглобліна можна вважати його статтю “Михайло Слабченко” у 8 томі “Енциклопедії українознавства”, яка стала першим комплексним викладом життя і діяльності вченого, з високою оцінкою його громадської, наукової та організаторської діяльності, побіжним аналізом головних праць. Цю ж статтю дубльовано в англійському варіанті енциклопедії [474, р. 159], а в її другому виданні, редагованому Аркадієм Жуковським, тексти О. Оглобліна доповнив І. Мигуль [475, р. 739–740]. О. Оглоблін вважав М. Слабченка істориком і правознавцем, представником нової революційної школи в державницькому напрямку, одним з її лідерів, людиною палкого темпераменту, противником більшовицького режиму, визначні заслуги як вченого визнавав за його працями з історії Гетьманщини та Запорозжя XVII–XVIII ст. [188; 382].

Великою цінністю відзначаються також спогади про одесита Наталі Полонської-Василенко, написані спочатку до 30-річчя процесу СВУ “Український самостійник” (1960. – № 4 (426).– С. 29–35) і передруковані згодом у збірнику “Спілка визволення України і Спілка української молоді. Спогади, документи і матеріали про діяльність” (СВУ. – Нью-Йорк, 1964. – № 2. – С. 126–130). Вони мають місце також в її ґрунтовнішому дослідженні: “Українська Академія Наук. Нарис історії” – 1918–1930. Т. 1. (Мюнхен, Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1956) та в статті “Історична наука на Україні за совєтської доби та доля істориків. – Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою (Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Париж, 1962. – Т. 173). Містяться елементи спогадів про М. Слабченка і в статті вченої, присвяченій Сергію Єфремову [408]. Наталя Дмитрівна подає цікаву характеристику стосунків історика з М. Грушевським, Д. Багалієм, М. Василенком, розповідає про перебіг справи з виданням архіву Січі. Вона вважає вченого “кращим дослідником внутрішнього устрою Запорозжя” [404, с. 131], а його арешт – “ударом по українській історіографії” [191, с. 35]. Проте

матеріали Н. Полонської, хоч і надзвичайно цінні, ми розглядаємо радше як мемуарне джерело, а не дослідження, бо написані вони головним чином на її власних спогадах.

Брак джерельної бази призвів до появи прикрих неточностей у працях Б. Крупиницького (який пов'язав школу М. Слабченка з Одеським товариством старожитностей), у О. Оглобліна (не пам'ятав дат життя М. Слабченка, не знав його подальшої долі, написав, що М. Слабченко належав до школи М. Грушевського) і в працях Н. Полонської (кілька неточних

дат, деяка невідповідність у назвах, у фактах біографії, цілковита відсутність інформації про вченого після 1930 року).

На підставі матеріалів О. Оглобліна, Н. Полонської та доступних в еміграції джерел до 100-річчя від дня народження правознавця подав об'ємисту дослідницьку статтю в "Українському історичному" (1982–1983. – № 3–4. – С. 19–39) – "Академік Михайло Слабченко. Матеріали до біографії та бібліографії" інженер Богдан Винар. Це перше значне спеціальне дослідження, присвячене науковцю, написане за всіма правилами історичної науки. Стаття містить вступ, у якому розкрито актуальність проблеми, подано історіографічний та джерелознавчий ескіз. Короткий біографічний нарис (хоч і з окремими помилками та неточностями) вперше розкриває більш-менш повно життя, наукову та організаційну діяльність історика, які автор оцінює високо і вважає жертвними з боку М. Слабченка. В окремих нарисах називаються й аналізуються праці з історії українського права, з історії розвитку народного господарства України, "Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст." та окремі статті. У додатку автор уперше в історіографії упорядкував вибрану бібліографію праць Михайла Слабченка, подавши 42 роботи за 1909–1942 роки (теж з окремими неточностями).

Скрупульозно і критично дослідивши наявні джерела (скористався архівами України, де тоді взагалі замовчували існування М. Слабченка, він не міг), Богдан Винар дійшов висновків, що праці вченого з економіки України унікальні, мають "піонерський характер", бо вперше подають її як самодостатню, "як живий, самобутній організм, який має власні інтереси і суперечить російським інтересам" (с. 33), а праці в царині історії українського права та внутрішнього устрою

Гетьманщини ставить поруч творів Олександра Лазаревського, Миколи Василенка та Лева Окиншевича. На думку автора, М. Слабченко, досліджуючи Запорозжя XVIII ст., “зробив цінний внесок в історію українського права” (с. 30), бо сказав про Січ як самостійну державну організацію із специфічним політичним устроєм та економічним укладом, з військовим та звичаєвим правом. Щоправда, теорію вченого про мусульманський феодалізм автор назвав “даниною часові” (с. 30).

Богдан Винар уперше окреслив коло проблем, які можуть бути для слабченкознавців предметом дослідження, і напрямки історично-дослідницького пошуку. Це – вивчення школи М. Слабченка, дослідження причин і наслідків арешту у справі СБУ, участь у історіографічній та особистій борні науковців 20-х років тощо. Автор був свідомий, що стаття має фактичні і хронологічні прогалини, неточності, у ній переважає описовість і міститься мало аналізу через брак джерел, тому і написав, що “відзначаючи 100-літню річницю народження цього визначного українського ученого, суспільного діяча і патріота, мусимо сказати, що поданий у цій статті матеріал є тільки першою спробою накреслити життєвий шлях Слабченка та бодай коротко сказати про важливіші його наукові праці” (с. 21). Мусимо визнати, що це йому вдалося, за що щира подяка від науки.

У тому ж номері редакція “Українського історика” розпочала публікацію праці М. Слабченка “Соціально-правова організація Січі Запорозької”, щоправда, не продовжила далі і не завершила цю добру справу (с. 137–148).

Теж до 100-літнього ювілею академіка канадський “Журнал українських студій” подав спогади шкільного учня М. Слабченка Януша Радзейовського про останні дні життя історика, котрі відкриваються маленьким вступом Івана-Павла Химки, який зробив короткий екскурс у біографію одесита та мемуариста (Radziejowski Janusz. The last years of Mykhailo Slabchenko // Journal of Ukrainian studies. Volume 8. – Number 2. – Winter 1983. – Pp. 81–84). У працях фахівців – істориків, правників та політологів діаспори і Заходу, як твердить В. Потульницький, роботи М. Слабченка широко використовувалися і мали популярність, особливо серед представників державницької школи [415].

Власне це все, що мала наша наука про академіка до 1989 року, коли відбулася його офіційна, законна (юридична) реабілітація, від чого, власне, і розпочався третій період в історії слабченкознавства, котрий триває і нині (1989–2004 рр.). 11 серпня 1989 року Постановою пленуму Верховного суду УРСР Михайло та Тарас Слабченки реабілітовані по судимості 1930 року у справі “Спілки визволення України” за відсутністю складу злочину. 30 березня 1990 року Постановою загаль-

них зборів АН УРСР “Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених” Михайла Слабченка поновлено в складі дійсних членів Академії. 2 липня 1992 року Бюро відділення історії, філософії та права АН України ухвалило рішення “Про заходи по відзначенню 110-річчя від дня народження М.Є. Слабченка”. Ці акти послужили законодавчою підставою відновлення доброго імені вченого і стали поштовхом у дослідженні його життя і діяльності.

Першою в тоді ще радянській науці назвала М. Слабченка талановитим ученим одеський історик Т. Попова на IV Республіканській краєзнавчій конференції восени 1989 року [411]. За нею в позитивному контексті почали згадувати про правознавця і його твори радянські історики В. Смолій, О. Гуржій, В. Степанков, В. Кравченко, В. Борисенко та ін. Після 50 років замовчувань і фальсифікацій це вже був прогрес. Хоча траплялися і рецидиви старого, закостенілого ставлення до вченого (О. Путро) [430]. Окремі історики взяли на власну ініціативу, самостійно, з ентузіазмом та за власні кошти досліджувати життя і діяльність вченого. Піонерами у цій справі, як то часто буває, стали краєзнавці. Першим в Україні біографічний нарис про Слабченка подав у газеті “Чорноморська комуна” (1990. – 12 червня) К. Димов (“Для багатьох залишився товаришем”). За ним з’явилася невеличка стаття Т. Ф. Григор’євої “З сім’ї робітника-каменяра (М. Є. Слабченко)” у збірнику “Репресоване краєзнавство 20–30-ті роки” (К.: Рідний край, 1991. – С. 32–37). У цих статтях уперше використано архівні матеріали, які уточнили окремі факти з біографії вченого.

У 1991 році, напередодні відзначення 110-річчя з дня народження М. Слабченка і під час свят з’явилася ціла низка науково виважених, заснованих на джерелах фундаментальних публікацій, котрі розкрили головним чином біографію, наукову та науково-організаційну діяльність вченого. Маю на увазі тези доповідей на конференціях в Одесі та Запоріжжі Сергія Водотики “Слабченко, як історик запорозького козацтва”, “Академик М. Е. Слабченко – судьба вченого”, його ж виступ у співавторстві з Людмилою Савенок “Внесок академіка М. Є. Слабченка в розвиток історичного краєзнавства Радянської України” на конференції в Кам’янці-Подільському [156; 158; 163].

Тоді ж вийшли і наші публікації, присвячені головним чином біографії вченого: “Адреса моя: Холодна гора, БУПР”, “Історик трагічної долі”, “Життя академіка Слабченка”, “Життя і смерть академіка Слабченка” [169; 171–173]. Нами вперше опубліковано листи вченого до Д. І. Яворницького (Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 56–59) з харківської в’язниці у 1930 році. 9 липня 1992 року вийшов ювілейний випуск одеської газети “Чорноморські новини”, повністю присвяче-

ний М. Слабченку, де опубліковано біографічну статтю В. Нарушевича, дослідження публіцистики та бібліографії вченого, проведене краєзнавцем Г. Зленком. Про “Роль академіка М. Є. Слабченка у розгортанні українського національно-визвольного руху в Одесі на початку ХХ століття” опублікувала статтю в Миколаєві Л. Савенок [196]. О. Гонтар і В. Скуратівський подали короткі коментарі про академіка до публікації його автобіографії та спогадів учениці вченого А. Лавріненко в журналі “Сучасність” (1992. – № 11. – С. 155) [164; 183; 449].

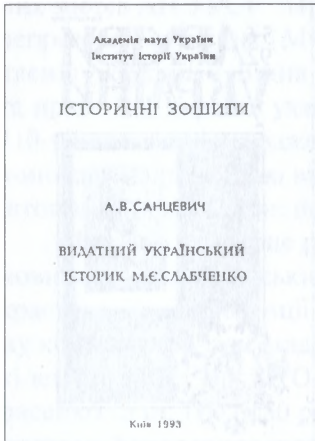
8 жовтня 1992 року відбулися Загальні збори відділення історії, філософії та права АН України, присвячені 110 річниці народження академіка М. Слабченка. На них виголошено кілька ґрунтовних різнопланових доповідей, котрі поповнили історіографічний аналіз життя і творчості одеського історика. Іван Курас, дослідивши “Життєвий і науковий шлях академіка АН України М. Є. Слабченка”, дійшов висновків щодо значущості наукових здобутків ученого і поставив його в ряд учених державницького напрямку національної історіографії [179]. Доступні на той час джерела про наукову та науково-організаційну діяльність історика систематизувала й охарактеризувала Людмила Савенок [194]. Віктор Шмельов зробив текстологічний та фактологічний аналіз щоденника одесита, С. Водотика порушив питання про “Створення академіком АН України М. Слабченком осередку українознавства в Одесі” і дійшов висновку про заснування ним окремої наукової школи в Україні [160]. Про фабрикацію справи СВУ і притягнення до неї М. Слабченка доповідав Ю. Шаповал [203], а про відновлення чесного імені репресованого дослідника розповів В. Чишко [202]. Матеріали зборів опубліковано у “Віснику АН України” (1993. – № 2. – С. 37–56). Засідання накреслило подальші напрямки досліджень слабченкознавців і ухвалило рішення видати окремі праці вченого, упорядкувати його бібліографію, увічнити пам’ять у меморіальних місцях в Одесі.

В. М. ЗАРУБА

ПОСТАТІ

Улітку 1993 року з'явилася в друку наша монографія “Постаті” (Дніпропетровськ: Україна, 1993), у якій великий розділ присвячено М. Слабченкові (с. 81–177). Історіографічну і рецензійну оцінку праці вже зроблено вченими [157, с. 12–13], тому, не спиняючись на цьому питанні, зазначимо, що в книзі подано нарис життя і творчості правознавця, упорядковано бібліографію основних праць за 1909–1992 рр. (59 позицій) і подано літературу про життя та наукову діяльність академіка.

Восени 1993 року в серії “Історичні зошити” вийшла окрема брошура співробітника Інституту історії України АН України Анатолія Санцевича “Видатний український історик М. Є. Слабченко” (К., 1993). Основну увагу автор сконцентрував на аналізі головних праць ученого – “Малорусский полк” та “Організація господарства України” Скрупульозно розібравши їх по розділах, дослідник дійшов висновку, що вони були новим словом у науці і є непересічним внеском до української історіографії. Він твердить, що окремі положення висновків М. Слабченка випередили час і навіть аргументи таких радянських істориків, як В. Дядиченко. А. Санцевич використав нові документи – листи історика до С. Єфремова, характеристику вченого від профспілки при обранні до Академії, знайдений ним рукопис монографії “Економічно-соціальний уклад Січі” – т. 5 “Організації господарства” тощо.

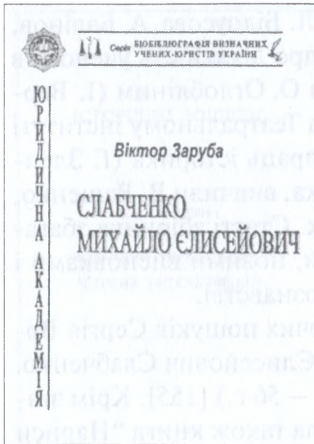
Визначним науковим фактом стала і поява в 1995 році в Одесі збірки статей “Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях” [145]. Хоч і невеликий за обсягом, але це перший збірник, присвячений виключно на пошану вченого. У ньому опубліковано результати досліджень з нових, раніше не доторкуваних напрямків у слабченкознавстві. Новим аспектам у біографістиці вченого присвячені статті І. Кураца, С. Водотики, Л. Савенок, розкрито мало відомі раніш факти про діяльність ученого в галузі педагогіки (О. Гонтар і

Л. Г. Юрченко), архівознавства та археографії (Л. Білоусова, А. Балінов, В. Хмарський), публіцистики (З. Першина), про діяльність ученого в одеській “Просвіті” (А. Мисечко), стосунки з О. Оглобліним (І. Верба), М. Бачинським (А. Бачинський), працю в Театральному інституті (Т. Максим’юк), труднощі бібліографування праць історика (Г. Зленко). Проблеми, порушені в творах М. Слабченка, вивчили В. Ващенко, А. Санцевич, Т. Гончарук, П. Пиріг, Н. Фроук. Статті збірника збагатили науку цінним дослідницьким матеріалом, новими висновками і хоч і незначними, але відкриттями в слабченкознавстві.

Своєрідним підсумком кількарічних творчих пошуків Сергія Водотики стала монографія “Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості” (К. - Херсон, 1998. – 56 с.) [155]. Крім згаданих вище статей, у автора того ж року вийшла також книга “Нариси історії історичної науки УРСР 20-х років” [159], де в 4 розділі є і нарис про вченого – “Творча спадщина академіка Михайла Слабченка” (с. 103–143). У монографії (відзначимо – це перше окреме монографічне дослідження про вченого) подано розгорнутий аналіз життєвого шляху, наукової, громадської та науково-організаційної діяльності історика. Книга складається з чотирьох розділів, передмови, висновків, бібліографічних посилань, основних дат життя дослідника та бібліографії його наукових праць. Критичний аналіз джерельної бази і добре знання літератури дозволили автору об’єктивно розкрити науковий та життєвий образ ученого, без глорифікації підійти до проблеми, показати як позитивні, так і негативні моменти в його житті і творчості. Збалансовано подано біографію і аналіз основних праць історика, визначено його місце в історіографічному потоці 1920-х років. Автор констатує належність М. Слабченка до державницького напрямку в історичній науці, характеризує як новаторські більшість його праць, відзначає заслуги у створенні осередку українознавства в Одесі, показує непрості стосунки з провідними вченими України.

Проте в цієї вагомій і цінній праці є два недоліки. Перший – не такий уже й суттєвий: книга не вчитана коректором і редактором і містить багато друкарських помилок. Другий – більш вагомий – полягає в тому, що автор (С. Водотика) увів у монографію без жодних застережень, посилань і змін усі статті Л. Савенка – своєї дружини. Про цей факт знають не всі, і мо-

жуть виникнути непрості запитання, та й чи не краще було б указати двох авторів на титулі, тим паче, що фактично ж так воно і є.

З'явилися також окремі публікації, у яких ідеться про стосунки М. Слабченка з О. Оглобліним, Н. Полонською-Василенко (І. Верба) [263, 264], з Д. О. Кравцовим (О. Юркова) [205]. Згадували про М. Слабченка вчені, котрі досліджували історіографію (П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв, В. Пристайко, Р. Пиріг, С. Кульчицький, В. Даниленко, Г. Касьянов, О. Гуржій), історію держави та права України (І. Усенко, К. Віслобоков). І. Усен-

ко подав першу в Україні енциклопедичну статтю про М. Слабченка в "Малій енциклопедії етнодержавознавства" (К., 1996. – С. 885) та в "Юридичній енциклопедії" [К., 2003. – Т. 5. – С. 509–510], а С. Водотика в книзі "Українське козацтво: мала енциклопедія" (К. – Запоріжжя, 2002. – С. 452–453).

До 120-річчя від дня народження вченого та у 50-ліття з дня його смерті в Юридичній академії МВС (м. Дніпропетровськ) 27 листопада 2002 року відбулася наукова конференція "Історик держави і права України Михайло Єлисейович Слабченко (1882–1952–2002)", на якій заслухано і обговорено 26 доповідей.

Таким чином, з поданого аналізу досліджень життя і творчості М. Слабченка, їх систематизації і класифікації можна зробити далі зазначені висновки. У вивченні біографії і наукової діяльності вченого чітко простежується три періоди. **Перший** – 1909–1929 рр. – можна назвати *рецензійним*: критична оцінка праць історика і правознавця, наукова реакція на його версії, ідеї та гіпотези, а звідси – фрагментарність дослідження, охоплення тільки окремих праць. І лише в замітці Д. Багалія узагальнювальний аналіз життя і творчості.

Другому періоду (1930–1989 рр.) притаманний загальний спад у використанні творів вченого, замовчування та фальсифікація його імені й праць у радянській історіографії, заборона на досліджувану ним тематику. Серед українознавців діаспори з'являються поодинокі згадки та перші спроби подати біографічний шкід про вченого (Н. Полонська-Василенко, 1960 р.), енциклопедично узагальнити його життя і творчість (О. Оглоблін, 1976) та науково реабілітувати і відкрити для дослідників ім'я і праці академіка (Б. Винар, 1982).

Третій період (1989–2004 рр.) характеризується офіційною реабілітацією вченого і його наукової спадщини, поверненням національній

науці і культурі імені і праць історика права, введенням їх до наукового обігу. За цей час написано ґрунтовні дослідження (Водотика С., Заруба В., Санцевич А.), численні змістовні статті, опубліковано фрагменти щоденника, частину епістолярної спадщини, автобіографію, з'явилися спогади учнів про нього, зроблено загальний аналіз творчої спадщини, введено в науковий обіг численний архівний масив, більш-менш ґрунтовно досліджено організаційно-наукову діяльність правознавця в 20-ті роки, що дозволило створити перше монографічне дослідження про М. Слабченка (С. Водотика). У цей період проведено масові науково-організаційні заходи: конференцією в АН України відзначено 110 річницю з дня народження (1992 р.), а матеріали оприлюднено у "Віснику АН України"; в Одеському університеті проведено наукову конференцію (1995 р.), за її результатами видано збірник наукових праць, меморіально вшановано ім'я академіка, знято документальний фільм про нього; 2002 р. наукову конференцію проведено в Юридичній академії МВС. Окреслилося коло дослідників, котрі на ентузіазмі створили і розвивають нову галузь в історіографії – слабченкознавство. Вагому підтримку надають їм Юридична академія МВС, Одеський університет та НАН України, кілька її інститутів.

Але об'єктивне і скрупульозне вивчення життя і творчості М. Є. Слабченка власне лише розпочалося: за 60 років забуття це тільки початковий етап накопичення знань і джерел. Як показує наш огляд, цей процес ішов по висхідній у працях Д. Багалія – Н. Полонської – О. Оглобліна (1976) – Б. Винара (1982) – В. Заруби (1993) – А. Санцевича (1993) – С. Водотики (1998). Головні висновки із досліджень, проведених ученими, можна сформулювати так. 1) М. Слабченко – визначний учений європейського рівня освіти і знань, глибокої ерудиції, широкого наукового діапазону; 2) він – визначний організатор освіти і науки; 3) йому належить значний внесок у вивчення історії держави та права України, соціально-економічної та політичної історії України XVII–XIX ст.; 4) М. Слабченко є провідним діячем національно-визвольного руху як член українських партій, "Просвіти", активний учасник національно-демократичної революції 1917–1920 рр.; 5) створенням власної наукової школи в Одесі і належністю до державницького напрямку сприяв розвитку історичної та юридичної науки в Україні.

Однак упродовж третього періоду розвитку слабченкознавства постали і певні проблеми. Найперша – недостатня та суперечлива джерельна база, яка спричинила наявність помилок, розходжень і різночитань в окремих датах, фактах та оцінках щодо М. Слабченка. Ці похибки є у всіх дослідників, у тому числі і в попередніх працях автора цих рядків.

Неадекватно за обсягом вивчено і всі етапи життя вченого. Найбільш повно 1920-і роки, недостатньо 1882–1919 роки і зовсім мало 1930–1952 роки. За останній період цілком відсутня архівна джерельна база, тож і доводиться послуговуватися суперечливими спогадами. Немає праць про теорію, методіку і методологію вченого, його світогляд, історіософію, скрупульозного аналізу більшості творів тощо. За останні десять років не перевидано жодної праці вченого, через що його доробок залишається недоступним науковому загалу, бо, понижені свого часу, книги правознавця є лише у кількох великих бібліотеках України. Жодне із заявлених з 1990 р. Інститутом української археографії видань про М. Слабченка не побачило світу [307]: ні бібліографія, ні вибрані праці, ні нарис життя і творчості. Проте названі недоліки і прорахунки водночас дозволяють визначити основні, провідні напрямки подальшого наукового пошуку і окреслити головні пріоритети в слабченкознавстві. На нашу думку, темами окремого поглибленого вивчення можуть бути такі проблеми: 1. Дослідження життєвого шляху вченого, особливо до 1920 і після 1930 року. 2. Вивчення теорії, методіки, методології і історіографії його наукової спадщини. 3. Формування школи М. Слабченка і її належність до державницького напрямку. 4. Внесок в археографію та архівознавство. 5. Громадська діяльність, участь у національно-визвольному русі. 6. Внесок у розвиток історії держави і права України. 7. Дослідження життя і наукової спадщини сина вченого – Тараса Слабченка. 8. Виявлення нових матеріалів, оприлюднення уже відомих і розширення джерельної бази слабченкознавства. Гадаю, успіхи на означених напрямках сприятимуть не лише поглибленню біографічних знань про М. Слабченка, але й розвитку національної історіографії, історичної та юридичної наук.

Джерельною підставою вивчення життя, наукової та громадської діяльності М. Є. Слабченка став комплекс документів, які за внутрішньою структурою і характером розподіляємо на *актові* (постанови, накази, звіти, скерування тощо) та *нарративні* (розповідні – листи, автобіографії, мемуари, щоденники, дослідження, публіцистика тощо). За місцем зберігання, доступністю і опри-

1.2. *Архівні матеріали*

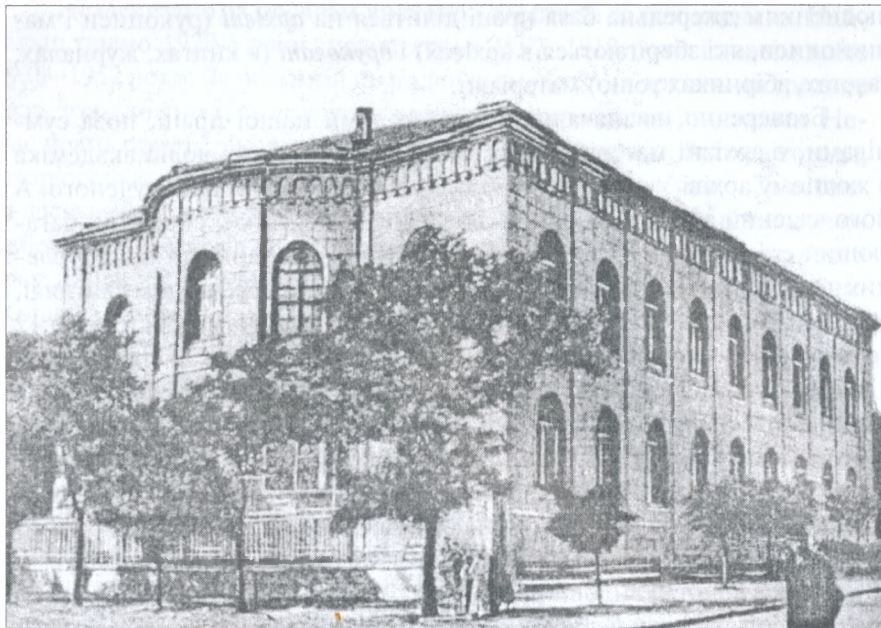
людненням джерельна база праці ділиться на *архівні* (рукописи і машинописи, які зберігаються в архівах) і *друковані* (в книгах, журналах, газетах, збірниках тощо) матеріали.

Безперечно, визначальними джерелами нашої праці, поза сумнівами, є архівні матеріали. На жаль, через трагічну долю академіка в жодному архіві України не сформувався особистий фонд ученого. А його власний архів, де, переконані, були щоденники, спомини, багатющій епістолярій, численні рукописи опублікованих та підготовлених до друку праць, загинув. На щастя, хоч і в розпорошеному вигляді, документи М. Є. Слабченка збереглися в архівах. Нами обстежено 12 архівосховищ, вивчено 20 фондів, досліджено більше 130 справ і знайдено достатню кількість документів, щоб з їх розмаїття створити цілісну картину наукової біографії дослідника. Опрацьовані матеріали можна класифікувати за типом, родами, видом, формою, за походженням, характером, авторством, місцем зберігання, як прямі та опосередковані, офіційні, ділові, приватні, інтимні. Ми спочатку розглянемо їх за місцями зберігання, згрупувавши по фондах, а потім спробуємо об'єднати в основні видові групи.

У шести фондах *Державного архіву Одеської області* (ДАОО) нами виявлено найкомпактнішу і найважливішу групу документів, які розкривають факти життя, наукову і громадську діяльність М. Є. Слабченка від народження (1882 р.) до 1936 року – моменту звільнення із Соловецького табору.

Фонд 2 (Канцелярія Одеського градоначальника) містить у першому описі кілька справ (№№ 314, 379, 3221-а), котрі стосуються діяльності одеської “Просвіти” в 1905–1910 рр., у роботі якої активну участь брав і Слабченко. В одній із справ (314, а. 21) є дані, що вчений входив до складу ліквідаційної комісії “Просвіти”, коли її діяльність заборонив градоначальник О. Толмачов, керуючись вказівкою Міністерства внутрішніх справ [2, 3, 4].

Найбільш цінні матеріали про ранній етап життя вченого, його навчання містяться в **45-му фонді** – архіві імператорського Новоросійського університету. В ньому є дві особові справи студента історико-філологічного факультету в 1903–1905 рр. (оп. 1, спр. 919, 3а.) та юридичного факультету в 1905–1910 рр. (оп. 5, спр. 12121, 44а). Друга справа більш об'ємна й інформаційно насичена. В ній є студентський квиток з фотографією, заяви (прошення) студента Слабченка до ректора, копії та оригінали особистих документів (метричні виписки, лекційні книжки, довідки). У цьому ж фонді, в описі 4, міститься кілька справ Одеського бібліографічного товариства (спр. 2840, 2852, 2853), в яких неодноразово згадується і М. Слабченко, що дає підстави з'ясувати

*Одеська головна синагога (1860 р.).
Сьогодні в ній міститься Державний архів Одеської області*

його активну роль у заснуванні, діяльності і відновленні товариства після громадянської війни.

В особистому фонді історика, професора І. А. Линниченка (Ф. 153) є містка рецензія Івана Андрійовича на першу фундаментальну монографію вченого “Малоросійський полк в адміністративному відношенні” (оп. I, спр. 159). Загальна позитивна оцінка рецензента – відомого вченого, учня В. Антоновича – дає і нам підстави високо оцінити перші наукові здобутки дослідника. Тут же, у справі 408, відкладено 9 листів М. Слабченка до І. А. Линниченка за 1912–1918 рр. – з Парижа, з фронту та з Одеси. Через брак інших документів про паризький період життя М. Слабченка та його участь у бойових діях на фронтах Першої світової війни ці листи, в яких є багато інформації і конкретних фактів, – унікальні щодо висвітлення означених проблем. Названі фонди і справи становлять дорадянський комплекс документів М. Слабченка в ДАОО.

Десятирічний етап життя і діяльності вченого за радянських часів у 1920–1930 рр. відображають ще три фонди ДАОО. Фонд Р-36 (Одеський крайовий історичний архів) зберіг у кількох справах I опису

(1, 9, 16, 26) свідчення про активну участь М. Є. Слабченка у створенні, організації та діяльності Одеського крайового історичного архіву, про його працю на посаді заступника завідувача Одеського окружного архівного управління. Особливо багато даних є про археографічну (евристичну та едиційну) діяльність ученого у справі опрацювання та видання архіву Коша Нової Запорозької Січі (спр. 16, 26). Тут є протоколи його виступів на засіданні наукової ради архіву (спр. 9, а. 48, 48зв.), дані про використання ним і його учнями архівних фондів у науковій праці (спр. 9, а. 2–15; спр. 1, а. 9) тощо.

У фонді Р-39 збережено справи уповноваженого Укрголовнауки Наркомату освіти та культури УСРР в Одесі, які дають значний обсяг інформації про створення М. Є. Слабченком центру українознавства, про становлення та формування його школи на базі Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії України (ХНДКІУ). Найціннішою у цьому плані є справа 49 (оп. I), у якій містяться звіти секції про проведену науково-дослідну роботу за січень-червень 1927 р. (а. 1–2) та за 1927–1928 навчальний рік (а. 3а–4), списки опублікованих та підготовлених до друку праць керівника і аспірантів секції, лист ученого до уповноваженого Укрнауки Т. Внукова (а. 3), 10 інформативно насичених протоколів засідань секції у 1927–1928 рр. (а. 6–22), у яких викладено зміст доповідей аспірантів С. Ковбасюка, Т. Хаїт, І. Бровера, Т. Слабченка, Г. Князева, кілька доповідей та виступів самого М. Є. Слабченка.

Матеріали справи 56 (оп. I) поповнюють наші знання про розбудову вченим своєї школи. У ній відкладено два листи історика до завідувача Укрнауки в Харкові та до уповноваженого Укрнауки в Одесі за серпень-вересень 1927 р. (а. 5 та а. 245-а), у яких ідеться про наповнення секції науковими співробітниками – професорами Вайнштейном Й. Л., Добролюбським К. П., Загоровським Є. О. та Кардашовим Д. І., про затвердження нових аспірантів – Добрицького Л. О., Пашенка А. І. та Рибак Р. Л., видачу стипендій, процедуру звітності тощо. Тут же є й відповіді Укрнауки на всі пропозиції М. Слабченка (а. 112, 172), дані про розміри зарплати та стипендій, громадську роботу аспірантів і керівника секції, наукову працю, їхні зв'язки з ученими Одеси та України. Окремі факти з наукового життя історика містяться в справі 83 (оп. I) – відрядження до Харкова для присудження вченого ступеня доктора історії культури М. І. Яворському (а. 26), вказівки провести чистки серед аспірантів (а. 46), переміщення аспірантів ученого Т. Хаїт (а. 58) та М. Рубінштейна (а. 69). Списки особового складу Одеської секції ХНДКІУ з анкетними даними (а. 4) та документи про

її розгром після арешту М. Слабченка (а. 38–44) ми виявили в справі 87 (оп. I). У фонді нами знайдено також особову справу аспіранта історика Миколи Рубінштейна (спр. 238, оп. I).

Найбільша за обсягом та інформаційною насиченістю особова справа М. Слабченка збереглася в матеріалах Одеського інституту народної освіти (фонд Р-1593) під назвою “Особиста справа штатного професора I групи Слабченка М. Є.” на 48 аркушах (спр. 308, оп. I). Найраніші документи датовані 1920 роком (а. 37, 38), найпізніші – 1936 р. (а. 47, 49). Справа містить 4 автобіографії вченого (а. 2–4, 11–12, 19, 21–22), 4 анкетні листи (а. 1, 8–10, 17, 18) з деталізацією фактів біографії, серед яких знаходимо вказівки на арешт з боку губчека в 1922 р. (а. 18), списки наукових праць (шоправда, без точних посилань на вихідні дані, а іноді й неточні назви самих робіт, що заплутує і без того заплутану бібліографію дослідника), заява про перереєстрацію як капітана царської армії (а. 37). Тут же містяться різноманітні службові заяви вченого до ректора ІНО, скерування, довідки і повідомлення про пересилання архівних матеріалів з Києва та Дніпропетровська для наукової праці Слабченка. Цікавою є заява-протест ученого ректору проти виключення в 1924 р. під час пролетарської чистки частини студентів і резолюція комсомольських зборів як реакція на протест Слабченка (а. 31–32).

До справи випадково потрапили два документи за квітень-травень 1936 року, бо з 1930 року історик був засуджений і не працював в ІНО, який теж розформували. Це запит тресту “Апатит” м. Кіровська Мурманської залізниці надіслати трудовий список “гражданина” М. Слабченка і відповідь університету, який переслав такий список “товариша” М. Слабченка (а. 47, 48). Документи справи дозволяють найбільш повно і вичерпно охарактеризувати викладацьку працю професора Одеського ІНО в 1920–1929 рр.

Серед списку предметів, які викладалися в ІНО, та професури, яка їх викладала, є дані і про дисципліни, кількість годин, факультети і курси, що охоплював викладацькою діяльністю М. Є. Слабченко (спр. 527, оп. 1). Документи дозволяють також розкрити систему примітивізованої вищої освіти згідно з реформою Г. Гринька, побільше дізнатися про організацію навчального процесу в Одеському ІНО, якому віддав 10 років життя вчений.

У цьому ж фонді (оп. 1) зберігаються особові справи учнів Михайла Єлисейовича, котрі працювали з ним як студенти, як члени Одеського наукового при УАН товариства (ОНТ) у семінарі підвищеного типу, як аспіранти, що теж доповнюють і наповнюють новим змістом

біографію дослідника [25–44]. Найближче до нього стоїть, звичайно ж, син – Тарас Михайлович Слабченко, особова справа якого (№ 4241) складається з 7 аркушів. У ній є заява про вступ до ІНО (а. 1), анкета (а. 2), посвідчення про закінчення ІНО (а. 3), постійне свідоцтво (а. 5), видане після звільнення у справі СБУ 16.VIII.1930 р. (що дає підстави уточнити його долю після процесу), копія посвідчення та відомості про заліки (а. 6–7). Документи, хоч їх і небагато, допомагають з'ясувати провідну роль батька у формуванні наукових історичних нахилів та здібностей сина.

Значно багатший і різноманітніший масив архівних документів, пов'язаних із М. Слабченком, міститься в Києві. Але він не сконцентрований в одному фонді чи навіть архівосховищі, а розпорошений по різних фондах, у кількох архівах. Найпершим, мабуть, варто назвати *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВОВУ). Тут у фонді 166 (Народний комісаріат освіти УСРР) відкладено документи, котрі стосуються життя і діяльності вченого у 20-ті роки і характеризують його невтомну викладацьку і науково-організаційну працю із створення і функціонування Одеської секції ХНДКІУ. Як засновника, організатора і керівника кафедри характеризують Слабченка його листи до Укрнауки з проханням надрукувати наукові праці його учнів (оп. 3, спр. 346, а. 9–10), з пропозиціями щодо роботи секції в 1927–1928 навчальному році (оп. 6, спр. 5966, а. 2). Про його участь свідчать і неодноразові звернення правління Одеського ІНО та науковців вузу до Укрнауки з пропозицією відкрити в місті при інституті науково-дослідну кафедру історії української культури на чолі зі Слабченком (оп. 3, спр. 346, а. 11–14; оп. 6, спр. 4664, а. 121).

Поряд містяться і відповіді Укрнауки на листи та пропозиції вченого, зокрема, щодо заснування товариства істориків-марксистів [116], виписки з протоколів засідань наукового комітету, який ухвалював рішення про заснування самостійної Науково-дослідної кафедри в Одесі (оп. 3, спр. 346, а. 8), а потім перетворив її на Одеську секцію ХНДКІУ (оп. 6, спр. 4664, а. 9), дозвіл на набір аспірантів, їхнє затвердження, погодження планів роботи секції тощо. Матеріали фонду зберігають також річні звіти Одеського ІНО, списки викладачів соціально-економічних дисциплін, списки і штати науково-дослідних кафедр, у яких згадується і М. Слабченко (оп. 6, спр. 168, 708, 4580, 4664).

Під № 1399 (опис 10) міститься наукова праця “невідомого автора” (1932 рік, 229 аркушів машинопису) “Організація господарства на Запоріжжі. Т. V. Економічно-соціальний уклад Січі” Як показав текстологічний аналіз, це монографія М. Є. Слабченка, яку він 1928 року надіслав на Всеукраїнський конкурс наукових робіт. Напевно,

1932 року вона була передана Комісією з преміювання вчених до архіву. Учений опублікував це дослідження двома частинами в “Працях комісії по вивченню західноруського та українського права” (випуск 3 і 6).

Більш інформаційно насиченим є опис дванадцятих фонду, в якому сконцентровано особові справи науковців 1920-х років – викладачів і аспірантів. Тут збереглося дві особові справи М. Слабченка. Перша з них (№ 7109) вбирає, власне, дві особові справи, які об’єднала в одну (а. 1–16). У ній є дві ідентичні автобіографії зі списками наукових праць (як і в ДАОО – не завжди правильні назви без посилань на вихідні позиції), анкетні дані тощо. В другій (№ 7111, 5 а.), крім автобіографії (а. 3–5), міститься цінна своїми даними доповідна записка вченого до Укрнауки з пропозицією створити в Одесі науково-дослідну кафедру у складі двох секцій з відповідними штатами і керівниками (а. 1–2), котра зайвий раз стверджує визначну заслугу дослідника у створенні осередку наукового українознавства в місті.

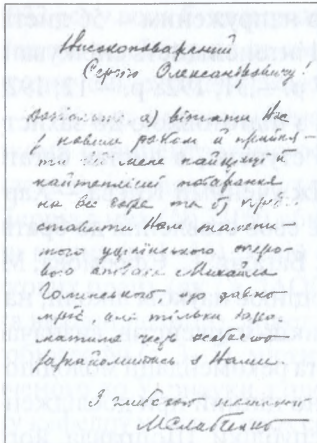
Дуже важливими в цьому плані є й особові справи аспірантів М. Є. Слабченка у 1927–1929 рр. Вони проливають світло не лише на біографії, походження та навчання безпосередніх, так би мовити, “офіційних”, учнів ученого, але й вказують на тематику наукових пошуків, містять написані власноручно Слабченком висновки про дослідницькі здібності молодих істориків, вказують на напрямок і характер наукової школи, яку формував Михайло Єлисейович. Це особові справи Ізраїля Бровера (спр. 843, 5а.), Григорія Германа (2061, 5а.), Левка Добрицького (2195, 4а.), Григора Князева (3339, 3а.), Самсона Ковбасюка (3406, 8а.) (згодом був деканом історичного факультету Одеського університету), Наума Межберга (4857, 3а.), Антона Пашенка (5750, 5а.), Рахілі Рибак (6461, 4а.), Івана Погорілого (5995, 5а.), Миколи Рубінштейна (6641, 6а.) (згодом – доктор історичних наук), Ісаака Сіроглазова (7058, 8а.), Тараса Слабченка (7110, 11а.), Тетяни Хаїт (8140, 15а.).

Нещодавно відкритий для дослідників “Особистий фонд Оглобліна О. П. – українського націоналіста, доктора історії, обербургомистра Києва під час німецької окупації” (Ф. 3561) зберігає одну містку, не оцінену для дослідника життя М. Слабченка справу – його листи до Олександра Петровича за 1925–1930 рр. Усі листи-автографи ретельно впорядковані, турботливо підклеєні і зшиті разом з конвертами в одну папку ймовірно самим адресатом (оп. 3, спр. 7, 333а). Усього в справі 110 листів, 3 телеграми і 6 листівок. Це найбільший збережений епістолярій М. Слабченка, який виявлено на сьогодні. Учені познайомилися заочно 1925 року і за цей рік є всього 2 листи. У 1926 році за допомоги М. Слабченка О. Оглоблін захистив в Одесі докторську дисертацію,

тому в цей період листування було особливо напруженим – 56 листів (найбільше в квітні – 11 і в червні – 10). Далі інтенсивність спілкування поступово спадає і сходить нанівець: 1927 р. – 31; 1928 р. – 12; 1929 р. – 8; 1930 р. – 1. Окрім справ, пов'язаних з підготовкою до захисту та затвердженням Укрнаукою докторського ступеня, в листах багато йдеться про внутріакадемічні стосунки поміж ученими Києва – Харкова – Одеси. Михайло Єлисейович виявляє своє ставлення до братів Грушевських, О. Гермайзе, М. Яворського, Д. Багалія, С. Єфремова, М. Василенка, М. Скрипника, багатьох інших, оцінює наукові школи, напрямки, пише про намір скликати з'їзд істориків-марксистів, визначає власне місце в науковому потоці, дає поради та рекомендації молодшому О. Оглобліну. Матеріал листів надзвичайно цінний при дослідженні стосунків ученого з науковим олімпом республіки. Щоправда, його необхідно використовувати критично, порівнювати з іншими джерелами, бо не завжди Михайло Слабченко був щирим, з огляду на особу самого О. Оглобліна і з тактичних міркувань, використовував його київську борню у власних цілях. В одному з листів, писаному олівцем, Михайло Єлисейович подав повну автобіографію (а. 261–266), на підставі якої Олександр Петрович склав відгук від Київського ІНО на обрання Слабченка академіком ВУАН. Останнього листа (власне листівку) академік написав Оглобліну 5 січня 1930 року, коли їхав до Харкова на засідання Археографічної комісії (зберігся її протокол від 7 січня [ДАОО. – Ф. Р-36, оп. I, спр. 26, а. 1–3]) і хотів визволити з БУПРУ сина Тараса, котрого заарештували у справі СВУ. Невдовзі взяли на цугундер і батька. Листування з Оглобліним припинилося.

В оглоблінському фонді знайдено також листи академіка Д. І. Багалія (оп. 3, спр. 8), у яких є згадки про М. Слабченка, та рецензію О. П. Оглобліна на “Записки ОНТ” за редакцією М. Слабченка (оп. 1, спр. 200-а), які допомагають уточнити і доповнити окремі факти життя і діяльності вченого.

Другим значним сховищем матеріалів одеського історика в Києві є архівні підрозділи *Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України* (НБУ). В Інституті рукопису НБУ відкладено матеріали, які так чи інакше пов'язані із співробітництвом М. Слабченка з Академією наук, з установами, створеними нею, та з ученими, пов'язаними з нею. Тут зберігаються листи М. Є. Слабченка до А. Ю. Кримського (ф. I, № 24195–24198, 4 листи), М. П. Василенка (ф. I, № 24199, 1 л.), Д. І. Багалія (ф. I, № 46235–46252, 18 л.), М. М. Могилянського (ф. X, № 6400–6402, 3 л.), В. Л. Громашевського (ф. 182, № 245–246, 2 л.), А. В. Ніковського (ф. 226, № 191–192, 2 л.), С. Єфремова

Лист С. Єфремову

(ф. X, № 6787), Д. О. Кравцова (ф. 262, № 116–121, 6 л.). Усі вони (окрім листів до В. Громашевського та А. Ніковського) стосуються 20-х років і пов'язані з науковою та науково-організаційною діяльністю історика.

Особливо багато інформації містять листи до Д. І. Багалія, у яких йдеться про стосунки з М. Яворським, М. Грушевським, одеськими науковими колами, про діяльність Одеської секції ХНДКІУ, прагнення М. Слабченка провести Всеукраїнський з'їзд істориків-марксистів, творчі плани і наукові праці вченого, внутріакадемічні конфлікти, подано справу з виданням архіву Нової Січі тощо. Листи до

А. Кримського, М. Василенка, С. Єфремова, М. Могилянського засвідчують співробітництво з численними історичними та правознавчими комісіями ВУАН. Наприклад, у плані роботи Комісії по вивченню історії західноруського та українського права згадано і тематику студій М. Слабченка [95, а. 1зв]. Листи до А. Ніковського доповнюють біографію історика фактами участі в одеській журналістиці 1911 р. та особливостями перебування у Франції, в Парижі 1912 р. У листах до Д. О. Кравцова (1928–1929) йдеться про наукові плани дослідника, його викладацьку діяльність, опіку над молодими істориками, про видання документів архіву Коша Січі, мистецькі уподобання.

Звертаючись до М. Василенка, М. Слабченко просив посприяти у створенні Одеської філії ВУАН, а у С. Єфремова просив допомоги у зборі матеріалу до видання творів Тадея Рильського. В архіві М. Василенка (ф. 40, № 679) зберігається також надзвичайно цінна доповідна записка М. Слабченка до Комісії по вивченню історії західноруського та українського права за 1927 рік, у якій він пропонує Академії наук здійснити унікальний за задумом і грандіозністю проект – видати в 16 томах зібрання документів з історії українського права – “Согрус juris ukrainensis”, котрий охопив би всі законодавчі акти, які діяли на українських землях – від угод Олега з греками до 1925 року. Щоправда, цей проект, серед багатьох інших запропонованих істориком права, не був реалізований.

В Інституті рукописів зберігаються також оригінали як друкованих праць М. Слабченка – “Як склалися “Права за якими судиться малоросійський народ” (ф.1, №11488), “Чи була в Гетьманщині своя

монета?” (ф. X, № 14981), так і ненадрукованих. Зокрема, подарований Миколі Левченку курс лекцій “Феодалізм на Україні” (ф. 1, № 22527), виданий циклостилем в Одеському ІНО, котрий допомагає поглибити наші знання про погляди вченого на означену проблему. У фонді ВУАН (ф. X) збереглося чимало матеріалів, у яких є згадки про М. Слабченка – у списках друкованих праць співробітників різних академічних комісій, у звітах комісій, видавничих планах, у відомостях про надіслані для друку праці та виплачені за них гонорари, в звітленнях про діяльність ОНТ, Одеської філії ВУНАС. Є в ньому оригінали трьох рецензій на твори вченого. Двох надрукованих: Л. Окиншевича на “Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст.”, Д. Солов’я на перший том “Матеріалів до ... історії України XIX ст.” та однієї недрукованої – П. Матвієвського на “Паланкову організацію Запорозьких вольностей”, які загалом дають можливість дослідити наукову полеміку навколо багатьох гіпотетичних висновків історика.

Згадується про вченого і в протоколах комісії з видання матеріалів Коша Запорозької Січі за 1932–1933 рр., коли Слабченко перебував в ув’язненні на Соловках, а полемічні баталії навколо його діяльності продовжувалися (ф. X, № 10564–10595; № 30785–30788). Науково цінною є і персональна стаття, присвячена історичу в “Біографічному словнику українських діячів”, званому як “Словник М. Биківця” (ф. X, № 4866, с. 1150), написана теж уже після справи СБУ. В ній містяться не лише основні дані з біографії, але й назви головних творів, що допомагають у науковому пошуку.

З Одеською комісією краєзнавства (власне з її керівниками) у М. Слабченка були складні стосунки, і в її діяльності він практично участі не брав. Але про те, що він стояв біля її витоків, свідчить протокол, організаційних зборів ОКК при УАН, на яких професора обрали головою її соціально-історичної секції (ф. XXXVII, № 223, а. 1).

Другим рукописним сховищем НБУ є Інститут архівознавства, де у фонді 257 міститься колекція документів учених України, репресованих за сталінського режиму. Це матеріали, передані 1990 року колишнім КДБ до АН. Серед них – листи М. Слабченка до С. Єфремова (оп. 5, спр. 101–121), щоденник ученого (оп. 10, спр. 1), його “Автобіографія” (оп. 10, спр. 2), а також листи Тараса Слабченка до С. Єфремова (оп. 5, спр. 122–123).

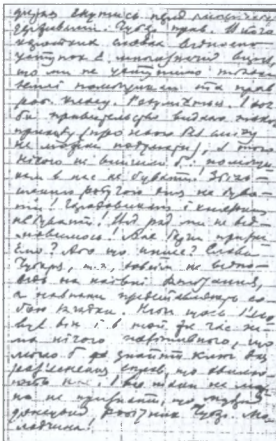
29 листів правознавця до С. Єфремова містять унікальну інформацію про те, що власне він був ініціатором і активним організатором Одеського наукового при УАН товариства, що “Записки соціально-історичної секції ОНТ” виходили коштом самого вченого, що свою школу він розбудовував у кількох напрямках – історичному, правознавчому

та літературознавчому. Саме про учнів-літературознавців здебільшого і йдеться у переважній більшості листів, у яких учений просить найчастіше допомоги і підтримки у С. Єфремова – тоді віце-президента УАН. Багато писалося і про стосунки з М. Грушевським у справі видання архіву Коша, в якій Єфремов підтримував М. Слабченка. Хронологічно і кількісно листи розподіляються так: 1926 рік – 9 листів, 1927– 13, 1928–7. За записами С. Єфремова у щоденнику можна простежити, як і коли той відповідав на звернення Михайла Єлисейовича. Тарас Слабченко звертався чотири рази до Сергія Олександровича головним чином у справі друкування власних праць у записках УАН, прохаючи в цьому допомоги.

Дуже цікавим та інформативно цінним є власний щоденник М. Слабченка, написаний у нотатнику 16 x 10 см і вилучений чекістами під час обшуку в 1930 р. Охоплює він незначний проміжок часу: 2 січня – 31 березня 1927 р. і є лише фрагментом щоденникових записів. Решта – або знищена самим істориком, або утилізована кагебістами. Незважаючи на певну фрагментарність і незначний обсяг, щоденник містить багато фактичних даних, перш за все, про наукове, культурне, літературне, театральне, мистецьке життя Одеси, про стосунки в середовищі місцевої інтелігенції, показує особистість автора в повному, як позитивному, так і негативному, освітленні. Написаний з літературним хистом, образно, живо, жваво, він малює яскраві картини особистого, родинного, побутового життя М. Слабченка, розкриває психологію його мислення, менталітет, творчу лабораторію, мотиви тих чи інших вчинків, працю з аспірантами і учнями, ставлення до більшовиків і їх-

ньої влади, має моменти аналізу внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації того року, хід українізації, реформи освіти тощо. Літературно-художніми якостями він не поступається щоденнику С. Єфремова. Його фрагменти частково вже публікувалися і широко використовувалися дослідниками історіографії 20-х років ХХ століття.

Автобіографія М. Слабченка під назвою “Мій життєпис” – це копія документа зі слідчої справи щодо СВУ. Вона найбільша за обсягом і найфактографічніша з усіх численних автобіографій ученого, бо писана під тиском слідчого і в умовах стресової ситуації, якою, безперечно, для академіка був арешт. Життєпис містить не лише перелік фактів біографії,

Остання сторінка
щоденника

але й обов'язкові оцінні моменти кожного такого факту, що робить його важливим джерелом. Але використовувати його необхідно критично, з огляду на обставини, в яких він створювався, перевіряючи за більш нейтральними і спокійними автобіографіями.

У *Центральному державному історичному архіві в м. Київ у фонді 2052* (М. Ф. Сумцов) виявлено три листи вченого до Миколи Федоровича Сумцова за 1907–1910 рр. (оп.1, спр. 1079–1081). Власне, це найдавніші листи історика, які збереглися на сьогодні і знайдені нами. У них ідеться про діяльність ученого в “Просвіті”, про зв'язки з харківськими вченими, про підтримку, яку подав початківцю М. Сумцов, про розвиток української мови і її застосування в науці, про особисті справи студента-випускника.

У *фонді 1235* (родина Грушевських) знайдено 6 листів ученого до М. С. Грушевського за 1909–1910 рр. (оп. 1, спр. 752) і в цій же справі один лист до секретаря історичної секції Українського наукового товариства в Києві А. Яковліва. Вони свідчать, що між ученими у 1909 році, після пересилання А. Яковліву статті “Карання по судовій книзі Прилуцького полку”, зав'язалися тісні наукові контакти. М. Слабченко хотів опублікувати у Львові українською мовою свою першу монографію про “Малоросійський полк”, і М. Грушевський запропонував йому бути кореспондентом-рецензентом з Одеси для “Записок НТШ”. Але через інтригу Сергія Шелухіна (як засвідчують два останні листи), цей необхідний і важливий зв'язок обірвався, а стосунки зіпсувалися, що негативно позначилося на історичній науці пізніше – уже в 1920-ті роки.

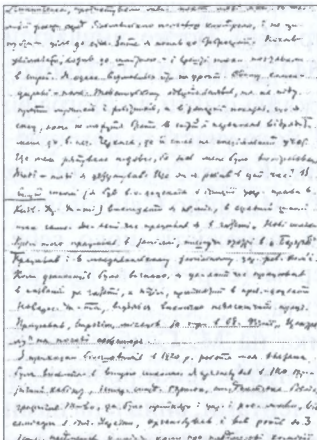
Лист ученого до Миколи Зерова, в якому він доповнює біографію Анатолія Свидницького і пропонує написати її в більш повному освітленні, ми віднайшли в *Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України* (ф. 28, оп. 1, спр. 166). Тут же, вивчаючи листування між подружжям Василенків (ф. 542) – Миколою Прокоповичем і Наталею Дмитрівною, знайшли важливі факти до біографії Слабченка: оцінки його як людини і вченого, його участі та домінуючої ролі в 1927–1928 рр. у справі видання архіву Коша Січі – в листах як чоловіка (спр. 115), так і дружини (спр. 27). Михайло Єлисейович, людина амбітна і насторожена, бачив скрізь ворожість щодо себе. М. Василенко за це називав історика “фантазером” (спр. 115, а. 128 зв.). Означені листи спростовують такі думки одесита.

Один-єдиний документ – характеристика на М. Слабченка як кандидата в дійсні члени ВУАН, написана від профспілки робітників освіти, з біографічними даними і оцінними моментами, виявлена нами в *Державному архіві Київської області* в справах Київського обласного комітету профспілки освітян (ф. Р-742; Оп. 1, спр. 24).

Дуже специфічною, не завжди об'єктивною, але з певним набором конкретних документальних фактів є “Слідча справа Михайла Слабченка” у справі СБУ, котра і нині зберігається в *Державному архіві Служби безпеки України*, хоч і був Указ ще президента Л. Кравчука передати подібні справи до цивільних архівів (ФП. 67098. – Т. 152–153). Тут же поряд зберігається аналогічна слідча справа на сина – Тараса Слабченка (ФП 67098. – Т. 154–155). Позаяк сама справа була вигадкою, то й до слідчих документів варто ставитися виходячи перш за все з означеного фактора.

Том 152 (152a) містить слідчі матеріали на вченого. Він відкривається довідкою від 10 червня 1935 року про оформлення справи М. Слабченка до архіву в 2-х томах (152 і 153). Далі йде постанова про арешт і ув'язнення вченого, підписана уповноваженим ДПУ Блюманом 19 січня 1930 року і вручена 20 січня того ж року та підписана М. Слабченком (а. 1). Від аркуша 2 по аркуш 104 підшито рукописи та машинописні копії допитів вченого з 20 по 30 січня 1930 року. Власне, це не стенограма допитів як слідчо-процесуальної дії, а власноручно написані істориком сповіді (чи зізнання, чи самобичування, чи все разом) про своє життя. Запитань слідчого в них немає, очних ставок, речових доказів тощо теж там не знайти. На підставі означеного слідчий і побудував звинувачення. В томі міститься також “Мій життєпис” вченого (а. 105–111 рукопис, а. 112–122 машинописна копія), “останнє слово”, оцінка СБУ, лист слідчому Жевалову (а.142), постанови, пропозиції та рішення слідчих щодо утримання історика (а. 148–153).

Том 153 містить на 81 сторінці дублювати машинописних копій з тому 152, дві заяви-заперечення М. Слабченком свідчень С. Єфремова та Т. Слабченка і випадково підшиті свідчення Л. Старицької-Черняхівської. Є ще й том 225 з 11 аркушів, у якому підшито машинопис останнього слова вченого на суді (оригінал скомпоновано в томі 152, а.123–129). Цей текст М. Слабченко зачитав на процесі 45-х. За умови критичного ставлення до цього джерела і його комплексного (з іншими документами) залучення до дослідження із слідчої справи можна дізнатися про оточення вченого, його суспільні та наукові погляди, взаємовідносини з владою, з ко-

Фрагмент автобіографії

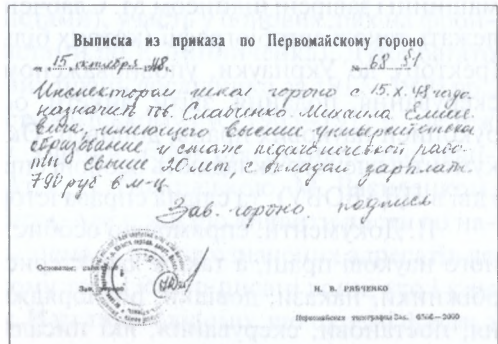
легами, з родиною. Частково вони дають уявлення про перебіг слідства, процесуальні дії, морально-психологічний стан заарештованого академіка.

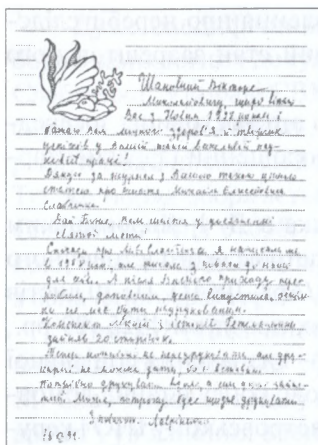
Відтак можна констатувати, що київські архівосховища зосередили значний і великий за обсягом, хоч і розпорошений і фрагментарний, матеріал про вченого.

Цікаве й цінне листування М. Слабченка з Д. І. Яворницьким зберігається у відділі архівних фондів Дніпропетровського історичного музею (ф. X, Кн. 84005/Арх. 19631 – Кн. 84015/Арх. 19641). Це 10 листів за 1925–30 рр. У перших чотирьох, написаних протягом 1925–29 рр., йдеться головним чином про наукові справи – визначення соціальної категорії жлобів, пересилання видань, наукові консультації, домовленість про можливість викладання в Дніпропетровському ІНО і керування працею аспірантів кафедри Д. Яворницького. Та найбільш важливі наступні 6 листів, які М. Слабченко написав з харківської тюрми вже після осудження (27 квітня – 6 листопада 1930 р.). Позаяк інших документів за цей час немає, листи стали унікальними, розповівши про умови ув'язнення, наукові праці, які писав учений у камері, про те, що поруч з ним перебували О. Гермайзе та інші (окрім С. Єфремова, якого тримали в одиночці) тощо. Листи наповнюють живим змістом біографію історика в 1930 році і свідчать, що і в тюрмі він не зламався, залишився вченим і дослідником.

У місті *Первомайську* Миколаївської області, де провів останні роки життя академік М. Слабченко, нами теж виявлено кілька важливих документів. Зокрема, в архіві райміськвно збереглися книги наказів, котрі містять запис про те, що у 1948–49 рр. Михайло Єлисейович працював учителем та інспектором з іноземних мов у Первомайську. Запис № 267 у книзі померлих за 1952 рік у справах міського загсу дозволив уперше встановити і оприлюднити точну дату смерті вченого та місце поховання.

Кілька важливих рукописних матеріалів зберігаються і в *особистому архіві* автора. На щастя, коли розпочалися студії біографії М. Слабченка, ще були серед живих його учні та люди, які зустрічалися з ученим. Вдалося розшукати їх, і вони охоче розповіли чи написали про Михайла Єли-

Лист А. Лавріненко

сейовича. Тому я маю листи учнів історика – Б. Плохотнюк-Гінзберг, Т. Малини, М. Єлізарової (вона ж і невістка вченого), А. Лавріненко, у яких містяться спогади про вчителя. На жаль, не могла вже писати Регіна Прес. М. О. Єлізарова подарувала унікальне фото дослідника з учнями за 1926 рік. Окремо написали спогади (хто більші за розмірами, хто короткі) і передали їх мені люди, які знали, бачили чи зустрічали історика – доктор історичних наук М. Лисенко, вчителька А. Лавріненко, колишній директор школи у Первомайську, пенсіонер Д. Солтановський. За відсутності інших матеріалів вони допомагають відновити непросту біографічну силуетку

академіка останніх, жebraцьких років життя.

Отже, розглянувши архівні матеріали вченого за місцем зберігання, доходимо висновку, що його документи та джерела про нього відкладено у великій кількості в 12 державних архівосховищах, що вже саме по собі засвідчує значущість цієї особистості для історії, науки та культури України. За походженням названі щойно документи ми можемо об'єднати в три великі групи.

I. Особисті, власноручно створені М. Слабченком матеріали, до яких найперше відносимо листи, – їх виявлено найбільше – понад 200 одиниць за 1907–1930 рр. Листування вченого в свою чергу розподіляємо на ділове та приватне. Інтимних, особистісних листів не збереглося, а можливо, і не було. Листи вченого – маленькі шедеври літератури та публіцистики. Дався взнаки газетярський досвід 1918–1919 рр. та відсутність публічної трибуни в 20-ті роки, а також звичка і вдень, і вечорами писати, писати, писати.

На 98% епістолярій автографічний. Решта листів – друковані на машинці і завірені підписом М. Слабченка. До цієї групи матеріалів належать також автобіографії (котрих більше десятка), щоденник, заяви (ректору, до Укрнауки, уповноваженому Укрнауки тощо), доповідні, скерування, подання, звіти, анкети, особисті картки, пояснювальні, рукописи наукових праць, доповіді. Окремі комплекси особистих документів вченого складають особові справи, котрих п'ять (три в ДАОО і дві в ЦДАВОВУ), та слідча справа історика на процесі СВУ (3 томи).

II. Документи, спрямовані особисто М. Є. Слабченку: рецензії на його наукові праці, а також характеристики, енциклопедична стаття, обіжники, накази, довідки, розпорядження, дозволи, запити, рішення, постанови, скерування, які писалися й адресувалися ректорами

ІНО, науковими товариствами, комісіями, установами та Укрнаукою безпосередньо вченому.

III. Документи, в яких є згадки про М. Є. Слабченка. До них належать листи третіх осіб (Багалія, Оглобліна, Полонської, Василенка), особові справи Тараса Слабченка (2 справи) та аспірантів і учнів ученого, слідча справа Т. Слабченка, списки наукових праць, учених і предметів, що викладалися, звіти, стенограми, протоколи, відомості (про вчених, наукові праці, гонорари, заробітну плату, штатний розклад, тарифікацію), звідомлення, обіжники, розпорядження тощо.

З допомогою всіх вищеназваних архівних матеріалів, окремих публікацій та свідчень знайомих, учнів і родичів історика, котрих мені вдалося розшукати, стало можливим відновити непростий життєпис цікавої людини, непересічного вченого-правника, палкого українського патріота. Оригінальність, достовірність більшості знайдених документів з архівознавчої та археографічної точки зору не викликає жодних сумнівів, позаяк усі вони якщо не автографи, то підписані або завірені печатками машинописи, копії та дублікати. Автентичність окремих документів не викликала сумніву і в таких істориків, як І. Верба, О. Юркова, А. Санцевич, С. Водотика, Л. Савенок, котрі залучали їх до своїх досліджень. Тобто частина документів уже пройшла апробацію в наукових працях, а деякі (окремі листи, фрагменти щоденника, автобіографії) були й опубліковані.

Проте в архівному слабченкознавстві є не лише досягнення, але й певні проблеми. Найбільше і найповніше архівний бік справи представлено за 1922–1930 роки. За 1903–1921 рр. – фрагментарно. Практично жодних архівних матеріалів не виявлено за 1882–1902 рр., за 1917–1920 рр. (за винятком двох-трьох документів), немає даних і за 1931–1952 рр., за час навчання у Військово-юридичній академії в Петрограді у 1917 р. Тобто більша частина життя вченого залишається цілком поза архівним підтвердженням.

Обмаль, фрагментами, однобічно і однотипно представлено його життя у Франції (лише двома листами), участь у бойових діях на фронті в 1914–1917 рр. (кількома листами до І. Линниченка). Дуже багато загадок викликає пошук наукових праць дослідника за 1917–1920 рр., його участь у революційному і студентському русі 1905–1911 р., де теж відсутнє архівне підтвердження. Учений згадує про активне листування у 1920-ті роки з В. Барвінським, Н. Полонською, М. Василенком, М. Грушевським, Ф. Ольденбургом. Але поки що виявити листи до названих осіб не вдалося. На жаль, немає і листів означених адресатів до Слабченка, щоб з'ясувати, в якому тоні і ключі писані вони, хто і ким маніпулював, хто грав в інтригу. Нам також відомо, що окремі факти з

життя М. Є. Слабченка містяться в матеріалах, які зберігаються в архіві Російської Академії наук, в архіві Харківського університету тощо. Поза сумнівами, в архівах СБУ має бути і справа-формуляр на вченого, яка велася чекістами у 1920-х роках.

Отже, для архівного наповнення вивчення життя і творчості М. Слабченка конче потрібен подальший ретельний пошук, і тут можливі цікаві знахідки і, гадаю, навіть наукові відкриття. Але, напевно, радикальних змін у поглядах і висновках уже не буде. Напрямами таких пошуків можуть бути архіви Харкова, Львова, Херсона, Одеси, Сімферополя, Москви, Санкт-Петербурга, як цивільні, так і пенітенціарні, військові та військово-історичні. І кожна знахідка буде вагомим внеском до уже зібраної скарбниці архівного слабченкознавства.

Не менш важливим та насиченим інформацією, ніж архівний, є комплекс *друкованих джерел* до вивчення біографії та творчої спадщини історика і правознавця, які можна сконцентрувати у три великі групи:

1.3. Друковані джерела

1. Офіційні документи органів державної влади і керівництва громадських та наукових установ, з якими контактував чи співробітничав учений.

2. Мемуари, в яких є згадки про М. Слабченка та спогади безпосередньо про нього.

3. Праці самого академіка М. Слабченка.

Усього ж у дослідженні використано понад 60 позицій опублікованих документів, що містять інформацію про історика від 1908 року до 1952 року, тобто практично все його свідоме життя. Звичайно, з огляду на трагічну долю науковця жодної збірки документів про нього немає, а те, що залишилося, – фактично окрушини, уламки, фрагменти окремих, часом суперечливих свідчень.

Численні факти про діяльність історика в системі ВУАН, його співпраця з академічними комісіями, зафіксовані в *офіційних виданнях* Академії: “Звідомленнях ВУАН” [318–320], “Вістях ВУАН” [273], “Звітах ВУАН” [325]. Головним чином, це протоколи засідань, перелік доповідей, звіти, повідомлення, інформації, постанови ради, президії, відділів, пле-

нумів ВУАН, які містять дані про виступи вченого, його обрання, виключення і поновлення в Академії, діяльність як чинного академіка тощо.

У “Звітах історичної секції” [298–299], “Хроніці” [464–466], “Вістях з міст” журналу “Україна” знаходимо факти участі вченого в праці Комісії порайонного вивчення історії України, Комісії Полудневої України. У хронікальних замітках і звітах Комісії по вивченню історії західно-руського та українського права ВУАН, опублікованих у “Працях комісії”, теж є свідчення співпраці дослідника з цією установою, подано його роботи та означено участь у товаристві [258, 259].

Подібні дані містяться також у вісниках, звідомленнях та звітах “Просвіти” [326], Харківської НДКІУ [321], Одеського наукового товариства при ВУАН [322–324], Одеської комісії краєзнавства [300–301], які показують роль М. Слабченка та його учнів у діяльності цих товариств. Певна друкована інформація про формування М. Є. Слабченком власної школи в Одесі міститься в передмовах, статтях та інформативних замітках до “Записок ОНТ” – в п’ятьох томах соціально-історичної секції та одному томі історико-філологічної секції, які видрукував і відредагував історик права. Довідкове навантаження у цьому плані мають і рецензії на твори дослідника, в яких побіжно повідомляються окремі факти про М. Слабченка – організатора науки, непересічного вченого, який умів рішуче ставити нові питання, висловлювати сміливі гіпотези й доводити їх, викликаючи цілі наукові дискусії.

Є дані про вченого і в офіційних державних документах: постановах Раднаркому УСРР про затвердження у званні академіка, урядові газетні повідомлення у справі СБУ, “Стенографічний звіт” з процесу 45-х, рішення про засудження та реабілітацію історика Верховним Судом України.

Другу групу друкованих джерел складають мемуари, які є специфічним історичним джерелом. Мемуаристика як жанр та історичне джерело достатньо досліджена, тому лише зазначимо, що при використанні мемуарів варто брати до уваги такі фактори, як особа автора мемуарів (у даному разі, ким він доводився М. Слабченку і як ставився до нього) і час та умови написання спогадів (значний проміжок часу, з пам’яті, з допомогою додаткових джерел – документів, щоденника, записів тощо). Правда, про вченого друкованих мемуарів не так уже й багато. Найбільші за обсягом та інформаційною насиченістю є спогади з пам’яті з незначним залученням друкованих матеріалів колишньої гімназійної учениці і студентки М. Слабченка **Антоніни Григорівни Лавріненко** (1901–1998 рр.), жительки Одеси, котра 40 років викладала у школах міста українську мову і літературу, двоюрідної сестри відомого літературознавця Юрія Лавріненка і матері українського істо-

рика, доктора історичних наук О.В. Гонтаря. Опубліковані в журналі “Сучасність” (1992. – №11. – С. 158–165) під назвою “Він ненавидів бюрократизм, кар’єризм, псевдопафос, користолюбство” спогади хронологічно охоплюють 1918–1930 рр. і свідчать переважно про освітньо-педагогічну діяльність ученого, його характер, уподобання, менталітет, стосунки зі студентами, викладачами, родиною. Редакційно публікація, хоч і не суттєво, але розходиться з оригіналом, який у машинописі передала мені Антоніна Григорівна, за що я їй безмежно вдячний.

Не менш цінні і насичені фактами є написані на підставі джерел та з пам’яті мемуари **Наталі Полонської-Василенко** “Михайло Єлисейович Слабченко: До 30-ліття процесу СВУ” (Український самостійник. – 1960. – № 4. – С. 29–35). Вчена у 1920-ті роки підтримувала із М. Слабченком товариські зв’язки, вони листувалися, бували один в одного вдома (у Києві й в Одесі), брали спільну участь у різних академічних комісіях та виданнях, рецензували праці один одного, намагалися спільними зусиллями видати архів Коша Нової Січі, слідкували за працями й успіхами один одного, фактично були однолітками. Отож з допомогою джерел і власних спогадів Н. Полонська подала шкід до біографії вченого і безпосередні враження від зустрічей з ним у 1920-ті роки. Хронологічно мемуари охоплюють 1882–1930 рік. Подальшої долі академіка вчена не знала, а тому перейшла до подачі чуток. Та й у спогадах і біографії є фактичні помилки, що обумовлені часом (пройшло 30–40 років і пам’ять вчену вже зраджувала) та браком джерел. Не цілком адекватні вони і тим реаліям, які мали місце в стосунках 1920-х років. Уривок (майже дослівний) про археографічну діяльність М. Слабченка вчена помістила також у власних споминах про С. Єфремова, котрий брав участь у справі видання січового архіву [408].

Про трагічний період життя М. Слабченка (1930–1952 рр.) збереглися невеличкі спогади **Олександра Розмая** “Доля академіка” [193] та польського історика **Януша Радзейовського**, котрий народився 1926 року на Україні і написав книгу про “Комуністичну партію Західної України (1919–1929 рр.)” У 1948–49 рр. він мешкав у місті Первомайську Миколаївської області, навчаючися в школі робітничої молоді, де тоді викладав іноземну мову М. Слабченко. Януш Радзейовський описав враження від особистих зустрічей, від спілкування з ученим і переказав (з чуток), як той закінчив свої дні [207].

Окремі згадки про М.Є. Слабченка є в спогадах **Семена Підгайного** [400] (Соловещька тюрма), **Надії Суровцевої** [312] (Ярославльський політизолятор), **Наталі Павлушкової** [393] (справа СВУ), **Івана Майстренка** [359] (українізація в Одесі), **Олександра Семененка** [444] (Одеса в 1918–1919 роках), **Саула Борового** [255] (1920 та 1940-ті роки), а також

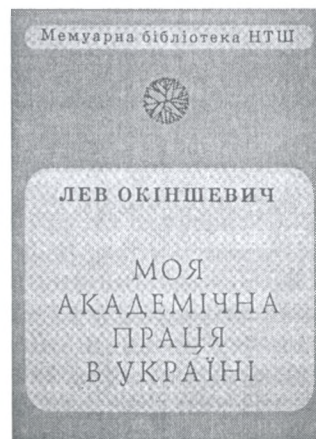
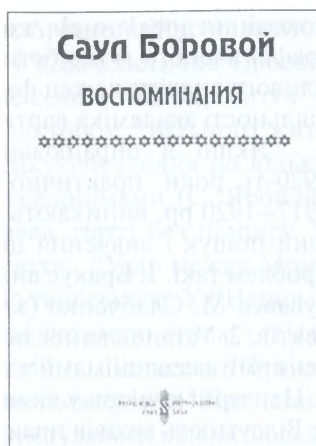
у “Щоденниках” **Сергія Єфремова** [311] та спогадах **Льва Окиншевича** (наукове життя України 1920-х рр.).

Хоча на перший погляд може здатися, що мемуарний жанр у джерелах цієї книги представлений досить широко, не можемо не відзначити його недоліки: фрагментарність, відсутність цілісної біографічної картини, епізодичність, часті неточності, посилання на чутки, суб’єктивізм, упередженість (від глорифікації до засудження) як авторів, так і об’єкта спогадів – М. Слабченка, котрий не був відкритою книгою для всіх. А тому ми критично поставилися до цього виду джерел, звряючи й зіставляючи їх з іншими, більш точними й надійними, даними.

Третю, значну групу друкованих джерел складають опубліковані праці історика, які є не лише фактами наукової діяльності дослідника і джерелом аналізу творчості, але і фактами його біографії. До того ж деякі з них безпосередньо інформують про життя вченого в той чи інший період, про його наукові зацікавлення, науковий менталітет, історіософію та світосприйняття. Мемуарністю відзначаються такі статті вченого, як “Одеські каменярі 80–90-х рр. XIX ст.”, “Культурно-наукове життя Одеси 1914–1924 рр.” тощо. Хронологічно означений вид джерел охоплює 1908–1942 роки – від часу появи першої до виходу останньої відомої нам прижиттєвої друкованої праці академіка.

Крім 12 монографій, 5 підручників та більше 200 статей, рецензій і розвідок, Михайлу Єлисейовичу належать опера, кілька пісень, карикатури, які він особливо добре малював. З-під його пера вийшли твори художньої прози – повісті та оповідання “Маленький Митрунь”, “Коська”, “В окопах”, “Козуля”, “Бій тарантулів”, оповідання у збірці “Червоний вінок” У комплексі з іншими джерелами друковані праці дають можливість найбільш повно дослідити і розкрити життя, наукову та громадську діяльність історика.

Шкода, що за роки незалежності не видано жодного збірника праць М. Слабченка. А видавати потрібно, бо йдуть нові

покоління дослідників, котрим орати перелоги знань, бо кожна монографія вченого може бути предметом окремого дослідження, прискіпливого аналізу, кожен факт біографії, кожен період, кожен напрямок діяльності академіка варті зацікавлення вчених.

Якщо в опрацюванні друкованих праць історика права за 1920-ті роки практично немає проблем, то щодо публіцистики 1917–1920 рр. виникають поважні перешкоди, що гальмують подальший пошук і вивчення цього важливого виду джерел. Головні з цих проблем такі. 1. Бракує видань (газет, журналів, бюлетенів), у яких друкувався М. Слабченко (за його даними), або цілком, або їхніх комплектів. 2. Установлення авторства за анонімними матеріалами або численними псевдонімами та криптонімами, які використовував учений. 3. Цензурні купюри у виявлених і встановлених статтях М. Слабченка. 4. Відсутність архівів практично всіх одеських видань 1917–1920 рр., у яких могли зберегтися рукописи і дані про авторів публікацій.

Учений писав у автобіографіях, що він працював секретарем “Южнорусского меллиоративного бюллетеня”, завідував відділом хроніки в “Одесском листке”, друкувався в “Известиях одесского исполкома общественных организаций”. Цих видань ми не знайшли. На жаль, не виявлено і зарубіжних видань – французьких та німецьких, у яких публікувався правознавець.

Нами обстежено газетно-журнальні сховища кількох архівів Києва та Одеси, а також відділи періодики Державної публічної бібліотеки Росії в Москві, Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України в Києві, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Всі виявлені і переглянуті видання, у яких, за словами М. Слабченка, він друкувався, місцеві одеські газети, бюлетені, журнали періоду революції, інтервенції і громадянської війни збереглися не повністю. У таких виданнях, як “Голос революции”, “Революционный вестник”, “Известия Одесского Совета рабочих депутатов”, “Южный кооператор”, ми не натрапили на жодну зі статей М. Слабченка, яка б була підписана його прізвищем або відомим псевдо- чи криптонімом. Не знайдено журнал (альманах) “Маяк” (1914 р.), літературний альманах, виданий боротьбистами, “Червоний вінок”

Проте в більшості названих ученим видань удалося віднайти згадані ним статті. Після лютневої революції 1917 року в Одесі почала виходити “часопись політична, економічна, наукова та суспільна” “Українське слово”, яку видавало товариство “Українська хата” – “Просвіта” і де друкувалися М. Гордієвський, І. Липа, С. Шелухін, В. Чеховський (редактор), В. Боровик, П. Клепатський та ін. М. Слабченко надрукував у № 6 (11 червня 1917 р.) статтю “На черзі”, присвячену “Правам, за якими судиться малоросійський народ”. Того ж року виходили газети “Солдатська думка” та “Рідний курінь”, де теж міг друкуватися вчений, утім, не виявлено жодного примірника самих часописів.

У 1918 році, за Гетьманату, певна група осіб, опозиційно налаштована до влади гетьмана П. Скоропадського (“Соціалістична Просвіта”), зорганізувала видання часописів “Наше село”, “Вільне життя” і “Молодая Украина” М. Слабченко став редактором “Вільного життя” і практично сам робив це видання, публікуючи щодня по кілька статей. А тому користувався численними псевдонімами (С. Яровий, Л. Ляшок, Т. Рутковський, М. Дейнека), давав статті без підпису. У “Молодой Украине” виявлено лише одну статтю: “Удар между Мондидье и Компьеном” (№ 16) за підписом Т. Рутковського. У “Нашому селі”, де теж безкінечне число псевдонімів, за схожістю стилю і тематики Слабченку, мабуть, належать статті про війну, підписані “Отаманом”. Дуже схожі на стиль ученого також окремі матеріали “Причепи” і “Селянина” – псевдоніми, якими певно користувалося кілька людей. Відкрито тут підписувалися лише І. Луценко, І. Липа, М. Гордієвський та Ю. Грищенко.

За 1919 рік публікації історика виявлені в газеті “Боротьба” (бюлетень губернського комітету Української комуністичної партії комуністів-боротьбистів Херсонщини) за підписами Л. Л., Т. Ростківський, С. Яровий, С. Ч-ко. У “Вістях Одеських філій центральних українських кооперативних установ” є бібліографічні огляди без підпису та за криптонімом М. С-ко. В іншому кооперативному виданні – “Наша кооперація” – знайдено бібліографічний огляд за підписом М. С-ко (1920. – № 4–5), а також кілька статей, які вчений у власноручних списках друкованих праць називає своїми, але підписані вони псевдонімом “Зосима” (“Ледачий цар”, “Казки про німецькі марки”) або й без підпису (“Піонери української кооперації”). Кілька статей, схожих за тематикою і стилем на дописи вченого (“Язык Шевченка”, “Яка там політика – дайте спокій!”), підписано знову ж “Причепю” У щоденній українській демократично-прогресивній газеті “Нові шляхи”, котру теж видавали кооператори, М. Слабченко вів щоденний “Маленький фейлетон” за підписом М. Дейнека, а також подавав статті та дописи за криптонімами Р., М. С., Л. Л., М. С-Б. тощо.

Учений продовжував співпрацю з кооперативними виданнями і в 1920-ті роки. 1922 року в журналі “Кооперативное хозяйство” з’явилося кілька матеріалів дослідника з бібліографії про М. Тугана-Барановського (без підпису) та під псевдо М. Ольгин стаття “Кооперативное законодательство” (№ 1). Як театрал і театральний критик Михайло Єлисейович намагався співпрацювати з літературно-мистецьким і кіно-театральним журналом “Силуэты” Він подав матеріал про М. Заньковецьку (1922. – № 1) та О. Суслова (1923. – № 13). Проте українофобія редколегії завадила подальшій співпраці. Схожі на театральні рецензії М. Слабченка також окремі статті “Професора Шпоньки” у

газеті “Вільне життя” – цим псевдо теж користувалося кілька людей. Більше того, частину Шпоньчиних статей опубліковано [366].

Публіцистичні, наукові та науково-популярні праці вченого в періодиці дають можливість розкрити його політичні погляди і переконання щодо різних влад, громадську працю, безпосередню участь у національно-визвольному та революційному русі, ставлення до більшовиків, напрямки наукової діяльності. Їхнє авторство ми встановлюємо за відомими показниками псевдонімів [297, 361] та за списками праць, які подавав у різний час сам учений. Про непросту справу з бібліографуванням доробку академіка засвідчує випадок з одеським краєзнавцем Г. Зленком, який мусив спростовувати сам себе через поспішні і необгрунтовані попередні заяви [177; 178-а].

Безпосередньо з вищезначеним існує ще одна проблема – чи то співавторства, чи псевдонімічності окремих наукових праць ученого, підписаних Меланія (чи Марія) Слабченко. У вченого були сестри і Меланія, і Марія, яких він залучав до наукової праці, але відповідної освіти вони не мали. Немає однотайності і серед дослідників, яка з сестер стоїть за статтями. У одних це Меланія [175], у інших – Марія [156]. Публікації з’явилися в 1910–1916 рр. Меланія в 1912 р. трагічно загинула, і стаття в 1916 р. вийшла за підписом “Марія Слабченко” Згодом, у 1920-х роках, М. Є. Слабченко заносив ці статті до списку власних робіт [23]. Отож ми гадаємо, що власне він і був головним автором, а ставив імена сестер, сподіваючись допомогти їм таким чином одержати вищу освіту і залучити до науки. Тому заносимо їх до реєстру робіт ученого з визначенням сестер як співавторів. Маємо на увазі статті “Два письма графа П. А. Румянцева к Я. А. Брюссу”, “Материалы по малорусской сфрагистике”, “Из Одесской старины: село Александровка – Арнаутское”, “К истории малорусских дворянских родов” і “Материалы к истории города Крюкова”

Відтак, як бачимо, масив друкованих джерел до вивчення біографії і наукової творчості М. Слабченка досить місткий, розподіляється на три великі групи: офіційні акти, мемуари і праці вченого, які в комплексі дають можливість якнайповніше розкрити поставлену проблему. Однак цьому виду джерел властива фрагментарність, епізодичність, некомплектність видань, труднощі з псевдонімами та анонімність, що ускладнює науковий пошук.

РОЗДІЛ

2

Формування світогляду вченого (1882-1920)

Михайло Єлисейович Слабченко пройшов надзвичайно тяжкий, жорстокий і тернистий життєвий шлях, і вже хоча б після смерті мусимо вшанувати його людський і науковий подвиг, віддати належне тому, що по праву здобуто в муках і стражданнях.

Метрична книга церкви Пресвятої Богородиці в Слобідці Романівці Одеського повіту Херсонської губернії під числом 134 свідчить, що в родині одеського (нерубайського) міщанина Єлисея Івановича Слабченка та законної дружини його Катерини Максимівни біля Хаджибейського лиману на Нерубайських Хуторах під Одесою* 9 липня 1882 року народився син, названий в честь архістратига Михайлом. Хрещеними батьками немовляти (хрестили 18 липня) стали аккерманський міщанин Петро Петрович Венгеренко та одеська міщанка Єфросинія Іванівна Безсонова [10, а.7зв., а.45].

Єлисей Іванович – письменна людина, і перші уроки грамоти, любові до книги, до друкованого слова син дістав від нього. Походив батько із запорожців, що “втїкли під турка” після руйнації Нової Січі, і разом зі своєю дружиною, Катериною Максимівною, працював каменярем у каменоломнях англійського підприємця Г. Ібрі, а також у місцевих власників – Алексеева та Гандельмана [23, а. 2, 11, 12, 19, 21].

За молодих років Єлисей Слабченко мав зносини з одеськими студентами, представниками підпільної “Народної волі”, зокрема Миколою Олексійовичем Віташевським – народовольцем-терористом, який разом з І. М. Ковальським стріляв у жандармів і був 1907 року ви-

*2.1 Дипломство. Юність.
Новоросійський університет.
Перші кроки
в історико-юридичній науці*

*Тепер село Нерубайське Біляївського району.

сланий за кордон. Проте М. Слабченко зазначав в автобіографіях, що батько не знав до ладу ні програми, ні позитивного боку вчення групи І. М. Ковальського [45, а. 105]. Очевидно, від батька вчений одержав у спадщину бунтівну вдачу, волелюбний і нестримний темперамент, а водночас і цілеспрямованість, наполегливість, засудження несправедливості, двоєдушності, нещирості, брехні. Приклад батька привів його ще юнаком до лав революціонерів. Уже в двадцяті роки в розмові з учнями Михайло Єлисейович скаржився, що в його роду чоловіки не відзначалися великою фізичною силою і помирали в 70 років, що він так і не навчився плавати, живучи в Одесі, і одного разу ледь не втонув [183].

Мама майбутнього вченого – неписьменна селянка, що навчилася від сина читати й писати у зрілому віці, коли їй було під 50 років. Вона, а також Михайлова бабуся Параска мріяли, щоб став він “батьшоку”, хоча тато терпіти не міг попів.

Від матері син чув гарні українські пісні, казки про дивовижні краї, де всі сповнені щастя, і що колись щасливе життя прийде і на нашу землю. Поетична материнська натура відбилася в образному сприйнятті дійсності Михайлом, в умінні писати художні твори, малювати, в життєвому оптимізмі, в прагненні до прекрасного.

Жила численна родина Слабченків тяжко, зі злиднів не вибиралися, бідувала. Заробляв батько небагато – до 10 карбованців на тиждень. У той час лишень на його власну їжу, що складалася з пісного борщу, черствого поживклого хліба, кількох чарок-“чепурух” горілки та півфунта знаменитої серед каменярів безсмертної “італійської” ковбаси, яку не можна було пом’якшити і з допомогою бікфордового ґноту, йшло більше карбованця в день. Майна у Михайлових батьків не було ніякого, окрім хати на Нерубайських Хуторах, яка невдовзі пішла в продаж за борги. Безпросвітні злидні, напівголодне існування бачив змалечку майбутній академік. Тато, надсадно працюючи на каменоломнях, приймаючи тричі на день як допінг по кілька “чепурух”, невпинно спивався, до того ж вдома часто бив старшого сина.

Бідність змусила Єлисея Івановича залучити Михайла з ранніх літ до праці на каменярни: в п’ять років він поганяв коняку – “Сірого” – біля “барабану”, у вісім – точив пилки і різав камінь на штуки, а з дев’яти – допомагав биндюжнику вантажити і розвозити каміння за мовникам [45, а. 105–107; 23, а. 2, 11–12].

У кінці двадцятих років Михайло Єлисейович у пам’ять про нужденне дитинство і тяжку каменярську працю напише етюд з життя одеських каменярів і розпочне його особистими враженнями про те, що в околицях Одеси – на Кривій Балці, Усатових та Нерубайських

Хуторах – “там і сям можна було побачити характерні барани з набиною на них колодою, що тягнеться до незграбних стовпів, які нагадують шибеницю; на проводі від неї десь там унизу, в глибині землі, бовтається невидимий шибеник. Рипає баран, крутить його сліпа коняка (звичайно сліпа) “Сірий”, і з колодязя тягнеться перекинута через блок на грубій линві “шайка” з камінням, а спускається квадрат другої – порожньої. Крик: “віра!” “Сірий” незграбно повертається в бік, протилежний тому, по яким він зажурено тупцяв. Знову приводиться в рух баран, і тоскне рип-рип тягнеться аж доти, поки з’явиться “шайка” з накладеним на неї правильно нарізаним камінням й поки тяжник гукне “Сірому”: “тпр! назад!” Від моменту, як сонце залле раннім карміном небо, і до моменту, коли воно кривавим промінням присне, йдучи на спокій, на землі тяжник бігає з тачкою від колодязя до шарів, а з-під землі безугавно подають нарізаний камінь” [“Одеські каменярі...” – С 34–35].

Багато в цих описах безрадісного, нужденного, важкого в спогадах дитинства. Обдарована, талановита дитина мусила пізнавати підземелля одеських каменярень, де в “припорах” при блиманні вонючок (маленькі задимлені й чадні лампи) кілька чоловік працювали над камінням: “Один тягав то до себе, то від себе тонкого “дряпка”, другий підрівав “підшову” або ворушив брилу, яка тремтіла, мов драгли, щоб умить пронестись швидким, як думка, ураганом й безсило простягтись для розрізання на “штуки” – правильної геометричної прямокутної форми кубу, над чим нидів 3-ій робітник. Більший припір – і робітників більше, в малому – і одному іноді було тіснувато. В припорі або сам “хазяїн” працював “одиницею”, або з найманими 1–2 робітниками.

Що там робиться на землі, каменерубам чи каменярам було бай-дуже. Їхнє життя не залежало від сонцевороту чи погоди: астрономія, метеорологія й календар були не для них, хоч підземні жителі й дуже цікавились “червоним числом”, коли можна було б вирватись на свіже повітря, на хвилинку глянути на світ Божий і знову пірнути в припір, звідки можна було вийти “червоного числа” [“Одеські каменярі...” – С. 33–34]. Ті “червоні числа” для каменярів Слабченків були єдиною віддушиною, віконцем світла, та й те часом заграбованим. Проте, до спорудження чудових кварталів красуні Одеси вони таки доклали своїх рук.

Коли Михайлу виповнилося дев’ять років, тато відвів його на Криву Балку до початкової школи, яку довелося закінчувати вже в Слобідці Романівці, куди перебралася на помешкання сім’я. Навчався здібний хлопчина дуже добре і за рік скінчив науку з відзнакою. Щоб вчитися далі, потрібні були гроші, а їх не було. І допоки батько клопо-

тався перед начальниками та підприємцем, Михайло працював у мармурових майстернях Одеси, на каруселях, веселив людей у “балаганах” і вже мріяв стати циркачем та мандрувати по світах.

Але турботи тата не пішли намарне: за казенний кошт сина взяли до Одеського духовного училища, яке той теж з успіхом закінчив і був прийнятий до Одеської духовної семінарії. Проте підліток, хоча і навчався добре, поводив себе дуже кепсько: бився з семінаристами, курих, усіяко ухилявся від служби в церкві і більше від неї полюбляв навкулачки з однолітками.

Та й це пробачило б начальство семінарії – штука відома і поширена. Але Михайло на третім курсі познайомився зі студентами університету, котрі ввели його у свій гурток. Від них він діставав нелегальну літературу, в якій критикувалася самодержавницька, колоніальна система Російської імперії. Перший життєвий вибір М. Слабченка не був випадковим: і в школі, і в семінарії він часто чув і відчував національне і соціальне приниження від учителів-шовіністів, котрі називали українців “голоною”, “хохлацькими мазницями”, “тупими и ленивими хохлятами” тощо [45, а. 106, 107]. Ці образи швидко визначили його національне усвідомлення і потяг до протесту [55, а. 4]. І він почав організовувати гуртки, писати в’дливі епіграми та сатири на викладачів, малювати карикатури, підбивати товаришів-семінаристів до розрухів та до “бунту” супроти адміністрації. Це останнє й використали, щоб виключити його з III класу з балом чотири по поведінці, який не давав можливості вчитися десь інде [23, а. 2–5, 11, 12, 19, 21; 45, а. 109–110]. Дізнавшись про це, батько вигнав сина з дому.

Після такої життєвої катастрофи, де він тільки не працював! І вантажником у порту на Кавуновій (Арбузної) гавані, і в ливарних майстернях, у пароплавній пральні, палітурником. Голодуючи й не витримуючи тяжких поневірянь, кілька разів намагався вкоротити собі віку. Виручали босяки з одеського порту, серед яких жив і Михайло. Влітку рятували випадкові заробітки вантажника, а взимку не було і їх. З великими труднощами йому вдалося за кілька років знайти постійну роботу в палітурні Клеймана за 10 рублів щомісяця, а ще траплялося репетиторство з недорослями. Та й сам не покидав мрію навчатися далі. Допомагав у самоосвіті і матеріально Микола Дементійович Райський – людина великої душі й чуйного серця.

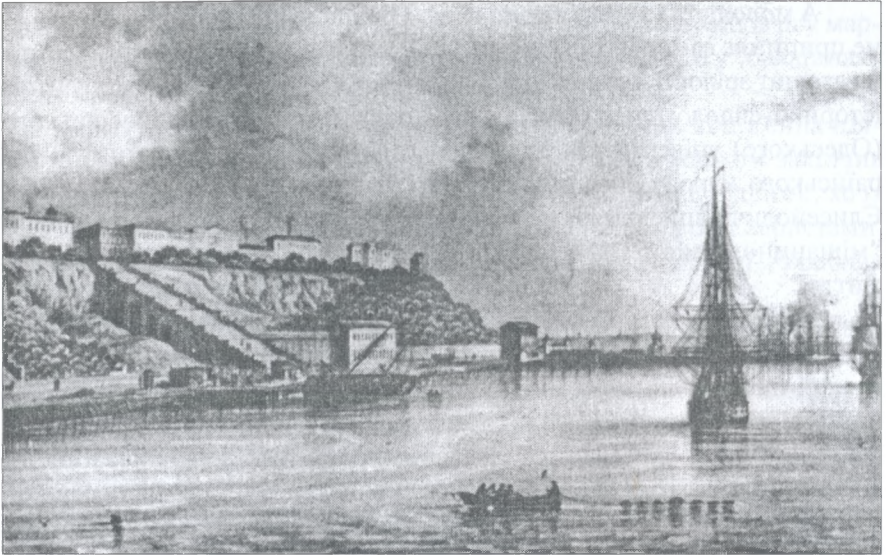
М. Слабченко – студент

А молодість і юність брали своє. І працюючи, і будуючи, Михайло не припиняє самоосвіти: 9 червня 1903 року складає екстерном іспити на атестат зрілості в третій Одеській гімназії, а в серпні стає студентом історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського (Одеського) університету, втілюючи давню мрію вивчати минуле українського народу. Як і батьків, з досягненням повноліття Михайла Єлисейовича вписали до книг одеської міщанської управи і визнали “міщанином” міста Одеси, де і пройшла більша й краща частина його життя.

Перед вступом до університету Михайло Слабченко одружився зі звичайною дівчиною-одеситкою Людмилою. Хоч у нього були інші наміри щодо родинного життя, але доля розпорядилася по-своєму й повернула своє колесо саме так. Згодом, уже в 1920-ті роки у “хвилини ліричного настрою Михайло Єлисейович згадував перше кохання до дівчини Галі, з якою мав одружитися, але її батьки стали на перешкоді. Приязні відносини між ними встановилися після того, як Михайло блискавично зупинив падаючу на дівчину купу дошок, чим врятував її від каліцтва” [183].

Принагідно зазначу, що в юні роки Михайло часто бачив на вулицях міста Аполлона Скальковського. І хоч вони не спілкувалися, юнак, знаючи, що перед ним відомий учений-історик, на все життя запам’ятав ці зустрічі, згадував про них на засіданнях наукових товариств та в щоденникових записах [54].

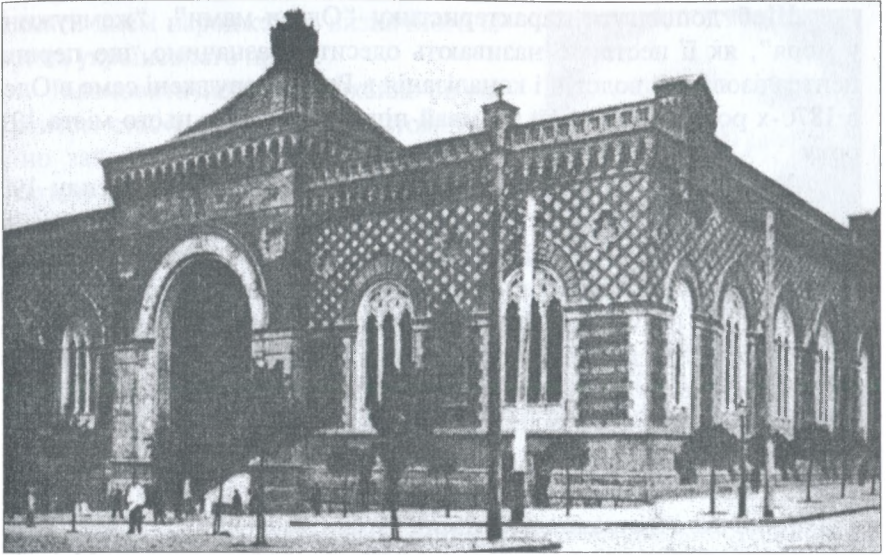
Тут, напевно, варто зробити відступ і сказати, що являла собою Одеса дитячих і юнацьких років майбутнього академіка. Ще в першій половині XIX століття вона із повітового банального містечка починає перетворюватися на визначний науковий, культурний і економічний центр не лише України (“Юга России”), а й усієї Російської імперії. 1817 року тут відкрито Рішельєвський ліцей, 1825 – перший в Україні міський музей старовини (нині – Одеський історико-археологічний музей), 1830 – міську бібліотеку, а 1839 року засновано славнозвісне на всю імперію “Одеське товариство історії та старожитностей”, яке протягом 1844–1919 рр. видало 33 томи науково цінних “Записок”. З 1827 року починає виходити “Одесский вестник”, що в 1864 році став першою в Україні щоденною газетою (нині називається “Чорноморські новини”). Але українського в тогочасній Одесі було дуже мало. Для прикладу: за всю першу половину XIX століття у місті вийшла єдина українська книжка “Маруся. Казка” – у 1834 році. Тільки в 1860-х роках, коли тут створюється Громада, починає жевріти й українське життя. Одеське громадянство переживає кілька періодів: 1876–79 – роки піднесення, коли воно пов’язане з М. Желябовим, коли до Одеси при-

Купецька пристань. Середина XIX ст.

їхав М. Драгоманов. 1879 року Громаду розгромила влада, учасників розіслала подалі, а таких радикалів, як В. Мальований, аж на р. Кару у Східний Сибір. 1881 року громадівці відновили діяльність навколо Л. Смоленського, Боровського і Крижанівського. Проте відтепер Громада відійшла від революційних позицій і стала на тверду стежину культурницької діяльності, хоча й підтримувала тісні зв'язки з М. Драгомановим у Женеві, І. Франком та М. Павликом у Львові, з київською, полтавською та чернігівською Громадами.

Одеса початку XX століття – місто інтернаціональне, місто різних соціальних контрастів. На вулицях частіше лунала іноземна мова, аніж російська. Місто космополітичне, де кожна нація мала власні культурні установи, церкви, клуби. Виходило багато видань різними мовами, тільки не українською. Міська торгово-промислова верхівка швидко багатіла на гоїному українському експорті. Населення росло невпинно – від 1875 до 1914 року воно збільшилося відповідно з 193 тисяч до 669 тисяч. і Одеса посіла четверте (після Москви, Петербурга та Варшави) місце в імперії за кількістю жителів. У 1897 році українці становили тут лише 1/10 населення (45 % – росіяни, 35 % – євреї, 2,5 % – німці та інші). Українці Одеси являли собою загнану, упосліджену, обмежену в усьому націю: нащадки запорожців, які допомогли “непобедимому русському оружию” завоювати Хаджибей, не дістали в ньому нічого, їм навіть відмовлено у праві називатися українцями, і мешкали вони по околицях – на Молдаванці, Пересипі,

Головна біржа. 1886 р.

коло Гнилякового. Земля ж дісталася багатим німцям, болгарам, євреям. І це дійсно-таки була правда.

Уся ця дискримінація збуджувала діяльність української Громади, гріла її націоналізм, як, зрештою, і шовіністичні вибрики “Новоросійського телеграфу” – газети-душительки “местного мазепинського движенья” Завдяки просвітницькій праці Громади, Одеса поступово набуває значення і україністичного центру. 1855 року тут випущено альманах “Нива”, а в 1893–97 рр. вийшло 44 українські видання. 1865 року Рішельєвський ліцей перетворив на Новоросійський університет, який теж розвивав молоду українську науку. В різний час тут навчалися і працювали відомі згодом учені, культурні та громадські діячі України – М. Пирогов, І. Мечников, М. Гамалія, А. Синявський, В. Філатов, М. Пильчиков, В. Григорович, О. Богомолець, Д. Заболотний, М. Аркас та ін. На зламі XIX і XX століть в Одесі жили і працювали такі науковці, як І. Линниченко, О. Загоровський, Б. Варнеке, О. Ковалевський, М. Комаров, О. Маркевич, А. Скальковський, Л. Смиренко, В. Ягич, музики П. Сокальський, П. Ніщинський, М. Аркас, часто приїздив М. Лисенко. В Одесі розпочав свій творчий шлях Марко Кропивницький, з 1883 року тут постійно виступали трупи М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського.

Досить-таки багато про Одесу кінця XIX століття написав і М. Є. Слабченко в узагальнювальній двотомній праці “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.”

Щоб доповнити характеристику “Одеси-мами”, “жемчужини у моря”, як її пестливо називають одесити, зазначимо, що перший централізований водогін і каналізація в Росії споруджені саме в Одесі в 1870-х роках. А перший трамвай пішов вулицями цього міста 1910 року.

На початку ХХ століття українство в Одесі набирало силу. 1903 року тут вийшов альманах “З-над хмар і долин” за редакцією Миколи Вороного, 1905 р. – “Багаття” (І. Липа), антологія “Вінок Т. Шевченкові” (1912 р., М. Комаров). 1915 року замість забороненого в Києві “Літературно-наукового вісника” в Одесі під редакцією А. В. Ніковського вийшло три числа “Основи”, що його замінила. Від 1911 року тут діяло перше в Україні Одеське бібліографічне товариство. Відкрита 1906 року “Просвіта” намагалася видавати газети “Народня справа” та “Вісти” У той час у місті, на Лонжероні, мешкав В. М. Чеховський, жили А. Ніковський, С. Шелухін, І. Липа, М. Комаров. До їхньої плеяди органічно і природно вписався і М. Є. Слабченко.

Отже, перші життєві проблеми не лише не зламали Михайла Слабченка, але й загартували, сформувавши виняткову волю та непересячну вдачу, цілеспрямованість і наполегливість. Роки навчання в університеті лише зміцнили ці риси його характеру.

23 квітня 1904 року в студента-першокурсника народився син Тарас (зрозуміло, що вибір батьком саме цього імені не став випадковим).

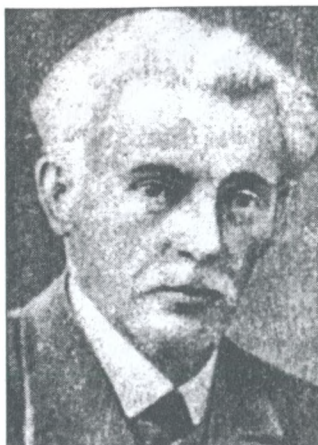

Пам'ятник дюку де Рішельє

Додалися нові турботи, нові витрати, окрім піклування про родину тата, який на той час уже помер [42, а. 2–3]. Не маючи грошей, щоб заплатити за лекції, Михайло пропустив термін оплати, і весною його виключають з числа студентів. Зусиллями залізної волі йому вдається восени 1904 року поновитись на історико-філологічному факультеті, а через рік перевестись на перший курс юридичного. У проханні на ім'я ректора студент 12 вересня 1905 року напише: “Не відчуваючи жодного покликання до філологічних наук, я, винятково з любові до історії руського права, бажаю перейти на юридичний факультет” [10, а. 1–6, 32–42]. Цю заяву можна

вважати днем народження визначного історика українського права.

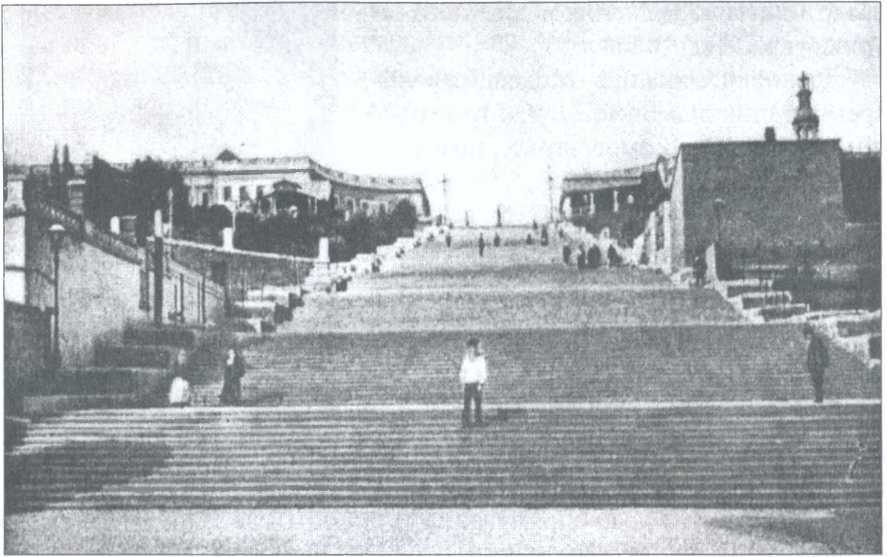
Талановита людина, Михайло і в університеті стає відмінним студентом: постійно займається самоосвітою, позаяк у багатьох випадках не вистачає потрібних знань. Лекції відвідував мало, бо всі вони читалися по підручниках, вислуховувати які не було рації. Весь час проводив у бібліотеці, архівах. Його науковими кумирами стають О. Кістяківський, М. Василенко, М. Грушевський, Д. Багалій, В. Барвінський, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, О. Єфименко, О. Левицький, котрі розвивали історію та історію

М. Сумцов

права України. Наукове спрямування майбутньої діяльності допоміг студенту визначити професор, член-кореспондент Російської академії наук Іван Андрійович Линниченко (1857–1926) – учень Володимира Антоновича. Завдяки йому, Михайло Слабченко ще на студентській лавці написав свої перші великі поважні праці, які і сьогодні становлять честь не лише автору, а й національній історіографії загалом.

Михайло Єлисейович у роки навчання в університеті бере участь у діяльності “Одесского общества истории и древностей”, бібліографічного та історико-філологічного наукових товариств [7, а. Зв., 6]. У студентські роки тісні наукові контакти й особиста дружба встановилися між ним та вченими з Харкова – Віктором Барвінським, Дмитром Міллером. Особливою теплою пронизані листи юного дослідника до відомого українського вченого-етнографа, фольклориста і літературознавця, члена-кореспондента Російської АН, професора Харківського університету Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) [144]. Вони свідчать, яку велику роль відіграв останній у науково-культурницькому становленні молодого, тоді ще студента, Михайла Слабченка, яку велику, неоціненну допомогу і підтримку подав він йому. Зокрема, Микола Федорович зацікавився добрим знанням М. Слабченком фольклору Півдня України і допоміг йому надрукувати в Харкові кілька праць, студентських ще статей – дослідження “До історії відношень між П. О. Кулішем та Т. Г. Шевченком” (в “Сборнике Харьковского историко-филологического общества”, т.18) та аналітичний огляд “Д. П. Міллер – як історик українського права” (у “Вестнике Харьковского историко-филологического общества”, випуск 5). Залучав він студента і до етнографічної праці, про що свідчать слова Михайла Слабченка в одному з листів до академіка.

Миколаївський бульвар та потьомкінські сходи

Цікаво читаються і сприймаються злободенні й сьогодні його слова про піднесення і відродження української мови, її розвиток і вжиток у науці, про пробудження національної свідомості: “Тому то у нас і немає досі більш-менш великих наукових праць, – пише Михайло до Миколи Сумцова 9 липня 1907 року, – що між іншим кожний українець йде своїм шляхом. Інтелігенція, як ціле, як, так сказати, мозок нації, повинна мати їдну мову. Без мови – немає нації, немає науки й літератури. Ви, батьку, обстоюєте науковість мови, але, мені здається, не зовсім поступово. Коли вже стояти на Вашому погляді то не можна друкувати кулішівкою, ліпше драгоманівкою, бо по признаттю комісії при Російській академії наук (не пам’ятаю зараз номер протоколів, але за сей рік) драгоманівка більш наукова. Чому ж українці тримаються кулішівки? Тут є традиція. От такої то традиції треба бажати в мові. Може се не зовсім буде науково, але скоріше витвориться щось ціле, що буде єднати всіх і не дасть можливості нашим ворогам наносити нам великі і страшні удари” [144].

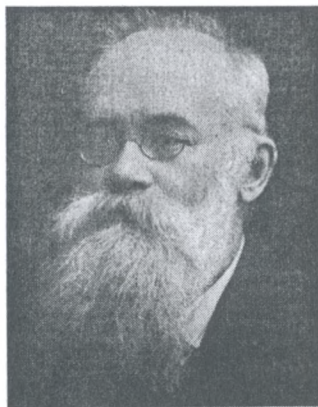
І тому таке непереможне прагнення юного дослідника зробити і свій внесок у розвиток історико-юридичної термінології, наукової мови рідного народу. “Я ніяк не узгоджувався друкувати своєї праці в “Записках Новоросійського Університету” по-російськи, – зізнається він, – а нині рішив друкувати все тільки по-українській. Тепер не те, що раніше в нас. Ви як перший, високоповажний пане професору, з катедри признали, що настала пора сказати: “Ныне отпуща-

Головний корпус імператорського Новоросійського університету

еши” українському ярму. А раз так, то я хочу і повинен допомагати здійсненню нашого наукового увільнення, а не гальмувати його” [144, № 1081].

Збереглося і п’ять листів студента-правника IV курсу М. Слабченка до широкознаного вже тоді професора Львівського університету, чільного громадського діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). Вони познайомилися заочно через О.С. Грушевського, котрий викладав у Новоросійському університеті, та А. Яковліва – секретаря Українського наукового товариства в Києві [143]. У першому листі Михайло Єлисейович просить Михайла Сергійовича допомогти в друкуванні першої книги (про що писав і М. Сумцову) рідною українською мовою: “Рік тому назад я одержав золоту медаль за працю “Малорусский полк в административном отношении” Дали мені командирову від університету і ухвалили друкувати мою роботу в “Записках Новоросійського університету”. Мені, як свідомому українцеві, важко починати свою наукову кар’єру з ренегатства. Через се я звертаюсь до Вас, високоповажаний пане професору, чи не могли б прийняти

М. Грушевський

моєї дисертації на сторінки “Записок Наукового Товариства” (львівського) чи “Часописі Правничої” [142, а. 3–4].

Наступний лист Слабченка дає підстави вважати, що за тиждень М. Грушевський відповів молодому вченому, погодився взяти до друку книгу і запропонував тіснішу співпрацю з НТШ і його “Записками”, котрі він редагував. Михайло Єлисейович охоче згодився подавати рецензії на видання з історії і філософії права, написати критичний розгляд дисертації барона Нольде і підготувати статтю про юридичний елемент у творах Т. Шевченка [142, а. 7–9].

Окрім того, в цій листі Слабченко попросив допомоги з’ясувати назву однієї уніатської книги, в якій він знайшов цікаві дані для дослідження термінології українського цивільного права. Власне, цих же проблем торкався і третій лист, бо на попередній, як свідчить зміст листа, М. Грушевський не відповів.

Співпрацював Михайло Єлисейович також і з Українським науковим товариством, заснованим у Києві 1907 року М. Грушевським, надіслав для його “Записок” статтю “Карання по судовій книзі Прилуцького полку” на ім’я Андрія Яковліва [143, а. 17].

На жаль, зв’язки двох учених, щойно розпочавшись, тут же й обірвалися. Важко зараз сказати, що спричинилося до цього і як там сталося насправді, але з листів від 21 жовтня 1909 р. і 28 квітня 1910 р. стає відомо, що Сергій Шелухін, який працював тоді юристом в Одесі і був активним діячем місцевої “Просвіти” та Громади, передав через третю особу М. Грушевському, що М. Слабченко говорить про Михайла Сергійовича не дуже коректно. Вочевидь, М. Грушевський написав про це М. Слабченку, що викликало два листи-відповіді від Михайла Єлисейовича, в яких він намагався пояснити, що сталося, а згодом відбувся і розрив.

Восени, одержавши листа від М. Грушевського, М. Слабченко відповідає: “Вашого листа я отримав і він мене просто приголомшив. Не те що стаття моя не прийнята мене захвилювало, хоч, розуміється й се для мене неприємно, а те, що якісь людиці, мені мало знаємі, передають людям, котрих я заледве знаю, те, чого я ніяк, ніколи й нікому не говорив” Вчений намагався, як міг, переконати професора в абсурдності висунутих звинувачень [142, а. 13–15]. Проте інтриги продовжувалися. І вже навесні 1910 року Слабченко відсилає останнього листа, в якому намагається ще раз все пояснити. Але розрив – неминучий: С. Шелухін напевно наполягав на власній правоті. Так стосунки двох учених, ледве зав’язавшись, зіпсувалися, що негативно відбилося не лише на їхніх взаєминах, але й на історико-юридичній науці. Невідомо, як до всього поставився М. Грушевський, але в статті “Переяслав-

ська умова України з Московією 1654 року” він покликається на думку М. Слабченка про васальні стосунки обох держав як на авторитетну в науці [293, с. 53–95].

Принагідно зазначу, що М. Грушевський віддавна мав тісні контакти з одеськими вченими. Він листувався з О. І. Маркевичем, І. А. Линниченком, а серед справ “Императорского Одесского общества истории и древностей” зберігається запис (ДАОО, ф. 93, оп. 1, спр. 121, а. 20 зв.) про обрання його 13 березня 1901 року на дійсного члена.

Легко навчаючись, здібний студент-правник М. Слабченко, окрім того, мав добру пам’ять, аналітичний розум, гарно малював, писав вірші, оповідання, музику. Закінчуючи університет, він володів німецькою, французькою, італійською, англійською, польською, чеською, болгарською, російською, українською мовами. І вивчав їх не у вузі, не в гімназіях, а в інтернаціональних одеських портах, друкарнях, базарах, дешевих кав’ярнях, каменоломнях, на приватних уроках – скрізь, куди кидало його шалене і бурхливе життя.

Наукові дослідження в архівах і бібліотеках принесли успіх молодому вченому. За роки навчання на історико-філологічному (1903–1905 рр.) та юридичному (1905–1910 рр.) факультетах він написав кілька значних праць. За роботу “Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины Второй” у 1906 році він одержав срібну медаль, а за твір “Малорусский полк в административном отношении” в 1908 році на клопотання І. А. Линниченка – золоту медаль і відрядження за кордон.

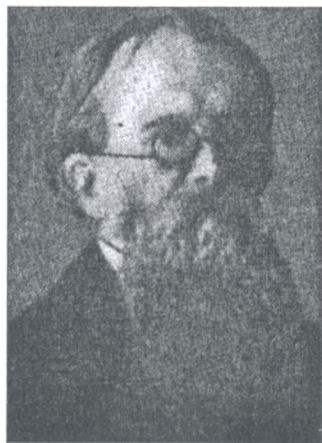
Після обговорення цієї праці на вченій раді університету відразу три професори запропонували М. Слабченку аспірантуру. Але не все було так просто. “Після того, як я одержав медаль і командировку від університету, – повідомляє М. Слабченко про свої біди М. Сумцова, – професори нашого факультета Шпаков і Адамович, а філологічного професор Линниченко пропонували мені спеціалізуватись кожний в його обшарах, аби лишитись на професуру. Три пропозиції я вислухав і не дав певної відповіді ні Шпакову, ні Линниченку, а від Адамовича прямо зрікся. Нині мені доводиться вже й від перших зрекатись: примушують” На заваді стала громадська діяльність молодого вченого. “В нас нещодавно був трьохденний страйк з приводу суду над професором Заньчевським, – пише він далі. – Я пристав до сього страйку. За страйкування в мене було узятю стипендію і увільнення від платні, таким чином, викинули на вулицю без усякого суду, котрого я вимагав від Левашова й Маньківського. Що було робить? Пішов я до правого Павловського й не менш правого Алмазова і сказав, що я пристав до страйку, висловивши своє обурення на нові університетські порядки і

прохав, аби вони побалакали з університетськими Толмачовими. Врешті-решт мене “возстановлено в правах”. Дякуючи сьому всьому, можу бути певним, що при університеті не лишусь” [144, № 1081].

Під ранішими “пригрешеннями” М. Слабченко мав на увазі власну участь у революційному та національно-визвольному русі.

У листі до колеги і товариша Василя Громашевського М. Слабченко згадує і такий факт з біографії кінця 1909 року: “Думаю, що Вам цікаво буде довідатись, — зазначає він, — про те, що мені перед Різдом за місяць пропонована була посада професора в Інституті східних мов у Владивостоці. Мав я читати державне й міжнародне право, але зрікся від цієї честі” [97, № 245].

Початок ХХ століття на Україні відзначився загостренням національних та політичних суперечностей. Розпочиналася епоха соціального протистояння, до якого включилися різні верстви населення, народи та народності, політичні партії. Одеса стала центром революційної боротьби Півдня Росії, а провідною силою цієї боротьби — робітники та студенти. Навчання М. Слабченка в університеті збіглося з першою російською революцією 1905—1907 рр., осторонь якої він не міг лишитися. Політичні партії вербували у свої ряди новобранців. Особливу популярність мали партії соціалістичного спрямування: соціал-демократи, соціалісти-революціонери. М. Є. Слабченко у 1903 році вступив до лав Революційної української партії (РУП) і організував у 1904 р. її студентську групу, яка мала бібліотеку, гектограф, агітаторів. Від 1903 р. він також діяч української студентської Громади, від імені якої виступає доповідачем на студентських вічах. Знайомиться з А. Ніковським, М. Гордієвським, П. Клепацьким. У 1906 році РУП реорганізувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію, і М. Слабченко залишився в складі її одеської філії аж до 1918 року. В ній він працював разом з І. М. Бондаренком, Ганною Чикаленковою, Ключе, Палієм-Пашенком, В. Чеховським [55, а. 6—7].

О. Грушевський

Протягом 1905—1906 рр. за участь у студентських страйках, барикадних боях та маніфестаціях Михайла кілька разів заарештовують жандарми і встановлюють стеження, як за активним учасником “местного мазепинского движения” Двічі, в 1904 та 1905 рр., його намагалися виключити з університету. Але захищала добра

успішність, талант науковця та професори-покровителі І. Линничен-ко, Є. Щепкін, О. Шпаков та інші.

Восени 1907 року, як лідер студентської Громади, М. Слабченко складає доповідну записку адміністрації університету про відкриття чотирьох українських кафедр, підтримує ініціативу у читанні лекцій українською мовою і разом з іншими студентами домагається у 1908 навчальному році початку викладів історії України в Новоросійському університеті приват-доцентом Олександром Грушевським українською мовою.

Факт засвідчують документи, знайдені в Одеському держархіві, зібрані в справі під заголовком: “Правление Императорского Новороссийского университета. Дела о приват-доцентах и лекциях” [ф. 45 (1908 р.) оп. 9, справа 10].

У лютому 1908 року до ректора Новоросійського університету з листом (а. 72) звернулися керуючий учбовою округою і окружний інспектор із запитанням, чи дійсно приват-доцент О. Грушевський читає лекції з російської історії українською мовою і, коли це так, то дати їм пояснення від лектора і декана історико-філологічного факультету Е. фон Штерна. Ректор у свою чергу робить запит декану 14 лютого (а. 80) і дістає від нього (а.а. 75176, 78, 78 зв.) і від О. Грушевського (а.а. 81–82) пояснювальні, що, дійсно, лекції, які торкалися історії українських земель, прочитані українською мовою. Ці пояснювальні і відповідь ректора (а.а. 83, 85) відправлено до управи округою.

Історія з викладами українською мовою мала продовження, що відбито в “Протоколі засідання ради університету” від 31 березня 1908 року (а.а. 111, 117). За порушення мовного режиму Олександра Сергійовича хотіли позбавити премії в 400 крб., але університетська рада проголосувала за її надання, і ректор був змушений листом від 30 квітня 1908 року (а. 117) клопотатися про виділення премії О. Грушевському перед керуючим Одеською учбовою округою [6].

Коли після придушення революції єдино легальним українським осередком в Одесі залишилася “Просвіта”, М. Є. Слабченко стає її членом і бере активну участь у діяльності товариства. Останнє засвідчують листи до голови товариства В. Громашевського, до М. Сумцова і М. Грушевського, звіт “Просвіти” та матеріали архіву канцелярії Одеського градоначальника Толмачова. За матеріалами “Просвіти” відомо [326, с. 12–13], що М. Слабченко в січні 1908 року прочитав два реферати з історії права України: “Судовий лад на Україні в XVII–XVIII ст.” та “Адміністративний лад на Україні XVII–XVIII ст.”, показуючи державотворчу здатність українського народу. Мабуть, через це його третю лекцію – “До історії кодифікації українського права” – заборонила влада.

Весною 1908 року М. Слабченка обрали до виконавчого відділу “Просвіти” і він співробітничав з М. Комаровим, І. Липою, С. Шелухінім, І. Луценком, М. Аркасом, А. Ждахою, займається упорядкуванням програм та документів для української школи в Одесі, завідує музеєм та архівом “Просвіти”, комплектує з різних видань її бібліотеку. Разом з відомими одеськими юристами стає членом консультативного бюро товариства, котре захищало його законні права від посягань адміністрації та відверто кримінальних елементів [186].

Восени 1909 р. М. Слабченко запропонував виконавчому відділу створити в “Просвіти” наукову секцію. Сам він брався читати лекції з історії українського права, В. Грищанському доручили лекції з політекономії, В. Хоменку – з історії української церкви, А. Ніковському – з української літератури [186]. Проте його план не втілювався в життя: 28 листопада 1909 р. влада заборонила діяльність одеської “Просвіти” [2]. До складу ліквідаційної комісії для упорядкування майнових справ увійшов і М. Слабченко [2, а. 21]. За три місяці праці комісії вчений допоміг скласти і зареєструвати статут новоствореного “Одеського українського клубу” (Українська хата), який влада затвердила 8 лютого 1910 року [3]. Він увійшов до літературної секції клубу разом з К. Бондаренко та П. Клепацьким [133, а. 3]. Але повністю розгорнути працю не встиг, бо виїхав у наукове відрядження до Франції. У 1909 році він також надсилав гроші (50 крб.) на заснування Української академії наук у Києві, але просив не згадувати про це в пресі [142, а. 16].

Отже, як бачимо, в громадській праці М. Слабченко віддавав перевагу ненасильницьким, пропагандистським, а не збройним засобам боротьби за соціальне і національне визволення українського народу. Згодом він зазначав, що в 1903 та 1905 рр., під час маївок, бився на барикадах. Але коли в 1906 році під час боїв поплатився життям його двоюрідний брат Кузьменко, а другий брат – Коваль – був засланий до Сибіру, М. Слабченко “став обережним” і почав віддавати перевагу пропаганді, науці, журналістиці [55, а. 6]. На його думку, так жити стало не лише безпечніше, але й ефективніше, набагато корисніше для формування національної свідомості, для розвитку культури. Для самого вченого участь у громадському русі стала хорошою життєвою школою, в якій він загартував світогляд, уміння сприймати й оцінювати не лише дійсність, а й минуле, дістав чудову практику організатора та завів широкі знайомства в політичних, наукових і культурних колах Росії та України.

Влітку 1910 року Михайло Єлисейович закінчив юридичний факультет Новоросійського університету зі ступенем – кандидат права. Маючи двадцять вісім років життя, а відтак – певні переконання, сві-

тогляд і вже багатий суспільний досвід, він мріяв присвятити себе науці й викладацькій праці. При активній підтримці професора І. А. Линниченка його залишили в університеті для підготовки до професорського звання, але спочатку без грошового утримання (стипендії). В автобіографії вчений зазначав, що, закінчивши юридичний факультет, був залишений для підготовки до професури, але до одержання стипендії протягом кількох місяців голодував з родиною, так як, будучи політично активним, через участь в студентських розрухах 1903 року, участь у робітничому русі, у революції 1905 року, демонстраціях 1906 року, не міг дістати посади. Давав приватні лекції, служив коректором, пробував стати телеграфістом, учителем гімназії (безнадійно), секретарював у “Южно-русском мелиоративном бюллетне” [23, а. 2, 2 зв.]. Він недовго вчителював, викладаючи історію в гімназії Ковриги (тепер ЗОСШ № 47. – В.З.), вів приватні уроки, писав замітки до “Хроніки” в “Одесском листке” і вже хотів стати професійним журналістом, заживши дописами слави майстерного репортера. Та завдячуючи тривалим клопотанням Івана Линниченка, М. Слабченко нарешті дістав-таки грошове утримання від університету. Вчений повертається в науку, тоді ж стає учасником Одеського бібліографічного товариства, котре заснував його вчитель і благодійник, виступає в ньому з цікавими історіографічними та бібліографічними оглядами, які частково друкує в “Известиях” товариства, разом з кількома рецензіями на зарубіжні та російські наукові видання. У 1911 році виходить його друга ґрунтовна монографія “Опыты по истории права Малороссии”, а в київському “Военно-историческом вестнике” цікава стаття “Албанський полк на службі Наполеона І”

Не зайвим буде зазначити, що в цей час учений опікується всією родиною Слабчєнків – мамою, братом (про нього він згадував у листах 1928 року, коли той ще був живий) та сестрами – Марією і Меланією. У березні 1909 року Михайло прохав В.Л. Громашевського допомогти знайти роботу в порту Семену Олексійовичу Богатирьову – нареченому однієї з сестер [97, № 245], котра в 1912 році з невідомих причин учинила сїцид. С. Богатирьов відвідував ученого в Одесі в 1927 році, що засвідчують записи в щоденнику, а сестра, до трагедії, брала участь у наукових товариствах. На жаль, більш точних даних про родину дослідника ми не маємо.

Улітку 1911 року М. Слабченко дістав наукове відрядження за кордон – у Францію, в Париж, для поглиблення знань, для студій західноєвропейської методики і методології історико-юридичних досліджень, для завершення магістерської дисертації [131, а. 5 зв.] (через подальше лихоліття він так і не склав магістерських іспитів і магістерської

А. Ніковський

дисертації не захищав). У Парижі Михайло Єлисейович навчається в школі права Сорбонни (Scole de Croit), поглиблює знання іноземних мов (зокрема французької, яку згодом, уже після осудження і гонінь, викладатиме в середній школі), уважно вивчає наукове та громадське життя, систему підготовки фахівців та організацію науки, часто довго засиджується в бібліотеках та архівах [23, а. 2, 3, 11, 12, 19, 21; 13, а. 18, 21; 98, № 191, 192].

Навчаючися в правничій школі Паризького університету, М. Слабченко широко знайомиться з політичним і культурним життям французької столиці, хоче привезти сюди сина і дружину. Його враження від місцевої еліти і богеми відбилися в листі до Івана Линниченка за 1912 рік. Зокрема, Михайло був на виступі відомого російського економіста Богданова після читання реферату, яким розпочалися дебати з економічної теорії Маркса. Слухав також лекції з права професора Бертелемі, побував на художній виставці, де бачив ранні твори скульптора Архипенка [13, а. 18–21].

Відвідуючи засідання різних політичних груп, Михайло Єлисейович познайомився з емігрантами-революціонерами з Російської імперії – Чуйком, Чинбарським, Михайловим, Бачинським, Жолткевичем, Федоруком, контактував з деякими французькими соціалістами, взяв участь у заснуванні міжнародного товариства недержавних народів – “Office nationale”, в якому працював нелегально через посередництво Сіменса та Іванової (Латишки). Він намагався, щоб його прізвище не фігурувало в документах організацій соціалістів. Та все ж це призвело до конфлікту з жандармами, які продовжували стежити за молодим ученим. На їхнє наполягання, Слабченка вирішили відкликати з Парижа і відправити відбувати солдатчину – відомий і випробуваний поліцейський прийом. Принаймні так подає ці події сам учений в автобіографії 1930 року [55, а. 7–8].

Відчуваючи наближення недобровільного кінця відрядження, Михайло Єлисейович звертається 6 липня 1912 року з проханням до А. В. Ніковського, котрий у той час працював у редакції єдиної щоденної всеукраїнської газети “Рада”, що видавалася Євгеном Чикаленком та Сергієм Єфремовим, з проханням допомогти влаштуватися в газеті співробітником. Але той, напевно, не мав чим зарадити [98, № 192].

Відтак через місяць, у серпні 1912 року, на вимогу жандармів та військових, М. Слабченка таки повертають достроково в Росію й мобілізують до війська відбувати солдатчину. Забритий до 60-го Замостського полку, він скінчив школу прапорщиків і в 1913 році у цім званні вийшов у запас. Як пізніше згадував учений, умови служби в полку були надто суворі, але до неї він ставився за звичаєм чесно, з солдатами поводився добре, хоча з рук не випускав. Ненавидів огляди і безглузді розпорядження. Не вислужувався, але товариства офіцерів не уникав, хоча особливої компанії ні з ким не водив, позаяк багато пити горілки – найпершої умови дружби в армії – не міг [23, а. 21 зв.].

Звільнившись у запас, знову перебивається випадковими заробітками, займається приватними лекціями, працює у бібліотеках та книгарнях і завжди постійно інтенсивно трудиться над науковими проблемами, готується до магістерських іспитів. Як і перше, з великими труднощами йому пощастило влаштуватися на роботу до Одеського управління державного контролю. Але, як політично неблагонадійний, зрештою втрачає і це місце. Рятують приватні уроки та гонорари від газет. На безробітті і безгрошів'ї виручає наука: вчений пише книгу, присвячену історії Гетьманщини, окремі розвідки з джерел до неї публікує в наукових збірниках, працює в архіві Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. За цими справами його застає перше серпня 1914 року – початок Першої світової війни – і він знову вимушено змінює перо дослідника на багнет солдата.

На цьому закінчується перший етап життя вченого, котрий охоплює 1882–1914 роки і для якого характерними є такі події, досліджені нами на підставі документів. Народився вчений у бідній робітничій родині, його дитинство і юність пройшли в тяжкій праці, діставши початкову освіту в духовних школах, він самотужки опанував програму гімназії і вступив до університету. Відтак дістав висококласну вищу юридичну освіту в Росії і підвищив та удосконалив її в школі права в Сорбонні. У цей час сформувалися його правознавчі та суспільні погляди, виходять перші монографічні дослідження з історії держави та права України, зав'язується знайомство з провідними вченими – юристами, істориками, українознавцями та розпочинається активна громадсько-політична діяльність.

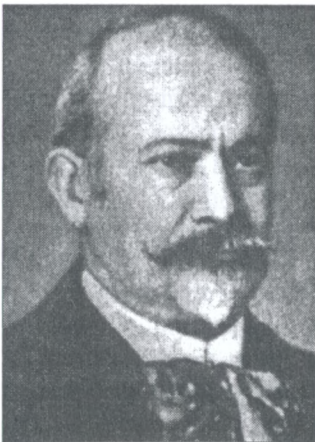

З оголошенням у серпні 1914 року війни Росії з Німеччиною та її союзниками Михайла Єлисейовича мобілізують на фронт у 166-й Рівненський полк, у якому він займає почергово посади півротного, начальника команди для зв'язку, ротного, батальйонного командира, завідувача відділу штабу по збиранню військово-історичних матеріалів по 2-й та 4-й арміях [131, а. 5 зв.], бере участь у всіх 37 великих боях полку на Південно-Західному та Західному фронтах, де отруюється газами, дістає кілька разів поранення та зазнає тяжкої контузії. За хоробрість у боях отримав численні нагороди і звання капітана.

Про фронтові події Михайло Єлисейович постійно інформував свого вчителя Івана Линниченка. Цікаво читати витяги з фронтових листів, котрі так яскраво характеризують його вразливу душу, небайдуже, неспокійне серце. Він часто пише: “Я жив здоров, цел, невредим, чина пока не получил – впрочем, тепер не до чинов. Несмотря на происходящую ерунду, настроение у всех отнюдь не плохое. Никто домой не желает возвращаться, пока не побьем немцев...”. Або дещо згодом: “Я уже кавалер трёх орденов, был недавно контужен, раньше 2 раза меня оглушило да черкнуло пулей по фуражке” [13, а. 7, 8, 5, 6].

Цікаві окопні враження молодого офіцера. Характеризуючи психологічну напруженість бою, Михайло зазначає: “В бою прежде всего совершенно себя не помнишь. Все мысли выскакивают из головы. Сознания нет, ничего не видишь и все окружающее только скользит перед очами, не задерживаясь. Действуешь “подсознательно”, инстинктивно устремляясь к какой-нибудь торчащей перед тобой прорве. Действуешь, или как выражаются военные, работаешь в каком-то угаре. Только после боя как будто приходишь в себя. Но какое тяжелое впечатление производят убитые воины! Не будь этих убитых было бы самочувствие куда лучше. Я испытал наступление и оборону

2.2. На фронтах Першої світової війни та у вири Української національно-демократичної революції

І. Линниченко

и могу сказать, что Вы, мой дорогой учитель, безконечно правы были, когда говорили со мной в последний раз, что война – ужас. Я не трус, но состояние перед боем и после боя – ни за что не поддающееся описанию” [13, а. 1–2]. Звертає на себе увагу кінцевий рефрен листа, в якому Михайло Єлисейович висловлює всю сутність самовідданого вченого. Він пише, що “мне было бы жаль не сколько жизни, сколько что не смогу опубликовать написанных уже но неизданных работ” [13, а. 1–2].

Уже після війни, у розмові з учнями Михайло Слабченко розповідав, що він, людина військова, брав участь у світовій війні. На фронті спостерігав, як деякі солдати та офіцери відчували наближення смерті: у свій доленосний день на їхні обличчя лягала страшна печать [183]. У листах Д. Багалію згадував, що в одному з боїв йому врятував життя простий солдат.

На жаль, архівних матеріалів про участь М. Слабченка у війні збереглося обмаль. Тому цей важливий трагічний етап у його житті можна подати лише на підставі листів до І. Линниченка, з яких видно, як змінюється фронтова ситуація, як змінюються настрої самого вченого, котрий був під пильним наглядом охоранки і якого втягли в цю бійню: “Война теперь приобретает иную физиономию в сравнении с недавним прошлым: все сметают немцы и австрийцы: уводят жителей и скот! Куда ни глянешь – пустыня. Сколько понадобится мирного созидательного труда, чтобы восстановить из развалин города, местечки и села! Но хоть и зверье порядочное немцы, войну ведут отлично, прямо хоть куда. Однако все равно ничем они себе не помогут, ибо у нас есть такие могущественные помощники: пространство, время и желание побить Германию. Боимся одного, – чтобы на верхах не сплосовали и не сказали бы: стоп, не желаем больше драться. К московским событиям в нашем полку отнеслись с резким осуждением: нехорошо, ишь что задумали. Такую фразу мне не раз приходилось слышать. Итак, война должна продолжаться, ибо того хочет армия. Это громадной цены явление, которое хотел я Вам сообщить” [13, а. 7–8].

Згодом бойовому офіцеру, кавалеру трьох фронтних орденів, штабс-капітану (майору), який пролив кров “за отечество”, більшовики це поставили в вину, обзиваючи його “царським офіцером”. Хоча яким же інакшим він міг тоді бути?

*Молодший офіцер
російської армії*

У біографіях ученого також зазначено, що в 1915–1916 рр. він командував полком, у 1915 році мав відпустку з фронту і навіть виступав з доповіддю про галицьке приятельство і колежанство в Одеському бібліографічному товаристві, а 26 лютого 1915 р. промовляв про Т. Шевченка в Петрограді. У перервах між боями на фронті багато читав, малював, писав літературні замальовки та наукові статті, які частково друкував і в кінці яких зазначав бойову позицію полку, де писалася та чи інша річ [13, а. 8–9]. Війна поступово зробила М. Слабченка пацифістом, і в подальшому він став переконаним противником насилля у вирішенні конфліктів та проблем. Цього ж вимагав і від усіх режимів, котрі калейдоскопічно змінювалися в Україні протягом 1917–1920 років.

Але революційна криза, яка охопила Російську імперію, торкнулася й армії. Михайло Єлисейович на фронті пристає до військової змови, котру викрито командуванням через зраду офіцера Левицького, і йому загрожував розстріл, та врятувала Лютнева 1917 року революція [23, а. 2, 3, 11–12, 19, 21–23]. Події революції, зречення Миколи II М. Слабченко сприйняв не відразу з захопленням. У листі до І. Линниченка від 1 травня 1917 року штабс-капітан детально описав настрої у війську після зречення царя: “4 марта, — пише він, — нам стало известно об отречении. Извещали очень осторожно. Настолько кратки были всякие сообщения, что лично я, внимательно следивший за всем, заподозрил колоссальную провокацию. Настроение у солдат при вести об отречении 4-го числа было растерянное, офицеры же еще днем кричали “ура” тому же Николаю II и его дяде. А в час ночи всех нас внезапно собрали, чтобы узнать о впечатлении от манифеста. Я, учитывая настроение дня, подозревая провокацию (за 2 недели до того обо мне кстати был секретный запрос из армии относительно моей благонадежности), высказался за конституционный строй при конфискации кабинетских, удельных, монастырских и прочих земель, введение всеобщего, равного и прямого избирательного права, введение мелкой земельной единицы, одной палаты [Думы], преобразовании государства на федеративных началах, объявление субъектов по публичному праву, выборные начала, отмены сословий (крик: “долой его, довольно!”) и пр. И в результате кое-кто на утро свел со мною счеты, объявив меня монархистом и приверженцем старого порядка... Попал я в совет офицерских депутатов, затем был его председателем, попал в дивизионный совет, где немедленно схватился там с эсером — подполковником одним (сей действует чисто провокационно), был председателем объединенного солдатско-офицерского совета, главою полковой депутации к Временному Правительству. Потом на все махнул рукою, принял роту,

дальше был избран председателем полкового украинского президиума. И тут и там наладил работу.

Устал я невероятно, изстрадался, измучился. Насколько мне тяжело, судите по тому, что я хочу Вас просить устроить меня где-нибудь в Одессе в штабе округа, интендантстве или ином учреждении: думаю, что трехлетнее мое пребывание на театре военных действий (из них я 1 год и 4 месяца провел в роте, а остальное время в штабе полка при самых отчаянных условиях) дает мне право на некоторый отдых, тем более, что ни вследствие ран, ни контузий, ни болезни я ни разу не эвакуировался” [13, а. 12–15].

Активна позиція молодого офіцера, штабс-капітана, викликала пошану у солдат, переважна більшість яких у полку була українцями. Як зазначалося, з лютого 1917 року М. Слабченко – голова комітету офіцерської і солдатської ради депутатів, член дивізійного комітету, організатор і керівник полкової української ради, член ради 42-ї піхотної дивізії і 9-го корпусу, член ради 4-ї армії [13, а. 12–15; 23, а. 2–4, 19, 22].

Навесні 1917 року вчений ще залишався на федералістичних позиціях і до самовизначення України ставився неоднозначно. З одного боку, він очолював полкову українську президію, а з іншого – говорив Линниченкові, що “на днях думаю уйти и от украинцев, ибо отделяться от России не хочу и стою только на автономии, за обязательное знание русского языка, за родство с русскими и за возвращение к России польских губерний” [13, а. 12–15]. Окрім того, загальна оцінка М. Слабченком розвалу імперії теж двозначна: “Рыдать хочется: – пише він, – государство кончает самоубийством! Оказывается, все хорошее чему нас учили, все то по меньшей мере вредный вздор, и теперь какой-нибудь безграмотный винтерг как вша мучает тело России и растаскивает ее. Без всякой надежды Временное правительство на что-то надеется, себя самого обманывает. Тупик или верная пропасть, куда ринется Россия после созревания у нас хлеба: немцы ждут именно этого последнего момента” [13, а. 12–15].

Тобто, сприйнявши революцію, М. Слабченко розглядав її проблеми через призму вирішення українського питання, стоячи на позиціях соціал-демократії, обстоюючи демократичні шляхи розвитку майбутньої України і Росії [55]. Як видно з цитованих листів, учений мріяв якнайшвидше повернутися до Одеси, закінчити навчання і віддатися науковій праці. І знову поворот долі: як офіцер з вищою юридичною освітою, влітку 1917 року він, за направленням армійської Ради, їде до Петрограда, де стає слухачем Військово-Юридичної академії, працює в Петроградській організації УСДРП (лівої) у групі Нероновича. Там

стає свідком більшовицького перевороту, на власні очі бачить і власними вухами чує Леніна і Троцького [55]. Захоплення влади більшовиками, арешти серед викладачів Академії і її закриття перервали навчання. І в січні 1918 року історик повертається до Одеси, де теж встановлено владу більшовицької української республіки, демобілізується (бо Перша світова тривала ще майже рік) і поринає в бурхливе одеське життя 1918–1920 рр.

Отже, на час революції М. Є. Слабченко пройшов складну життєву школу війни, мав досвід наступальних та позиційних боїв, був юристом найвищої кваліфікації, скінчивши кілька ґрунтовних правознавчих курсів в Україні, Франції та Росії.

Протягом 1917–1920 років влада в Одесі змінювалася з калейдоскопічною швидкістю і різноманітністю. Михайло Слабченко разом з рідним містом пережив усі жахи і страхіття зміновладдя, а фактично цілковитого безвладдя цих років. Ще в березні 1917 року владу в Одесі перебравли українці під проводом Українського революційного комітету. Комісаром міста став Іван Липа. Але події осені того ж року поклали початок трирічній зміні влад. Бої листопада – грудня 1917 року між гайдамацьким кошем і червоними з'єднаннями завершилися поразкою військ УНР, і 17 січня 1918 року Одесу зайняли збільшовичені частини, що поверталися з румунського фронту, до яких приєдналися і війська комуністичного погромника Києва М. Муравйова. У березні 1918 року Одесу зайняли німецькі та австрійські полки, а в травні-листопаді сюди поширилася влада гетьмана П. Скоропадського. В грудні Одеса підпорядковується Директорії УНР і місцеву владу очолює Іван Луценко. Але ненадовго: в грудні 1918 – квітні 1919 рр. тут урядує франко-англо-грецький десант разом з царськими офіцерами. У квітні 1919 р. Одесу несподівано захопив отаман Матвій Григор'єв, який тоді виступав на боці більшовиків. Його вигнали частини добровольців Антона Денікіна, котрий порядкував містом від серпня 1919 по лютий 1920 року. В цей час у запіллі діяли тут і частини Української Галицької армії (УГА). 7 лютого 1920 року владу в Одесі втретє захопили більшовики, і ситуація стабілізувалася.

Відтак, демобілізувавшись, учений поринає у вир одеської політичної боротьби, стає членом лівої фракції УПСР. Він з осудом сприйняв шовіністичні погроми під проводом лівого есера М. А. Муравйова, котрий воював за радянську владу, як і вчинені екіпажем крейсера “Алмаз”, на якому перебував одеський більшовицький ревком, а матроси крейсера брали участь у розгромі військ Центральної Ради в Одесі. При новій владі одесити “лякались говорити по-українському” [55, а. 11]. Великодержавний шовінізм більшовиків змусив М. Слабченка восени 1918 року відновити членство у націоналістично налаштованій одесь-

кій групі УСДРП. Він стає професійним журналістом і як лівоцентрист працює в “Известиях одесского исполнительного комитета общественных организаций”, “Голосе революции”, “Революционном вестнике”, “Українському слові”, “Вільному житті”, “Молодой Украине”, в правовому та військовому відділах виконкому міської ради, в соціалістичній “Просвіті”, викладає трудове право в навчальних закладах. За дорученням голови більшовицької фракції ради робітничих депутатів П. І. Старостіна історик розробляє проект створення загонів Червоного козацтва. Його авторитет українського громадського діяча і вченого неупинно зростає, йому пропонують високі посади в Центральній Раді та Генеральному Секретаріаті. Але правознавець відмовляється від них, вважаючи, що це організації “м’яких душ і сентиментів” [55, а. 11].

У біографіях 1920–1930-х років учений не все зазначав точно: дещо замовчував, дещо перебільшував. У найбільш “нейтральній” з них, зокрема, говориться, що в той непевний період, з приходом німців, він випустив відозву проти окупантів, за що підлягав утискам, співробітничав у “Вільному житті”, був головою Одеської учительської спілки, провів шкільну українську кампанію, внаслідок якої відкрито три гімназії й шість українських початкових шкіл, брав участь у педагогічному комітеті при міській управі. За нападки на німців і гетьмана попав під суд, брав участь у змові з метою повалення влади гетьмана й вигнання німців, аж поки не попав під арешти. Влітку 1918 року пристав до українських “незалежних” і працював з українськими соціалістами-революціонерами (лівими), що дозволялося статутом “незалежних” [23].

Аналіз тогочасних документів, статей та виступів М. Слабченка, спогадів про нього дає змогу більш повно відтворити портрет ученого тих років. Зокрема, з Центральною Радою він співробітничав, вітав її повернення після більшовицьких погромів січня – березня 1918 року. Він намагався на місці, в Одесі, зробити внесок в її законодавство: судове, армійське, аграрне. Проте статті М. Слабченка березня-квітня 1918 року сповнені критики на адресу внутрішньої та зовнішньої політики Центральної Ради, яка не змогла за рік визначити навіть свою “юридичну фізіономію”: чи то вона являє собою Національне зібрання, чи то парламент [“Вільне життя” – 1918. – 12.IV]. Її політику у державотворенні вважав непослідовною, половинчатою, позбавленою наполегливості, пишучи, що це був “празноболтающий орган”, очолюваний хорошим ученим, але нездарним політиком М. Грушевським [55, а. 72]. Але він бачив і багато позитивних моментів у діях Центральної Ради: демократизм, прагнення до незалежності УНР, розумне вирішення національного питання, підтримка автокефалії українського православ’я тощо.

Захоплений ідеями визволення, революційним ентузіазмом та прагненням зламати рештки старого ладу, вчений певний час вважав позитивними також цілеспрямованість і наполегливість більшовиків. Але жовтневий переворот сприйняв несхвально, негативно оцінив антиукраїнську політику і вкрай критично терористичні, брутальні методи встановлення радянської влади. Він писав, що росіяни гадають, ніби в них диктатура пролетаріату, а насправді це “безглузде панування Ульянових та Бронштейнів, од яких дійсний пролетаріат лише одхрещується” [“Вільне життя” – 1918. – 27.VI]. Вони, “замість того, щоб допомагати народам Росії стати на власні ноги, дбати про їх об’єднання, почали з якоюсь сатанинською запеклістю робити всілякі соціалістичні експерименти, роз’єднувати людність, вносити між неї розбрат, непорозуміння, зненависть” Михайло Слабченко констатував: “...За панування більшовиків на Україні українська національна ідея ледве жевріла, але більшовизм, все ламаючи й руйнуючи, сам собі копав могилу і в кінці кінців сам би себе зжив” [“Вільне життя” – 1918. – VIII–IX]. До К. Маркса і його теоретичної спадщини М. Слабченко, як соціал-демократ, ставився позитивно, називаючи його творцем робітничого питання в науці [“Вільне життя”. – 1918. – 8.V].

У середині березня 1918 року, коли Україну окупували цісарські австро-угорські та німецькі кайзерівські війська, а до Києва повернулася Центральна Рада, дослідник стає співробітником, а згодом і редактором газети “Вільне життя”, яку видає соціалістична “Просвіта” (1918. – № 1–128. – 31 березня – 10 вересня). Перш тероризована “Алмазом”, одеська група УСДРП та меншовицька фракція РСДРП легалізуються, а більшовики ідуть у підпілля. М. Слабченко веде агітацію серед кайзерівських солдатів і, виступаючи проти гетьманського уряду, який, на думку вченого, незаконно захопив владу, вступає в контакт з більшовиками через Литвинцева і в репортерській кімнаті “Вільного життя” та в “Українськiм клубі” влаштовує більшовицькі явки: вороги ворогів стають союзниками. На шпальтах “Вільного життя” він вперше (і востаннє) в житті дістає можливість вільно критикувати гетьманських міністрів, саму систему Гетьманату, окупантів, політичних терористів та авантюристів (більшовиків), ура-патріотів та квазі-націоналістів. Гетьманська влада забороняла його статті, які виходили лише з назвою та підписом автора, штрафувала, притягала до суду, намагалася розправитися фізично, саджала до в’язниці. За виступи проти Гетьманату історика заарештовував одеський губернський староста Мустафін, але допомогли звільнитися робітники. Він друкувався також у газетах “Наше село”, “Молодая Украина”, які видавала та ж таки соціалістична “Просвіта” 10 вересня 1918 року вийшов останній 128-й номер “Вільного життя”, і газету заборонили за нападки на гетьман-

ський уряд. У листопаді вчений приєднався до змови проти Гетьманату і був заарештований. Врятувало загальне повстання проти німців і гетьманців.

Під час Гетьманату, коли по всій Україні розгортається широкий освітньо-культурний рух, М. Слабченко очолює одеську Спільку вчителів, у міських гімназіях викладає історію України та українського права, українську літературу, бере участь у вчительських конференціях, працює в управлінні шкіл міської управи, читає лекції на учительських курсах українознавства з історії і права України. Ці лекції видала губернська комісія освіти окремою брошурою – “Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.” (Харків, 1919). Завдяки праці М. Слабченка, в Одесі відкрито українські гімназії та початкові школи. Засноване ним Українське наукове товариство провело три засідання. Але через війну та революцію не змогло далі існувати. За його ініціативою вчительська спілка провела губернську конференцію українських учителів у Херсоні, друкувала підручники і хрестоматії для шкіл і гімназій, відкрила читальний зал, дитячий клуб, книгарню української книги, провела курси для вчителів українських шкіл, відкрила філії “Просвіти”, єврейські і польські національні школи. Міністром освіти був тоді Микола Василенко, директором департаменту середніх шкіл Антін Синявський, а начальником одеської учбової округи Павло Клепатський.

Відтак національна позиція і самого М. Слабченка була зваженою: він виступав за співпрацю і взаємопорозуміння всіх народів, які жили в Україні. Вчений весною та восени 1918 року працював у школах та гімназіях. І потрібно було море часу, здоров'я й хисту, щоб одночасно займатися цими справами: читати лекції, вести уроки, керувати вчительством і писати щодня по кілька статей до газети, редагувати одну з них (“Вільне життя” у липні – серпні, № 76–102). Цікаві спогади про національно-культурне життя Одеси тих часів подав і сам історик у 1925 році в науковому журналі ВУАН “Україна” (№ 5, с. 179–183).

3 вересня 1918 р. вчений став викладачем одеської Маріїнської гімназії – одного з престижних навчальних закладів міста. Тут у різний час викладали І. М. Сеченов (природничу історію), В. М. Чеховський (всесвітню історію) та інші. Сам М. Слабченко мав тоді 36 років і уже був відомою постаттю Одеси, людиною з багатим життєвим досвідом.

Оригінальний мемуарний портрет ученого на тлі епохи подає його колишня учениця, мешканка Одеси А. Г. Лавріненко. Вона свідчить, що восени 1918 року їй довелося навчатися у восьмому класі Маріїнської гімназії. Саме тоді до “програми восьмого класу введено курс історії української літератури – діяли закони Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського. Начальниця гімназії Ольга Миколаївна Мерзлякова представила нового викладача – М. Є. Слабченка. Це

був чоловік вище середнього зросту, стрункий, у військовому френчі, по-військовому підтягнений. Очі мав розумні всевидючі, з гострим поглядом, з відтінком жарту й насмішки. І що нас, учениць, найбільше вразило, це те, що його досить правильні риси обличчя, прямий ніс, високе чоло, загубили привабливість через сліди віспи. До того ж шокувала повна відсутність волосся. Однак все це не позбавляло його притягаючої симпатії.

Михайло Єлисейович почав курс з лекцій про творчість І. П. Котляревського. Згодом перейшов до Т. Г. Шевченка. У мене не залишилися в пам'яті його перші уроки. Згадую лекції про творчість Марка Вовчка й Анатолія Свидницького. Михайло Єлисейович розповів про виникнення в другій чверті XIX століття у Франції нової течії в філософії – позитивізму, основоположником якої був Огюст Конт. За його словами, вона вплинула на розвиток реалістичної літератури. І Марко Вовчок, і Свидницький реально змальовували життя різних верств українського суспільства.

Докладно спинився Слабченко на сатиричному творі Свидницького “Люборацькі”, показав розтлінний вплив на молоде покоління в бурсах і семінаріях їхніх вчителів, русифікаторську політику влади архиєрея, підкреслив інтриганство, кар’єризм “пастирів”. Лекцію провів з особливим піднесенням, що справило на нас велике враження” [183].

Проте антирелігійна лекція роздратувала шовіністично налаштоване гімназійне начальство. А. Лавріненко пише далі, що “за кілька днів М. Є. Слабченка перед уроком запросили до начальниці гімназії. Яка між ними відбулася розмова, нам, звичайно, не було відомо, але після цього Михайло Єлисейович відмовився від викладання” [183].

За спогадами учнів, М. Слабченко прагнув викликати в них інтерес до української культури, а для цього готував цікаві, змістовні уроки, намагався спілкуватися не лише на заняттях, а й в позаурочний час.

З установленням в Одесі наприкінці 1918 року влади добровольців генерала Гришина-Алмазова історико довелось сутужно: їхня контррозвідка одразу ж заарештувала його і після допитів, 22 лютого 1919 року, повела на розстріл. По дорозі вченому за допомогою друзів вдалося втекти. Потім він довго переховувався, перебував на нелегальному становищі [23, а. 2, 4, 11, 12, 19, 20, 22]. Невдовзі місто захопив французький експедиційний корпус, хоча керували Одесою й далі царські офіцери. Згодом у біографії для слідчих ДПУ М. Слабченко писав, що його усунули від праці в реальному училищі та гімназіях. Українські партії есерів та соціал-демократів об’єдналися в блок для боротьби з білогвардійцями та окупантами. Разом з есером М. Гордієвським

М. Слабченко написав дві відозви французькою мовою до експедиційних військ. Учений зазначає, що французи, щоб утримати владу, намагалися загравати і з українцями: пропонували повернути гетьмана, обрати міським головою Анзовського (офіцера — п'яницю), Котова-Конашевича (поміщика і шовініста), якогось французького генерала. У листівках М. Слабченко викривав авантюрність подібних замірів окупантів.

А весела і безтурботна Одеса сприймала метаморфози влади з притаманними їй гумором та іронією. Сучасник і очевидець одеських “окаянних днів”, письменник Олександр Семененко згадує, що весною 1919 року в місті стояли “французькі зуави і сенегальці, веселі чорні хлопці з неможливо білими зубами і як емаль великими білками екзотичних очей. Були на ослах греки, — таке було їхнє військо, з провіантськими складами, повними інжиру і гороху, що дісталися одеситам, коли греки зі своїми ослами посідали на кораблі і попливли до Еллади (1919. — 3—6 квітня. — В. 3.). Були елегантні офіцери Росії, добровольчеської офіцерської армії, приречені на поразку холодним і глибоким океаном українського села, яке вони вважали невиразним, хоч і родючим “Югом Росії”, без історії, без національно-державних і соціальних проблем.

Як кожне місто близько фронту, Одеса жила весело. Прославлені кафе, що їхні назви, принесені з Франції й Італії, стали частиною одеського фольклору — Робіна і Фанконі — завжди переповнені. На Гречеській вулиці трохи демократичніше кафе Амбразакі теж кишить військовими, і там французькому воякові можуть всунути агітаційну листівку, надруковану на поганому папері, з астрономічною кількістю помилок, складену якоюсь мовою, про яку автори — українські боротьбисти — думають, що то французька мова (автори — М. Слабченко і М. Гордієвський — В. 3.).

Бої десь недалеко, під Сербкою, Новим Буяликом. Одеса не звертає уваги. Нема тривоги в одеських російських газетах, де рясніють відомі всеросійські імена, які ще недавно сяяли на петроградському і московському політичному небосхилі” [444, с. 28].

Михайло Слабченко теж повертається в журналістику. Протягом березня 1919 року він веде кілька рубрик у газеті “Нові шляхи” (щоденна українська демократично-прогресивна, безпартійна, політично-літературна, економічна та кооперативна газета [1919. — № 1—23. — 9 березня — 5 квітня]), про яку О. Семененко пише: “Українська газета “Нові шляхи”, добре редагована солідним професором Сушинським, з добрими кореспондентами на периферії (з одеських авторів пригадую професора М. Є. Слабченка), трохи краще відчувала подих доби, але нелегко було тоді поспішати за подіями” [444, с. 28].

Мобілізаційні плакати більшовиків та денікінців

У цей час Михайлу Єлисейовичу, як авторитетному громадському діячеві і науковцю, В. Чеховський пропонує поважну посаду міністра юстиції в Директорії УНР, а С. Петлюра — важливі уряди в секретаріаті УСДРП, кияни запрошують працювати в щойно утвореній Українській академії наук і редагувати корпус пам'яток з історії українського права, його обирають приват-доцентом українських державних університетів у Києві та Кам'янці-на-Подолі [131, а. 15–16]. Але через війну та громадянське лихоліття вчений не зміг скористатися жодною пропозицією і залишився бідувати далі в рідній Одесі, яку, можливо, не хотів лишати, а можливо, й не бажав щодалі глибше вгрузати в політику. Лише пізніше з сумом згадував день, коли Одесу залишали гайдамаки. Розповідав, що він проводжав їх до Запорізької вулиці [183].

Своєрідним для одеситів став другий прихід більшовиків у квітні 1919 року і ще більш несподіваною його розв'язка. “Червона перемога була якась незрозуміла, — згадує той таки О. Семененко. — Ніякої армії Троцького під Одесою не було. Велике портове місто взяли селяни з ближніх повітів Херсонщини під командою отамана Григорієва. Я бачив, як Садовою вулицею тяглися селянські вози і на них, звисивши напівзуті ноги, сиділи хлопці Херсонщини — переможці французів, греків, росіян” [444, с. 28–29].

Ще в лютому 1919 року, під час боїв з Директорією, М. О. Григор'єв, котрий належав до лівих есерів, переходить на бік більшовиків і призначається командиром бригади Червоної армії, а коли захопив Одесу, став командувачем 6-ї дивізії. Начальником штабу в нього був Юрко Тютюнник. За свідченнями М. Слабченка, Матвій Григор'єв не виявив себе в місті позитивно, а Ю. Тютюнник обіцяв різати євреїв. Невдовзі М. Григор'єв оголосив себе ворогом Москви. Одеська ЧеКа під претекстом “зради” Григор'єва розстріляла багато українців. Заарештували і М. Слабченка, та згодом відпустили. Під час травневого повстання, піднятого отаманом, у місті почалися погроми і “повстанці” пограбували кооперативні спілки. Учений особисто зустрічався з Ю. Тютюнником і просив повернути майно “Дніпросоюзу”

Відтак з приходом у квітні більшовиків правознавець входить до редакції газети “Боротьба”, де веде відділи права і літератури. Позаяк “Боротьба” являла собою орган Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (українських лівих есерів), до яких належали відомі згодом діячі КП(б)У – більшовики-українізатори О. Шумський, В. Блакитний, П. Любченко, а також розстріляні 1919 року в Києві денікінцями письменники В. Чумак та Г. Михайличенко, – можна припустити, що в цей час М. Є. Слабченко переходить до боротьбистів, тобто “лівіє”. Хоча й невідомо, до якої міри – чи тільки співчуття і співробітництва, чи й організаційно. Під час обговорення есерами і соціал-демократами ставлення до григор'євщини, він різко засуджував цей рух (особливо в травні), писав про ганебні вчинки отаманів по місту та околицях і навіть брав участь у випуску листівки проти них [55, а. 15–16]. Разом із боротьбистом М. Гордієвським М. Слабченко також написав “Відкритий лист”, спрямований проти більшовицької політики “воєнного комунізму” у національному питанні. Він не брав участі у збройній боротьбі, а лише в політичній полеміці і, перебуваючи на платформі національного самовизначення України, був принципово проти радянської влади, котра це самовизначення заперечувала. Проте для створення умов національного розвитку М. Слабченко і за більшовиків намагався робити все можливе: став службовцем у відомстві народного комісаріату освіти і нацменшостей, при губнаросвіті очолив комісію з реорганізації вищої школи та склав навчальні програми для середньої школи з історії України, політекономії, всесвітньої історії, праці, дошкільного виховання, позашкільної освіти, історичного матеріалізму, української національної революції, в міськраді історик очолив український відділ секретаріату національних справ [23, а. 2–4, 11–12]. У квітні 1919 року він стає доцентом Новоросійського університету. В цей же час разом з іншими культурно-науковими діячами Одеси дослідник був серед організаторів Фребелівського та Українського Театрального інститутів.

Український Театральний інститут імені Марка Кропивницького в Одесі став другим в Україні після заснованого у 1918 році в Києві Музично-драматичного інституту імені М. Лисенка. Михайло Слабченко вів у ньому курс мистецтва актора і був незмінним директором аж до закриття його владою в січні 1923 року та перетворення в театральний технікум, котрий уже у 1928 році влився до Музично-драматичного інституту імені Л. Бетховена. М. Слабченко був завзятим театралом – в його бібліотеці містилося багато книг з театального мистецтва. Одну з них, знайдену випадково – “Корифеи украинской сцены” (1901 року видання) – прикрашає напис: “Власність М. Слабченка”.

Фребелівський (педагогічний) інститут у 1922 році реорганізовано у факультет дошкільного виховання Одеського інституту народної освіти.

У серпні 1919 року до Одеси знову повернулися білогвардійці – денікінці і розв’язали шалений антиукраїнський терор. Спеціально створена “комиссия по национальным делам”, ідейним батьком котрої був В. Шульгін, розгорнула широкомасштабну боротьбу з українською культурою, заганняючи її в глибоке підпілля. “Комісія” навіть випустила спеціальну брошуру, спрямовану супроти українства, доводячи, що ніякої України немає й не було ніколи, що це польсько-австрійська інтрига. Україну нібито вигадали німці, котрі хочуть відірвати собі добрий шмат Російської імперії [“Україна” – 1925. – № 5. – С. 182]. М. Слабченко згадував, що з приходом білих знов ховався, позбавлений прав викладати по всяких школах. Працю та якийсь-то шматок хліба мав з приватних лекцій та культроботи в кооперації, де здебільшого вів журналістську роботу у “Вістях Централі” (Одеських філій центральних українських кооперативних установ), співробітничав у підпільній “Боротьбі” й проводив іншу партроботу до нового приходу більшовиків. Перед тим його, як колишнього офіцера, мобілізували білі, але він дезиртирував, хоч за це над ним і зависла тяжка кара [23].

Тобто М. Слабченка знову заарештували як сепаратиста, як людину, яка співчувала незалежникам. Лише поручництво впливового громадянина Калісто і обіцянка піти служити офіцером до лав білих врятували Михайлу Єлисейовичу життя. Звільнившись, він утік від денікінців і тимчасово перейшов на нелегальне становище: разом з галичанами-підпільниками з частин УГА чинив шкоду добровольцям, випускав підпільну “Боротьбу”. У цей час він служить також в українських кооперативних організаціях – Споживспілці, Централі, Вукоопспілці, Книгоспілці, співробітничав в кооперативних виданнях. Уже після вигнання денікінців, з березня 1920 року, став постійним автором журналів “Наша кооперація” та “Кооперативное хазайство”

і в статтях обстоював кооперацію як економічне підґрунтя політичної незалежності України.

Восени 1919 року М. Слабченко легалізується і повертається до праці в Театральному і Фребелівському інститутах та влаштовується до Новоросійського університету. Саме там восени 1919 року вдруге зустрічається з ним А. Лавріненко, котра щойно стала студенткою історичного факультету університету і відвідала публічну лекцію М. Є. Слабченка про драму Т. Г. Шевченка “Назар Стодоля” “Пам’ятаю, – пише вона, – що він тоді обстоював припущення, начебто автором цього твору Шевченко не був” [183].

У лютому 1920 року Одесу втретє зайняли більшовики і відтепер уже надовго. З середини 1920 року Михайло Єлисейович відходить від активної громадської та революційної боротьби і цілковито віддається насолоді наукової та педагогічної праці. Ставлення до революційного минулого він визначив так: “Книзі “Центральные учреждения Украины” я надаю більше значення, ніж усій своїй громадській праці” [23, а. 22 зв]. Він вийшов зі складу УСДРП, мотивуючи рішення отруєнням лівими есерами його товариша Темницького. Проте справа була не в цьому: учений хотів позбутися будь-якої політики і цілком присвятити себе науковій та викладацькій праці. На його думку, це дало б більше Україні, ніж заняття брудними політичними чварами. Але в той час це було неможливим: якщо вчений не цікавився політикою, тоді тоталітарна більшовицька політика починала цікавитися вченим.

Отже, у буремні 1918–1920 роки Михайло Єлисейович Слабченко взяв активну участь у подіях національно-демократичної революції і послідовно обстоював ідею державного, самостійного, демократичного розвитку України. Він відіграв значну роль у розвитку освіти, науки, журналістики, публіцистики, політичної думки, у становленні театального мистецтва. Не пристосовуючись до жодного з режимів, не вбачаючи в їхніх програмах позитивних, цивілізованих і реальних перспектив, учений мав постійні проблеми з силовими структурами (державною вартою, чека, контррозвідкою), з представниками “білої”, “червоної” та й “жовто-блакитної” влад. Збагачений трирічним досвідом війни і дворічним революції, він повертається до улюбленої праці за університетською кафедрою та робочим столом у бібліотеці й архіві.

РОЗДІЛ

Науково-педагогічна, організаторська та громадська діяльність (1920–1930)

3

Події Першої світової війни, революції та громадянської війни спустошили Одесу, перетворили в руїну, населення скоротилося до 428 тисяч чоловік (на 1920 рік). Добрі жнива зібрав і голод 1921 року в Полудневій Україні: 1923 року в Одесі мешкало 324 тисячі жителів проти 669 тисяч у 1914 році [23, а. 37]. Зруйноване війнами, місто так і не відбудувалося вповні до 1941 р.

На початку 1920 року Михайло Слабченко здобув доцентуру в Новоросійському університеті, згодом став професором соціології Гумобіну (Гуманітарно-суспільного інституту, який виділили з університету) і розпочав виклади. Та наспіли більшовицькі реорганізації вищої школи й усієї системи освіти в Україні. У червні 1920 року за наказом наркома освіти Г. Гринька на базі кількох факультетів Новоросійського університету, Українського педінституту, Вищих жіночих курсів та Ананьївського вчительського інституту створюється Одеський інститут народної освіти (ІНО) у складі факультетів соцвиху, профосвіти та робітфаку для підготовки вчителів. Факультет профосвіти мав історичне відділення з трьома курсами студентів і кафедрою історії України [24, а. 1–12]. Тут учений і викладав історію Гетьманщини: кільком студентам, у холоді, при каганці. Науковці міста хотіли налагодити періодичний випуск “Записок вищої школи” – видали ж лише два томи: в другому Михайло Єлисейович опублікував розвідку про фаміліатів.

Містився ІНО спочатку в приміщенні Другої чоловічої гімназії, а через три роки переїхав у теперішнє університетське приміщення на

3.1. У культурно-національному та науково-педагогічному житті Одеси

вулиці Пастера. Лекції читалися також у приміщенні жіночої гімназії та на вулиці Петра Великого – 2, де раніше був університет.

Варто зазначити, що в 1920-і роки Одеський ІНО зробив багато для розвитку українознавства. Окрім М. Слабченка, тут працювали економісти та історики – Б. Варнеке (історія мистецтва), Є. Загоровський (російська історія), О. Рябінін-Скляревський, Ф. Петрунь, Й. Вайнштейн (історія середньовіччя), К. Добролюбський (нова історія), літературознавці – К. Копержинський, В. Лазурський, В. Герасименко, Р. Волков, А. Музичка, мовознавці – О. Томсон, П. Бузук, М. Семенов (Маркевич), археологи – С. Дложевський, М. Болтенко та інші.

В Одеськім ІНО М. Слабченко здобув посаду професора та кафедру історії України (точніше історії класової боротьби в Україні) на історичному відділенні факультету профосвіти. Тут він створив кабінет історії, студентське історичне та бібліографічне товариства, семінар підвищеного типу з соціально-економічної історії України, читав курси історії України, Київської Русі, економічних учень, теорію розвитку суспільства, історію давньоруської писемності, господарства Гетьманщини, соціологію, українське право, історію соціальних та революційних рухів, вів практичні та експедиційні заняття, керував написанням курсових та дипломних праць. У 1923–1924 навчальному році він був деканом факультету профосвіти і головою предметної комісії з історії в ІНО [23, а.30], також викладав в інститутах – медичному, народного господарства, виконував обов'язки заступника завідувача Одеського губернського архівного управління.

1921 року вчений бере участь в ініціативній групі зі створення в Одесі Археологічного інституту, а після його відкриття (21 липня) стає викладачем історії економічного побуту старожитньої України. До кінця 1923 року він залишався директором Українського театального інституту імені М. Кропивницького, викладачем Фребелівського інституту (позашкільної освіти), входив до складу губернського відділу народної освіти губвиконкому, очолював кілька комісій, писав для освітян програми з історичного

Головний корпус Одеського ІНО

матеріалізму, історії України, політекономії, соціології, викладав на курсах українознавство для вчителів, керував історичними семінарами при губнаросвіті, викладав у Загальнодоступному робітничому університеті, який відкрила профспілка науковців 1925 року. “Молодий, здібний, посідаючи виняткову енергію, М. Є. Слабченко незабаром зайняв центральне місце в академічних колах Одеси, — писала в спогадах дружина академіка М. Василенка Наталя Полонська. — Він з запалом віддався професурі, мав багато учнів, серед яких користувався пошаною і любов’ю... З рідкісною енергією працював він у багатьох архівосховищах Одеси і друкував книгу за книгою” [191, с. 30].

Наталя Дмитрівна має на увазі надзвичайно плідну, науково і тематично багату творчість ученого, яка досягла апогею під кінець 1920-х років. М. Слабченко намагався скрізь устигнути, всім допомогти, відвідати наукові засідання, театр, написати статтю, підготуватися до лекцій, зустрітись зі студентами. Він був весь у русі, це був сам рух: живий, всюдисущий, непосидючий, завжди і скрізь поспішав, навіть його годинник постійно йшов уперед — намагався встигнути за господарем, випередити його. *

Про працю М. Є. Слабченка в Одеськім ІНО збереглося багато документів. Але це здебільшого сухі анкетні констатації фактів, позбавлені живого, повнокровного образу вченого. Щоб більш-менш повно відновити в його біографії викладацьку і педагогічну діяльність, уникаючи при цьому однобічності, забронзовування та чорних чи білих тонів (бо життя все ж різнобарвне), ми звернемося також до мемуарів учнів Михайла Єлисейовича — студентів та аспірантів 1920-х років, котрі, на жаль, хоч і покинули цей світ, але залишили цікаві й цінні згадки про часи, коли М. Слабченко був кумиром студентської молоді — Антоніни Лавріненко, Берти Плохотнюк-Гінзберг, Тетяни Малини та інших. Одна з перших студенток професора, а перед тим учениця гімназії, Антоніна Григорівна Лавріненко, залишила унікальні “Спогади про академіка М. Є. Слабченка”, витяги з яких у цій роботі оживляють атмосферу 1920–1924 років, що панувала в Одесі та її ІНО.

Вона згадує, що у вересні 1921 року історію України в ІНО (курс історії Гетьманщини) читав М. Є. Слабченко. На відміну від наступних поколінь радянських істориків, які звертали увагу переважно на стосунки між класами і класову боротьбу, Михайло Єлисейович докладно розповідав про побутові умови тодішнього суспільства, архітектуру будівель, соціальний склад населення, процедуру виборів гетьманів, виховання гетьманичів, обмін послами з Москвою, поступовий занепад Гетьманщини у XVIII ст. Він вів також теоретичний курс з історії розвитку суспільства.

Умови суворої зими 1921–1922 року були важкі: приміщення не опалювалися, електрики не було, освітлення носили з собою – це був гнотик у пляшці, себто каганець. При такому освітленні якісь записи робити було неможливо. Заняття розпочиналися з четвертої години дня, бо вважалося, що зранку студенти працюють. Усі були дуже бідно одягнені. На початку 1922–1923 навчального року до складу другого курсу входило 16 дівчат і два чоловіки – всі одесити. На перший курс прийняли більше студентів, ніж у попередній рік, створивши цілком укомплектовану групу. Михайло Єлисейович читав “Господарство Гетьманщини в XVII–XVIII ст. Землеволодіння й форми сільського господарства” та “Історію давньоруської писемності”. Лекції відзначалися високим рівнем підготовки, а вогненна і темпераментна подача начебто сухого матеріалу робила їх цікавими і навіть захоплюючими [183].

Характерно, що про Михайла Слабченка як талановитого лектора говорять усі, хто його знав і слухав. Зазначають, що одні лекції він готував ретельно, але виступав без тексту, без шпаргалок, цитуючи напам’ять джерела, сипав датами, цифрами, назвами, інші промовляв імпровізуючи, дивуючи не лише студентів, але й відомих та заслужених учених. Очевидцем імпровізованої лекції в Академії наук у Києві стала Н. Д. Полонська-Василенко. “Промовляв Михайло Єлисейович чудово, – пише вона. – Жваво, піднесено, з масою цитат, без шпаргалів (та й які шпаргали могли тут бути – це ж була імпровізація!). Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори: в них було більше яскравості, самий голос молодий надавав викладові переконливості. Дискусії не було, лише голова товариства підкреслив наукове значення дослідів доповідача. Молодь улаштувала йому овацію, а Слабченко був зворушений, розчулений; він казав, що цей день – один з найщасливіших у його житті” [191, с. 31].

1 червня 1923 року М. Слабченка призначили деканом факультету профосвіти [23, а. 30]. Погоджуючись на адміністративну посаду (від якої він завжди відмовлявся), вчений сподівався зробити якомога більше у справі українізації, щойно проголошеної більшовиками, у справі розвитку історичної освіти в інституті.

Професор М. Слабченко не лише любив студентів, але й завжди допомагав як міг і чим міг: матеріально, морально, книгами, підтримкою, дружньою порадою. Наприклад, А. Лавріненко допоміг перейти на другий курс і звільнитися від плати за навчання, яку та не в змозі була вносити: “Влітку 1923 року, – згадує вона, – в ІНО ввели платню за навчання для студентів-службовців. Я потрапила у ці списки. Звичайно, я не могла внести платні, бо жили ми впроголодь. Я звернулася

до Михайла Єлисейовича як до декана по допомогу. Мене викликали до ректора Самулевича, там сидів і Слабченко. Самулевич розпитав про моїх батьків... Від платні мене звільнили” [183].

Берті Плохотнюк-Гінзберг допоміг стати студенткою, коли 1923 року вона, склавши на відмінно вступні іспити до Інституту народної освіти на історичний факультет, у списках прийнятих до інституту свого прізвища не побачила. Тоді вперше і востаннє в житті зомліла. Прийшовши до пам'яті, серед студентів побачила чоловіка, котрий запитував: “Що трапилося?” Жінка, напевно секретар, пояснила, що абітурієнтку не прийнято з тієї причини, що 18 років виповниться лише у березні 1924 року. Він тут-таки перевіряв документи і владно сказав, що правила порушила комісія, яка допустила абітурієнтку до іспитів, і вона не мусить відповідати за дії останньої, і звелів включити Берту до списків прийнятих. Це був декан історичного факультету професор М. Є. Слабченко. Таким чином вона і познайомилася з ним [101].

18 червня 1923 року, одержавши гонорар за черговий том “Організації господарства України”, вчений повіз на ці кошти студентів на практично-теоретичну екскурсію до Ольвії. Серед екскурсантів перебувала і А. Г. Лавріненко, котра записала до споминів, що М. Слабченко взяв студентів 1 і 2 курсів на два дні. Пароплавом вони доїхали до Очакова, а звідти гарбами до Ольвії, де на місцевості ознайомилися з розташуванням античного полісу [183].

Тетяна Малина, котра теж була в експедиції, вважає, що таке “безпосереднє спілкування залучало студентів до науки, знайомило з археологією, а також створювало атмосферу близькості не лише між товаришами по курсу, але й близькості керівника та студентів” [165, с. 23].

Одного разу М. Є. Слабченко допоміг продати у букініста рідкісну книгу Антоніні Лавріненко, яка хотіла таким чином поправити матеріальне становище родини. “Я за проханням сестри Віри, – згадує мемуаристка, – понесла здавати до книгарні художньо оформлену книгу про життя Ісуса Христа з ілюстраціями, зробленими видатними художниками. Звичайно, Михайло Єлисейович оцінив її не відповідно вартості, а нижче, бо був такий час, що він міг її зовсім не взяти для продажу. Але що мене вразило, коли я увійшла до крамниці, це те, що він щось піднесено розповідав співробітникам книгарні, які з'юрмилися навколо нього. Виявилось, що мова йшла про життєрадісного бога лісів Пана. Як і студентів, вчений не міг не захопити розповіддю слухачів. Він завжди любив спілкуватися з людьми” [183].

З виявленої та дослідженої епістолярної спадщини історика видно, як він турбувався про інших людей, допомагав бідним абітурі-

ентам вступити до інституту, піклувався про особисті та наукові справи М. Данчевського, Є. Мартиновського, професора О. І. Томсона та інших.

Добре запам'ятав науковця і письменник-емігрант Олександр Семененко. У зв'язку з тим, що на обличчі вченого на все життя залишилась печать від страшної чорної віспи, яку він переніс у дитинстві, мемуарист каже: “Згадую академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, цього блискучого і вулканічного одесита. Він був дуже-дуже рябий. Але яке радісне й одверте сприймання життя і людей!” [444, с. 78].

Подібні враження лишилися в усіх, хто бачив ученого, хоча спогади писалися в різних місцях, у різний час, поза всяким зв'язком між авторами. Для Берти Гінзберг ідеальним був внутрішній світ учителя: “Зовнішній вигляд його, незважаючи на правильні риси обличчя, був непривабливим, – в дитинстві він переніс тяжку чорну віспу і все його обличчя зрили великі віспини, ба, навіть мочка одного вуха була з'їдена віспою. Цілком голий череп, без жодної волосинки і, дещо схожі на ракові, вирячені очі. Я не зустрічала більше в житті людини з подібною зовнішністю і одночасно з якоюсь зовсім незвичайною привабливістю, яка змушувала під час спілкування начисто забувати про спотвореність його обличчя віспою” [101].

Н. Полонську-Василенко вразила палка пристрасність натури М. Слабченка, коли той вперше завітав до їхньої з М. Василенком київської хати: “Ми побачили мужчину, росту вищого за середній, з дуже широкими, навіть непропорційно широкими плечима, негарного, з обличчям укритим слідами віспи – навіть брови були місцями наче вирвані віспою. Але він глянув на нас такими гарними, яснокарими очима, що його обличчя відразу наче освітілось і стало привабливим... Він пробув у нас майже цілий день і зачарував нас обох. Це була винятково цікава людина, з палким темпераментом. В усьому, що він оповідав, відчувалися захоплення і пристрась” [191, а. 30]. Так, М. Слабченко був людиною товариською і простою, міг справити незабутнє враження з першої ж зустрічі, вмів підтримувати дружні стосунки тривалий час і не лише з ровесниками.

Коли “почався 1923–1924 навчальний рік, – писала А. Лавріненко, – то для третього курсу Михайло Єлисейович прочитав лекції: “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”, “Розвиток фабрик і промисловості в Гетьманщині в XVII–XVIII ст.” і “Торгівля і торговий капіталізм в Гетьманщині в XVII–XVIII ст.” На цей час вже вийшло три томи його капітальної праці з такою ж назвою, а на початку 1924 року одержано сигнальний випуск четвертого тому – “Склад та управління державним господарством Гетьманщини XVII–XVIII ст.”. Михайло Єлисейович подарував Антоніні Григорівні

один примірник, котрий призначався спочатку академіку Д. І. Багалію і вже мав відповідний напис. Але під ним Слабченко зробив новий: “Тоні на згадку. Багалій ще зачекає” [183].

Того ж 1924 року Михайло Єлисейович мав клопіт на факультеті: в червні, коли з ІНО виключили кілька його студентів, штатний професор, декан, єдиний опротестував свавілля “пролетаризації вузу”. Це була вже третя від 1921 року чистка. Михайло Єлисейович поручився за студенток перед керівництвом. Але його поручництво проігнорували, що означало недовіру і до самого вченого. Тоді він 19 червня написав ректору заяву-протест про відставку: “Цією заявою прошу про відставку. 18 червня 1924 року у вестибюлі вивісили списки студентів, виключених з ІНО як “чуждый советской власти элемент”. В їхнім числі значиться частина кращих студентів другого курсу історичного відділення, в лояльності котрих я перед Вами, товаришу ректор, поручився. Але поза тим, як моїй поруці не надано довіри, чим мене, як людину, я вважаю, образили, а з іншого боку, не сумісно з гідністю професора проходити повз такі факти, як виключення кращих студентів і віддача переваги іншим, то за умов, які склалися, мені залишається тільки піти у відставку” [23, а. 30–31].

Інститутське начальство обурилося втручанням М. Слабченка у політичну справу. На засіданні “парт’ячейки” винесли рішення, яке констатувало, що своїми діями М. Слабченко виступає проти партійної пролетаризації вищої школи, проти генеральної лінії партії в освітянській справі, чим об’єктивно лле воду на млин контрреволюційної частини професури. А шовіністи оголосили вченого анархістом. Запахло засланням [45, а. 111].

Епізод з відставкою підтверджує і А. Г. Лавріненко. Вона згадує, що того року “в інституті у деяких студенток почалися неприємності. На одну був донос, ніби її сім’я торгує вином. А справа легко з’ясувалася. Сусіди часто через стіну чули вираз “ВІНО”, не знаючи, що студентка вчилася у Вищому інституті народної освіти. У другій підняли золотий ланцюжок на шиї й виявилось, що вона носить на грудях хрестик. Відбулася чергова чистка студентів, деяких виключили з інституту” [183].

М. Слабченка це глибоко обурило, він покинув роботу і повернувся лише після того, як їх поновили. Серед виключених значилися Регіна Прес, Інна П’ятницька, Беба Ляховецька і Катерина Єфімова. Розгорівся конфлікт. Як і годиться в комуністичному суспільстві, за класичною схемою збиралися збори викладачів, студентів, спільні і окремі, виносилися рішення, таврувалася контрреволюційна позиція професора.

Подаю документ епохи: “З резолюції загальних зборів студентів, прийнятої одногосно, з двома, які утрималися. Загальні збори студентів II і III курсів історичного відділення факультету профосвіти ІНО, обговоривши питання про подачу професором Слабченком рапорту про відставку, констатували, що мотиви професора Слабченка нічого не пояснюють: звільнено не кращих студентів, вони не являють собою цінності в академічному відношенні, а з ідеологічного боку зовсім не відповідають духові пролетарської педагогічної вищої школи. Професор Слабченко змішує такий факт, як очищення вузу від соціально чужих елементів, яке має колосальне політичне значення, з моментом особистого характеру, виступаючи, власне, проти пролетаризації вищої школи, чим об’єктивно грає на руку контрреволюційній частині професури.

Відмова професора Слабченка від подальшої праці з усією масою пролетарського студентства, яка залишається, є образою всьому пролетарському студентству і свідчить про те, що професор Слабченко ніби-то весь час працював для купки дрібнобуржуазного міщанського студентства. Студенти II і III курсів, визначаючи цінність професора Слабченка як історика і досвідченого педагога, бажають і надалі бачити його керівником катедри історії України ІНО” [23, а. 32]. Підписав протокол комсорг Варшавський.

До харківського уряду з Одеси посипалися скарги на місцеве начальство, яке передало куті меду в справі пролетаризації. Пожежу погасив заступник наркома освіти Ян Ряппо, який терміново прибув до Одеського ІНО. 18 липня 1924 року М. Є. Слабченко забрав заяву [23, а. 46, 31], лишившись професором, але від деканства відмовився. А до академіка Дмитра Багалія писав: “Не можу винести в нас педагогічного терору й “очистительного ізбієнія” студентів, бо ж вичищаються найкращі студенти. Не знаю, з ким-же достанеться робити, коли всі з іскоркою божою вилетять. Не менш тяжко з професурою, яку затуркали до неможливості. Ніколи я так безумно не жалів, що бідний. Зараз дав би грошей моїм вичищеним ученикам, щоб їхали за кордон вчитись” [61, № 46237].

Будучи людиною запальною, але самокритичною і вимогливою, Михайло Єлисейович дав сам собі, тодішньому, таку оцінку: “Варто сказати, що товарища-

Д. Багалій

ми по праці в ІНО я, уви, не любим... На вдачу я запальний, різкий, прямолінійний, не виношу брехні та підлабунництва, насмішкуватий, гострий на язик і “мнітельний”, не терплю “общих мест”, намагаюся іти своїм шляхом й говорити чужі слова не звик” [23, а. 12зв.]. Дійсно, колегам було непереливки з таким співробітником, який давав образливі прізвиська. А. Музичку придражнив “Барабаном”, перекривляв голос Готалова-Готліба і т. і., що аж ніяк не прикрашало й ученого. Не виявляв він активності й в лекційно-пропагандистській діяльності, що в ті часи для вузівського викладача було обов’язковим. “Я справді не люблю виступати з лекціями, – пише він. – За різними лекціями я не міг би проводити дослідної роботи. Відмовляюся від лекцій завжди. За це й доводиться відповідати”.

Отже, Михайло Слабченко розумів, що його насмішкувата натура, амбітний характер не подобалися колегам, і він сам себе і свої можливості оцінював досить об’єктивно, хоча й не був позбавлений мрійливості, фантазування, наївного ідеалізму, що добре видно із щоденника. Саме таким його запам’ятали на все життя учні й сучасники. Антоніна Лавріненко розповідала мені, що як професор – він не мав собі рівних – знавець, енциклопедист і ерудит, до кінця відданий науці, що була для нього над усе. Лекції читав з піднесенням, гаряче, цікаво, захоплював студентів навіть темами про землеволодіння, сусідів і підсусідків. Надзвичайно людяний, ввічливий, гуманний, тонкої натури, але простий, хороший педагог, прихильний до студентів. Тобто це був учений-демократ, педагог-новатор, людина з великим і відкритим серцем. Він намагався виховувати молодь у любові до України, її історії і культури, прищеплював юним високі моральні якості й гуманістичні життєві принципи.

1920-ті роки – це ще й час бурхливої українізації, що розгорнулася на обширах республіки і торкнулася навіть такого куточка, як “Одеса-мама”, де про неї вже й не мріяли. За рішеннями XII з’їзду РКП(б) червневий 1923 року пленум ЦК КП(б)У розробив конкретні заходи щодо політики коренізації (в Україні – відповідно українізації) партійного та державного апарату, освіти, преси, книговидавництва, судочинства і т. і., щоб українською мовою і культурою комунізувати населення. Відтак українізується заснована ще 1919 року Одеська кіностудія, 1925 року відкривається постійний Український драмтеатр, українізується 1926 року опера, тоді ж українськими стають “Одесские известия” і прибирають назву “Чорноморської комуні”. Виходять українські газети – “Червоний степ”, “Молода гвардія”, літературні місячники – “Металеві дні”, “Шквал”, в Одесі діє філія ДВУ, яка друкує багато українських книжок.

Михайло Єлисейович, людина небайдужа до всього українського, цікавиться коренізацією, вболіває за неї, бере посильну участь. У піз-

ніших свідченнях на допитах у політичній поліції ДПУ М. Слабченко говорив, що до українізації його душевний стан був схожий на летаргічний сон. І саме в ній він побачив можливість проявити таланти і хист, власне на неї покладав певні ілюзії і надії, тому що до 1923 року все українське в Одесі переслідувалося чекістами: заборонили часопис “Степова Україна”, розгромили “Просвіту”. “Напровесні 1921 року всі присутні на лекціях і викладачі “Просвіти” були заарештовані, — згадувала А. Лавріненко. — Всю ніч їх протримали в ЧеКа, деяких залишили, решту відпустили. Серед останніх була й моя близька приятелька Леся Стрельченко. Мені просто пощастило: я була хвора на тиф, і в той день в “Просвіті” не була. Саме під час цього арешту велике нещастя спіткало сім’ю моїх знайомих. Брата студентки Клави Грінченко, теж студента, який був одним з керівників “Просвіти”, заарештували й відразу ж розстріляли” [183]. М. Слабченко не викладав у “Просвіті”, а на запитання — чому? — відповів різко: “Нехай дадуть мені шкіру на підосви, то я буду у них працювати”. Цю відповідь можна по-різному інтерпретувати...

Переслідувалися й інші українські установи міста. Як згадують очевидці, на початку 1920-х років на вулиці Градоначальницькій 8 відкрито бібліотеку української книги. Щоправда, невдовзі вона була й закрита: комісія, що обстежувала бібліотеку, звинуватила її завідувачку Гус в порушенні комуністичної ідейності через те, що на стінах бібліотеки порозвішували портрети українських гетьманів. Пізніше з’явилася бібліотека української книги на вулиці Гоголя. Завідував нею син М. Ф. Комарова-Уманця Богдан Михайлович Комаров, якого згодом заарештували в справі СВУ і вислали до Середньої Азії [183].

1925 року в п’ятій книзі редакovanого М. С. Грушевським журналу “Україна” М. Слабченко видрукував замітку про “Культурно-наукове життя Одеси в 1914—1922 рр.”, в якій серед іншого розповів про створення у місті українських наукових та культосвітніх товариств, інститутів, початки українізації та про перешкоди, що чинилися їй шовіністичними елементами, котрі вважали, що в “Одессе климат не тот”. А до автобіографії вчений занотував: “Очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати. Значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках. І ось після продрозверстки... П’ятакова й Бош (більшовицькі шовіністи — В. З.) в мене появилось почуття патріотизму, до того вже досить приспане” [45, а.22, 107—108]. Про небайдужість позиції в питанні розбудови нової України свідчать і його слова зі щоденникових записів про хмари, котрі нависли над українізацією [5 лютого].

М. Слабченко, включившись в українізаційні процеси, дістав від того зайвий клопіт, постійний головний біль, сприймаючи дуже боліс-

но всі прорахунки і всі гальма коренізації, беручи все близько до серця, впадаючи у відчай, розчаровуючись, розуміючи всю мізерію такого малого шансу для культурного розвою України. Дмитру Багалію писав, що “в Одесі і в Степовій Україні українізація йде з тяжким дьорганьям” [61, № 46248]. Пізніше, на допитах, пояснював причини такого невдоволення: “Я старався прищепити знання де тільки і як тільки можна було. Більшовики давали творити, і я творив... Пішов на архівну роботу, організовував архівні гуртки, підпирав відкриття різних музеїв, а також був одним з фундаторів Археологічного інституту в Одесі. Я не маю підстав соромитись усієї тієї роботи. А що я бачив? У Театрального інституту, що мав вивести український театр на новий шлях, відбирали один будинок за другим і в ГубОНО ставилися до нього, як до танцюльки. У Фребелівському інституті було те ж саме, причому, відбирали навіть меблі. Українські школи на задвірках, гроші їм відпускаються в останню чергу і то тільки з милості. В селі русифікація, кооперація українська, як і українська учительська спілка, підлягали гонитві” [45, а. 109 зв]. Одеські шовіністи намагалися зробити місто “вольным городом”, пропонували навіть його статут. Державне видавництво продовжувало друкувати книги російською мовою. М. Слабченко говорив, що й сама українська інтелігенція – нерішуча, інертна, схильна до інтригантства, внутрішніх чвар, боротьби за лідерство – також шкодила справі. В одеській вищій школі читати лекції українською мовою відважилися лише він та А. Музичка. “У нас це, думаю, приходить виключно від нашої національної свідомості, українські партійці теж не наважувалися виступати з українськими промовами”, – констатував учений [45, а. 22–23].

Подаючи позитивний особистий приклад, М. Слабченко першим став викладати предмети виключно українською мовою ще до проголошення українізації, вводив українознавчі дисципліни у вузах, де працював, боровся за кожну газету, кожен журнал, альманах чи книжку, випущену в місті українською мовою.

Участь ученого в українізаційних процесах відбилася й у спогадах Івана Майстренка, редактора газети “Чорноморська комуна” у 1929–1931 рр. В “Історії мого покоління” він занотував: “До редакції “Чорноморської комуни” тулилися і старі корифеї одеського українства – академік Михайло Слабченко, професор Михайло Гордієвський та інші. Слабченко зайшов раз до редакції без будь-якого приводу і проговорив зі мною досить довго. Певне його цікавило нове покоління українців, яке українізувало одеську пресу і одеське життя” [359, с. 238].

Михайло Єлисейович як українізатор діяв в архіві, музеях, театрах, на кіностудії, в наукових товариствах. Він належав до україн-

ського мистецького і культурологічного клубу “Склянка чаю” (за яким шпигували чекісти), брав участь в організації і проведенні ювілеїв М. Грушевського, С. Єфремова і Д. Багалія як свят українства, допомагав членам музичного товариства імені М. Леонтовича [54, а. 1, 2 зв]. Майже всі українські наукові товариства, які виникли в Одесі, діяли під егідою чи патронатом М. Слабченка або за його активної і безпосередньої участі. Все це, мабуть, дало підстави Семену Підгайному твердити, що М. Слабченко – “відданий патріот і фактично той, хто “Вольный город Одессу”, цю твердиню московської експансії, своєю і своїх товаришів невтомною діяльністю перетворив на твердиню української політичної акції та відіграв першорядну роль у популяризації і у вивченні українського Чорномор’я і українського, а не московського півдня. Коли сьогодні Одеса є українським містом, то цим ми мусимо завдячувати і Михайлові Слабченкові та його однодумцям, що першими українізували Одесу” [400, с. 63]. Навіть Микола Рубінштейн, котрий не шанував особливо ні Слабченка, ні Україну та її історію, в спогадах називав ученого найбільш кваліфікованим дослідником в ІНО, який у поспіль зрусифікованій Одесі зміг перетворити історію України на головний предмет не лише для студентів-істориків, а й для всього інституту [439, с. 89–91]. Саме відвертий патріотизм, палка любов до України, дієва, а не показна прихильність до українізації стали провідними в характеристиці громадської діяльності Михайла Єлисейовича в 1920-ті роки. Цим він привертав тоді і приваблює й нині всіх небайдужих до долі рідного народу. Учні вченого згодом зазначали, що він завжди розмовляв рідною мовою і вважав, що вона одержала право бути основною мовою в учбових закладах, дитячих садках, школах, інститутах, університетах.

Очевидці пригадують, що М. Слабченко мав ідеологічні сутічки з викладачем історії мистецтва та історії Греції Борисом Васильовичем Варнеке, людиною аристократичної зовнішності й поведінки. Можна припускати, що непорозуміння виникли у зв’язку з українізацією ІНО. Улітку 1923 року, будучи деканом історичного факультету, вчений разом з ректором П. О. Самулевичем брав участь в обстеженні стану українізації шкіл, ідейно-виховної роботи клубів, кінопрокату, самодіяльних гуртків на підприємствах Одеси [183].

Невдоволеність тим, що відбувається в Одесі, посилювала прагнення вченого покинути місто і переїхати до Києва, про що неодноразово згадується в його листах Сергію Єфремову [52, № 107].

Характеристика Михайла Слабченка не буде повною, якщо не згадати його палкої пристрасті до театру. Ця любов стала його нату-

рою. Сам людина артистична, майстер перевтілення, актор у тому непростому житті, він як директор Українського театрального інституту ім. М. Кропивницького і його викладач учив майбутніх діячів сцени майстерності актора [185, а. 99–104]. Учений надзвичайно любив театр, був у нього закоханий, ходив туди майже щотижня, водив із собою Тараса і його друзів. Саме завдяки батькові основними науковими зацікавленнями сина стали сюжети з історії українського театру. Із щоденника М. Слабченка, який рясніє записами про відвідування театру, враженнями від вистав, які можна вважати блискучими імпровізаціями і готовими рецензіями, дізнаємося, що за три місяці 1927 року дослідник побував на трьох виставах, чотирьох операх, чотирьох кінофільмах, був у мюзик-холі на концерті капели бандуристів! Він знайомиться з плеядою провідних українських акторів і режисерів, зокрема з Л. Гаккебуш, Н. Ужвій, цікавиться новими працями драматургів, саркастично відгукується про агітки Івана Микитенка, високо цінує Миколу Куліша, Леся Курбаса, Володимира Винниченка. Життям останнього в еміграції не перестає цікавитися, чекає його повернення в Україну.

Кілька “театральних” епізодів з життя академіка М. Є. Слабченка значаться і в нотатках А. Г. Лавріненко, котра вважає його засновником окремих театральних труп та постійним відвідувачем Держдрами, що підтверджують щоденникові записи вченого за 1927 рік. Зокрема, вона пише, що М. Слабченко намагався урізноманітнити студентське життя підопічних театром, а разом з тим і розвивати в них почуття прекрасного. Перебуваючи в Києві, відвідав театр В. Мейерхольда, що гастролював там, а в Одеському ІНО намагався поставити п’єсу Олесь “Золота нитка”, та заборонив комсорг Варшавський.

Очолюючи театральну секцію відділу освіти губвиконкому, історик організував гастролі українських труп, підтримував і забезпечував їх методичною літературою, відгуками преси. Він і сам часто виступав з дописами про М. Заньковецьку, О. Сулова, з критичними статтями з приводу окремих вистав, зокрема, на гастролі “Молодого театру” Леся Курбаса, чия режисура і гра акторів не в усіх викликала захоплення. Скажімо, в щоденниках Сергія Єфремова, людини високого естетичного смаку, цей театр постійно і послідовно дістає несхвальні оцінки. Вносив до щоденника критичні зауваження і Слабченко. Переглянувши 2 січня 1927 року з Тарасом оперу “Садко”, він помітив багато прорахунків в організації вистави: акторів нарядили в мішаний українсько-московський одяг, по сцені блукала кицька, на якій (а не на акторові Ю. Кипоренкові-Даманському, котрий співав) сконцентрувала увагу публіка. Засудив він і виставу “Рожеве павутиння” з великими та напіввеликими акторами. “І се

зветься революційністю театрального мистецтва... Весела річ, але який фарс" [54, а.1, 74].

Учений був дуже доскіпливий і скрупульозний у дотриманні різних театральних дрібниць. 1928 року в листі до Дмитра Кравцова він пише, що все літо провів на фабриці ВУФКУ, де консультував фільм "Перлина Семіраміди". Режисер і декоратор постійно порушували його вимоги щодо історичної відповідності одягу і декорацій. М. Слабченко накидався на них зі стусанами і сварився до хрипоті за якісь дрібниці – форму колон, зображення на медалі, типу взуття. "Добре, що хоч тої кінематографічності не так багато, а то був би здох" [99, № 117], – закінчує розповідь історик.

Академік віддавав перевагу класичному театру і класичним п'єсам. Як директор Театрального інституту він домігся впровадження в програму української драматургії: "Боярині", "У пущі" Лесі Українки, "Молода кров", "Співочі товариства", "Данко Мара" В. Винниченка, інсценізації творів Т. Шевченка, О. Олеса, кращих зразків світової класики – творів К. Гольдоні, В. Шекспіра, Л. Толстого, А. Чехова. Він мав вишуканий смак у літературі, в музиці. "Якось я сказала, – згадує А. Лавріненко, – що український народ не зробив такого великого внеску до світової музичної культури, як російський. Михайло Єлисейович сказав, що я зовсім необізнана в цій сфері і почав гаряче доводити, що українці мають великі музичні здібності, про що свідчать тисячі народних пісень різних жанрів, твори композиторів Бортнянського, Веделя (а я знала, що цих композиторів росіяни вважають своїми), Гулака-Артемівського, Аркаса, Ніщинського, Миколи Лисенка. Наприкінці розмови додав: "Ось я сам напишу оперу!" [183].

В одній з автобіографій він зазначав, що йому таки належить опера. Але йдеться, мабуть, про лібрето, позаяк про музичні твори нашого героя нам нічого не відомо. А ось письменницький хист, тонке відчуття слова він мав незаперечні. За спогадами сучасників та його власними листами можна твердити, що історик писав вірші, короткі шаржі-портрети на друзів та недругів. Пильно стежив за розвитком української літератури, за письменницькими дискусіями 1920-х років, віддаючи перевагу традиційним, класичним напрямкам. "Зеров якийсь аристократ в нашій літературі: такого бездоганного стилю, як в нього та ще в Рильського, я просто не знаю" [54, а. 19], – пише він у щоденнику. У 1920-х роках Слабченко друкувався у часописах "Блиски", "Шквал", "Силуэты" Окремі новели, повісті та оповідання, написані в 1915–1920 рр., подав до збірки "Червоний вінок" Шкода, але нам не пощастило віднайти її.

Літературні смаки М. Слабченка не були обмежені вузькоконціональними рамками. В щоденнику 11 лютого 1927 року він пише: “Люблю я Пушкіна, як світового поета і як людину. Гарячий він був, але й одходчивий. А саме дороге, що безпосередності в нього було без кінця, завдяки чому був як на долоні” [54, а. 72]. Записи підтверджує спогадами Антоніна Лавріненко. За її словами, Михайло Єлисейович – людина європейської культури, широкого світогляду, обізнаний на мистецтві, театрі, літературі – рідній і світовій. Будучи людиною допечною, давав гострі зауваження, навіть щодо мод жіночого одягу. Про Льва Толстого говорив: “О, це Монблан в літературі!” Згадував про перебування О. Пушкіна в Одесі, високо цінував творчість Гі де Мопассана, завжди пропагував чудовий твір Кнута Гамсуна “Пан”, захоплюючи розповідав про дивні чари бога лісів Пана, про високі художні якості цього твору, майстерні описи весни, від якої людина п’яніє. І настрої від того у професора був весняний, бадьорий, оптимістичний [183].

Родина М. Слабченка жила в постійній матеріальній скруті, в маленькій двокімнатній квартирі. Учений, щоб утримувати рідню, змушений був підроблятися в різних кооперативах та у випадкових закладах. Мала зарплата виплачувалася нерегулярно, і він мотався по місту, шукаючи можливих заробітків і випадкових підробітків. Працював редактором у журналі “Кооперативне хазяйство”, служив прикажчиком в одеській філії “Книгоспілки”, у книгарні Державного видавництва України на Дерибасівській вулиці оцінювачем книг. Студентам розповідав про важкі побутові умови вдома: не вистачало палива, довелося відмовитися від електрики і перейти на газову лампу, щоб не залежати від сусідів, адже електролічильник стояв на весь будинок один, а Михайло Єлисейович працював ночами до 4–5 годин ранку. От і непорозуміння з оточенням. Скаржився, що дружині Людмилі Іванівні доводиться відрами носити воду здалеку [183]. Окрім того, із заробітків викроював кошти на друкування книг, допомогу матері, братові, бідним студентам, старому акторові, дітям померлого фронтового товариша [61, № 46244; 45, а. 10].

У першій половині 1920-х років учений носив військову форму – френч, чоботи, шинель, що лишилися в нього з окопів Першої світової, шапку покривав башликом. Мешкали на Молдаванці, на вулиці Мастерській, 25 (тепер – Серова), і майна, “окрім невеличкої бібліотеки не мав ніякого” [23, а. 18]. До речі, будинок і квартира збереглися і донині. Дім споруджений 1900 року як “доходний”, і вселилася до нього родина історика напередодні 1914 року.

Невтомна, інтенсивна праця надзвичайно виснажувала та підривала здоров’я вченого. В одному з листів до Д. І. Багалія він скаржився,

що від червня 1929 року не виходить зі страшної хвороби: “ослаблення сердечної сумки в супроводі з конанням кровоносних судів – різкий рух – й суди лопаються. Розвинулася хворість на ґрунті перевтоми. Лікують без кінця, але й без толку. Мене вимучили й витрусили так кишню, що вліз в борги, з яких не можу вискочити. Ходив мов тїнь. Тепер живу в темносиній кімнаті, що сильно вплива на заспокоєння нервів, і в зовсім ізольованій обстановці, щоб мене ніщо не дратувало. Ходжу, мов муха восени” [61, № 46250].

А іншого разу писав: “Був тяжко хворий, думав померти. Але мужицька натура взяла гору... Але хто зна, наскільки витримаю” [61, № 46237]. Архівні документи (листи до О. Оглобліна) засвідчують, що лише з літа 1928 року вчений став виїжджати на відпочинок до Криму. Лікарі почали погрожувати сліпотою, якщо він не впорядкує трудове життя, розподіливши години праці та відпочинку і не виділивши хоча б дві години на прогулянку. Про негаразди зі здоров’ям згадував правознавець і в листах до С. Єфремова [52, № 108, 113, 116].

У кінці 1929 року в родинному житті Михайла Єлисейовича сталися зміни: він розлучився з Людмилою Іванівною та одружився зі своєю колишньою студенткою Інною П’ятницькою і переїхав до неї на мешкання, на вулицю Леккерта 5/2 [23, а. 10; 16, а. 16]. У 1930 році у них народився син Борис. Для Тараса, який обожнював батька, це була велика драма. Окрім того, родинні проблеми збіглися з терором супроти інтелігенції, який безпосередньо зачепив і Слабченків. Б. Є. Гінзберг згадує, що Інна – людина замкнена в собі, але хороша, душевна. Жила вона з мамою Марією Вікторівною і сестрою Людмилою, працювала в Центральній бібліотеці. Батько на той час уже помер, а в минулому був предводителем дворянства, офіцером царської армії.

Стосунки з Людмилою Іванівною давно вже не склалися, а родинне життя тривало лише за інерцією, в чому пересвідчуємося зі щоденника. Хоча дружина вправно поралася по господарству, любила сина та чоловіка, відвідувала з ними театр і могла сподобатися гостям (наприклад, Н. Полонській, С. Єфремову) [140, а. 17–17 зв]. Все ж від наукових та культурних зацікавлень чоловіка вона була далека. Більше того – вони були чужі для неї. Як факт – дружина розмовляла виключно російською мовою. В середині 1920-х непорозуміння між подружжям посилювалося і зрештою привело до розлучення.

Щоденникові записи Михайла Єлисейовича свідчать, що вже на початку 1927 року криза розлучення стала реальною. Вже тоді зустрічі з Інною П’ятницькою мали місце, щоправда, з її ж ініціативи. Цікаво, що Людмила Іванівна, сварячись, часто говорила, що надійде час і вчений житиме за її кошт. Так воно згодом і сталося... У цілому ж можемо

констатувати, що жив Михайло Слабченко в 1920-ті роки у винятково складних побутових, матеріальних та суспільних умовах. Проте, незважаючи ні на що, він творчо, інтенсивно і натхненно працював науково, цілком віддавався викладацькій практиці у вищих школах. Ідеаліст і романтик, він усе ж наївно вірив у краще соціалістичне майбутнє України.

Значний внесок в організацію науки, дослідження історико-правових проблем минулого України зробив академік також опосередковано, здійснюючи наукове керівництво та підготовку молодих істориків, формуючи власну школу україністики. У цьому напрямку яскраво проявилися науково-організаційні якості М. Слабченка, його риси педагога-новатора, котрий уперше і востаннє в історії Одеси створив осередок українознавства загальноукраїнського масштабу і значення. Життя і праця його учнів, історія діяльності його школи (з ним і без нього) можуть стати предметом окремого великого дослідження (біографії, історіософія, методика і методологія, наукові праці і напрямки), що не входить у рамки нашої праці — тематично та за розмірами. Тому спинимось лише на головному, контурно зазначивши, що являла собою одеська школа М. Слабченка організаційно, кадрово і тематично.

Найперше, слід з'ясувати теоретичне визначення поняття “школа в історичній науці”, так як у відповідній літературі з цього питання, в історико-правовій та історичній науці немає однастайності, які ж об'єднання (групи) вчених можна назвати “науковою школою”. Спроби накреслити основні контури та встановити визначальні критерії означеного поняття належать таким сучасним дослідникам, як Любомир Винар [268, с. 53–54], Сергій Михальченко [364, с. 59–62], Сергій Водотика [159, с. 37–43] та Оксана Юркова [469, с. 132–138]. Останнім часом, мабуть, найбільш причетною до формування в історіографії на вже класичному для української історіософії прикладі київської шко-

3.2. Створення Михайлом Слабченком в Одесі наукової школи україністики

ли істориків Михайла Грушевського уявлення про “наукову школу” є київський історик Оксана Юркова у монографії “Діяльність науководослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930)” (НДКІУ) [469]. П’ятий підрозділ другого розділу книги так і називається: “Формування київської історичної школи М. С. Грушевського” Позаяк авторка на початку нарису пише, що “НДКІУ стала базою для формування в Києві нової історичної школи” (с. 132), цей підрозділ мав би стати визначальним у всій книзі, теоретичним і виділеним в окремий розділ. Проте нехай навіть так, актуальне питання про наукову школу М. Грушевського в Києві порушено, що зроблено доречно і своєчасно. Як же шановна О. Юркова пропонує розв’язати його?

Насамперед, хочу зазначити, що не “з легкої руки професора Л. Винара утвердилася назва “київська історична школа М. Грушевського” (с. 132). Професор Л. Винар пропонував вживати формулювання “історична школа М. Грушевського в Києві” [268, с. 53]. А визначення “школа М. Грушевського” (саме в розумінні “київська”) стало вживатися після ювілею академіка, з 1926 року, і закріпилося під час горезвісних “дискусій” початку 1930-х років, про що, зокрема, свідчить назва та зміст статті його учня І. І. Кравченка [350]. Уже на цьому початковому прикладі видно, в яку непросту і заплутану історіографічну ситуацію втрапила авторка у зв’язку з визначенням школи М. Грушевського. Нам здається, що вона до кінця так і не розмежувала поняття: “напрямок”, “школа” і “учні” М. Грушевського.

Для визначення, кого ж можна віднести до представників київської школи М. Грушевського (як і для означення інших наукових шкіл), О. Юркова, посилаючись на російського історика С. Михальченка, пропонує застосовувати два критерії: *педагогічний* (зв’язок учитель – учні) і *методологічний* (спільність тем, форм і методів дослідження). При цьому вона зазначила, що “характеристика будь-якої наукової школи починається із переліку її представників” (с. 135). Міркуємо так: наукову школу характеризує найперше її внесок у науку, її новизна у зіставленні з іншими школами. Не збагнути до решти, який же з критеріїв головний. Спочатку означено, що “визначальний педагогічний момент” (с. 137), а трохи нижче – “важливим є якраз методологічний аспект” (с. 138).

Якщо скористатися критеріями, котрі пропонує О. Юркова (тобто педагогічний і методологічний), то більшість осіб, яких вона називає, можна сміло вилучити зі списку. Візьмемо перший, педагогічний. Із перелічених ніхто не був студентом М. Грушевського (він не мав у 1920-ті роки педагогічної практики), і до нього вони потрапили завдяки іншим ученим. До того ж вони вже працювали науково – або само-

стійно, або під керівництвом інших дослідників. Цей факт визнається авторкою. Дехто (Савченко, Грушевська, Шевченко) взагалі не був аспірантами кафедри. Науковим керівником (єдиним) академік був лише у Гавриленка, Глядківського, Євфимовського, Косташука, Павлика і Юркевича. Із них захистили промоційну працю Глядківський (з етнології), Павлик і Юркевич (з історії). Тобто, коли суворо дотримуватися педагогічного критерію, М. Грушевський у київський період підготував лише трьох учених.

Оцінюючи аспірантів і співробітників М. Грушевського за другим, методологічним принципом (спільність форм, методів, тем дослідження), ми побачимо, що ледве не всі вони прийшли на кафедру з власними темами, майже сформованими вченими, з публікаціями, з усталеними поглядами на історію, методикі праці. Аналізуючи їхні твори, авторка монографії сама доходить висновку, що “праці науковців НДКІУ в більшості своїй наближалися до студій істориків-марксистів” (с. 297). Темні моменти в наукових біографіях названих співробітників М. Грушевського теж не дають підстав на остаточну впевненість у їхній вірності вчителю. Більшість із них згодом заперечувала, що вони є учнями М. Грушевського. І це була правда – його учнями вони не були.

Як приклад, можемо подати слова відомого історика українського права Льва Окиншевича з його майже передсмертних спогадів, у котрих він зазначав: “На жаль, керівництва великого вченого я не здобув... Голова кафедри не керував працею аспірантів” [388-а, с. 33–34].

Зрештою, якщо ми будемо так прискіпливо звужувати коло діячів київської школи згідно з названими критеріями, то їх залишиться кілька чоловік. І тоді доречними будуть слова Ярослава Грицака: “А чи була школа Грушевського?” [289]. Окрім того, як за таких підходів ставитися до інших наукових шкіл? Як визначити їх? Якщо метод не є універсальний, він не є науковий. Це видно з простого прикладу. Професор (чи навіть доцент) радянського вузу мав часто більше десятка аспірантів, які разом з ним вели дослідження схожої тематики за одним методом, однією методологією – марксистсько-ленінською “наукою” Отже, маючи ідеальний набір педагогічного і методологічного критеріїв, можемо назвати принаймні пару десятків шкіл у радянській історичній науці. Але чи були вони науковими школами насправді?

Мабуть, для визначення наукової школи потрібні інші критерії, ніж ті, які пропонує Оксана Юркова, бо йдеться саме про наукову школу, а не школу, де навчаються і навчають (учні – вчителі). Мені здається, що в згаданій монографії означається гурток найближчих співробітників М. Грушевського, на котрих він впливав або педагогічно (навчаючи), або методологічно (історіософськими засадами).

На цю думку наштовхують такі словосполучення, як “школа О. Лазаревського” (с. 93), “школа М. Довнар-Запольського” (с. 78), “школа М. Владимирського-Буданова” (с. 133), “учень В. Перетца” (с. 103). Далєбі, наукова школа – це щось значніше, ніж тільки учні вченого, які, до речі, могли створити паралельно чи послїдовно зі своїм учителем власну школу. М. Грушевський був учнем В. Антоновича і створив наукову школу у Львові ще за життя вчителя. Проте це не була львівська філія школи В. Антоновича виключно на тїй підставі, що М. Грушевський його учень. Так було у В. Антоновича не тільки з М. Грушевським, а й з Д. Багалієм. Водночас деякі учні В. Антоновича (як І. Линниченко, А. Синявський) не належали до його київської школи, хоча й продовжували вважатися учнями. Тому зв’язок “учень – вчитель” для визначення наукової школи не є абсолютним. Лише бажаним. Тут ми схильні підтримати ідеї, висунуті Любомиром Винаром [268, с. 53–54] та Сергієм Водотикою, котрі, назвавши основні критерії визначення школи (по-різному), теоретично не обґрунтували свої гіпотези.

Щоб не ототожнювати школу з напрямком, а учнів вченого з його школою, спробуємо (не претендуючи при цьому на остаточну істину) заповнити означені терміни реальним змістом. Кого вважати учнями науковця – можна визначитися з допомогою педагогічного та методологічного критеріїв, для цього вони ідеальні. Відтак визначимося зі “школою”.

Проаналізувавши та зіставивши діяльність і внесок у науку різних груп учених, яким давалося визначення “школа”, ми дійшли такого висновку. *Наукова школа – це неформальне об’єднання вчених, яке має свого лідера, власну ідеологію, установи та видання і яке дослідницькою працею, евристичною діяльністю, новими ідеями, відкриттями та друкованими науковими творами збагачує науку, сприяє її прогресу.*

Розкриємо окремі положення цієї дефініції. Об’єднання є неформальним – тобто воно не передбачає (але й не виключає) членства, фіксованих списків, заяв про прийом та виключення. Обов’язково школа має вносити щось нове в науку чи галузь науки – не дає їй деградувати, наповнює новим змістом старі форми, сприяє прогресу. Тобто робить дану науку передовою, привабливою, цікавою і необхідною для суспільства. Основними критеріями, за якими можна визнати об’єднання вчених науковою школою, є наявність у комплексі таких чотирьох складових частин: 1) лідер (лідери); 2) власна ідеологія; 3) установи; 4) видання.

Лідер (або лідери) виступає засновником, організатором, промутором, керівником і головним ініціатором наукових ідей школи. Об’єднання має об’єднувчу ідеологію – власну методику та методо-

логію, історіософію, власні погляди і переконання щодо історичних фактів та явищ, свою схему історичного буття, власне бачення магістрального шляху розвитку науки. Місцем, де збираються вчені, котрі й утворюють дану наукову школу, де постійно обмінюються думками, обговорюють проблеми, дискутують, зачитують доповіді та проекти є власні, незалежні (хоча б до певної міри) науково-дослідницькі та академічні **установи**: наукові товариства, гуртки, комісії, навчальні центри, кафедри, асоціації, об'єднання. І, нарешті, як продукт діяльності, оприлюднення результатів праці — **власні** видання школи. Обов'язково — хоча б один головний друкований орган, який має виходити регулярно (періодично), серійні збірники, збірки документів, часописи, альманахи, тематичні збірники, монографії тощо.

Лише наявність цих чотирьох складників у комплексі дає підстави відрізнити одну наукову школу від іншої або визначити школу як ексклюзивну, одиничну в даній науці чи галузі науки. Пропонована схема універсальна. За нею ми можемо класифікувати як наукові історичні школи В. Антоновича, М. Грушевського (у Києві й у Львові), Д. Багалія, М. Слабченка, М. Яворського, М. Василенка. При такому підході не зникає постать її організатора та координатора науки. Знищення київської школи М. Грушевського та школи М. Слабченка (як ми покажемо далі) пройшло саме за цими чотирма напрямками: злам структури історичних установ; закриття і заборона всіх видань з подальшою їх відправкою в спецхрані; голобельна критика ідеології школи; практичне усунення і дискредитація лідера, розгін співробітників, а згодом і їхнє часткове фізичне винищення. Академію не знищили — її реформували. Школи М. Грушевського та М. Слабченка реформуванню не підлягали, бо не піддавалися. Слухняним придворним лакеєм став створений комуністичною владою Інститут історії, що покійрно почав виконувати волю “хазяїна”

Щоб склалася школа в науці, іноді потрібні роки і тривала ретельна праця. А за сприятливих умов, коли з'явилися і злилися чинники персональний, структурний, видавничий та ідеологічний (як після приїзду М. Грушевського у 1924 році), досить і трьох-чотирьох років. Київська школа *сформувалася*, але не розвинулася повністю, не досягла природної кульмінації, апогею. Про її ж сформованість свідчить наявність названих складників і той результат, який вона дала — збагачення української науки на багато років уперед. Школа Михайла Слабченка в Одесі лише *формувався* і через об'єктивні та суб'єктивні чинники не встигла скластися і не розгорнула на повну потужність своєї праці. Але основні ознаки одеської школи — лідер, видання, установи, ідеологія — в кінці 1929 року вже чітко простежуються.

Школа може складатися з учнів (колишніх студентів, аспірантів), однодумців, співробітників. Стосунки між ними не мусять бути ідилічними, особливо коли йдеться про наукові ідеї і методи. Це може призвести до стагнації і кризи. У школі можуть змінюватися лідери і співробітники, але при визнанні ними ідеологічних, організаційних і видавничих засад.

У науці, зокрема історичній, школи виникають лише у відповідному науковому напрямку, в якому може бути кілька шкіл, але в науковій школі - виключно один *напрямок*, під яким ми розуміємо: *провідну, пріоритетну течію в історіософській думці, прихильники якої віддають перевагу окремим домінантам історичного буття, детермінують окремий (чи окремі) фактор впливу на історичні явища і події*. В українській історіографії ми мали *дворянський* (або елітарний) напрямок, представлений першими історичними дослідженнями з історії України, коли власне наука історії лише формувалася; *народницький*, започаткований М. Костомаровим, розроблений школою В. Антоновича і розвинений школами М. Грушевського у Львові й у Києві; *державницький* та *марксистський*. Нам здається, що сьогодні іде процес формування *синтетичного* напрямку, який прагне поєднати кращі здобутки всіх своїх попередників (у тому числі й марксистів) і на цій підставі внести щось власне, нове в історичну науку. І це не є вульгарним релятивізмом, а закономірним явищем – йти вперед на здобутках попередників. Вже поступово окреслюються й кілька шкіл – у Києві, Львові та Харкові. Йде організація та налагодження періодичних і серійних видань, вироблення ідеології, визначаються лідери, утверджуються науково-організаційні структури на базі академічних та навчальних інституцій, наукових товариств. Триває зміна наукових парадигм, яку не варто окреслювати як наукову кризу [454; 471].

У 1920-х роках влада толерувала марксистський напрямок і через тоталітарні структури намагалася нав'язати його всім існуючим в Україні школам. І їхні представники були змушені, а подеколи і з доброї волі – як данина моді, часові – “натрушувати” в дослідження марксизм. Еволюційно в марксистському напрямку проглядають три різновиди: марксизм 1920-х років, марксистсько-ленінська радянська наука і зарубіжна марксистська історіографія. Догматизм марксизму-ленінізму та ідеологічна непримиренність і політична нетерпимість лідерів радянської історичної науки не дозволили сформуватися школам у цьому напрямку, хоча й були такі паростки і навіть спроби. Науково-дослідницькі гуртки учнів окремих учених-ентузіастів, котрі діяли у вузах, важко означити категорією “школа”.

Водночас із вульгарно-соціологічною марксистською школою М. Яворського у Харкові в 1920-ті роки склалися: соціально-правова школа М. Слабченка в Одесі, представники котрої прагнули поєднати державницьку ідеологію з марксизмом. Про її лідера навіть писали, що він “революціонізує науку” [281, с. 17]. Соціально-економічна школа Д. Багалія у Харкові намагалася впровадити марксизм у народницьку ідеологію. Її представникам школа М. Грушевського видавалася анахронізмом, а М. Яворського стала неприйнятною [380]. Окрім того, в Києві існувала історико-юридична школа академіка М. П. Василенка, в Празі діяла наукова школа української зарубіжної історіографії (Д. Дорошенко, Б. Крупницький, С. Наріжний), у якій утвердився державницький напрям, започаткований В. Липинським. У 1960–1980-х роках існувала ще одна школа в зарубіжній історичній україністиці, яку ми б назвали **еклектичною**. Її лідером поступово визначився професор Л. Винар, вона мала власні установи (Українське історичне товариство, Історична секція УВАН), ідеологію, друковані періодичні видання (“Український історик”).

Київська школа М. Грушевського була історико-етнологічною в народницькому (чи радше **ненародницькому**) напрямку. Історичні установи ВУАН усі разом і стали її організаційною структурою, наповненою людьми – представниками школи. В установах працювали переважно ті, хто працював і в НДКІУ, що стала навчально-науковим інститутом у системі історичних установ академіка, а не виключно його школою. Визначний історик прагнув сформуванню її з усіх науковців, котрі працювали разом з ним, навіть з колишніх опонентів, конкурентів, з нав’язаних владою, переконуючи на практиці у правдивості власної ідеології.

Власне, аналогічно чинив і М. Слабченко, котрий також став незаперечним науковим лідером. Один із учнів ученого, російський радянський історик Микола Рубінштейн, згодом писав, що “за умов, які склалися в підборі кадрів (в ІНО. – В. З.), він був, безумовно, одним з найобдарованіших і в ряді випадків найкваліфікованішим з викладачів, котрий зміг в русифікованому інституті примусити шанувати історію України і вважати її чи не найголовнішим предметом” [439, с. 89–91]. Ім’я вченого стало знане не лише в Одесі – він здобув всеукраїнську славу й визнання. Його наукові праці вивчалися як класичні аспірантами М. Грушевського [469, с. 116–122], слухачами семінару О. Оглобіна в Київському ІНО [264, с. 133], введені до навчальних програм, їх використовували студенти, вчителі, науковці. Директор Харківського музею історії Слобожанщини К. І. Кушнірчук присвятив розділ експозиції М. Слабченку [264, с. 105]. Правознавець нагороджувався пре-

міями ВУАН і НКО, у 1928 році без захисту дисертації одержав ступінь доктора історії української культури, а в червні 1929 року – обраний академіком ВУАН.

Формувати власну школу україністів (істориків, правників, літературознавців та архівістів) М. Слабченко розпочав з 1920 року, коли перейшов на викладацьку працю до ІНО. Тут він створив історичний кабінет, студентські наукові товариства (історичне і бібліографічне), історичний гурток, літературознавчий та історичний семінари підвищеного типу, керував предметною комісією з історії, вів власні наукові дослідження й керував студентськими, розробляв навчальні плани, програми, вів і видрукував кілька курсів лекцій і спецкурсів.

Власною першою невеличкою організаційною структурною ланкою, створеною М. Слабченком, став *історичний кабінет*, заснований напровесні 1922 року на другому поверсі університетського корпусу, в невеликій аудиторії. Вздовж стіни вишикувалися шафи з книгами, які частково приніс із дому вчений, посередині кабінету стояв стіл для лектора і другий великий стіл для студентів. Улітку Михайло Єлисейович щодня приходив сюди працювати з купою течок, джерел і літератури. В серпні 1922 року кабінет разом з факультетом переїхав на Пастера і теж розмістився на другому поверсі. Його спорядили новими меблями, шафами і розширили бібліотеку. Тут учений вів семінари, працював над власними книгами, консультував студентів, а згодом аспірантів, приймав заліки та іспити.

Восени 1923 року М. Слабченко створює *історичний гурток*. Його перше організаційне засідання відбулося 14 жовтня. На ньому вчений виголосив доповідь: “Українські братства після Люблінської унії”. Антоніна Лавріненко зачитала реферат “Магдебурзьке право й цехи на Україні”. Протягом року виступили й інші студенти: Тетяна Малина за збірником українських пісень М. Драгоманова та В. Антоновича підготувала доповідь “Українські історичні думи та пісні”, Тарас Слабченко – “Повстання Чернігівського полку у 1825 році”

“У нас зорганізувалася група студентів, – згадувала Берта Гінзберг, – до якої входив і син М. Є. Слабченка Тарас. Це були Міра Єлізарова, Катя Єфімова, Інна П’ятницька, Регіна Прес, Беба Ляховецька, я, Тарасик, Тимофій Вихристюк, Міка Марлінський, Абраша Ямпольський, Бровер. З ініціативи Михайла Єлисейовича створився історичний гурток. Не знаю, чи він вів й раніше подібні гуртки, скоріш всього гурток з’явився тому, що серед нас був його син Тарас – дуже гарний хлопчина, рисами обличчя схожий на тата, котрого він обожнював. В гуртку ми вивчали літописи, створили жартівливе рицарське товариство, розробили його статут і декотрим з нас присвоїли титули і прізви-

ша. Так, наприклад, я була “Баронесою” і, згідно зі статутом, посвячувала в рицарі, Катя Єфімова – “Графиня”, а Регіну Прес він називав “Сельодочка” Тимофій Вихристюк, дуже гарний український хлопчина з села, котрий ходив до інституту босоніж, дістав прізвище “Будда” [101].

Михайло Слабченко, маючи на меті підготувати студентів до наукової дослідницької роботи і створити в майбутньому школу з молодих науковців, радив гуртківцям при студіюванні літератури, архівних матеріалів та інших джерел виписувати на окремі картки потрібні цитати, факти, зазначивши назву джерела, сторінку тощо. Потім ці картки мали використовуватися для подальшої наукової діяльності, при підготовці доповідей. Демонструючи систему карток у дії, Михайло Єлисейович сам користувався ними, читаючи лекції [183].

Багато уваги відводив учений індивідуальній праці з учнями: пропонував цікаві та малодосліджені проблеми, давав численні науково-практичні консультації, сам виступав з доповідями перед ними, ретельно читав і перевіряв наукові праці початківців, був старшим товаришем і дорадником, спілкуючись з ними неформально. З власної бібліотеки він приносив для опрацювання твори М. Драгоманова, Д. Яворницького, А. Скальковського тощо. Учений особисто вів практичні заняття, семінари з історії давньоруської словесності, вчив читати й аналізувати тексти літописів. “Перезрілим” учням казав, що сам навчився по-науковому студіювати джерела і використовувати їх в історичних дослідженнях, коли йому було вже 25 років. У кінці року організовував за власні кошти науково-практичні екскурсії: археологічну – до Ольвії; архівну – в Одеський крайовий архів; музейну – в Музей старожитностей.

Спрямовані М. Слабченком студенти ретельно досліджували історію за першоджерелами – в архівах. З 1920 року, ще до офіційного відкриття для дослідників губархіву, вчений домігся від завідуючого Ю. Г. Оксмана дозволу працювати в ньому своїм студентам В. Луценку та В. Бойку, котрі займалися управлінням та правом Запорожжя. Протягом 1921–1922 рр. А. Лавріненко зробила на семінарах дві доповіді: “Карбування грошей в Гетьманщині за І. Самойловича” та “Митні перевози на землях запорозьких вольностей”. Другу написано із залученням запорозького архіву за 1762, 1768 і 1770 роки [183].

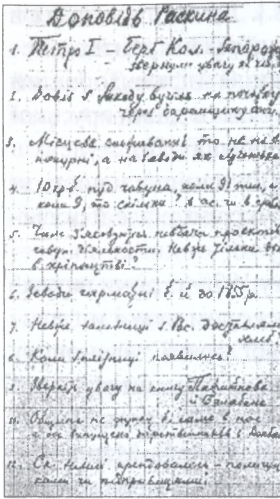
Як науковий керівник Михайло Єлисейович відзначався також наполегливістю, принциповістю та послідовною вимогливістю: на просту доповідь одного зі студентів він зробив шістнадцять зауважень. “Студентів люблю, – писав він, – але це не заважає мені й вимагати від них багато. Зате я щасливий з того, що в мене є до 20 чоловік учнів по історії України і до 10 чоловік по історії українського письменства, що вже за-

явили себе роботами на науковім полі” [23, 12 зв.]. І учні в спогадах в один голос відзначають людяність і високий фаховий рівень учителя. Тетяна Малина констатує, що “це був захоплений спеціальністю, хороший педагог, який вчив не лише читати й аналізувати тексти давньоруської писемності, але й прищеплював інтерес до нашої історії. До студентів він завжди ставився доброзичливо, незалежно від їх національності та рідної мови, а у складі нашої групи були не тільки українці, але й росіяни, євреї, молдавани та інші” [165, с. 23].

На відміну від М. Грушевського, який не мав у 1920-ті роки викладацької практики, М. Слабченко працював професором вузу і міг визначати, обирати, навчати та готувати до наукової праці талановиту молодь. Першим науково-координаційним центром і став історичний гурток на базі історичного кабінету, а першими учнями вченого визначилися Тарас Слабченко, Абрам Ямпольський [44], Самуїл Марлінський, Ізраїль Бровер, які зрештою самореалізувалися як дослідники. Через політичні обставини 1930-х років не змогли вповні розкритися, але заявили про непересічний талант Марія Єлізарова [29], Беба Ляховецька [32], Катерина Єфімова [30], Інна П’ятницька, Тимофій Вихристюк [26]. Стали добрими вчителями та викладачами і так чи інакше зробили внесок до науки, культури і освіти Антоніна Лавріненко [31], Берта Гінзберг-Плохотнюк, Трохим Блажчук, Тетяна Малина [33], Регіна Прес [36].

Наступною установою в ІНО, у якій М. Слабченко формував наукову школу, став *семінар підвищеного типу* з соціально-правової та економічної історії України, заснований ученим у вересні 1924 року. Ця форма підготовки фахівців виникла при інститутах внаслідок примітивізації вищої освіти, щоб заповнити лакуну під час випуску більш кваліфікованих дослідників. Таку мету не ставили перед ІНО, а спеціалісти були потрібні. У семінарах підвищеного типу обдаровані студенти та випускники вузів більш поглиблено вивчали теорію фаху, методикку й методологію дослідницької праці, писали реферати, статті, курсові роботи, готували доповіді за першоджерелами. Щороку керівництво ІНО намагалось ліквідувати семінар М. Слабченка, і вченому доводилось боротися за своє дітище з партосередком та правлінням. За роки існування (1924–1930) семінар мав шість випусків (останній – уже без керівника), кілька десятків студентів поглибили в ньому знання, випробували сили на дослідницькій ниві, а найталановитіші підіймалися сходиною вище в школі М. Слабченка – йшли аспірантами до науково-дослідної кафедри.

Про ефективність праці семінару свідчить лист науковця до завідуючого Укрнаукою від 29 червня 1925 року з проханням допомоги

надрукувати праці членів семінару підвищеного типу [110, а. 9–10]. Тобто лише за академічний рік семінаристи встигли підготувати дослідження, варті друку. В 1925–1926 навчальному році учасники семінару К. Єфімова, С. Кример, Н. Поченюк, О. Архангельська працювали в Одеському крайовому архіві, досліджуючи за першоджерелами діяльність декабристів в Одесі, колонізацію Степової України, оренду тут землі тощо [14, а. 9]. У 1929 році архівні фонди інтенсивно опрацьовували члени семінару Бачинський, Кидалова, Балабан, Марусова, Ткач, Леонова, досліджуючи історію права Нової Січі, військові поселення, становище кантоністів [15; 16].

У щоденнику вченого є записи, зроблені ним на заняттях семінару в січні – березні 1927 року. З них ми дізналися, що в цей час відвідували семінар Добрицький, Грибовець, Гуцулюк, Мешерюк, Пашенко, Рибак, Талалай, Фелікс [54, а. 58 зв.]. На їхню розробку вчений запропонував такі теми: "Срібне питання в Україні в 90-х рр. XIX століття", "Історія цін на землю", "Поземельний кредит в Україні XIX століття", "Комерційні банки в Україні XIX століття", "Ремісничча праця в Україні XIX століття". Дослідити їх мали за рукописами архівного відділу наукової бібліотеки [54, а. 58 зв.]. На семінарі заслухано доповіді студентів III курсу історичного відділення факультету профосвіти М. Раскіна "Розвиток гірничорудної промисловості Донбасу" (2.III.1927 р. – 12 зауважень М. Слабченка [54, а. 78]), М. Бачинського "Лютневий 1917 року переворот в Одесі" (4.III.27 р. [54, а. 83 зв.]), О. Невзорової "Аграрне питання в 1903–1905 рр." (16.III.27 р. [54, а. 101 зв.]), К. Селіної "Селянський рух на Україні в 1902 р." (20.III.27 р. – 9 зауважень, і висновок – "Доповідь була непогана!" [54, а. 96]) та В. Сергієнка "Лютневий рух в Миколаєві" (26.III.27р. – 17 зауважень [41; 54, а. 115]).

Для студентів III курсу, на якому навчалися на початку 1927 року Погорілий І., Погребинський О. [35], Невзорова О. [34], Раскін М. [39], вчений давав готувати доповіді на актуальні теми української історії кінця XIX – початку XX століть – переважно про соціальні рухи, еміграцію, революційні організації [54, а. 130 зв. – 131]. У щоденникових записах часто згадуються заняття з семінаристами, особисті контакти, даються оцінки здібностям молодих науковців, що засвідчує небайдужість ученого, його неформальний підхід до підготовки фахівців-істориків та правознавців.

Четвертою установою в ІНО, котра вважалася для студента найвищою сходинкою до наукового олімпу, стала ініційована, створена і керована М. Слабченком *науково-дослідна кафедра* (НДК). Заснування й діяльність цього типу наукових установ започатковано постановою наркомату освіти в 1921 році. Науково-дослідні кафедри після ліквідації університетів в Україні мали готувати фахівців високої кваліфікації та викладачів для вищих навчальних закладів після проходження аспірантського стажу (3 роки) і захисту промоційної (кандидатської) праці. Це були державні освітні органи, що поєднували в собі аспірантуру і науково-дослідну працю, а фінансувалися й контролювалися більшовицьким урядом України через структури НКО – Українського головного управління науковими установами (Укрнаука, Укрголовнаука) та його уповноважених на місцях. Науково-дослідні кафедри в старих культурних центрах України вбирали в себе кадровий і матеріальний потенціал колишніх університетських, вузівських кафедр та наукових товариств, архівів, музеїв. В Одесі ця справа виявилася куди більш складною, ніж деінде.

Першою в січні 1921 року виникла НДК українознавства при ІНО в Катеринославі під керівництвом Д. І. Яворницького, в складі двох секцій – історії робітничого і селянського руху та історії української мови і літератури. У 1925 році утворили ще одну секцію – загальної історії. У жовтні 1921 року почала діяти при Харківському ІНО НДК історії української культури, очолена академіком Д. І. Багалієм, у складі 4-х секцій (історії України і Росії, права, етнології та краєзнавства). За рекомендацією Миколи Сумцова дійсним членом секції права цієї установи в жовтні 1921 року став і М. Є. Слабченко [155, с. 25]. У лютому 1922 року при Ніжинському ІНО відкрилася НДК історії культури і мови в складі 3-х секцій (української та російської мови, літератури та історії античної культури), у складі якої працював відомий історик М. Н. Петровський. У листопаді 1922 року почала діяти при Кам'янець-Подільському ІНО НДК історії України. У її 2-х секціях працювали П. Клименко, П. Клепатський, В. Геринович, В. Герасименко.

У березні 1924 року, після повернення з еміграції, при ВУАН заснував НДК історії України в Києві Михайло Грушевський, про що детальніше скажемо далі. А влітку 1924 року, в протигагу йому, в Харкові при Українському інституті марксизму-ленінізму (діяв з 1922 р.) відкрито НДК історії України Матвієм Яворським. Отже, на кінець 1924 року в усіх найбільших містах України (окрім Одеси) діяло шість науково-дослідних кафедр історично-правового спрямування.

Михайло Слабченко від 1921 року розпочинає ініціювати створення подібної державної установи і в Одесі. На його думку, лише із залученням державних коштів, а також ініціативи та жертвовної праці науковців, можна створити поважний осередок українознавчих студій. У нашому розпорядженні є достатньо документів, щоб визначити провідну роль М. Слабченка у цій справі.

На клопотання вченого та громадськості, котра підтримала його, уряд у 1922 році дозволив відкрити в Одесі під керівництвом М. Слабченка НДК історії європейської культури. Серед інших секцій (археології, історії Росії), в структурі установи значилася і секція історії України. Вчений уже сформував штат і набрав аспірантів. Але уряд за браком коштів не профінансував кафедру, і добра справа засохла на корені – кафедра розвалилася [109, а. 216]. У 1923 році М. Слабченко спробував перетворити в НДК соціально-історичну секцію Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, але його не підтримало керівництво комісії, зокрема Сергій Дложевський [301, с. 2], через що лише зіпсувалися їхні стосунки [див.: “Путь просвещения” – 1923. – № 2. – С. 327–329 та “Україна” 1925. – № 5. – С. 182].

У 1924 році М. Є. Слабченко знову кілька разів турбував урядові установи зверненнями і пропозиціями відкрити науково-дослідну кафедру. Але керівництво ІНО та губнаросвіти не підтримало його клопотань, вважаючи, що Одесі така установа не потрібна, бо немає необхідності у фахівцях означеного профілю [18, спр. 38, а. 79]. Та з розгортанням у місті українізації стало зрозуміло, що українців дуже мало, а потреба в них зростала в кожному вузі, технікумі, в різних культурно-освітніх закладах. І крига скресла: влада пішла назустріч тривалим домаганням вченого.

12 червня 1925 року збори викладачів Одеського ІНО ухвалюють резолюцію з пропозицією організувати при вузі НДК історії української культури [110, а. 12–14]. 15 червня правління ІНО виходить з пропозицією до Укрголовнауки створити НДК історії української культури і на голову пропонує М. Слабченка [110, а. 11–12]. 13 липня 1925 року президія Укрнауки на засіданні (протокол № 40) ухвалює рішення про створення в Одесі НДК історії української культури на чолі з М. Слабченком. Оскільки останній на засіданні не був, бо його вчасно не повідомили, доповідав Д. І. Багалій [110, а. 8]. Наступного дня канцелярія Укрнауки надсилає М. Слабченку листа, в якому пропонує подати пропозиції щодо організації кафедри та її персонального складу [110, а. 7].

Десь 20 липня 1925 року історик пише до Укрнауки доповідну записку, в якій пропонує організувати НДК у складі двох секцій: соціально-економічної історії й історії української літератури. На остан-

не хочу звернути особливу увагу: саме такі два напрямки мала згодом школа вченого. Проект, який подавали у червні, передбачав ще дві секції: революційних рухів на Україні та краєзнавства. Але, на думку дослідника, за браком коштів, фахівців, через завантаженість викладачів та дублювання цих секцій на інших кафедрах та в наукових товариствах, від них можна відмовитись. Секцію (або підсекцію) археологічну утворити ж варто. Науковими співробітниками майбутньої кафедри М. Слабченко називав професорів К. Добролюбського, Й. Вайнштейна, В. Лазурського, Є. Загоровського, Ф. Петруня, А. Музичку, В. Герасименка, Б. Варнеке, С. Семенова, Матусевича. Аспірантами могли б стати: з історії – М. Рубінштейн і Л. Гофман, а з літературознавства – А. Доленко [133, а. 1, 1 зв., 2].

Михайло Слабченко з вересня 1925 року знову розпочав добір дійсних членів, співробітників та аспірантів, віднайшов приміщення, меблі тощо. Але гроші протягом навчального року так і не надійшли. Розпочався новий 1926–1927 навчальний рік. Потрібно було щось робити з кафедрою, яка не діяла, і наукові начальники на позачерговому засіданні правління Одеського ІНО 18 вересня 1926 року приймають компромісне рішення: кафедру М. Слабченка перетворити в одеську філію секції соціально-економічної історії України Харківської НДК історії української культури [114, а. 121] і скеровують відповідне прохання до Укрнауки. І лише 11 грудня 1926 року на доповідь Матвія Яворського президія Укрголовнауки своїм рішенням створила в Одесі філію Харківської НДК, а її керівником, на пропозицію Д. Багалія, затвердила М. Слабченка [114, а. 9] та дозволила набрати аспірантів [23, а. 32–36]. У такому урізаному вигляді НДК М. Слабченка не мала секцій (бо власне сама була секцією). Але разом з тим вона функціонувала фактично автономно і лише двічі на рік звітувала про роботу в Харків. В іншому – М. Слабченко діяв самостійно.

Секція, яка готувала науково-педагогічних працівників наперед для вузів Причорномор'я, стала важливим центром академічних досліджень україністики, визначним явищем національно-культурного життя Одеси. Трохи більше трьох років проіснувала кафедра і змогла зробити лише один повноцінний власний випуск фахівців. 14 аспірантів мав М. Є. Слабченко, який давав висококваліфіковану підготовку і їхню працю спрямовував найперше на дослідження архівів, формував дослідницьку методику і методологію, наукову культуру та етику, вимагав ретельного і вдумливого вивчення літератури й джерел, тобто *давав добру школу*.

Його аспіранти керували семінарами вчителів, викладали у вузах Одеси та Південної України україністику, виступали з лекціями,

друкували статті в газетах, часописах, у збірниках, випускали окремі праці, брошури на поширення знань серед населення, опрацьовували фонди бібліотек і архівів, складали до них каталоги, тобто вели велику наукову та громадську роботу. Аспіранти секції дістали добрий науковий вишкіл у М. Слабченка. Їхні твори відрізняються різноманітністю дослідницької проблематики, написані на високому науковому рівні, а деякі й дотепер не втратили наукового значення. Керівник визначав пріоритетні напрямки наукового пошуку, давав недосліджені або маловідомі в науці теми, чим об'єктивно сприяв розвитку українознавчих дисциплін, піднесенню української історіографії, історії права та культури.

Михайло Слабченко формував творчі групи, які колективно опрацьовували одну тему в різних аспектах. Наприклад, правові аспекти соціальних груп, революційні рухи, економіку, культуру Південної України, творчість Л. Толстого тощо. Вихованці школи діставали різнобічну освіту, добре наукове виховання, стали фахівцями в архівознавстві, правознавстві, історії, літературознавстві тощо. Вчений давав ґрунтовні знання з історіографії, з її основних напрямків та шкіл. У 1927 році він виступив з лекцією “Наука історії України за 10 років”, у якій проаналізував здобутки школи В. Антоновича, дав принципову оцінку творчості М. Грушевського, Д. Багалія, І. Линниченка, М. Яворського, О. Гермайзе, О. Оглобліна [18, а. 9–10]. Усі аспіранти першого набору підготували промоційні праці і стали згодом відомими вченими. Означене вище можемо підтвердити наступними фактами архівних джерел.

4 лютого 1927 року Одеську секцію соціально-економічної історії урочисто відкрито в ІНО, і вона розпочала діяльність. Ще 18 вересня 1926 року керівництво ІНО рекомендувало аспірантів М. Слабченку і подало їхні списки до Укрнауки. Велика президія Укрнауки під головуванням М. Яворського й аспірантська комісія 28 грудня 1926 року затвердили досліднику шість аспірантів з відліком стажу з 1 січня 1927 року: І. Бровера, Г. Князева, С. Ковбасюка, М. Рубінштейна, Т. Слабченка і Т. Хаїт [134, а. 4].

Ізраїль (Олександр) Мойсейович Бровер народився 3 (16) листопада 1903 року в родині єврея, прикажчика крамниці, в місті Балта, де скінчив 1920 року гімназію. До вступу в 1922 році до Одеського ІНО працював службовцем у різних установах. Закінчивши в 1925 році ІНО, в липні 1926 року захистив дипломну працю “Педагогічна освіта та наші педагогічні шукання”. Скінчив також семінар підвищеного типу у М. Слабченка. Виступав з доповідями “Роман Б. Савенкова “Конь вороной”, “Критика народовства”, “Історія Жовтневої революції”,

“Повстання Уотта Тайлера”, “З історії австрійської школи в Україні” Перед вступом до аспірантури працював рахівником в одеському відділенні сільгоспбанку, був членом кількох наукових товариств та гуртків, безпартійний.

Рекомендуючи його до аспірантури, М. Слабченко в анкеті написав: “Ізраїль Бровер поза сумнівами буде окрасою нашої науки” [119, а. 4 зв.]. Промоційною темою аспіранта стало дослідження “На переломі до промислового капіталізму на Україні”. У жовтні 1929 року, коли молодий історик завершував працю і їздив до київських архівів, М.Слабченко вручив йому рекомендаційного листа до О. Оглобліна, прохаючи допомогти “дуже хорошому хлопцеві і вченому” [137, а. 289–290].

Григор Власович Князев (Князів), росіянин, народився 19 листопада 1902 року в Одесі. Батько був комуністом і загинув під Києвом у боротьбі з поляками у 1920 році. Сам Григир брав участь у громадянській війні на боці більшовиків, збирав продподаток. Скінчивши Одеську залізничну школу, в 1920 році вступив до Одеського Гумобіну, а з його ліквідацією в 1921 році перейшов до ІНО на факультет профосвіти, спочатку на літературний, а потім на історичний відділ, який і скінчив у 1925 році. До аспірантури працював завклубом, викладачем суспільствознавства школи ФЗН харчовиків (профтехучилища). Комсомолец [123, а. 1–3].

Судячи зі щоденникових записів, М. Слабченко не дуже високо цінував наукові здібності Г. Князева, з чого можемо зробити висновок, що цю кандидатуру йому накинув партосередок і правління ІНО. Проте вчений постійно допомагав аспіранту, турбувався про його дослідницьку працю, зокрема про підготовку промоційної роботи “Історично-філософський світогляд Володимира Лесевича (1837–1905 рр.)”

М. Є. Слабченко неодноразово в листах до Сергія Єфремова просив допомогти Г. Князеву літературою, збором архівного матеріалу, влаштуванням до бібліотек та архівів, надсилав на рецензію готову працю [52, № 112, 116, 118, 120]. Через С. Єфремова у даній справі звертався також до академіка Ольденбурга [52, № 117]. Тобто керівництво темою і підготовкою Григора Князева з боку Михайла Слабченка аж ніяк не було формальним, незважаючи ні на що.

Ковбасюк Самсон Михайлович – один із найздібніших і найулюбленіших учнів М. Слабченка – народився 10 липня 1903 р. в селі Полянецькому біля Овідіополя (тепер село Біляївського району Одещини) у бідній українській селянській родині. У 1915–1918 роках навчався в Балті у вищепочаткової школі, в 1918–1920 рр. – в Савранській гімназії, з 1920 по 1922 рр. – в Ісаєвському відділі (філії) Одеського ІНО, у

1923–1925 рр. навчався в ІНО (з перервою в один рік, коли працював на комсомольській роботі завідувачем райсельбуду в Балтській окрузі). У 1925 році скінчив факультет соцвиху (громадознавчий ухил) ІНО і написав дипломну працю “Матеріали до історії України в старших громадах трудшколи і способи їх пророблення в процесі навчання” [124, а. 1–8].

Михайло Слабченко відзначав талант Самсона Ковбасюка в щоденнику [54], а в анкетній рекомендації написав: “Самсон Ковбасюк, судячи по тих рефератах, які мені пред’являв і зачитував, обіцяє розгорнутись в дуже сильного представника соціальної історії нової України. В Ковбасюка є достатня підготовка, широкий й сміливий підхід до теми, ґрунтовна оцінка матеріалів” [124, а. 8 зв.]. Вже до кінця 1927 року аспірант, опрацювавши архівні фонди [15; 16, а. 228, 236], надрукував окремим відбитком і в збірнику “Октябрь на Одещині” (Одесса, 1927. – С. 192–248) “Нарис історії одеської червоної гвардії”

Самсон Ковбасюк – один з небагатьох учнів М. Слабченка, які вцілили, вижили і продовжували науково займатися історією. Він захистив промоційну працю “Військові поселення ХІХ століття на Україні”, згодом став кандидатом історичних наук, в 1950–1970 роки як декан очолював історичний факультет Одеського університету, редагував “Праці” факультету, у 1957 році у співавторстві з А.Г. Готаловим-Готлібом та С. Боровим написав “Нарис з історії Одеси – міста-героя” У 1976 році, не побоявшись, він розповідав уже своїм учням про М. Слабченка, зокрема про те, як той залучив його до наукової праці. Виступ записав О. В. Гонтар, доктор історичних наук, син учениці М. Слабченка А. Г. Лавріненко.

“Я був старанний студент, – згадував Самсон Михайлович, – і він звернув на мене увагу. Якось приносить книжку “Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича” і пропонує написати і виступити з рефератом. Читав я цю книжечку і дивувався: про що тут можна казати? На кожній сторінці згадується: був в гостях у того, випили, поїли, на хрестинах – у другого, на свадьбі – у третього... А потім прийшла думка: якщо їли і пили, то було з чого їсти і пити, а за чії гроші, а хто ж виробляв це вино та їжу. Реферат вийшов добрий. І мій керівник запропонував мені зайнятися військовими поселеннями в Україні. Він вважав, що в економічному плані поселення відіграли прогресивну роль. Я написав щось біля 20 друківаних аркушів, але опублікувати не довелося” [165, с. 23–24].

Микола Леонідович Рубінштейн (23 грудня 1897 р., м. Одеса – 26 січня 1963 р., м. Москва) – учень М. Слабченка, котрому вдалося піднятися в науковій царині на найвищі сходинки. Він став доктором історичних наук, професором, викладачем низки вузів, заступником

директора Державного історичного музею СРСР, про нього є стаття в “Советской исторической энциклопедии” (М., 1969. – Т 12. – С. 238). Перша велика книга М. Рубінштейна “Нарис історії Київської Русі” (Х. – Одеса, 1930) написана під безпосереднім керівництвом М. Слабченка [22].

Народився вчений в Одесі в заможній, інтелігентній єврейській родині. Його старший брат Сергій Леонідович Рубінштейн очолював Центральну наукову бібліотеку, мав власних аспірантів. Микола Леонідович у 1917 році вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету і, переживши з ним усі реорганізації, у 1922 році закінчив уже ІНО, а через два роки – ще й юридичний факультет Одеського інституту народного господарства. У 1922 році М. Слабченко подав його кандидатуру до аспірантури ІНО, але НДК, як зазначалося, не затвердила Укрнаука. М. Рубінштейн працював у губархіві, статистиком, бухгалтером, юристом, редактором у різних установах та організаціях. У 1924 році вдруге представлений до аспірантури, проте лише з третьої спроби, в грудні 1926 року, його затверджено аспірантом щойно створеної Одеської секції Харківської НДК. М. Л. Рубінштейн не належав до комуністів чи інших партій, володів багатьма мовами – єврейською (ідиш та іврит), російською, українською, німецькою, французькою, італійською, англійською і латинською [129, а. 3, 4, 6].

Від студентських років молодий дослідник вів поважну наукову працю, підготувавши такі курсові роботи: “Грецька демократія в теорії Аристотеля” (1917 р.), “Методика розробки писцових та переписних книг” (1918 р.), “Чужоземні джерела з історії смутної доби” (1919 р.), “Громада та громадське землеволодіння у Франції” (1920 р.), “Хлібороби й пани Новоросійського краю” (1921 р.), “В.О. Ключевський як мислитель-митець” (1922 р.); доповіді: “Декабристи і їх місце в історії революційного руху Росії”, “Соціально-економічна база руху декабристів”. На час вступу до аспірантури М. Рубінштейн мав кілька друкованих праць. Зокрема: “Економічний розвиток Росії в першій чверті XIX ст., як база руху декабристів” (“Каторга и ссылка”. – 1925. – № 8), “Західні торговельні шляхи України-Руси” – дипломна праця, подана у вигляді статті (“Вісник ОКК”. – 1925. – № 2–3), “Хлібороби й пани Новоросійського краю в 1831р. (З історії польського повстання)” (“Каторга и ссылка” – 1926. – № 1), статті на економічні теми в “Семинарії по історії руху декабристів. За редакцією В. Невського” (М., 1925). До аспірантської комісії вченим подано також рукописи монографій: “Нарис історії Київської Русі” та “Декабристи: соціальна сутність та зміст руху” [129, а. 4. зв., 6]. Був членом НТШ у Львові, ОКК, ОНТ та Комісії декабристського руху в Москві [22].

Рекомендуючи молодого вченого до аспірантури, Михайло Слабченко відзначив: “М. Рубінштейн з солідною підготовкою, широко ставить питання, старасться рішати їх самостійно. Працює за моїм керівництвом практично два роки, головним чином в царині стародавньої історії України. Має потребу в стримуванні, бо занадто захоплюється моєю теорією єдиного процесу й синтетичного методу. Вийде з нього видатний науковий робітник” [129, а. 5 зв.].

Але закінчувати аспірантуру у М. Слабченка М. Рубінштейн не став. Уже напровесні 1927 року він почав шукати більш авторитетного місця і керівника – у Ленінграді, в Москві, зрештою в Харкові [52]. Відтак в аспірантурі працював не зовсім сумлінно. Про це з обуренням писав М. Слабченко, як керівник Одеської секції, завідувачу кафедрою Д. Багалію у Харків. Дізнавшись від уповноваженого Укрголовнауки в Одесі, що Харківська кафедра запросила М. Рубінштейна взяти участь у науковому збірнику (а М. Слабченка ні) і хоче зробити його своїм науковим співробітником, Михайло Єлисейович 11 грудня 1928 року пише: “Рубінштейн мусить мати укінчену аспірантську програму, після того промоційну роботу в ВУЗі. Аспірантський стаж ним не пройдено, він не справився з програмою; промоційної роботи, тему якої намічено за його ж бажанням, Рубінштейн не має. Праця в ВУЗі велась Рубінштейном скандально, так що його довелось зняти. Нарешті Рубінштейн соціально чужий радянській науці елемент. У нього є апломб й виправка, непогані маніри, але українська історична наука для нього настільки чужа, що я не міг його обороняти, коли ІНО виключало Рубінштейна з аспірантів (пропозиція усунення виходила від організованого студентства), ніхто й з професури не висловився в користь Рубінштейна. Ще один момент. Коли М. Рубінштейна пропустити в наукові співробітники кафедри, це внесе смуту в аспірантські кола. Коли хочете, це буде справедливим: аспіранти три роки працюють як воли, проробляють програми, пишуть й друкують промоційні праці, несуть в порядку навантаження працю в ІНО і в семінарах, а випавший з аспірантів чоловік, не виконавши програму, з працями, що не перевищують праці інших аспірантів, поза всіма виходить в наукові співробітники” [61, № 46244].

Проте соціально чужим для радянської науки невдовзі став сам М. Слабченко, а М. Рубінштейна 2 листопада 1928 року за поданням уповноваженого Укрнауки в Одесі Тимофія Внукова до голови Юрія Озерського виключили зі складу аспірантів кафедри [19; 20]. У подальшому М. Л. Рубінштейн закінчив Інститут червоної професури, 1940 року опублікував підручник “Русская историография”, а 1946 року став співавтором “канонічної” “Історії СРСР” за редакцією Б. Грекова.

Під безпосереднім керівництвом батька навчався в ІНО, а потім і розпочав історико-культурологічні студії **Тарас Слабченко** (1904–1937 рр.). Про нього Б. Є. Гінберг згадує: “Тарас був з усіма товаришами на курсі рівний, ввічливий, винятково доброзичливий до всіх і лише боготворив батька. Мені в житті не доводилося спостерігати таку гармонію між батьком і сином” [101]. Гармонійність у стосунках вченого з сином відзначила і А. Г. Лавріненко: “М. Є. Слабченко – чудовий, досвідчений педагог. Особливо близькими до нього стали студенти-першокурсники. На перерві між лекціями вони часто прибігали до історичного кабінету поділитися з ним своїми новинами. На цьому курсі був і його син Тарас, який дивував нас своєю вихованістю та чемністю. Коли він заходив до батька в історичний кабінет, то обов’язково вітався з ним і цілував у щоку, хоча вдома до цього вони, звичайно ж, бачилися і віталися” [183].

Тарас Михайлович протягом 1913–1920 рр. навчався в Одеській реальній училищі імені святого Павла, дійшов до 6 класу, коли заклад реорганізували в профшколу імені Льва Троцького (свого часу тут навчався майбутній більшовицький вождь Лейба Бронштейн). Скінчивши її, перейшов до технікуму імені Л. Троцького, а в 1922 році з другого триместра склав іспити до ІНО, де й скінчив у 1926 році соціально-історичний відділ факультету профосвіти і пішов викладачем суспільствознавства до трудшколи № 13 імені М. Драгоманова [42, а. 6–7]. Написав “Читанку по суспільствознавству для старших груп трудшкіл: Українське місто XIX – початку XX століть”. Працював викладачем історії на робітфаци Одеського медичного інституту та Одеського робітничого університету, викладав історію та географію в школах на Молдаванці. Батько і син разом працювали в бібліотеках, архівах, разом відвідували наукові товариства, кінотеатри [132, а. 1–11].

Слабченко-junіог працював у складі соціально-історичної секції Одеського наукового при ВУАН товариства, секретарем цього ж товариства, співробітником Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Д. І. Багалія та позаштатним співробітником ВУАН.

Тарас досліджував архіви одеського градоначальника, генерал-губернатора, одеської судової палати, читав доповіді, друкував статті [15; 16]. На засіданнях ОНТ виступав з доповідями: “Театр в Одесі на початку XIX ст.”, “Історія масонів полтавської ложі”, “Аграрний капіталізм в Степовій Україні”, “Українське питання на Першому Всеросійському з’їзді сценічних діячів” та “Десять років українського театру”

Михайло Єлисейович ставився до нього як вимогливий вчитель і старший товариш по науковій праці. Він стримано, без екзальтації

сприймав успіхи сина, допомагав порадами, вказував пріоритетні напрямки в науці.

Розпочавши 1925 року під керівництвом М. Є. Слабченка наукові студії, Тарас Михайлович заявив про себе як серйозний дослідник історії та культури України і встиг видрукувати цілу низку праць з історії українського театру, які дістали схвальні відгуки критики (К. Копержинський, П. Рулін). Це: “Автобіографія М. Л. Кропивницького” (“За сто літ” – К., 1927. – Кн. 1), “З листування М. Л. Кропивницького” (Х.: ДВУ, 1927. – 97с., з іл.), “Олексій Попович” М. Л. Кропивницького” (Записки ІФВ УАН. – 1927. – Кн. 12), “Подорож української трупи до Франції” (“Червоний шлях” – 1927. – № 5), “Театр Старицького в Одесі 1883–1885 рр.” (Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція історично-філологічна. – Одеса, 1928. – № 1). Кілька статей вченого присвячено аграрній історії України ХІХ століття: “До історії аграрних криз на Україні в ХІХ ст.” (Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – № 2), “Сільськогосподарські робітники в Степовій Україні в 60–70 рр. ХІХ ст.” (Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – № 4). Звертався дослідник і до інших проблем, які торкалися історії та культури українського народу: “До історії Малоросійського общества” (“Україна” – 1925. – № 6), “До історії українського словника” (Записки ІФВ УАН. – 1927. – Кн. 14), “До життєпису В. Антоновича” (Записки ІФВ, – К., 1927. – Кн. 15), “Коли повернувся на Україну Садик-паша” (Записки ІФВ УАН. – К., 1929. – Кн. 25), “М. Коцюбинський і “Народна Воля” (“Червоний шлях” – 1927. – № 9), “Декабристи на Україні” (“Червоний шлях”. – 1926. – № 7).

Нами виявлено дванадцять друкованих праць молодого вченого, а також знайдено п’ять листів до С. О. Єфремова за 1926–1928 рр., у яких ідеться головним чином про публікації названих вище матеріалів у Записках ІФВ УАН. Вони засвідчують, що великий вплив і суттєву допомогу мав учений і від академіка С. Єфремова, мабуть, завдяки дружбі останнього з батьком – Михайлом Слабченком [53, спр. 122–123; 52, спр. 101–121]. Промоційною працею вченого стало дослідження історії аграрних криз в Україні. Після захисту промоції і з обранням батька до Академії перед Тарасом відкривалися великі наукові перспективи. Але арешт 20 грудня 1929 року в справі СВУ обірвав кар’єру і скалічив життя цьому безумовно талановитому і перспективному учневі М. Є. Слабченка.

Шостою в першому наборі аспірантів стала **Тетяна Марківна Хаїт** – тоді вже декан та викладач робітфаку Одеського ІНО. Народилася вона 4 жовтня 1900 року на Херсонщині в єврейській родині. Скінчила

двокласну земську школу та гімназію в Миколаєві. Входила до Бунду, а в 1920 році вступила до КП(б)У і працювала в Херсоні й Миколаєві на партроботі в освітніх закладах. З 1923 року навчалася в Одеськім ІНО й одночасно завідувала школою ФЗН, а в 1925 році очолювала деканат робітфаку ІНО, викладаючи на єврейському відділі основи народної освіти та історію дитячого руху [134, а. 1–3, 12].

Наукові інтереси Т. Хаїт були різноманітні: в архівах вона досліджувала історію організацій РСДРП(б) на Одещині [15, а. 15], темою дипломної стала історія Паризької Комуні [134, а. 12], в семінарі підвищеного типу М. Слабченка вона підготувала доповіді на такі теми: “Форми придбання земель українськими монастирями у XVII–XVIII ст.”, “Інвентарні правила 1848 р.”, “Рух левеллерів в Англійській революції”, “Соціальне коріння романтизму” тощо [134, а. 12].

Про наукові здібності аспірантки науковий керівник мав не дуже високу думку, про що свідчать його слова в листах до О. Оглобліна [137] і, судячи з партійної кар’єри дослідниці, її вченому нав’язали. За її просуванням стежили наукові начальники, допомагали підтримкою і стипендією (найвища – в 100 карбованців) [19, а. 275]. 2 квітня 1929 року наказом Ю. Озерського Т. Хаїт перевели з Одеської секції безпосередньо в Харків під керівництво Д. Багалія до секції історії України ХНДК ІУК [20, а. 58].

У таємному листі до Укрнауки ректор ІНО Т. Внуков 22 грудня 1926 року написав, що М. Слабченко запропонував в аспіранти 6 чоловік: Т. Хаїт, С. Ковбасюка, Т. Слабченка, Г. Князева, І. Бровера і М. Рубінштейна. Він, ректор, за перших чотирьох поручається, бо вони комуністи і комсомольці (крім сина професора Т. М. Слабченка), а Бровера і Рубінштейна не знає, але відводу не дає і просить усіх затвердити аспірантами [134, а. 8], що й було зроблено Укрнаукою, її великою президією 28 грудня 1926 року [134, а. 4].

Складніше вирішувалося питання про фінансування кафедри й затвердження посад наукових співробітників та дійсних членів. 4 жовтня 1926 року М. Слабченко подав до Укрнауки доповідну записку з пропозицією затвердити дійсними членами секції соціально-економічної історії НДК в Одесі професорів К. Добролюбського, Й. Вайнштейна, Б. Варнеке та О. Оглобліна і додав їхні життєписи [131, а. 13–14]. Напевно, начальство відмовило в посадах дійсних членів для філії, бо 31 серпня [20, а. 5] і 10 жовтня 1927 року керівник секції М. Слабченко просить Укрнауку затвердити вже науковими співробітниками (ранг нижче дійсних членів) професорів ІНО Й. Л. Вайнштейна (середні віки), Є. О. Загоровського (історія Росії), К. П. Добролюбського (нова історія світу) та Д. І. Кардашова (історія РКП(б),

основи ленінізму) [19, а. 112, 172] (до речі, Й. Вайнштейн у цей час був у закордонному відрядженні [19]). 29 грудня 1927 року уповноважений по Одесі ще раз написав до Укрнауки листа з проханням підтримати подання М. Слабченка щодо названих кандидатів [19, а. 128]. 2 березня 1928 року розпорядче засідання Укрнауки протоколом № 46 від 13 лютого 1928 р. ухвалило з 1 січня 1928 року затвердити названих осіб позаштатними (тобто без оплати) науковими співробітниками секції М. Слабченка [19, а. 172]. А вже 2 жовтня 1928 року Т. Внуков у листі попросив Ю. Озерського виключити Вайнштейна, Загоровського, Добролюбського і Кардашова зі списку осіб науково-дослідних установ як таких, що не працюють у них. Тобто безкоштовно професори не захотіли працювати в секції, і М. Є. Слабченко фактично весь час її існування працював один – був науковим керівником, основним лектором і ведучим практичних занять. Лише іноді залучалася лектура ІНО.

Про роботу секції за перші півроку її існування дає добре уявлення звіт ученого перед Укрнаукою за січень – червень 1927 року [18, а. 1 – 2 зв.]. М. Слабченко так характеризує працю аспірантів. І. Бровер, на його думку, опрацьовуючи історію економічної думки в Україні, робить це оригінально, не є компілятором і року, напевно, через півтора може бути допущений до викладання десь у технікумі. Вивчає історію “австрійської школи” в Україні та економічні погляди Тадея Рильського. Г. Князев поки що виявив себе настільки мало, що важко дати певну характеристику, але його досліди над громадсько-політичним ученням В. Лесевича заслуговують уваги. Самсон Ковбасюк студіював міста і міське господарство XVIII–XIX ст., проводив ґрунтовну працю і за два роки може ставати до праці в технікумі. Микола Рубінштейн досліджує головним чином питання соціальних відносин, цікавиться старовинною добою, прагне досліджувати історію феодальної доби, як західні історики. Вже й тепер може викладати на перших курсах стародавню історію України, але соціально-економічну історію від XVI століття і до новітнього часу зможе викладати через півтора року.

Тарас Слабченко самостійно працює в царині економічної, а особливо соціально-побутової історії України нових часів. Його праці оригінальні, щоправда, висновки – обережні. Уже й тепер може бути викладачем нової історії України. Для інших періодів – потрібна ще підготовка десь на півтора року. Тетяна Хаїт поки що не зарекомендувала себе ні працею, ні дослідженнями, бо прийшла нещодавно до секції. Вона разом з Г. Князевим стала аспіранткою в березні 1927 року, а Бровер, Ковбасюк, Слабченко і Рубінштейн під керівництвом М. Слабченка вже працюють понад два роки [19, а. 1–2].

Головною вертикаллю історії, на якій зосереджувалися дослідження секції, стала соціальна та економічна історія України, в основному її степової частини, в ХІХ–ХХ ст. М. Слабченко висловив пропозицію тісніше пов'язати працю секції з окружним планом (у галузі фінансування) і з Істпартом та УАН – в напрямку науково-практичних, архівних та видавничих зв'язків [19, а. 2, 2 зв.].

Тоді ж, у червні 1927 року, в ІНО пішли чутки про скасування секції, і М. Слабченко написав С. Єфремову, що “коли її не буде, то не треба ні семінару підвищеного типу, ні історичного кабінету” [52, № 107]. 31 серпня вчений знову в листі до Укрголовнауки запропонував у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи поповнити склад секції науковими співробітниками (Вайнштейн, Загоровський, Добролюбський, Кардашов), надати стипендію І. Броверу та взяти до аспірантури кращих із тих, що закінчили семінар підвищеного типу – Пашенка, Добрицького і Рибак [20, а. 5]. 24 вересня 1927 року з аналогічними пропозиціями вчений звернувся до уповноваженого Укрнауки в Одесі [114, а. 245 а]. 10 жовтня надійшло повідомлення з Харкова про затвердження одеської секції нових аспірантів – Л. Добрицького, А. Пашенка і Р. Рибак [19, а. 112]. Цю новину вчений з радістю повідомив С. Єфремову [52, № 110]. Хто ж поповнив лави учнів М. Є. Слабченка?

Левко Оксентійович Добрицький – народився в українській селянській родині 18 червня 1900 року в селі Плодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. У селі скінчив земську трудову школу (1914 р.), навчався в сільськогосподарських школах у Херсоні та в селі Мігея (1918 р.), в Зінов'євському агрономічному технікумі (1 курс, 1920–1921 рр., кинув через голод). З 1921 року працював в органах освіти інструктором, інформатором, учителем, завідувачем волнаросвіти, завідувачем дитбудинку. Від 1923 до 1926 року навчався в Одеськім ІНО, де скінчив соціально-економічне відділення факультету профосвіти й захистив дипломну працю “Українські щедрівки, колядки та інше, яко матеріал до вивчення побуту слов'ян” Скінчив семінар підвищеного типу у М. Слабченка, працював секретарем Одеського історичного товариства, вчителем в трудшколах Одеси [122, а. 1–3].

Незважаючи на те що Левко Добрицький ще не мав друкованих праць і поважних доповідей, М. Слабченко дав йому досить позитивну наукову рекомендацію. “Товариш Добрицький, – пише він, – має солідні знання з аграрної історії України. Має смак до тем, не затронutih попередніми дослідниками й залюбки возиться з архівним матеріалом, котрий старанно опрацьовує. У роботі виявив велику стриманість щодо висновків. Матеріал товаришем Добрицьким завжди комбінується дуже красиво й оригінально освітлюється. З товариша Добриць-

кого вийде непоганий викладач вищої школи і самостійний дослідник, від котрого можна багато чекати” [122, а. 3 зв.].

Непростим був шлях до науки і в **Пашенка Антона Івановича**, котрий народився 7 липня 1903 року в селі Софіївка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (в 1927 році – Криворізької округи) у великій селянській родині. До 1921 року з села не виїздив. Змалечку працював у середняцькому господарстві батька, котрий постійно жив у боргах, та на олійниці в сусіда-єврея. Навчався в сільській чотирьохгрупці, потім у сільській двокласній школі та в сільській гімназії, котру відкрили за часів Центральної Ради, а в 1920 р. перетворили в політехнічний технікум, який Антін скінчив у наступному році. У 1921 році, попрацювавши в комнезамі, восени вступив до Кам’янець-Подільського ІНО (тоді ще університету). Але через голод утік звідти і рятувався працею, був секретарем Ципівської наросвіти, вчителем у селі Стефанівка. У 1922 році знову повернувся до ІНО й навчався там до осені 1924 року. Через непорозуміння з адміністрацією пішов учителем і директором Майдано-Курилівської дослідно-показової семирічки на Вінниччині. З 1925 року – в Одеськім ІНО на третім курсі соцвишу соціально-економічного відділу, який скінчив у 1926 році. Працював учителем у дослідно-показових школах Одеси – № 26, № 10 та № 24, був слухачем семінару підвищеного типу в М. Слабченка [126].

На час вступу до аспірантури у Антона Пашенка особливих наукових заслуг не було, але Михайло Єлисейович помітив у ньому дослідницький талант і в рекомендації написав: “Товариш Пашенко, ще будучи студентом, зробив кілька професійних доповідей, в яких виявив самостійність в роботі, оригінальний підхід до тем, вдумливе ставлення до історичного матеріалу й широку трактовку тем. Обережний в висновках, товариш Пашенко в той же час надзвичайно старанний щодо збирання матеріалів. В питаннях економічно-соціальної історії України дуже начитаний. Вважаю, що з товариша Пашенка вийде неабиякий науковий дослідник” [126, а. 4 зв]. “Дуже здібним” називав учений Антона і на допитах у слідчого, коли проходив у справі СВУ [45, а. 38].

Третьюю новоприйнятою стала **Рахіль Львівна Рибак**, яка народилася в міщанській єврейській родині в селі Старо-Козаче Бессарабської губернії в грудні 1904 року, де батько був крамарем. Скінчила чотирикласну вищепочаткову школу в селі, п’ять класів жіночої гімназії в Аккермані, шостий клас гімназії в Одесі, а за сьомий – склала іспити екстерном. У 1920–1923 рр. працювала в бібліотеках, в 1923–1926 рр. скінчила історичне відділення факультету профосвіти Одеського ІНО та семінар підвищеного типу в М. Слабченка (в 1926–1927 рр.). Працювала завідувачкою бібліотеки будинку вчених [127, а. 1–3].

І й на підставі сумлінної праці в семінарі М. Слабченко дає позитивну рекомендацію: “Товариш Рибак має “прозорий”, тонкий розум, чималі наукові здібності, величезну акуратність й сумлінність, в науковій роботі шукає власних шляхів, працює самостійно. В товарищці Рибак можна чекати зразкового наукового робітника” [127, а. 3 зв.]. Схвально згадує вчений про Рахіль Рибак і в щоденнику [54].

Протягом 1927–1928 академічного року секція мала десять засідань, які відбувалися раз на два тижні (за винятком вакацій) у приміщенні ІНО в історичному кабінеті, де мала осідок. Окремими протоколами М. Слабченко подав виклад доповідей, читаних на зборах. Самсон Ковбасюк доповідав на тему “Червона гвардія в Одесі” [18, а. 6–8], Тетяна Хаїт – “Із історії одеської організації більшовиків” [18, а. 11–14], Ізраїль Бровер – “Економічні погляди Т.Р. Рильського” [18, а. 15–16], Тарас Слабченко – “Заробітна платня сільсько-господарських робітників у 60–70 рр. ХІХ ст.” [18, а. 17], Г. Князев – “Філософсько-історичний світогляд В. Лесевича” [18, а. 21–22]. Сам керівник зачитав дві великі доповіді: “Наука історії України за десять років” [18, а. 9–10] та “Паланкова організація: передумови витворення робочої сили в Запорозьких Вольностях” [18, а. 18–20].

Засідання проводилися планово, але їх доводилося доповнювати двома позаплановими: з приводу 10-ліття Жовтневої революції та 50-ліття наукової діяльності Д. І. Багалія, котрому секція надіслала привітальну адресу. Керівник секції за звітний час вів практичні заняття з аспірантами і студентами на семінарах в ІНО й опублікував перший випуск п'ятого тому “Організації господарства України” та кілька статей.

З восьми аспірантів (без А. Пащенко) шестеро закінчили другий рік навчання, а двоє – перший. І. Бровер вивчав джерела і літературу з соціальної історії України київського й литовського періодів у напрямках: сільське господарство і селянство, боярство - шляхетство, міста та їхнє населення й заняття, політичний устрій Київської і Литовської держав, готував до публікації велику статтю про Тадея Рильського. Г. Князев студіював всесвітню історію, джерела і літературу із стародавньої, київської й литовської доби історії України, опрацьовував історію громадської думки в Україні. Його працю про Лесевича прийнято до друку в “Записках УАН” Самсон Ковбасюк вивчав питання історії господарства, панства, селянства, історію українських міст, їхнього населення, ремесел, промислів від часів Київської держави до 1905 року. Аспірант опрацював архівні матеріали до історії господарства в новоросійських військових поселеннях, опублікував брошуру про червону гвардію в Одесі, вів практичні заняття зі студентами першого курсу факультету соціального виховання ІНО з історії України.

Микола Рубінштейн теж опрацював історію феодалізму в Київській державі, історію революційного руху на Україні в ХІХ ст. З останньої теми провів низку семінарів зі студентами третього курсу факультету профосвіти, опублікував дві статті. Тарас Слабченко, разом з іншими, опанував програму з історії сільського господарства, дворянства, селян, київський і литовський періоди, історію міст до 1905 року. Збирав матеріали для статті про сільськогосподарські кризи в ХІХ столітті, вів практичні заняття зі студентами першого курсу факультету соцвиховання ІНО, опублікував кілька статей. Тетяна Хаїт теж студіювала програму з історії України включно до 1905 року, вела семінари на єврейському відділі факультету соцвиховання в ІНО зі студентами ІІІ курсу, опублікувала статтю з історії революційної соціал-демократії [18, а. 4].

Аспіранти першого року навчання Л. Добрицький і Р. Рибак ознайомилися з виданнями джерел з історії України. Левко Добрицький спеціалізувався на вивченні західноєвропейських джерел з історії України і підготував дві статті про неопубліковані примітки до праці Г. Л. де Боплана і французькі журнали ХVІІ століття. Рахіль Рибак обрала спеціалізацію в галузі історії громадських рухів в Україні, зокрема з міщанського соціалізму. Щотижня всі аспіранти здавали звіти про виконання наміченого плану [18, а. 4].

Цікавою в плані передачі учням досвіду, суспільних та історіософських поглядів є доповідь М. Слабченка “Наука історії України за 10 років” Зробивши екскурс в історію становлення національної історіографії, вчений проаналізував у ній роль школи В. Антоновича та його учнів – Д. Багалія, М. Грушевського та І. Линниченка. На його думку, Д. Багалій найбільш послідовний учень В. Антоновича, але віддалився тепер від нього, перейшовши на ґрунт матеріалістичного вивчення історії [18, а. 9]. М. Грушевський же не дав по суті нічого оригінального, лише зреалізував наукові плани В. Антоновича [18, а. 9]. І. Линниченко прагнув перейти на студіювання історії українського права [18, а. 9], а практична наукова радянська праця за останні роки проводилася головним чином академіком Д. Багалієм, який доклав велику силу енергії на підтримання історичної науки в Україні. Київ як науковий центр майже нічого не зробив, бо представники школи В. Антоновича залишили Україну. Одеські науковці, слідом за академіком Д. Багалієм, практичну національну справу пов’язали з соціальною, тому вони й цікавляться правовими, соціальними та економічними питаннями в першу чергу. За Одесою поступово пішов і Київ, і найбільше працює в даному напрямі О. Оглоблін. У Харкові М. Яворський узяв з учнями настанову на історію соціальних відносин [18, а. 10].

Короткий час, у 1928 році, аспірантом М. Слабченка вважався **Наїм (Наум) Ісакович Межберг**, котрий народився 24 серпня 1898 року, єврей, з робітників, член КП(б)У з 1920 року, воював на боці більшовиків у громадянській війні, перебував на партроботі, протягом 1922–1926 рр. скінчив Одеський ІНГ, з 1926 по 1 жовтня 1928 року навчався в аспірантурі ІНО. З 15 січня 1928 року викладав історію класової боротьби в Одеському сільськогосподарському інституті, а з 16 квітня 1929 року став деканом робітфаку цього ж інституту [125, а. 1–3]. Напевно, аспірантом М. Слабченка Н. Межберг став уже під час закінчення аспірантури, оскільки в документах у березні [19, а. 172] та влітку 1928 року [114, а. 295] про нього не згадується. Лише восени, в жовтні, він значиться серед аспірантів, до того ж, одержує разом з Т. Хаїт найвищу, у 100 крб., стипендію [19, а. 289] (С. Ковбасюк, Т. Слабченко та І. Бровер – по 60 крб.). Інших свідчень про працю Н. Межберга на кафедрі ми наразі не знайшли, однак відомо, що в 1934–1936 рр. він в Інституті історії ВУАМЛІН (колишній УІМЛ) входив до редколегії її органу “Історик-більшовик”, а 1936 року став співробітником Інституту історії України АН УРСР. Разом із Т. Скубицьким, Ф. Ястребовим та К. Гуслистим розробив проект плану та рукопис підручника для вузів “История Украины” в 2-х томах.

Характерно, що саме цього аспіранта відверто нав’язав М. Слабченку партком, без урахування думки вченого. Саме від цього почався відвертий тиск на керівника. 17 липня 1928 року Т. Внуков видав наказ захищати промоції не на кафедрах, а відкрито, привселюдно [19, а. 211]. Поступово М. Слабченка, з його “особливою думкою”, зовсім усунули від добору аспірантів, його навіть самого хотіли усунути від керування дослідною кафедрою. Партосередок і керівництво ІНО, взявши справу у свої руки, звертали увагу не на підготовленість і здібності претендентів, а на їхню класову та партійну належність. Уже з 1928 року окружком затверджував аспірантами виключно членів КП(б)У, вихідців з робітників і селян, так що до грудня 1929 року майже всі аспіранти вченого стали членами партії. І не секрет тепер, що серед нав’язаних М. Грушевському, Д. Багалію і М. Слабченку аспірантів перебувало чимало інформаторів ДПУ. Тобто все, що говорив науковий керівник, доносилося “компетентним органам”, вписувалося до справи-формуляра і кваліфікувалось як контрреволюція. Означене ще невдовзі спливе у справі СВУ.

27 квітня 1929 року одеський уповноважений Укрнауки розіслав ректорам вузів обіжник – провести чистку серед аспірантів на предмет їхнього соціального походження, академічної та марксистської підготовки, ставлення до українізації і виключити або позбавити стипендії тих, хто не відповідає партійному підходу до означених критеріїв чистки [20, а. 46].

1 жовтня 1929 року, вже як академіку, М. Слабченку затверджують чотирьох нових аспірантів (всі – комуністи) з найвищою стипендією [21, а. 4], а 12 листопада Укрнаука шле історику циркуляр-інструкцію про майбутній контингент та соціальні норми прийому до аспірантури на 1929–1930 навчальний рік [114, а. 238], у якому чітко окреслено, кого академік має взяти в аспіранти.

До останнього набору належали: **Герман Григорій (Гершель) Йосипович** – народився 30 червня 1898 року, єврей, службовець, економіст, закінчив ОдІНГ, член ВКП(б), працював заступником завідувача окрнаросвіти, інспектором факультету соцвиху ІНО [121, а. 1–5].

Сіроглазов Ісаак Давидович – народився 20 червня 1900 року в Кам'янці-Подільському в родині єврея-службовця, який переїхав до Одеси, де син скінчив гімназію. І. Сіроглазов у 1917–1922 рр. належав до єврейських комуністичних організацій, з яких перейшов до КП(б)У, брав участь у боях проти добровольців та петлюрівців. У 1922–1925 рр. скінчив юридичний факультет ІНГУ і працював у прокуратурі молдавської автономії. Під час вступу до аспірантури працював у агітпропі окружному партії та викладав історію в ІНО [130, а. 1–8].

Іван Іванович Погорілий народився в м. Кремечук у родині українця-чорноробочого 17 березня 1899 року. З 14 років працював на заводах у Катеринославі та в Кременчуці. У 1921 році скінчив вечірні курси для дорослих, а 1924–1928 рр. навчався в Одеському ІНО. Перебував у складі червоногвардійців, член партії з 1917 року, працював директором школи в Одесі, а на час вступу – райінспектор наросвіти Тарасо-Шевченківського району. Друкував у записках ОНТ статті про страйковий рух в Одесі [128, а. 1–5].

Дуже мало відомо нам про **Трачевського Г. М.**, позаяк його особові справи не збереглися. Знаємо лише, що він українець, походженням із селян, одержував 100 карбованців стипендії, викладав в ІНО, після від'їзду до Харкова Т. Хаїт став деканом робітфаку і перебував у ВКП(б) [21, а. 4]. На жаль, через розгром історичної науки у 1930 році ці аспіранти не встигли заявити про свої здібності.

Наступного року після відновлення в 1933 році Одеського університету в ньому створено історичний факультет у складі шести кафедр. Кафедрою історії завідував І. Д. Сіроглазов, кафедрою історії України – І. І. Погорілий (співробітниками були Г. М. Трачевський, С. Ковбасюк, Н. Межберг), кафедрою стародавнього світу й археології – А. Г. Готалов-Готліб, історії середніх віків – Й. Л. Вайнштейн, нової та новітньої історії – К. П. Добролюбський.

Відтак з означених фактів можна констатувати, що М. Слабченко мав у 1926–1930 рр. 14 аспірантів, більшість з яких були або стали

справжніми істориками-дослідниками і внесли свою частку в розвиток історичної та історико-юридичної науки. Проаналізувавши дослідження про діяльність науково-дослідних кафедр М. Грушевського [469] та Д. Багалія [252], доходимо висновку, що осередок М. Слабченка не поступався їм ні кадрово, ні науково, ні програмним та керівним забезпеченням і, безперечно, являв собою справжню наукову школу, що формувалася. Учні М. Слабченка були не гірші, а де в чому й кращі від учнів М. Грушевського та Д. Багалія.

Багато робив учений і для того, щоб Одеса стала справжнім науковим центром. Щоб уникнути згубного ідеологічного більшовицького впливу, що нищив будь-яку живу наукову справу, а також жорсткого політичного пресингу, М. Слабченко разом з інститутськими і державними структурами формував школу і в громадських організаціях та наукових товариствах рідної Одеси. Саме в наукових гуртках концентрувалася основна маса незалежного наукового потенціалу центрів України, власне матеріальна база, традиції, видання дореволюційних і нових товариств стали основою для формування наукових шкіл у Києві, Харкові, Львові, а також і в Одесі.

Саме завдяки праці Михайла Єлисейовича і створеній ним школі Одеса, після Києва (М. Грушевський, М. Василенко) та Харкова (Д. Багалій, М. Яворський), стала третім видатним осередком дослідження історії та історії права України. Він відмовився їхати звідси до Києва у 1920 році, щоб очолити академічну комісію з видання історико-правових актів.

Після встановлення в місті більшовицької влади Михайло Слабченко разом із провідними вченими Одеси — О. Рябіниним-Скляревським, М. Гордієвським, Є. Загоровським, В. Герасименком — намагався брати участь у відновленні діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, Історико-філологічного та Бібліографічного товариств, що існували до революції, і зробити їх українознавчими. Проте влада бачила в них гнізда контрреволюції і не сприяла — перешкоджала діяльності. Як нейтральному вдалося поновити роботу в червні 1920 року лише Одеському бібліографічному товариству, членом якого М. Слабченко став ще з часу його заснування Іваном Линниченком [7; 8; 9]. За два роки за відсутності інших товариств у цей науковий осередок влилися майже всі вчені-практики (62 чоловіки). Лише в 1921 році вони провели 41 засідання, заслухавши й обговоривши 62 доповіді. М. Слабченко від грудня 1920 року входив до правління товариства і виголосив на його засіданні доповідь про п'єсу Тараса Шевченка "Назар Стодоля". З ярликом петлюрівського кубла у 1922 році чека заборонила діяльність і цього наукового осередку [8, а. 1–7].

Але великий ентузіаст та ідеаліст наукової праці Михайло Слабченко не полишав надії розгорнути активні українознавчі дослідження в місті. 15 березня 1923 року він надсилає до президента ВУАН Миколи Василенка листа з проханням створити в Одесі філію Академії наук. Оскільки цей лист яскраво характеризує Михайла Єлисейовича як організатора наукового життя і, зокрема, історико-українознавчих студій, наведу з нього місткий фрагмент.

“Є в нас великі архівні багатства, — зазначає Слабченко, — заповідська архіва новоросійського генерал-губернатора, переселенчеська архіва, єпархіальна й т. д. Є прекрасні, ще мало доступні книгозбірні, як Воронцова, Строганова й другі. Археологічні сокровища відомі всій федерації й Європі. Коло всього сього добра працює кілька чоловік. Значить, треба наукові сили збити якось до купи. Се можливо було б, думається: 1) або шляхом відкриття в Одесі філії Академії Наук (головувати міг би, скажімо, член-кореспондент Російської Академії наук професор Б. М. Ляпунов), в складі секцій — археографічної з підсекціями, правової, лінгвістичної та економічної, 2) або шляхом відкриття окремих комісій. Я не знаю, як саме можна се зробити, бо на свій сором не знаю статуту Академії: до Одеси він не доходив. Але мені відомо, що філії Академії є в Харкові та Кам’янці” [60, № 24199]. Хоча створити філію Академії в Одесі не вдалося, все ж з дозволу влади у 1923 році відкрито Одеську комісію краєзнавства при УАН.

Зберігся протокол № 1 організаційних зборів Одеської комісії краєзнавства від 14 серпня 1923 р. [94, № 223, а. 1], на яких були присутні Б. Варнеке, Р. Волков, М. Болтенко, С. Дложевський, К. Добролюбський, Є. Загоровський, М. Слабченко, І. Фаас та інші. Михайла Єлисейовича обрали головою соціально-історичної секції. Виступаючи, вчений наголосив на необхідності створити чіткий регламент діяльності товариства. Комісія (ліквідована 1931 року) мала секції: археологічну, етнографічно-лінгвістичну, соціально-історичну, німецьку і природних багатств. Головою став С. Дложевський, і комісія почала видавати “Вісник ОКК” (протягом 1924–30 рр. вийшло 5 випусків). Михайло Єлисейович працював у соціально-історичній секції, з якою співробітничала і київська дослідниця Степової України Н.Д. Полонська-Василенко (друкувалася у 4 і 5 числах “Вісника ОКК”) [“Україна” — 1925. — № 5. — С. 183].

Працю соціально-історичної секції М. Слабченко спрямовував на вивчення історії всієї Південної України, на виявлення, впорядкування та опрацювання архівів регіону, на дослідження широких, загальноісторичних проблем. Його доповіді в комісії та в секції — “Документи особистого походження в одеських архівах”, “Декабристи в історіогра-

фії” – підтвердження тому. Проте керівництво комісії віддавало перевагу античній культурі, російській тематиці та вузькому краєзнавству, що звичайно не задовольняло амбітних українознавчих планів Михайла Єлисейовича.

В Одесі діяла також філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), з якою теж тісно співпрацював М. Слабченко. Її засновано 1925 року в Харкові під головуванням О. Шліхтера з філіями у Києві та в Одесі. Михайло Слабченко в лютому 1927 року став членом правління Одеської філії ВУНАС. Саме для неї він провів дослідження “Проблем сучасної Албанії” та “Впливів турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких”. Правління філії часто відзначало активність М. Слабченка в діяльності Асоціації. Зберігся протокол засідання історико-етнологічного відділу ОФ ВУНАС від 16 травня 1926 року, який зафіксував слова вченого про необхідність розробки одеських архівів, що містять силу документів про зв’язки запорожців із тюркським населенням Причорномор’я. Оригінальним об’єктом для вивчення, вважав історик, є й нащадки запорожців у сучасній Румунії [89; 90]. Цікавився він й історією поселень албанців у Причорномор’ї. Саме тому в листах до А. Кримського і називав себе албанологом [59, № 24195]. Одеська філія ВУНАС у 1928 році відкрила сходознавчий кабінет імені М.П. Павловича. З цією подією привітав одеситів голова Київської філії ВУНАС Антін Синявський [91, № 30068].

Разом з учнями Михайло Єлисейович працював і в заснованому 1925 року в Одесі Українському бібліографічному товаристві, фундатором котрого виступив директор бібліотеки Богдан Михайлович Комаров [45, а. 41]. Він став дійсним членом товариства, входив до складу президії, до редакції “Записок”. На засіданнях УБТ М. Слабченко зачитав кілька цікавих доповідей історіографічно-бібліографічного плану: “Огляд Записок Історико-філологічного відділу УАН”, “Огляд літератури про Запорожжя” тощо [450, а. 60–62]. 19 грудня 1926 року з ініціативи вченого на урочистому засіданні відбулося ювілейне вшанування академіка Сергія Єфремова. Товариство першим висунуло кандидатуру М. Слабченка в дійсні члени ВУАН [450, с. 135].

Та справжнім академічним осередком у місті, дітищем, виплеканим М. Слабченком, його гордістю стало Одеське наукове при УАН товариство, котре діяло як одеська філія Академії наук. Ми маємо незаперечні факти того, що створив товариство за сприяння академіка Сергія Єфремова саме М. Слабченко. Про це він говорив особисто слідчому після арешту у справі СВУ [45, а. 13], неодноразово згадував у щоденнику [54], а в першому листі до Сергія Єфремова від 15 лютого 1926 року пише цілком відверто: “Давно я вожуся з думкою про заведення в

Високоповажаний
мене Єфремову!

Надумавши разом з іншими
любовниками що створити таке
вільне товариство - К. Гердієв, М. Лазурський,
яке не буде об'єднане з ніким, а
на їх владу з ніким з
Талімою, як-що були на
всесвітній конференції -
визначивши що це: науковий і
педагогічний зусилля, який
це що чиню тому не має ні
якого підданства, ні відповідної
якої силі, має бути тільки
така і зусилля вільного, як
визначивши що крім нас є ще
не тільки, майже не виступивши,
якоб виступив у виступивши
на науковий радію конференції.

Коридором Сидором Лазурським
якщо це Сидор виступив на конференції
виступивши Іван Талімою як
виступивши, який виступив
виступивши. Вам хотіло (виступивши
виступивши), як і у виступивши
виступивши з виступивши.

З глибокою повагою
Микола Слабченко.

28.3.1926.

Лист Т. Слабченка до
С. Єфремова

Одесі наукового товариства. Вже було все, як говорять “на мазі”, як зовсім несподівано для мене справа пішла прахом” [52, спр. 101, а. 1], – минулим літом, 1925 року, справу “зірвав” М. Грушевський.

Знаючи, що С. Єфремов його тепер підтримає, М. Слабченко все ж вживає запобіжних заходів проти “об’єднаного фронту” воріженьків і, щоб не ризикувати, пропонує: “Для того, аби не зустрілось перешкод через мене (моє ім’я в деяких колах є одіозним), не фігуруватиму ні в заяві ініціативної групи, ні в яких посадах наукового товариства, на чолі якого думаємо поставити професора Гордієвського, якого я пропонував і в минулому році, його заступником може бути професор Лазурський, а секретарем Копержинський чи Герасименко” [52, № 101, а. 1 зв. – 2]. Кілька наступних листів розповідають про затвердження статуту товариства Академією [52, № 101, а. 3–4; 5]. 28 березня 1926 року М. Слабченко написав С. Єфремову, що товариство створено, статут затверджено і невдовзі буде зареєстровано [52, № 102, а. 1–2].

Очоловав товариство М. І. Гордієвський, ученим секретарем обрали В. Я. Герасименка, і вбирало воно в себе шість секцій: соціально-історичну (голова - Є. О. Загоровський, секретар – І. М. Бровер), історико-філологічну (В. Я. Лазурський і М. Д. Ралів), педагогічну, природничо-математичну, медичну й технічну. В товаристві працювали, окрім згаданих учених, Ю. Патлажан, С. Ковбасюк, О. Погребинський, Б. Ляховецька, М. Семенов, Терень і Панас Сікиринські, Т. Слабченко, Б. Комаров, А. Музичка, М. Бачинський та ін. У 1928 році воно нараховувало 140 членів [322–324].

Пленарні засідання товариства присвячувалися Паризькій комуні, М. Коцюбинському, Л. Толстому та М. Комарову. В 1928–1929 рр. соціально-історична секція провела 15 засідань, історично-філологічна – 17. Всього лиш п’ять років проіснувало ОНТ, але встигло зробити велику наукову роботу, чимала заслуга в якій і Михайла Слабченка, котрий брав участь у діяльності історично-філологічної та соціально-історичної секції товариства, незмінно редагував “Записки” останньої (видав 5 то-

мів, готував 6-й), а разом з професором В. Лазурським зредагував другий том “Записок” історико-філологічної секції, 1926 року ввійшов до редколегії місячника “Степова Україна”, який хотіло видавати ОНТ. Разом з товариством М. Є. Слабченко брав участь в організації та у відзначенні ювілеїв академіків К. Студинського, Д. Багалія, М. Грушевського, С. Єфремова, підтримував зв'язок з науковими осередками Харкова, Кам'янця-Подільського, Омська, Ізюма, Скоп'є (Македонія), допомагав у розробці та підготовці до друку архіву М. Ф. Комарова.

На ювілейному вечорі, присвяченому роковинам останнього, М. Слабченко виголосив доповідь: “М. Комаров як історик” У цілому ж, протягом 1927–1929 рр. учений виступав на засіданнях ОНТ з такими рефератами та цікавими й змістовними доповідями: “Зарплата одеських каменярів в 80–90-х роках ХІХ ст.”, “Життя і діяльність І. Линниченка”, “Історичні погляди А. Скальковського”, “200-річчя “Правам, за якими судиться малоросійський народ”, “Схема історії Генерального суду”, “Українська історіографія за десять минути років”, “Паланкова організація на Україні”, “Невідоме про Л. Толстого” та ін. [322–324]. Тарас Слабченко доповідав про “Українське питання на першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів” [324, с. 9].

Про широкі плани ОНТ і участь у них Михайла Єлисейовича говорить його лист до Сергія Єфремова з кінця 1928 року: “Одеське Наукове Товариство має приступити до видання української історико-економічної бібліотеки, куди ввійдуть виключно українські економісти, починаючи від 60-х рр. ХІХ століття. Бажано, аби та бібліотека містила б, по можливості, всі твори таких економістів, як Т. Рильський, П. Юркевич, Левитський, Гехтер, Доманицький, Левченко й т. д. Кожний автор матиме попередню вступну розправу, для котрої, само собою, без використання і неопублікованих робіт того чи другого нашого економіста, не обійтись. Зараз опрацьовуємо роботи Т. Рильського” [52].

На жаль, зреалізувати даний проект М. Слабченко не зміг. Як свідчать його наступні листи до С. Єфремова, на заваді став академік К. Воблій, який і “зарізав” проект ученого [52, № 110, 115, 116].

Оскільки близько тридцяти учнів (студентів і аспірантів) ученого були членами товариства, М. Слабченко став його неформальним лідером. Товариство становило організаційну частину школи М. Слабченка, який завдяки учням перетворив його на “вогнище української культури”.

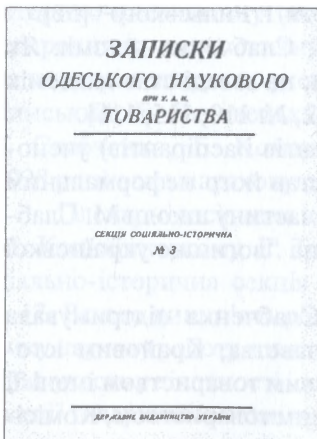
Соціально-історична секція через М. Слабченка підтримувала тісний контакт з Одеською комісією краєзнавства, Крайовим історичним музеєм, губархівом, істпартком, Науковим товариством імені Т. Шевченка (Львів), Українським бібліографічним товариством, Комісі-

єю для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН (М. П. Василенко), Історичною секцією ВУАН (М. Грушевський), Археографічною комісією (О. Гермайзе), закономірно перетворившись на центр дослідження історії та соціально-економічного розвитку Півдня України. А це об'єктивно сприяло піднесенню авторитету української науки і культури в Одесі, рівня історичних знань і поінформованості в питаннях україністики серед громадськості всього Причорномор'я.

М. Слабченко виношував безліч наукових творчих планів, які прагнув реалізувати в ОНТ. Це і згаданий багатотомник праць українських економістів, і корпус документів з історії українського права, і архів останнього запорозького Коша. Проте так і не зміг їх реалізувати. З різних причин. Показовою в цьому плані є історія з виданням документів січового архіву, про яку скажемо далі. Очевидно, було багато й інших перешкод, про які узагальнююче історик пише у липні 1928 року до учня М. Грушевського Дмитра Кравцова: “Найбільше дошкуляють мені непорозуміння з науковими й політичними гешефтмахерами. Вони дьоргають, може не стільки мене, скільки оту кафедру, семінар, Наукове товариство. Там про мене мели що хочеш, а їх – не чіпай. Тому стаю як “тигра лютая”. Роблюсь безпощадно-саркастичним, злим, диким. Щоправда, не дозволяю й собі наступати на ногу: вмить спалахну” [99].

Траплялися негаразди і в самому керівництві товариством, котре “засідало, обмірковувало, ухвалювало і – розходилося ні з чим в типово малоросійському стилі” [52, № 108, а. 5 зв.]. А. М. Слабченко будував грандіозні дослідницькі плани саме на ґрунті діяльності ОНТ. Він прагнув відкрити при кожній секції семінари підвищеного типу, однорічні архівно-археологічні курси, створити невеликий інститут українознавства, де вивчалася б історія держави, літератури, журналістики, мови, права, економічної думки, громадських учень та рухів [52, № 102, а. 2–2 зв.]. Щоправда, з означеного співробітникам історика вдалося лише створити в Одесі музей Степової України.

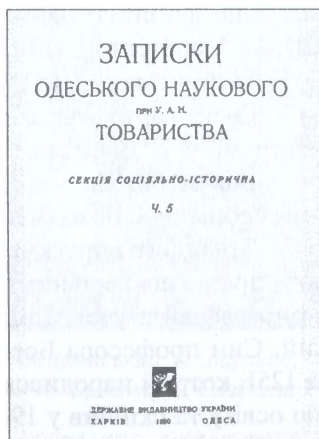
Важливою складовою частиною будь-якої наукової школи є видання. Добре це розуміючи, М. Слабченко прагнув будучо організувати і налагодити періодичні випуски наукових записок, праць своїх учнів. Ні в ІНО, ні в жодному з попередніх товариств цього зробити не вдалося. А в

ОНТ учений втілює і цей свій задум. “Записками ОНТ” Михайло Єлисейович дуже переймався, турбувався про їхній вихід, що засвідчують щоденникові нотатки та неодноразові повідомлення про них у листах до С. Єфремова [52, № 101, а. 3; 110; 116; 117, 120]. З цих же листів ми дізналися, що перші два випуски “Записок ОНТ” М. Слабченка видрукував на власні кошти [52, № 103] і помістив у них виключно праці своїх учнів [52, № 103]. Саме тому, коли вихід збірника вдалося налагодити, вчений з гордістю записав у щоденнику, що віднині його школа існує на повну силу, з усіма складовими [54].

Перший випуск праць “Записок соціально-історичної секції ОНТ” (Одеса, 1927. – 99 с.) за редакцією М. Слабченка був збірний, не тематичний. У ньому вміщено три статті учнів ученого: О. Варнеке (“Залізничне будівництво на Україні в 1860-х рр.”), М. Бачинського (“Голод на початку 1890-х років на Херсонщині і діяльність М. Левицького”) та І. Бровера (“З історії “австрійської школи” на Україні”). Другий випуск (Одеса, 1928. – 92 с.) тематично присвячено аграрному праву, і представлений він теж трьома статтями: Т. Слабченка (“До історії аграрних криз на Україні в ХІХ ст.”), О. Невзорової (“Аграрне питання на Україні після 1902 р.”) і О. Погребинського (“Аграрна справа на Україні в світлі ІІ Державної Думи”). Третій, тематичний, том (Одеса: ДВУ, 1928. – 102с.), містить дослідження з історії розвитку економічної думки в Україні. В ньому подано передмову М. Слабченка і 4 статті: М. Бачинського (“Головні економічні течії 30-х років ХІХ ст. на Степовій Україні”), І. Клема (“І. Полімсестов як економіст”), О. Варнеке (“Р. В. Орбінський”) та І. Бровера (“Економічні погляди Т. Рильського”).

Випуск четвертий “Записок соціально-історичної секції ОНТ” (Одеса: ДВУ, 1929. – 108 с.), поданий уже без прізвища редактора і без передмови, вбирав у себе історію трудового права, формування та розвитку робітничого класу в Україні. До збірника увійшло сім статей учнів М. Слабченка: С. Марлінського (“До питання про найману працю в сільському господарстві Степової України перед 1861 роком”), Т. Слабченка (“Сільсько-господарські робітники в Степовій Україні в 60-х та 70-х роках ХІХ ст.”), О. Патлажана (“Стан робітництва на Донбасі в 80-і роки ХІХ ст.”), М. Слабченка (“Одеські каменярні в 80–90-х рр. ХІХ ст.”), І. Погорілого (“Страйковий рух 1917 року в Одесі”), П. Рітора (“Зарплат-

ня за 1917–1918 рр. в одеській Спілці металістів”) та О. Сенченка (“Зарплатня залізничників з початком економічного відродження”).

П’ятий, останній, випуск вийшов уже без М. Слабченка, без згадок про нього. Але якимось дивом вийшов (Одеса: ДВУ, 1930. – 111 с.)! У ньому подано 3 статті й документальний додаток. У збірнику вміщено дослідження з історії військових поселень в Україні. Самсон Ковбасюк подав статтю “Місто в військових поселеннях України”, Олександр Погребинський – “До історії оренди земель у новоросійських військових поселеннях після 1857 року” та Т. Фукс – “Ферми військових поселень”. Шостий том, готовий до друку, знищено у видавництві через справу СВУ.

Аналіз названих публікацій, їхній правознавчий, джерелознавчий та історіографічний розбір може бути предметом окремого дослідження і виходить за рамки нашої монографії. **Але на підставі означеного ми можемо зробити такі висновки.** 1. Публікувалися в “Записках соціально-історичної секції ОНТ” виключно учні М. Є. Слабченка, частина з яких були аспірантами НДК (С. Ковбасюк, І. Погорілий, Т. Слабченко, І. Бровер), слухачами семінару підвищеного типу (О. Невзорова, Т. Фукс [43], І. Клем, Ю. Патлажан, О. Сенченко, П. Рітор) та випускниками попередніх років, які продовжували співпрацювати зі своїм керівником (Марлінський С., Варнаке О., Бачинський М., Погребинський О.). 2. Всього опубліковано 20 науково-дослідницьких матеріалів (з них лише один належить М. Слабченку, котрий давав дорогу молоді, що вивчала правову, економічну та політичну історію ХІХ–ХХ ст.). 3. На відміну від М. Грушевського і його школи, М. Слабченко з учнями зосередився на соціально-правовій та економічній історії ХІХ століття, здобувши в цьому напрямку значні успіхи, зокрема, у виробленні власної схеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 4. М. Слабченко подав по дві статті найталановитіших учнів – О. Варнеке (випуск І і ІІ), М. Бачинського (І і ІІІ), Т. Слабченка (ІІ і ІІІ), І. Бровера (І і ІІІ) та О. Погребинського (ІІ і V).

Також варто зауважити, що на базі ОНТ, його соціально-історичної секції та її “Записок” Михайло Слабченко сформував ще один гурток учнів-істориків, які скінчили ІНО, семінар підвищеного типу, але через соціальне походження і безпартійність не втрапили до аспірантури. З першого випуску студентів-істориків в ОНТ продовжували наукову працю під керівництвом М. Слабченка Беба Ляховецька (вивчала іконографію козака Мамає), Тимофій Вихристюк, Самуїл Марлінський. Син професора Бориса Васильовича Варнеке **Олександр Варнеке** [25], котрий народився 7 серпня 1904 року в Казані, дістав домашню освіту та скінчив у 1925 році ІНО, вчителював у трудшколах, став

бібліотекарем, а потім аспірантом директора ЦНБ професора Сергія Рубінштейна (старшого брата М.Л. Рубінштейна) з 6 грудня 1927 року. Займався історією розвитку залізничного транспорту в Україні в другій половині XIX ст. [120, а. 2–11]. Численні записи в документах одеських архівів 1920-х років засвідчують сумлінну, наполегливу дослідницьку працю молодого вченого. У 1925–1929 роках він опрацював не один десяток справ [14, а. 9; 15, а. 2], на підставі чого подав і опублікував кілька статей про українські залізниці в “Бюлетені ВУНАС” (1927, № 45.Х.), “Записках ІФВ УАН” (1927. – Т. XI.К) та “Записках ОНТ” [15]. До аспірантури ІНО О. Варнеке не взяли, і в квітні 1927 року він подав заяву до аспірантури ЦНБ (працював там) як член ОНТ та ОФ ВУНАС [19, а. 31]. 10 жовтня Укрнаука в черговий раз відклала його затвердження [19, а. 127], а 6 грудня 1927 року О. Варнеке таки став аспірантом [19, а. 167]. Про те що О. Варнеке був учнем М. Слабченка, засвідчують неодноразові твердження Михайла Єлисейовича в листах та щоденнику [52; 54; 137]. У 1929 році молодий дослідник, шукаючи більш вагомої підтримки, зближується з М. Грушевським та його школою. 30 квітня 1929 року він робить доповідь в Історичній секції ВУАН

*М. Є. Слабченко (в центрі) з учнями. Стоять: С. Марлінський, О. Варнеке, І. Бровер. Сидять: П. Сікиринський, М. Єлізарова, К. Єфімова, Т. Слабченко.
30 жовтня 1926 року*

на тему “До історії українських міст у другій половині XIX ст.”, а до збірника М. Грушевського “Полуднева Україна” подає дві статті: “Поява залізниць у Донбасі” [84, № 979] та “До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст.” [84, № 15287–15288].

Аспіранткою ЦНБ теж з 6 грудня 1927 року стала і колишня студентка та майбутня дружина академіка Серафима (Інна) Миколаївна П’ятницька. На жаль, про її біографію та наукову працю ми знаємо дуже мало. Відомо лише, що вона опрацьовувала тему “Вільні матроські товариства” у фонді новоросійського генерал-губернатора і в 1927 році вивчила 6 справ протягом 18 відвідин [15, а. 2–8]. Збереглися записи про працю над названою темою ще в 1925–26 рр. [14, а. 9] і вже у 1929 році [16, а. 286]. У листопаді 1929 року в архіві навіть виник конфлікт через ці вільні товариства. Їх чомусь захотів досліджувати інший науковець — О. І. Занчевський, який почав опрацьовувати замовлені С. М. П’ятницькою справи. М. Слабченко написав скаргу директору архіву Згерському, і архіваріус Олександр Рябінін-Склярєвський мусив дати письмове пояснення [16, а. 286–286 зв.]. Ще 1926 року С. П’ятницька опублікувала в “Працях комісії історії західноукраїнського права” [вип. 2] статтю “Приказ Великия России “Московської держави”.

Ученицею вченого можна вважати і його студентку перших випусків та майбутню невістку **Марію Олексіївну Єлізарову** [29]. Доля її склалася трагічно, через одруження з Тарасом Слабченком, і само-реалізуватися як вчений-історик вона не змогла. Але талант дослідниці вона мала. Тему обрала теж цікаву і тоді недосліджену — “Одеська Громада” Архівні матеріали зафіксували цікавий факт. 22 жовтня 1929 року член соціально-історичної секції ОНТ М. О. Єлізарова відвідала в селі Морозівка Любоолександрівської сільради Врадіївського району вдову лідера Громади Леоніда Анастасійовича Смоленського Є. С. Смоленську і записала від неї спогади про чоловіка, членів Громади та про їхню діяльність. Невдовзі по її від’їзді вдова діяча померла, і місцеве начальство хотіло забрати архів Л. Смоленського, але його не знайшли, в чому й склали акт, згадавши і про візит М. О. Єлізарової [17, а. 37].

Про вдову Л. Смоленського, яка бідувала, голодуючи в селі, і про її сина Іллю, котрий жив у Москві, часто згадував у щоденнику і С. Єфремов [311, с. 266, 427, 247]. Цікаво, що відрядження М. Єлізаровій підписав І. Бровер — “секретар Наукового товариства істориків-марксистів”, яке розміщувалося на Пушкінській — 10. Значить, у кінці 1929 року діяло й таке товариство, створене учнями вченого. Але яку причетність до нього мав М. Слабченко — наразі не відомо.

Михайло Панасович Бачинський (1887–1937) [11]. Дослідники беззастережно відносять його до школи М. Слабченка [147], хоча той

потрапив до вченого у досить зрілому віці — в 38 років, маючи більше 10 років трудового стажу. Він навчався в Єлисаветграді з В. Винниченком, був знайомий по університету в Києві з О. Гермайзе. В 1926 році М. Слабченко бере його до семінару підвищеного типу, а 19 квітня 1927 року пропонує аспірантом до науково-дослідної кафедри й записує до облікової картки, що “вийде з нього блискучий вузівський викладач і цікавий науковий дослідник” [147, с. 111].

М. Бачинський, який скінчив Імператорський університет святого Володимира і захистив дипломну працю на тему “Колонізація Новоросійського краю у XVIII ст.”, зі Слабченком продовжував досліджувати історію Степової України. Він виступав із доповідями: “Голод на Херсонщині 1890-х рр. й артілі Левитського”, “Головні економічні течії 30–40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні”, друкував статті в “Записках ОНТ” і писав промоційну працю “Торгівля Запорожжя з Кримом”, допомагав учителю впорядковувати й готувати до видання архів Коша Запорозької Січі [147, с. 105–111]. В архівних книгах збереглися записи про опрацювання вченим у 1927 році теми “Позашкільна освіта на Півдні України” [15, а. 2–8].

Неформальними учнями М. Слабченка стали також Олександр Погребинський [35] (про якого знаємо лише те, що він ретельно опрацьовував архіви) [14, а. 9; 15], аспірант історико-археологічного музею Г. Д. Штейнванд та аспірант директора ЦНБ С. Л. Рубінштейна Саул Якович Боровой, який народився у листопаді 1903 року в Одесі, згодом доктор історичних наук, професор Одеського університету [118, а. 1–13]. М. Слабченко часто в листах і в щоденнику згадує, що консульгує Саула Борового [54; 52], який досліджував єврейську торгівлю на Запорожжі та козаків єврейського походження, через що, мабуть, іноді й називав його своїм учнем.

Проте С. Я. Боровой у виданих в Єрусалимі спогадах заперечує це: “Я не був учнем Слабченка. Не слухав його лекцій, не був учасником його семінару. Але один час я нерідко зустрічався з Михайлом Єлисейовичем чи то в архіві, чи то в бібліотеках. Коли вийшла моя книга з історії єврейської землеробської колонізації в Росії, він майже цілу лекцію присвятив відгуку (дуже для мене схвальному) про працю свого “учня” Борового” [255, с. 100–101].

С. Боровой

Можливо, формально таке заперечення і справедливе, але вплив М. Слабченка на перших творах С. Борового дуже помітний, навіть у самій запорозькій тематиці. Власне на ґрунті цієї тематики (а саме на публікаціях документів запорозького архіву) у М. Слабченка і С. Борового в кінці 1929 року виник конфлікт, який, на нашу думку, і поклав край співпраці та взаємовпливу [16, а. 284, 235, 289].

На базі ОНТ М. Слабченко сформував ще один, другий напрямок своєї школи – історико-літературознавчий (перший був історико-соціально-економічний та соціально-правовий). Як ми вже згадували, вчений прагнув при ОНТ створити історико-філологічну секцію (що вдалося здійснити), а при ній семінар підвищеного типу (чого не вдалося), а при товаристві – інститут українознавства з літературознавчим відділом (теж не вдалося). У цьому він прагнув не відстати від М. Грушевського, який, як автор “Історії української літератури”, мав співробітників і аспірантів з літературознавства, та від Д. Багалія, котрий теж мав подібний напрямок і досліджував творчість “українського мандрованого філософа Г. Сковороди” та творчість Т. Шевченка. Тому з дозволу ректора у 1926 році в ІНО він створив семінар підвищеного типу з історії літератури [45, а. 36]. Його підтримали К. Копержинський, В. Герасименко та М. Гордієвський [45, а. 13, 36].

Як виникла при М. Слабченку група учнів – літературознавців, ми дізналися також із його листів до С. Єфремова – саме до нього про допомогу часто звертався вчений у справі підготовки фахівців з історії української літератури. Десь у кінці червня 1927 року вчений уперше торкається цього питання: весною було закрито в ІНО семінар підвищеного типу з історії української літератури, але кілька “твердих людей” не кинули праці й продовжували працювати під керівництвом М. Слабченка [52, № 113, а. 1]. Неформально, звичайно, а базою стало ОНТ. В історично-філологічній секції товариства невдовзі утворилося ядро учнів ученого в галузі літературознавства: П. Сікиринський, М. Ралів [38], І. Курганський, І. Горун [27], Л. Грищенко [28], Т. Слабченко, А. Лужанський, С. Гречишко, В. Чернявський, К. Арсені, К. Горецький. Останній, зокрема, досліджував український альманах 80–90-х рр. ХІХ ст., і М. Слабченко невпинно турбував С. Єфремова проханням допомогти дістати для нього альманахи “Хутір” та “Складка” [52, № 108, а. 1, 2; № 110, 111, 113, а. 3].

Учений повідомляв також, що його учні опрацьовують архів М. Ф. Комарова [52, № 120], що М. Ралів підготував статтю про О. Кониського [52, № 117] та листи М. Коцюбинського до І. Липи

Учні Михайла Слабченка

Аспіранти кафедри

Бровер І.
Рубінштейн М.
Князев Г.
Ковбасюк С.
Слабченко Т.
Хаїт Т.
Добрицький Л.
Пашенко А.
Рибак Р.
Межберг Н.
Герман Г.
Сіроглазов І.
Погорлій І.
Трачевський Г

Випускники семінару та члени ОНТ

Історики

Невзорова О.
Варнеке О.
П'ятницька С.
Єлізарова М.
Бачинський М.
Клем І.
Фукс Т.
Рітор П.
Патлажан Ю.
Марлінський С.
Сенченко О.
Боровой С.
Штейнванд Г
Погребинський О.

Літературознавці

Сікіринський П.
Ралів М.
Курганський І.
Горун І.
Грищенко Л.
Лужанський А.
Гречишко С.
Чернявський В.
Арсені К.
Горецький К.
Проценко І.

[52, № 111], а Панас Сікиринський видає брошуру про Ганну Барвінок [52, № 118]. До ювілею Льва Толстого у 1928 році М. Слабченко з учнями підготував тематичний збірник “Записок ОНТ історично-філологічної секції” том 2 (Одеса, 1929. – 74 с.). Про його підготовку теж частенько повідомлялось С. Єфремову [52, № 110, 113, 116, 118, 120]. А після його виходу вчений написав до Д.І. Багалія: “Ви вже, певно, одержали “тематичний збірник”? Грищенко, Горун, Курганський, Ралів, Гречишко й Проценко – то все мої ученики в історії українського письменства. Редагував збірник фактично я, а Лазурський “руку приложил”, як голова секції” [61, № 46251].

В означеному томі подано статті Л. Грищенка (“Україна і українці в художніх творах Л. Толстого”), І. Горуна (“Українізми в творах Л. Толстого”), І. Курганського (“Л. Толстой в українській критиці”), М. Раліва (“Л. Толстой в українських перекладах”), М. Слабченка (“Невідоме про Л. М. Толстого”), С. Гречишка (“Два старики: Толстой і Скворода”), І. Проценка [37] (“Демонстрація одеських гімназистів після смерті Льва Толстого”) та І. Курганського (“Лев Толстой в українській бібліографії”).

За виданими та підготовленими чотирма звітами ОНТ (за 1926, 1927, 1928 і 1929 роки), за I і III томами “Записок історико-філологічної секції ОНТ”, щоденником і листами до С. Єфремова ми можемо визначити провідні напрямки досліджень школи літературознавців М. Слабченка. Леонід Грищенко вивчав українську журналістику та творчість письменника Олексія Плюща, який 1907 року в двадцятилітньому віці вкоротив собі життя. Іван Курганський – М. Ф. Комарова як бібліографа. М. Ралів – творчість О. Кониського, М. Коцюбинського. Т. Шевченка. Т. Слабченко – український театр (М. Старицький, М. Кропивницький). Опанас Сікиринський – мистецтво Костя Трутовського, творчість Ганни Барвінок.

Натхнений успіхами учнів – істориків та літературознавців – учений писав друзям: “Люблю кафедру, люблю семінар, Наукове товариство, люблю возитись зі студентами, тормозити їх, люблю свою дослідну роботу. Від свого не притомлююсь” [99]. І як підсумок, уже на слідстві, в автобіографії він констатував: “Я був щасливий в учнях!” [45].

А відтак, резюмуючи, на підставі поданих фактів, можемо твердити, що в 1920-ті роки Михайло Слабченко в Одесі сформував наукову школу україністики, яка мала лідера, кадрово-організаційні структури, власні видання та ідеологію й історіософію, котрі є оригінальними, неповторними і властивими лише їй. Організаційно школа М. Слабченка формувалася на базі історичного кабінету факультету профосві-

ти, семінару підвищеного типу з історії України, ІНО, історичного гуртка, Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, Одеської комісії краєзнавства, Одеського крайового історичного архіву, Українського бібліографічного товариства та Одеського наукового при УАН товариства. Щодо видання – це були “Записки ОНТ” – секцій соціально-історичної та історично-філологічної. Основними напрямками досліджень стали історія аграрного і трудового права, суспільний лад, революційні рухи, історія робітничого класу, історія української літератури. З учнів ученого кандидатами наук стали С. Ковбасюк, С. Марлінський, Ю. Патлажан, О. Варнеке, Г. Князев, Т. Хаїт, А. Ямпольський. Докторами наук – І. Бровер, О. Погребинський, М. Рубінштейн, С. Боровой. А все разом засвідчує великий внесок, який зробив безпосередньо М. Є. Слабченко в організацію української науки.

Невтомною, натхненою науковою працею академік М. Є. Слабченко безпосередньо спричинився до розбудови в Одесі в 1920-ті роки архівних установ і до розвитку української археографії та архівознавства. Окремих аспектів його діяльності в цій царині вже торкалися в статтях київські (І. Верба [266]), херсонські (С. Водотика [155]) та одеські (Л. Білоусова і А. Балінов [148], В. Хмарський [201]) дослідники. Ми ж спробуємо на основі джерел, що маємо у розпорядженні, окреслити головні шляхи праці Слабченка-археографа, зробивши аналітичний огляд його внеску в цю галузь наукових знань. Вивчені нами документи дають підстави означити евристично-едиційну та архівнобудівничу діяльність М. Є. Слабченка в таких основних напрямках: 1. Організаційно-наукові заходи щодо впорядкування одеських архівних фондів. 2. Пошук, джерелознавче дослідження та використання документів українських архівів у власних наукових роботах (евристика). 3. Участь у підготовці до публікації архівних матеріалів та праця над виданням архіву Коша Нової Січі (едиція). Звичайно, всі вони не були самоціллю для вченого

3.3. Діяльність у галузі археографії та архівного будівництва

й самодостатніми сферами прикладення його знань, а тісно перепліталися і нашаровувалися один на другий.

Найважливішим напрямком археографічної праці дослідник вважав архівне будівництво, котре було вкрай зруйноване громадянською війною, а безцінні для вчених документи перебували в жалюгідному стані. У лютому 1920 року за наказом одеського губернського ревкому створено Губернське управління архівними справами (губарх). 21 березня 1920 року ревком оголосив усі відомчі архіви історичного профілю губернії єдиним архівним фондом, а потім створив обласний історичний архів. Михайло Єлисейович відразу ж включився до організаційних заходів щодо впорядкування місцевих архівосховищ. З лютого 1920 року до середини 1923 року він обіймає відповідальну посаду заступника завідувача Одеського обласного (з 1922 року – губернського) архівного управління Ю. Г. Оксмана і разом зі своїми учнями та місцевими вченими бере активну участь у становленні державних архівних установ Південної України. Першочерговим завданням стало виявлення і взяття на облік фондів різних архівосховищ та приватних осіб, рятування документів від розпорощення і винищення, концентрація і впорядкування їх, збереження, організація дослідження і використання в науці, створення науково-довідкового та пошукового апарату. Фактично роботу доводилося розпочинати з нуля, бо більшість неописаних фондів і документів лежали хаотично у в'язках.

У 1921 році вчений став експертом по Херсонщині у змішаній радянсько-польській комісії з виконання Ризької угоди (18 березня 1921 року), яку створено в кінці року в Москві для повернення до Варшави культурних цінностей, що належали польському народу [61, № 46238].

В Україні, в Харкові діяла підготовча комісія, очолювана академіком Д. І. Багалієм, до якої він включив, як доброго знавця архівів та архівної справи Півдня України, і М. Є. Слабченка. Завдяки його праці виявлено і передано Польщі архів Варшавської митної округи.

Учений, обіймаючи відповідальні посади в архівних установах, дбає про наукове опрацювання архівних документів, про їхнє використання науковцями – викладачами і студентами, прагне організувати раціональні денні та вечірні години роботи архівів Одеси, в яких зосередились справжні скарби, а саме: архів останнього запорозького Коша (1734–1775 рр.), Воронцовське зібрання джерел (рукописи, ритовини, мапи, першодруки), фонди нотаріату, цензури, думи, управи, Слав'яно-Сербського єпархіального правління, управління Новоросійського і Бессарабсько-Новоросійського генерал-губернаторства,

учбових закладів Одеси, градоначальника, — це давало можливість вивчати найрізноманітніші питання з історії, права, політики, економіки, науки, культури, освіти, революційного руху України, Росії, Польщі, Молдови, Болгарії, заселення Новоросії, експорту-імпорту одеського порту тощо.

Не допустити вчених до документів означало загальмувати розвиток науки. Тому історик активно працює не лише над збереженням і упорядкуванням, але й над широким залученням дослідників до вивчення одеських архівів. 15 березня 1923 року він пише листа президенту ВУАН М.П. Василенку, прохаючи відкрити в Одесі філію Академії, щоб архіви не забрали до Москви та щоб організувати їхнє вивчення: “Є в нас великі архівні багатства — запорізька архіва, новоросійського генерал-губернаторства, переселенчеська архіва, єпархіальна й т. д. Є прекрасні, ще малодоступні книгозбірні, як Воронцова, Строганова й др. Археологічні сокровища відомі всій федерації й Європі. Коло всього сього добра працює кілька чоловік. Але робота необ’єднана й до певної міри випадкова... А є чутки, що хочуть до Москви перевести й бібліотеки Воронцова та Строганова...” [60]. Нотки турботи вченого про збереження та опрацювання архівосховищ Одеси звучать і в листах до Д. І. Багалія [61, № 46236] та Д. О. Кравцова [99, № 118].

Є свідчення, що до 1925 року М. Є. Слабченко особисто, як доповідний архівіст, опрацював більше 900 справ і каталогізував, упорядкував, склав наукові описи чи систематизував у хронологічному порядку фонди управління колоній, військових поселень та державних маєтностей, товариства сільських господарств Півдня Росії тощо [148, с. 40]. У серпні 1925 року він писав Д. І. Багалію, що в Одеському губарху відбулися зміни: зняли заступника завідувача Ланге і трьох співробітників — Акаринського, Проницького та Мартиновського. Власне, в листі вчений брав під захист Є. Є. Мартиновського, який був добрим архівістом, знаючи свою справу, склав методичні рекомендації щодо ведення архівів. Цю методичку історик прочитав, знайшов недоліки, але через брак інших вважав її гідною друку і цінною для архівістів-практиків. Михайло Єлисейович просив у Д. Багалія, як керівника Центрального архівного управління (ЦАУ) УРСР, допомогти відновити на посаді Є. Є. Мартиновського і надрукувати його брошуру. Поданий факт засвідчує турботу вченого і про долю окремих архівних працівників, і про археографічну науку, і про стан організації архівного будівництва в Одесі [61, № 46236].

Коли 1926 року ЦАУ прийняло ухвалу про передачу до архівів рукописів з музеїв та бібліотек, в Одесі створюється паритетна комісія для відбирання матеріалів і погодження суперечок між установами. До

неї увійшли провідні фахівці міста, а від губарху – О. Рябінін-Скляревський та М. Слабченко. Саме ця комісія виявила в бібліотеках і музеях та передала до крайового архіву більше десятка родинних фондів XVII–XX століть: князів Черкаських, О. Маркевича, І. Линниченка, О. Ланжерона, родин Каменєвих, Лачинових, Кондратьєвих, Сабанських, привілеї Станіслава Понятовського караїмам містечка Трок тощо [14, а. 32–34, 45]. Михайло Єлисейович намагався зберегти ці документи в Одесі, не допустити їхнього експорту до Москви, яка наполягала на вилученні особливо цінних матеріалів [14, а. 21]. “Все до Москви! Найважливіші діла істпарту вислані до Москви. Справи військові – до Москви... Ряд дорогоцінних речей – відправлено туди ж... Що ж в нас, на Україні зостанеться!”, – писав він у щоденнику [54, а. 94]. Особливо турбувала його доля патентів князів Черкаських, котрі зберігалися в Художньому музеї і стосувалися діяльності московського Помісного приказу. Спочатку їх передали до крайового архіву, а потім документи хотіли вивезти до Москви. Учений наполіг на тому, щоб їх залишили в Одесі. Боляче переживав він і спробу вилучити з Одеського крайового архіву та передати до ЦАУ архів Коша Нової Січі. Він наполягав, щоб документи залишилися на вже визначеному їм історією місці, а Одеса продовжувала бути центром козакознавства. У березні 1928 року, коли пристрасті стосовно передачі джерел дещо затихли, історик з радістю написав Д. Кравцову: “Що до запорозької архіву, то її поки що не вивозять до Харкова, котрий про запорожців й не допоминається. Д. І. Багалій дуже розумний чоловік, аби руйнувати ціле діло. Думаю, що він сам постарается забути про дарунок завгубархівом т[овариша] Вербова, якого, до речі, вже знято, й на його місці сидить дуже сумирний й нічого не розуміючий новий чоловік Лешан, залізничник, який працював в Москві по професійній лінії” [99, № 118]. Щоправда, згодом архів таки вивезли з Одеси до Харкова у 1931 році, а в 1934, з переїздом столиці, – до Києва.

У 1928 році за рекомендацією завокарху О. Я. Александрова та уповноваженого Укрнауки по Одесі О. І. Покровського М. Є. Слабченко входить від ІНО до постійної наради для розробки науково-організаційних і архівно-технічних питань при Одеському крайовому історичному архіві (ОКІА). Метою установи була координація зв'язків архіву з науковими товариствами та вузами Одеси, популяризація архівної справи, видання джерел, створення описів та оглядів архівних фондів. Зберігся протокольний запис засідання ради ОКІА від 3 листопада 1928 року стосовно обговорення п'ятирічного плану роботи архіву. На зборах професор М. Слабченко висловився з приводу того, що в загальноісторичному відділі (до 1917 року) потрібно описати в першу

чергу фонди, що пов'язані з дослідженням промислового і фінансово-го капіталізму та його злиття з земельним і селянським господарством: комерційні банки (Комерційний, Херсонський, Земельний, Селянський). По революційному відділу (з 1917 року) необхідно звернути увагу на економічне становище робітників, профспілки. В останню чергу брати до опису історію подій. Архіви фабрик і підприємств у цьому відділі – описувати в першу чергу. Михайло Єлисейович наголосив, що професура вимагає вечірніх годин роботи в архіві (бо вдень завантажена працею зі студентами). Для викладачів, науковців і особливо студентів, які “Архівної справи” не читають, потрібні детальні, як в бібліотеці, описи фондів. Обов'язково потрібно полегшити їхній допуск до архівних справ і ще раз – організувати вечірню роботу читальної зали [15, а. 48, 48зв]. І коли в 1930 році відкрилася читальна зала ОКІА на 50 місць і науковці дістали змогу нормального дослідження широкого спектра історичної проблематики, то в цьому маленькому святі культури певна заслуга була й Михайла Слабченка.

Займаючись організацією архівної справи, вчений не забував і про евристичну роботу – вивчення та використання у власних наукових працях історичних документів. У 1920-ті роки виходять одна за одною фундаментальні монографії М. Слабченка: “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни” у 4-х томах, “Матеріали до історії України XIX ст.” у 2-х томах, “Соціальна та правова організація Січі Запорозької” у 2-х частинах, низка цікавих статей, розвідок та рецензій, написаних на розлогій джерельній базі [14, а. 9; 15, а. 6]. Учений згадував, що працювати в архівах та вивчати й аналізувати документи він навчився пізно – у 25 років. Так склалося життя. Але він швидко опанував методику і методологію археографічної справи. За свідченням учнів і його власними словами, читаючи літописи, акти, документи різних епох, учений робив детальні виписки, складав картотеку документів, дат, термінів, імен історичних діячів, реєстри фондів і матеріалів, а згодом мобільно та оперативно використовував зібрані дані в лекціях, на семінарах, при написанні праць, у навчанні аспірантів [183].

Високонаукова методологія вченого яскраво простежується під час читання його праць, джерелознавчий аналіз яких може стати предметом окремого дослідження. Михайлу Єлисейовичу належить також низка статей, що безпосередньо присвячені спеціальному вивченню виявлених ним документів. Це “Карання по судовій книзі Прилуцького полку” (1909 р.), “Дияриуш Генеральной Войсковой канцелярии”, “Министерство полиции (по данным Назимовского архива)” (1913 р.), “Протокол отпусковых писем за гетмана Апостола” (1913 р.), “Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини” (1927 р.), “Запорозькі печатки XVIII ст.” (1928 р.) та інші.

Досить згадати, що вчений детально вивчив, опрацював та широко залучив до використання архів Нової Січі, дослідив Рум'янцевський “Опис Малоросії”. Для написання монографії “Генеральний військовий суд Гетьманщини” він у 1928–1929 рр. їздив у наукові відрядження досліджувати архівосховища Києва, Чернігова, Харкова, Дніпропетровська [23, а. 7, 13–15, 34, 41, 42], просив, щоб Д. Кравцов робив для нього виписки у Москві в “Древлехранилище РСФСР” [99, № 118]. До речі, в листі до нього історик висловив власне *spero* щодо значення вивчення архівних матеріалів науковцем: “Не думайте, скільки років доведеться Вам опрацьовувати матеріали московських архівів. Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа і тоді “задачи на вычисления времени” не матимуть значення” [99, № 121].

Учений користувався архівом ВУАН – папками В. Л. Модзалевського [23, а. 5, 6, 39, 40, 44], відділом рукописів бібліотеки Київського університету (ІНО), Харківським історичним архівом, Чернігівським крайовим історичним архівом [72, № 1869, а. 13], у якому опрацював матеріали полкового суду Чернігова XVIII ст. [16, а. 107–111]. Для написання першого тому “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.” [Одеса: ДВУ, 1925. – 320 с.] історик права використав рукописи Строгановської бібліотеки, фонди ОКІА (архіви: військовий, переселенців, військових поселень, О. Маркевича, канцелярії генерал-губернатора Новоросії тощо) [с. 313]. Уже напередодні арешту, в січні 1930 року, академік продовжує досліджувати матеріали ОКІА, збираючи документи для статті “Слідство на Запорожжі” та для 6 і 7 томів “Організації господарства України”

Третім напрямком археографічної праці вчений вважав збирання і підготовку до публікації історичних джерел та матеріалів. На жаль, жоден з планів М. Слабченка у цій царині з об’єктивних та суб’єктивних причин не втілювався в життя і жодної збірки документів, формованої ним, немає. Але що така праця велася, і праця значна, засвідчують віднайдені документи. У березні 1927 року в нього виникає ідея видати через Академію наук твори українських економістів [54, а. 116 зв.]. Одесит у листі до віце-президента ВУАН Сергія Єфремова просить про допомогу знайти в Київському окружному архіві рукописи Тадея Рильського з економічної тематики. За його словами, він разом з учнями та одеськими науковцями планує видати твори українських економістів у серії “Українська історико-економічна думка”, до якої ввійдуть праці Т. Рильського, П. Юркевича, Левитського, Гехтера, Левенка, Доманицького та інших. До праці ним залучено і Комісію ВУАН із студіювання громадських течій [77].

У листопаді – грудні 1926 року М. Слабченко їде до Києва і бере участь в обговоренні проекту М.П. Василенка видрукувати через третій Соціально-економічний відділ Академії збірку джерел з історії української економічної думки XIX століття, зокрема вибраних творів М. Зібера, С. Подолинського, Р. Орженцького, М. Туган-Барановського, Т. Рильського. Проте обидва проекти – і одеський, і київський – не вдалося втілити через негативне ставлення до них М.В. Птухи [52].

У кінці 1928 року М. Є. Слабченко пише детальну доповідну записку до Комісії по вивченню історії західно-руського та українського права, яку очолює М. П. Василенко, і пропонує підготувати, упорядкувати і видати корпус документів з історії українського права – “Сорпус juris ukrainensis” у 16 великих томах. Учений проектує для кожного тому редактора і помічника, називаючи таких провідних фахівців, як М. Василенко, О. Малиновський, Л. Окиншевич і, звичайно ж, себе [96, № 679].

Згідно із запропонованим правником хронологічним планом, зміст видання передбачав мати такий вигляд: 1 том – угоди русичів з греками, “Руська Правда”, устави князів, пакти галицько-волинських королів

Комісія ВУАН по вивченню історії західноруського та українського права, членом якої був М. Слабченко. 1924 р.: Сидять: зліва Л. О. Окиншевич, М. І. Василенко, С. М. Іваницький-Василенко. Стоять: зліва І. Ю. Черкаський, С. Г. Борисонок, І. М. Балінський.

і т. д.; 2 – законодавчі акти Великого князівства Литовського; 3 – Литовські статути; 4 – грамоти на магдебурзьке право; 5 – законодавство щодо козацтва і заселення степу в кінці XVI – першій половині XVII століття; 6 – законодавство Гетьманщини; 7 – російське законодавство щодо Гетьманщини (до 1764 року); 8 – російське законодавство щодо України до 90-х рр. XIX ст.; 9 – робітниче законодавство; 10 – закони Російської імперії щодо українських земель у 1905-1914 рр.; 11 – закони Росії щодо України в 1914–1917 рр.; 12 – законодавство Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР; 13–16 – закони радянської влади з 1917 до 1925 рр. У березні 1929 року проект підтримав соціально-економічний відділ ВУАН [325, с. 7–10]. Шкода, але й цей цікавий задум ученого (який і нині актуальний) не вдалося втілити в життя.

З документів відомо також, що 1929 року, надзвичайно насиченого подіями в житті вченого, він знаходив час для едиційної архівної праці, зокрема готував “Архів М. Ф. Комарова” у 8 томах, і з 1928 року вже вів евристичний пошук в архівах, разом з учнями [99, № 120] у січні 1929 року планував уже здати до друку “Бібліографічний словник М. Комарова” за власною редакцією [99, № 119], у червні на прохання Д. І. Багалія почав розробляти план та упорядковувати “Хрестоматію з історії української культури” [61, № 46252]. За завданням Археографічної комісії ЦАУ, яка запланувала відзначити у 1930 році 100-річчя першого польського повстання публікацією збірки документів, М. Є. Слабченко разом з аспірантом Миколою Рубінштейном відшукує й опрацьовує в ОКІА джерела до національно-визвольних польських рухів на Правобережній Україні в 1830–1831 та в 1863 роках. Подальший арешт зірвав виконання і цих едиційних проектів академіка. Та найбільш драматичні події археографічної праці вченого розгорнулися навколо ініційованого ним фундаментального археографічного проекту видання архіву Січі [266].

У 20-ті роки XX століття українські вчені зробили першу спробу видати архів Коша Запорозької (Нової) Січі [266], причому ініціатива проекту, поштовх до його здійснення та активна участь у реалізації належали саме Михайлу Слабченку. Ще від студентських часів учений постійно користувався матеріалами архіву, добре опрацювавши та вивчивши його. Можливо, саме тоді й зародилася ідея видрукувати неоціненні для науки документи. Але завадили руйнівні події 1914–1920 рр.

Від 1920 року, ставши професором ІНО, науковець том за томом пише капітальну монографію “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни” (вийшло 5 книг) і знову опрацьовує архів Січі. Сприятливі умови періоду українізації вселяють у нього

надію на можливість корпусного видання колекції козацької канцелярії, і Михайло Єлисейович розпочинає цілеспрямовані дії щодо видання фонду Коша. Знайдений у Катеринославі і вивезений до Одеси Аполлоном Скальковським фонд Нової Січі був тоді неописаним і перебував у досить безладному стані, до того ж, навіть не в одному архівосховищі (див. таблицю).

Наталія Полонська твердить, що після смерті А. Скальковського про архів зовсім забули, і Михайло Слабченко фактично відкрив його для науки друге. Вчена у спогадах пише, що "... він широко використав матеріали архіву в монографіях, надрукованих у "Працях" Комісії історії права, і познайомив мене з ним. Я теж багато взяла з нього для "Заселення Південної України в XVIII столітті". Архів був виняткової ціни: в ньому містилося листування Коша з російською адміністрацією і адміністрацією місцевою, запорозькою, матеріали щодо заселення, сільського господарства, торгівлі і т. д." [191, с. 32]. За словами дослідниці саме М. Слабченку, і лише йому, належала ідея видати архів.

Учений тривалий час обмірковував план видання, але вперше згадки про намір друкувати матеріали надibuємо в щоденнику під 26 березня 1927 року [54, а. 116зв.]. Історик зазначив, що в нього виникла ідея видрукувати колекцію козацьких документів через Академію наук. І тут же засумнівався: "А тільки чи вдасться провести такі плани в життя? Подай академікам якусь думку, то вони самі схопляться за неї, хоч наврояд чи виконають її по-людськи. Ех, чорт побери, тісна моя вулиця, розійтися не можу, хоч можу гори перевернути" [54, а. 116 зв.]. Отож уже відтоді він передчував можливий конфлікт з "головним" істориком України – М. Грушевським, без згоди якого не обійтись. 30 березня, збираючись до Києва, вчений зробив у щоденнику пам'ятний запис – прозвонувати ґрунт стосовно видання архіву [54, а. 122 зв.]. Така поїздка відбулася, і, як свідчать документи, одесит обережно консультувався з А. Кримським, О. Оглобліним, С. Єфремовим, з деякими співробітниками М. Грушевського.

Невдовзі, в кінці травня, Н. Полонська-Василенко дістала від ВУАН наукове відрядження до Одеси, щоб зібрати архівний матеріал для дисертації "Заселення Південної України в середині XVIII століття". Без підтримки Михайла Єлисейовича їй, звичайно, не можна було

Н. Полонська-Василенко

обійтися. В листах до чоловіка Миколи Василенка дослідниця повідомляла, що 27 травня на вокзалі її зустрів Слабченко і вже не випускав з-під власної опіки. Два тижні він протегував їй в усьому: особисто повів вчену до архівних установ міста, відрекомендував її персоналу, попросив сприяти в роботі, знайшов переписувача, домовився, щоб Наталі Дмитрівні видавали рідкісні книги і документи на ніч до готелю. Полегшивши тим самим дослідниці наукову працю, М. Слабченко ще й наполіг на тому, щоб вона щодня обідала з його родиною [140, а. 16, 18, 24, 64, 80–85].

Саме тоді, у невимушеному спілкуванні, вчений у деталях познайомив Наталю Дмитрівну зі своїм проектом: “Багато цікавих розмов було у нас за той час. Між іншим, ми обговорили план великого видання архіву коша запорозьких козаків”, — згадувала вона [191, с. 32]. Проте, що й ідея, і план уже були готові й належали саме М. Слабченку, засвідчують такі слова спогадів: “Слабченко вже розробив план видання, за зразок він узяв “Архів Юго-Западной России”. Він проектував видати 6 або 7 томів, розмістити матеріал тематично і вмістити при кожному томі вступну статтю-монографію редактора тому. Матеріали, які не вкладалися б у тематичну схему, він проектував видати окремо в одному або двох томах. Мене М. Є. Слабченко запросив на редактора одного з томів. Ми вирішили звернутися до ВУАН з пропозицією видати цей архів, і я повернулася до Києва уже з належними матеріалами” [191, а. 32–33].

Нам здається, що в розмовах (як і в щоденнику) Михайло Єлисейович сумнівався в активній підтримці киян, у реальності власних замірів, з огляду на опозиційність до нього провідних істориків. Тому й написав 9 червня (в день від’їзду Н. Полонської) до О. Оглобліна, що вони з Наталею Дмитрівною “ведуть безтолкові розмови”, тобто фантазують з приводу наукового видання [137, а. 201].

У червні 1927 року Н. Полонська-Василенко привезла до Києва від М. Слабченка до ВУАН листи, доповідну записку і план-проспект видання. Вона передала матеріали секретареві першого відділу і водночас за сумісництвом віце-президенту Академії Сергію Єфремову, котрий підтримав ідею і пообіцяв після літніх відпусток на першому ж засіданні поставити справу на обговорення відділу. С. Єфремов був певний, що проект не матиме перешкод навіть з фінансуванням — кошти якраз тоді були. З листів ученого до С. Єфремова видно, що спочатку проектувався шеститомник [52, № 106] по 30 друкованих аркушів у кожному за тематично-хронологічним принципом: тематичний добір у томі в хронологічній послідовності появи документів — господарство, військо, суд, внутрішня та зовнішня політика тощо.

Після того як Н. Полонська передала С. Єфремову проект, той написав листа Михайлу Єлисейовичу про згоду підтримати видання. 12 липня 1927 року одеський історик відповідає академіку листом, у якому серед іншого зазначає: “Даруйте, що загаявся з відповіддю на Вашу ласкаву пропозицію в справі видання Академією запорозького архіву. Наталя Дмитрівна, як бачу, Вам не зовсім точно доповідь зробила. Зондував я ґрунт що до видання Академією запорозького архіву в 6 томах по 30 аркушів кожний. Видання мислив на взірєць “Архива Юго-Западной России”. З зондування виніс враження, що таке видання охоче підтримав би М. Грушевський для свого брата... Але навіщо бути таким загребущим? Натякнули мені на підтримку цього плану Дмитром Івановичем [Багалієм]. “Но я не верю прекрасным сновиденьям”. Дмитро Іванович такий кунтатор і так тонко обмізковує кожну справу, що ліпше відмовитись від діла. Тому дозвольте зробити так. На ім’я І-го відділу... направлю докладну записку й план видання, розрахований на 4 томи. А відділ вже сам направить записку до академіка Багалія” [52, № 108, а. 3–4].

8 вересня Михайло Слабченко пише С. Єфремову чергового листа, в якому обіцяє за тиждень надіслати проект видання в 4-х томах. Та надіслав його лише 24 вересня [52, № 108, а. 2]. По одержанні й розгляді проекту, президія ВУАН погодилася видати архів Коша за планом М. Слабченка. Черга була за рішенням відділу. Н. Полонська пригадає, що в кінці вересня “на засіданні 1-го відділу Єфремов зробив доповідь з сприятливим для справи рішенням президії відділу, але вона викликала вибух протесту. Не пригадаю, хто саме – чи М. С. Грушевський, чи О. С. Грушевський – заявив, що справу видання архіву треба передати до Археографічної комісії, де головою є М. С. Грушевський. Всі протести Кримського та Єфремова не мали наслідків і справу довелося передати Археографічній комісії” ВУАН [408, с. 94].

М. Слабченка не було на засіданні, а складні взаємини з М. Грушевським, спонукані різними причинами, скерували діло від самого початку в скандальне річище. Подружжя Василенків уже тоді бралось примирити обидві сторони: Михайло Слабченко у вересні 1927 р. в листі О. Оглобліну написав про спробу Н. Полонської залагодити гострі кути взаємин з М. Грушевським [137, а. 258–259]. Можливо, така нечітка позиція Наталі Дмитрівни спричинила в амбітного одесита думку, що й вона його “ненавидить” [137, а. 168].

30 жовтня 1927 року відбулося засідання Археографічної комісії ВУАН, на якому був присутній і М. Слабченко, яка обговорила план видання архіву Коша. Знову звернемося до спогадів Н. Полонської, яка зазначила, що “М. Є. Слабченка викликали на засідання, і там проти

його плану видання висунуто “контрплан”: видати матеріал не тематично, а як архівний фонд, у хронологічному порядку, додавши докладні показники. Обидві сторони не погоджувалися на поступки і справа спинилася. По суті обидва плани мали право на визнання, але в даному разі М. Є. Слабченко поставився до справи ревниво: ідея видання архіву належала йому, саме він із розробленим планом звернувся до ВУАН і тому не погоджувався на жодні зміни” [191, а. 33]. На засіданні утворили спеціальну комісію з видання архіву у складі М. Грушевського, М. Слабченка, О. Гермайзе, М. Ткаченка та Н. Полонської, котра мала врегулювати проблему і розпочати видання.

Між М. Слабченком і С. Єфремовим з цього приводу зав’язалося листування. Академік переконував професора все ж у дечому поступитися. Останній твердо обстоював власну позицію. 10 жовтня він написав, що план Археографічної комісії не приймає, але й воювати з Академією не буде [52, № 115]. 25 жовтня вже категоричніше запевняє, що відмовиться від проекту, якщо головним редактором буде О. Грушевський, а принцип видання – хронологічний. Переконливі аргументи щодо власної позиції звучать і в листах від 5 та 10 листопада [52, № 111, 115].

Поведінку обох сторін легко пояснити. Академік М. Грушевський опрацьовував документи московських архівів, де діяла експедиція Археографічної комісії ВУАН, професор М. Слабченко – одеський архів Нової Січі. Отже, супротивники були розведені до тих пір, допоки не зайшла мова про видання матеріалів Коша. М. Слабченко досліджував історію України регіонально і тематично, М. Грушевський – хронологічно і в цілому. Для написання чергових (після XVII ст.) томів “Історії України-Руси” він не міг обійтися без кошових матеріалів. Тож хронологічне видання йому було потрібне, щоб полегшити працю над фундаментальною “Історією”, а О. Грушевський як редактор – щоб монополізувати видані матеріали кланом Грушевських. Це добре розумів М. Слабченко. Тому й опирався.

Наталя Дмитрівна пригадує, як потяглася серія засідань, на які запрошували й її: “Приїздив на них і Слабченко з Одеси. О. С. Грушевський пропонував видати архівні матеріали не за тематичним планом, як пропонував Слабченко, а за хронологічним – усе підряд. Почалася дискусія, в якій кожний з присутніх брав слово, хто на захист одного плану, хто – іншого. Засідання йшли за засіданнями, але справа не посувалася. Єфремов гаряче брав до серця справу, але був безсильний допомогти. Слабченко, людина амбітна, переносив усе на персональний рахунок і почував себе ображеним: ідея, казав він, моя, план – мій!” [408, с. 94].

Так тривало два роки, протягом яких обидві сторони обороняли кожна свій план. Д. І. Багалій і Н. Полонська вважали, що обидва вони

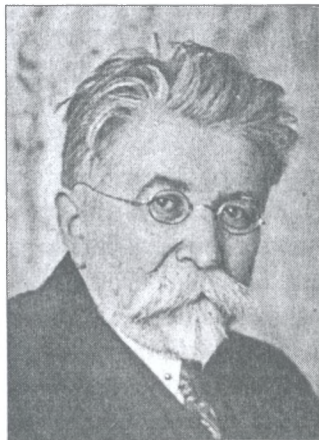
наукові, мали й плюси і мінуси та потребували обговорення, та учасники засідань консенсусу ніяк не досягали, й диспут загрожував стати безкінечним, якщо не знайти компромісу. На нашу думку, якщо брати конкретно тематичний Слабченків план, то він був реалістичніший, бо відповідав тогочасним обмеженим видавничим можливостям (всього 6 томів, а не весь архів). Документи швидше б знайшли читача, бо не довелося б чекати виходу всього видання, в якому матеріал розпорозитися по всіх томах.

М. Слабченко мав рацію, коли писав С. Єфремову: “Михайло Сергійович пропонує видання в чисто хронологічному ряді на взірець Сен[атського] Архіву. Таке видання явно ні до чого, бо під одним роком можуть бути найрізноманітніші справи. М. Грушевський пропонує видання всіх справ. Замість однорідних матеріалів буде каша” [52, № 106]. За тематичний принцип говорило й те, що деякі документи вже друкувалися, і неможливо було реконструювати весь фонд у цілому ідеально через розпорозеність архіву, а його збирання забрало б роки часу. Та й наявні справи сплутані, неодноразово перешивалися.

Отож М. Слабченко твердо стояв на своєму. Опозиція ж тисла і на самолюбство, і організаційно. Видрукувати ж архів без М. Слабченка було нереальним, тому з намови “грушев’янців” завідувач одеського губархіву Вербов у кінці 1927 року навіть хотів “подарувати” архів Д. І. Багалію і вивезти його до Харкова [99, № 118].

У березні 1928 року вчений демонструє байдужість до справи видання. Д. Кравцову він пише: “Після нанесеної мені в Академії образи, від якої й зараз в мене паленіє обличчя, в мене нема бажання турбувати Академію якими-будь проханнями чи справами. Тому мені дуже неприємно, що я завдав Вам клопоту з Запорозькою Архівною. Думає його взяти Український Центральний Архів – хай бере, хоче ВУАН – будь ласка, до Москви – хай йде. Обороняти наукові інтереси не моє діло, а справа магістрів, котрим смиренно уступаю дорогу” [99, № 118]. Але архів лишився на місці, а Слабченко продовжував наполягати на власному проекті.

Подружжя Василенків намагалося врятувати справу, не загострюючи стосунків з жодною із сторін. Це добре видно з листування поміж Миколою Прокоповичем та Наталею Дмитрівною. 11 листопада 1927 року М. Василенко повідомляє дружи-

М. Василенко

ну, що одержав від М. Слабченка бандероль з брошурою “Два топографічні описи Полтавщини і Харківщини” та рукопис опису запорозького архіву з проханням, щоб Н. Полонська визначила, які справи залучати до редагованого нею тому [141, а. 121 зв]. 14 листопада М. Василенко, одержавши листа від М. Слабченка і повідомляючи про нього дружину, радить: “Гадаю тобі варто написати, означивши всю чепуху, яку він створив. Тут, до речі, можеш рішуче підкреслити, що ти не зацікавлена бути редактором “Архіву”. А то він, певно, подумає, що ти поставила йому підніжку. Всього можна чекати від такого фантазера” [141, а. 128 зв]. Того ж дня Н. Полонська, яка перебувала в Катеринославі, повідомляє чоловіка, що з листів Слабченка видно, що він ні в чому не хоче поступитися М. Грушевському і це вже є нерозумно [140, а. 131 зв]. 15 листопада М. Василенко знову пише дружині, сповіщаючи про черговий лист М. Слабченка: “На мене, – пише Микола Прокопович, – він справляє таке враження, що починає здаватися. Хоча стоїть на своєму, але вже пом’якшав, захоплення закінчилося. Можливо, зрештою, й прийдете до порозуміння відносно запорозького архіву” [141, а. 130 зв]. Н. Полонська 16 листопада у відповідь на лист чоловіка від 14 листопада зазначила, що листи М. Слабченка її бентежать настільки, що вона вирішила взагалі відмовитись від участі у виданні, – бо “собі дорожче буде”, – з огляду на експансивну вдачу одесита [140, а. 137].

Переговори тривали весь наступний рік, в кінці якого стосунки нарешті потеплішали. 25 лютого 1929 р. одесит писав Д. Багалію, що 25 грудня 1928 р. йому довелося побувати в Києві на черговому “засіданні Археографічної комісії, де стояло питання про видання запорозького архіву. Зустрів мене академік Грушевський напрочуд добре. Побув я на засіданні, жодної хвилики на самоті з Михайлом Сергійовичем не був. На другий день (26.XII)... знов пішов на засідання Археографічної комісії, де на прохання Михайла Сергійовича зробив малюсіньку інформацію про мої зайняття запорозьким феодализмом” [61, № 46248]. Після доповіді, роздобрілий, Михайло Єлисейович здався і неохоче погодився з планом М. Грушевського, а 3 січня 1929 року повідомив про рішення і Д. І. Багалія: “Тиждень тому в мене була можливість побувати в Києві... й відвідати засідання Археографічної комісії, де стояло питання про видання запорозького архіву. Обороняв я свій старий план тематичного видання. На ньому й лишився. Але Микола Прокопович й Наталя Дмитрівна звернули мою увагу на те, що за хронологічний порядок й Ви, й вони, й не вороги – як всі для мене. Подумав ще трохи я та й згодивсь на видання запорозького архіву за хронологічним порядком” [61, № 46245].

Як нам здається, згода була не випадковою і не стільки психологічною поступкою, скільки тактичною. На протипагу Археографічної комісії ВУАН з літа 1928 року в Харкові розпочинає активні дії Археографічна комісія ЦАУ, співробітником якої в жовтні стає М. Слабченко. Отже, згодившись з проектом АК ВУАН, учений сподівався власний план втілити з АК ЦАУ. Її створено з метою підважити установу М. Грушевського, котра не підпорядковувалася ідеологічним відділам ЦК КП(б)У, не мала в складі комуністів, трималася твердого хронологічного принципу корпусних видань. АК ЦАУ організував Д. І. Багалій, покровитель і благодійник М. Слабченка, а очолив партійний історик, поборник схеми М. Грушевського, партвисуванець Михайло Абрамович Рубач (Рубанович). Її основні едиційні ідеї щодо корпусних видань ґрунтувалися на упорядкуванні тематичних збірників – з історії цехів, революційних організацій, комуністичної партії тощо. Тому М. Слабченка більше приваблювала АК ЦАУ з таких мотивів: перебувала у фаворі уряду; її засновник – Д. Багалій; її засада – марксизм, який сповідував і вчений; її курс – на хронологічні видання.

Про зацікавленість ЦАУ публікацією архіву Коша свідчить той факт, що вже 2 лютого 1929 року воно звернулося до Одеського архівного управління (ОАУ) з проханням повідомити, у якому стані документи тепер і чого серед них бракує [16, а. 51]. На цей запит управління 5 лютого сповістило, що у фонді 323 справи без опису [14, а. 97], але яких документів бракує і де вони перебувають – невідомо. З'ясувати справу доручено вченому архіваріусу О. Рябініну-Скляревському, котрий мав виявити відсутні документи і скласти опис архіву [16, а. 52]. 21 березня до ЦАУ вже надіслали першу частину праці О. Рябініна “Опис архіву Коша Запорозької Січі”, що надходила й далі частинами до середини липня 1929 р. [16, а. 85, 115, 135, 144, 192].

Паралельно з описом одеські археографи (в тому числі й М. Слабченко) ведуть пошуки розпорошених документів. Складається історична довідка про фондоутворення, з якої випливає, що його виявив А. Скальковський у 1835 році. 27 липня 1838 р. він подав князю М. С. Воронцову рапорт про січовий архів Січі, а в 1839 році в Катеринославі канцелярист повітового суду Спичак за дорученням повітового судді Куценка виділив документи в архівний фонд і послав до Одеси М. Воронцову. У 1841 році Куценко надіслав додатково ще 21 справу. Згодом представник військового відомства Россвет відібрав документи про російсько-турецькі війни і скерував їх до Санкт-Петербурга. З ними пішли й матеріали про Чорноморське та Задунайське козацтво, про стан Вознесенського намісництва. В 1842 році одеське “Товариство історії і старожитностей” вилучило з архіву 93 справи у власний фонд – “Зі-

брання історичних та систематичних свідчень про Новоросію”. Частину документів відправив до С-Петербурга також ад’юнкт Рішельєвського ліцею Мурзакевич [14, а. 96–96 зв.]. Решту документів забрав на зберігання А. Скальковський. За два місяці до його смерті, в 1898 році, архіваріус Міллер прийняв документи до архіву градоначальника. Син А. Скальковського передав Російській академії наук (членом-кореспондентом якої був його батько) листування історика, а разом з ним і листи січових старшин Лазаря Глоби та Петра Калнишевського, які, на його думку, юридично не належали архіву Коша [16, а. 114, 136].

У січні 1929 року документи, що забрало “Товариство старожитностей”, виявили в Одеському історико-археологічному музеї, і місцеве архівне управління попросило повернути їх до архіву Коша [16, а. 43]. У лютому 1929 року в Одесу надійшли повідомлення з Херсону від місцевого історика Г. Моргуна, що в Зінов’євську (Єлисаветграді) виявлено в підвалі повітової земської лікарні бездоглядні документи решток січового архіву, які залишалися ще з кінця XVIII ст. і перебували в повітській земській управі. Про них навіть згадувалося в монографії А. Шмідта “Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния” (М., 1863. – Т. II. – С. 617). Тепер же паперами почали розпалювати печі [16, а. 53]. Наразі нам не відомо, чим скінчилися пошуки означених документів, до яких вдалося ЦАУ [16, а. 55].

Тим часом улітку в Харкові архівне управління розглянуло пропозиції М. Слабченка і вирішило видавати архів Коша по два томи на рік. 12 липня 1929 року за підписами завідуючого ЦАУ М.А. Рубача та його заступника, заввідділу архівознавства Рувима Шпунта до Одеси надійшло повідомлення, що рада ЦАУ затвердила подання історика видати січові матеріали й включила проект до видавничих планів управління. Тип видання – тематичний чи хронологічний – мала обговорити створена Археографічна комісія у складі Д. Багалія, В. Барвінського, В. Веретенникова, М. Горбаня, М. Рубача, Р. Шпунта, М. Слабченка і Ю. Іванова. Ученому рекомендувалося відразу ж розпочинати працю, щоб не гаяти часу, для чого ЦАУ надіслало на передрук документів 300 крб. У Харкові вважали, що друкування на машинці є першою стадією в роботі і не залежить від принципу видання. Управління висловило надію, що під безпосереднім керівництвом академіка ця грандіозна праця буде здійснена [16, а. 189, 190].

26 липня обіжником ЦАУ дало доручення дослідникові вивчити й прорецензувати “Опис архіву Січі”, який склав і надіслав до Харкова О. Рябінін-Скляревський [16, а. 195]. 4 вересня управління вже одержало “Опис”, виправлений згідно із зауваженнями М. Слабченка і М. Горбаня [16, а. 209].

У вересні 1929 р. Михайло Єлисейович подає на розгляд АК ЦАУ тематичний план видання козацьких документів. Комісія погодила-ся прийняти проект і запросила вченого на засідання 17–18 жовтня. Щоправда, з об'єктивних причин він на нього не з'явився, про що 29 жовтня сповістив Д. Багалія [61, № 46250]. 23 жовтня вчений подає до ОАУ доповідну записку, в якій пропонує на певний час припинити видачу дослідникам матеріалів фонду Коша, доки вони не будуть передруковані, а також заборонити будь-які публікації цих документів. Лише архівно оброблені та підготовлені до друку справи можуть надходити для праці всім, кому дано дозвіл [16, а. 290–291]. Того ж дня в листі до Д. І. Яворницького — історика, заслуженого саме в дослідженні Запорожжя — Михайло Єлисейович з радістю повідомляє, що нарешті справу зрушено з місця і видання, яке є продовженням документальних публікацій Дмитра Івановича, готується до друку: “В царині історії Запорожжя я продовжую Вашу працю, беручи її в розрізах, що Ви їх тільки торкались. Продовжую далі і по видавничій лінії, бо дійшли того, що весь січковий архів буде надруковано. Це й гордоці мої ну, і коли на те пішло, право бути Вашим духовним чадом чи учеником. Знаю я Ваші (думаю, всі) роботи ще від часів мого студентства. Вони мені дуже допомогли й допомагають. Тому користуюсь нагодою подякувати Вас не тільки за люб'язність, але й за науку” [50, Кн. 84012/ Арх. 19637].

29 жовтня на доповідну записку М. Слабченка до ОАУ відповів О. Рябінін, котрий пропонував не припиняти дослідницької роботи вчених в архіві, а вести її паралельно з археографічними планами академіка [16, а. 288]. Керівники Одеського архівного управління розгубилися і звернулися за вказівками до ЦАУ [16, а. 289]. 13 листопада М. Рубач, розглянувши доповідну історика і пропозиції архіваріуса, дав чітке розпорядження — заборонити без дозволу ЦАУ будь-кому видавати матеріали фонду Коша Нової Січі [16, а. 284]. Але одеське керівництво не зовсім точно виконало розпорядження начальства, що викликало 16 листопада нову доповідну М. Слабченка, тепер уже просто в Харків [16, а. 287–287 зв.], та пояснювальні (16 і 19 листопада) з боку О. Рябініна [16, а. 283, 285–285 зв.]. Власне, йшлося про недопущення публікації документів Саулом Боровим, який, опрацьовуючи тему “Єврейська торгівля на Запорожжі”, переписав і підготував до дру-

О. Рябінін-Скляревський

ку кілька справ, публікація яких суперечила ексклюзивності проекту М. Слабченка [16, а. 284, 285, 289].

Тим часом восени 1929 року наспіли суспільно-політичні зміни, які перевернули не лише справу видання кошового архіву, але й життя М. Слабченка та інших учених-ентузіастів. У листопаді розпочалася реорганізація ВУАН, у якій активну участь узяв й історик права. У грудні він, уже як академік, увійшов до складу АК ВУАН, котру ухвалою першого відділу 4 січня 1930 р. відокремили від кафедри М. Грушевського в окрему академічну установу і підпорядкували президії відділу [466]. Одночасно Михайло Єлисейович залишається і членом харківської АК ЦАУ, куди подав проект видання січового фонду і де під нього створено Комісію у справі видання архіву Коша Січі.

АК ВУАН, де і далі головував М. Грушевський, дає в грудні 1929 р. доручення Н. Полонській теж розробити проект і скласти кошторис видання запорозького архіву. Тобто археографи намагаються врятувати і продовжити проект М. Грушевського. Тому харківська комісія активізує і прискорює працю. Зберігся протокол її засідання 7 січня 1930 року, останнього, на якому був присутній академік М. Слабченко. Він повідомив, що під диктовку його учня М. Бачинського і його самого, друкарки вже надрукували 800 сторінок машинописного тексту, матеріальні умови праці задовільні, то ж у 1930 році можна здати до друку після відповідної ухвали ЦАУ 2 томи. Коли обговорювали тип видання, академік відстояв тематичний принцип. Його підтримали М. Горбань, Д. Багалій, Р. Шпунт і М. Рубач. Ухвалили видання у 8 томах за тематичним принципом по 20 аркушів у томі, використовуючи не лише одеські матеріали, але й ті, що розміщені в інших архівах. За поданням М. Слабченка прийняли і тематичний розподіл по томах: 1) торгівля; 2) добувальні промисли; 3) рільництво й організація вольного господарства; 4) колонізація, боротьба за територію; 5) фінанси; 6) гайдамацькі рухи; 7) політична історія Запорожжя; 8) предметний покажчик до всіх томів. Вирішили у п'ятий том ввести матеріали з оподаткування населення і в першу чергу підготувати і видати 1 і 5 томи [17, а. 1–3]. Було прийнято і проект археографічних правил видання.

Як видно з документа, справа нібито налагоджувалася, але невдовзі, 20 січня, М. Слабченко потерпів катастрофу – його заарештувало ГПУ. Без нього його проект був приречений на загибель. Прагнучи врятувати добру справу, 8 травня 1930 року обидві археографічні комісії (ЦАУ і ВУАН) об'єднують зусилля і намагаються готувати документи за прийнятим 7 січня планом. До об'єднаної комісії ввійшли В. Романовський, М. Василенко, Д. Багалій, В. Барвінський, О. Баранович, Л. Окиншевич, Н. Полонська, О. Оглоблін, В. Данилевич, О. Камишан,

П. Курінний, М. Ткаченко. Проте навіть таким авторитетним ученим не вдалося щось зробити в умовах тотального розвалу і терору. В червні 1931 року АК ВУАН в черговий раз реорганізували, а після II Всеукраїнського з'їзду архівних робітників (29.XI – 4.XII.1931 р.) ще більше “посилилася боротьба з архаїчними напрямками старої археографії”. Їй уже було не до козаків з їхнім архівом – провідним напрямком стала підготовка документів до 15-річчя Жовтня та матеріалів Дніпрельстану [465, с. 195]. Того ж, 1931 року, кошовий архів перевезли з Одеси до Харкова.

Харківська група археографів 4 серпня 1930 року провела в Одесі (уже без засудженого у справі СБУ Слабченка) оперативне засідання, на якому обговорили видання опису архіву Запорозької Січі та власне документів фонду. На доповідь М. Горбаня і Р. Шпунта ухвалили видати опис із назвами справ, які давали О. Рябінін і М. Слабченко, а назви, дані А. Скальковським, подати в дужках. Що ж до документів, то вирішили скоротити проект до 5 томів, за тематичним принципом, як і пропонував М. Слабченко, головним редактором призначити В. Романовського, а технічним керівником в Одесі – О. Рябініна-Скляревського [17, а. 21–22]. У 1931 році нарешті виходить опис матеріалів Січі, упорядкований О. Рябініним [241].

1932 року, коли основні ідеологи видання перебували далеко – М. Слабченко в Ярославлі, а М. Грушевський у Москві, – ЦАУ знову повернулося до питання про видання січового архіву. Ініціатором виступила Н. Полонська, яка очолила при АК ЦАУ нову спеціальну групу в складі Т. Скубицького, В. Білого, М. Ткаченка, В. Герасименка, О. Оглобліна, К. Гуслистого, М. Тищенка. Науковці повернулися до початкового тематичного плану М. Слабченка, і так же, як він пропонував у 1927 році, вони погодилися, що це буде видання з 6 томів [92, № 30788], яке відкриє книга джерел про початковий етап історії козацтва, а саме: нотатки чужинців, королівські привілеї, гетьманські універсали тощо [92, № 30785]. При цьому не забували поляяти ініціатора видання. 5 лютого 1933 року на засіданні АК ЦАУ В. Білий сказав, що “починаючи від А. Скальковського й кінчаючи завзятим ворогом диктатури пролетаріату фашистом М. Слабченком, історики і популяризатори з поміщицько-буржуазного і фашистського табору вкрай зфальшували історію Запорожжя, овіяли його густим туманом націоналістично-романтичних уявлень”, що “після Жовтневої революції була спроба з боку фашиста Слабченка змонополізувати документи січового архіву” [92, № 30785, а. 2]. І хоча прикладка “фашист” сьогодні звучить мов каламбур, – на це немає ради! Що поробиш, епоха була така...

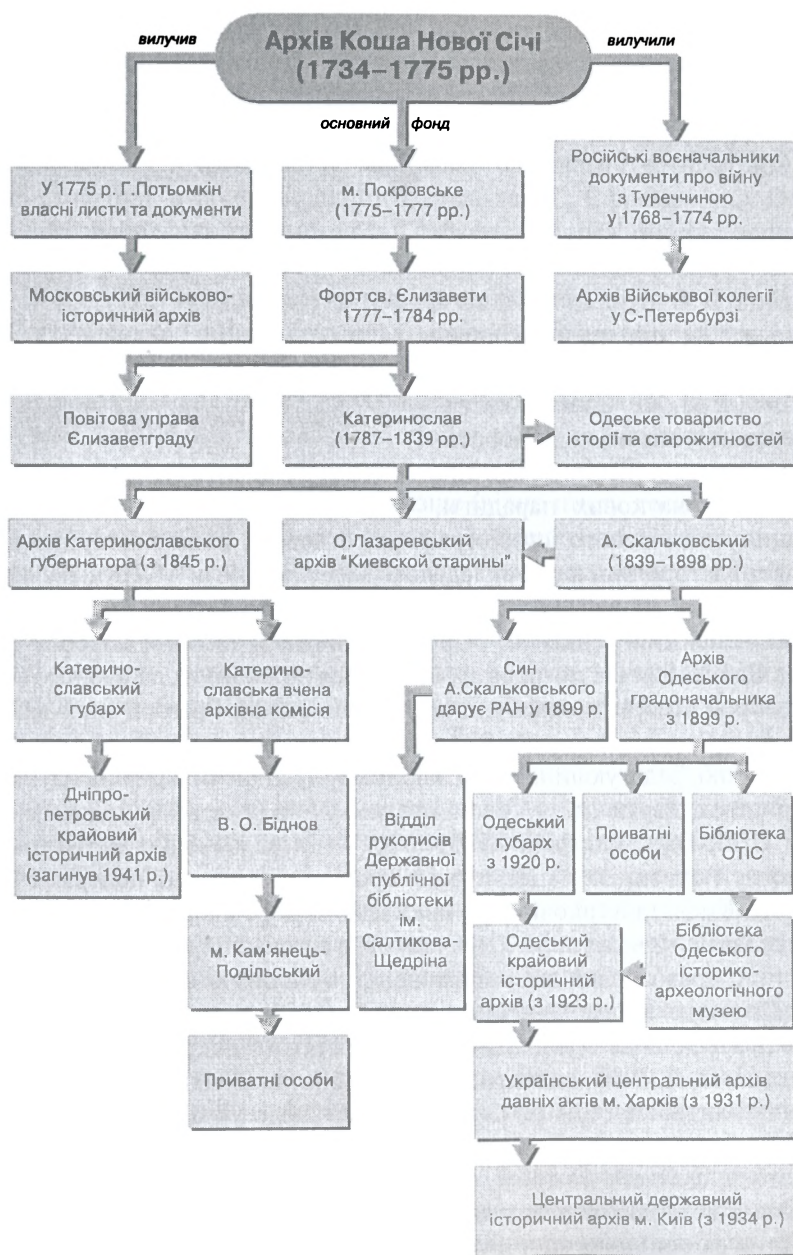
Протягом 1932–1933 рр. Н. Полонська прагне-таки втілити в життя проект видання козацького фонду. Разом з М. Тищенком на основі

даних А. Синявського, М. Слабченка, одеських архівістів та власних пошуків вона подає історичну довідку про матеріали архіву та їхнє місцезнаходження, проводить низку засідань київської археографічної бригади [92, № 10564–10566, 10576, 10586]. Проте такі дії, напевно, не подобаються в Харкові, що призводить у квітні 1933 р. до конфлікту [79, № 10588]. Силowymi рішеннями ЦАУ бере справу в свої руки і забирає з Одеси матеріали, підготовлені М. Слабченком і Р. Шпунтом [79, № 10590, 10594]. Але наблизити публікацію проекту воно не спромоглося. Востаннє Н. Полонська, яку в 1927 році захопив ідеєю М. Слабченка, спробувала втілити в життя його план у 1937 році. Вона запропонувала видати архів за компромісним, комбінованим принципом: том буде хронологічний, а за змістом документи розташовані тематично. Ми гадаємо, що цей проект ще більше заплутав би та ускладнив видання [92, № 30783, а. 1–3]. Щоправда, сподіватися у 1937 році на реалізацію якогось видавничого плану із козацької тематики було і наївно, і небезпечно.

Відтак, проаналізувавши десятирічну епопею спроб видати архів Коша у 1920–1930-ті роки, можемо констатувати, що ідея проекту належала М. Слабченку, нею він захопив певне коло вчених, зокрема С. Єфремова та Н. Полонську. Опозицію істориків вчинив М. Грушевський, який сподівався цим виданням реалізувати власні творчі плани, але боротьба між М. Слабченком і М. Грушевським за випуск архіву лише зашкодила справі, власне, зірвала її, активізація ж роботи в кінці 1929 – на початку 1930 року була вже запізнілою, бо змінилася суспільно-політична ситуація. Подальші дії учених щодо проекту в 1930-ті роки чинилися лише за інерцією і не увінчалися успіхом. Принагідно зазначимо, що спроби видати архів Нової Січі робилися на зламі 1960–1970-х та 1980–1990-х років. Лише на початку XXI століття проект став втілюватися в життя, завдяки зусиллям Інституту української археографії НАН України та Державного комітету архівів України.

Таким чином, на підставі розглянутих фактів доходимо висновку, що М. Є. Слабченко зробив поважний внесок у архівознавство та археографію. Він узяв безпосередню участь в організації архівної справи як заступник завідувача одеського губарху, як член радянсько-польської комісії з виконання Ризької угоди, як постійний учасник комісії і нарад при губернському архівному управлінні та крайовому історичному архіві. М. Слабченко спричинився до вивчення та популяризації архівних фондів Одеси, Києва, Харкова, Чернігова, як учений і організатор науки робив багато для виявлення, збирання, вивчення й оприлюднення історико-правових джерел. Визначні заслуги має вчений

Рух архіву Нової Січі

в евристичній і едиційній археографії, особливо в розробці проектів видання корпусу документів з історії держави і права України та архіву Коша Нової Запорозької Січі. На жаль, через тоталітарний режим, який знищив самого вченого, більшість його намірів не реалізовано, і вони залишилися лише планами, які чекають втілення в життя сучасними ентузіастами-дослідниками.

Як справжнього вченого за покликанням, М. Є. Слабченка зантажовано у вир наукової боротьби, у зіткнення різних ідеологій, концепцій, наукових парадигм,

у гущину тогочасного історіографічного потоку, коли в історико-правовій та в історичній науці склалися та діяли школи М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського, М. Василенка. Зрозуміло, що представники різних напрямків і шкіл по-різному оцінювали творчий доробок Михайла Єлисейовича і по-різному ставилися до нього як до вченого та до його спроб створити власну школу україністики. Розгорнувши велику наукову працю на початку 1920-х років, випускаючи одну велику книгу за іншою, редагуючи наукові збірники, працюючи в різних наукових товариствах, керуючи науковою працею учнів (у семінарі підвищеного типу, ОНТ, Одеській філії ХНДКІУК), – М. Слабченко дістав взамін водночас і опозицію, і підтримку в провідних наукових центрах УСРР – Одесі, Києві та Харкові. Тому вважаємо за доречне розглянути питання: яке місце відводили М. Слабченкові в тогочасній науці відомі вчені-історики, правознавці, літературознавці та економісти.

Питання взаємовідносин поміж українських науковців 1920-х років дуже складне і делікатне, немає достатньо документів для їхнього висвітлення. Втім, вивчати його потрібно, щоб віднайти причини та механізм хитросплетінь політики Москви щодо українства, які врешті привели і до фізичного винищення учасників цих баталій, і до організаційного та ідейного розгрому української науки та культури. Вивчення проблеми дозволяє констатувати, що розбрат і непорозуміння між українцями завжди використовувалися і будуть використовуватись їхніми

*3.4. В академічних колах
України: непрості стосунки
з науковим олімпом*

ворогами для компрометування не лише їх самих, але й української національної ідеї в цілому.

На жаль, академіки 1920-х власними діями сприяли цьому. І як не дивно, але вогонь непорозуміння між науковцями того часу, до якого так щедро доливав олії й М. Слабченко, став однією з причин його подальших страждань і скорбної кончини. Джерельним матеріалом до розкриття питання слугують листи М. Слабченка до Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Могилянського, М. Василенка, С. Єфремова, О. Оглобліна, Д. Кравцова, А. Кримського, з якими він підтримував добрі стосунки, а також щоденникові записи С. Єфремова, О. Оглобліна, М. Василенка та самого М. Слабченка. Наразі інших джерел не маємо, у яких би так довірчо мовилося про взаємини вчених.

У січні 1927 року в листі до тоді ще співника і друга О. Оглобліна, М. Слабченко так оцінив ситуацію навколо себе серед провідних науковців Харкова і Києва, з якими він мав особисті та ділові контакти: 1. “Єфремов до мене ставиться тільки ввічливо, можливо, подобається йому моя енергія, але чудово знає, що ми з ним не попутники, розпитатись за мене не стане, зближуватись не буде. 2. Кримський більш симпатизує, бо по натурі своїй я ближше (вірші пишу, досить сміливий й т. і.), він може гнути за мене й сильно. 3. Василенко до мене ставиться вороже: нуда, я оригінал, остряк, але такий вже не вихований, так кидаю авторитети, що ніби в науці хочу позбутися панянства, яко-го вона, та наука, ніколи й не мала. 4. Полонська мене ненавидить. 5. Грушевський Олександр просто з’їдає. 6. Грушевський Михайло не виносить моєї незалежності, лякається буйства, підозрює в величезному чистоплюйстві, добачає в мені... Грушевського Михайла. 7. Гермайзе — просто наукова проститутка. 8. Клименко — холуй. Усі останні значення не мають, а всі перші зібрані до купи рахуються зі мною, але хтять зламати. В Харкові тільки один чоловік на моєму боці — Барвінський. Дмитро Іванович [Багалій], зовсім ясно для мене, теж не терпить; з мотивів зна яких вороже ставиться й Микола Прокопович [Василенко]. Але він ще не певен і в іншому, що в один чудовий день я не піду на всіх старих походом. Яворський — Ви знаєте.

Значить помочі не чекай. А тому я й вожусь з науковим товариством та своїми учениками. Тому сиджу над “Записками” й не справив собі наукових ступенів, за що жінка гризе мене. Тому й розбираюсь легше в так названій науковій ситуації (ситуації в тих панів більше, як науковості). Що в мене на кредиті: симпатії трьох чоловік — Вас, Кримського й Барвінського + молодняк. З сказаного не слугує що я буду й хочу воювати. Навпаки, зі всіма новими людьми хочу добрих відносин, й горілку питиму, і в виданнях інших друкуватимусь. Вони

— особа старая, я теж особа старая. А до того я певний в нашій перемозі, як певний в тому, що і заходящі світила — світила. Я шаную їх як світила, але поклоняюсь свободній, прекрасній, революційній думці. Може вона ще мало одціплена, але вона молода, а не відцвівша троянда” [137, а. 168–170].

У цьому ж листі М. Слабченко називає й основні центри, які конфронтують з його науково-організаційними та історіографічними новаціями: харківська Сцїлла, київська Харибда та одеська Горгона: “Розпочинається навала проти мене. І з боку тих самих кіл. Є в мене відомості про те, що затівається проти мене в Києві й Харкові. Прислано благословеніє і на наступ в Одесі. Попробують мене розчавити. Може, й справді роздавлять?” [137, а. 168–170]. Відтак, дозволивши таку довгу цитату з оцінок самого нашого героя, розглянемо, якою, і чи такою насправді, була ситуація, що так драматизується в епістолярії вченого.

Одеську опозицію діяльності М. Слабченка очолював історик літератури, автор праць про І. Франка і Лесю Українку [367, 368], галичанин з походження, професор Одеського ІНО Андрій Музичка. До неї входили також професори Б. Варнеке, Готліб-Готалов, Волков, Дложевський, Т. Внуков і Я. М. Меєрзон, котрих учений у листах і щоденнику називає “шпаною”. Вони пильно стежили за кожним кроком історика і шкодили, де могли: не фінансували його установи і відрядження, зволікали з друком праць і збірників, які він редагував, виключали з вузів як “чужий радянській науці елемент” учнів М. Слабченка, гальмували присудження докторату й обрання до Академії, розпускали чутки про юдофобію вченого, що ОНТ, кероване ним, чорносотенна організація.

“Вчора відбулося зачинене засідання ком’ячейки, на якому якийсь дурник виступив з обвинуваченням мене в шовінізмі, — пише історик у щоденнику 17 лютого 1927 року. — Які були ухвали — не знаю, але про питання мене оповістили секретно. Обвиняли, крім мене, ще Музичку і підкреслювали шовінізм Волкова. Якесь нісенітниця. Кому вона потрібна?” А 16 березня додає: “Якесь дрян’ розпускає чутки, ніби Наукове товариство юдо-й-русофобська організація — все се може розродитись ударом, від якого можу й не піднятись. Припускаю, що я багато де в чому провинивсь, але ж саме діло, нова школа з історії України й молода наука — чим вони провинились?” [54].

Ученого турбувала українофобія більшості професури та всіх комуністів ІНО, він виступав проти політичних репресій та ідеологічних чисток серед студентів і викладачів, відверто говорив про переслідування УАПЦ, критикував одеських „помпадурів” та „нотаблів”, люм-

пенізацію та примітивізацію науки. За це керівництво ІНО не дозволило йому відкрити науково-дослідну кафедру єврейської культури, забезпечити її кадрами з семінару підвищеного типу, більшість слухачів якого були євреї [54, а. 118]. Ректорат не підтримав його ідеї провести низку благодійних заходів (концертів, лекцій) для збору коштів на допомогу львівському НТШ [45, а. 66]. Йому відверто говорили, що “сопоставляя все означенные факты, мы получаем, так сказать, комплекс, свидетельствующий, что вы не с нами” і що на його місце потрібен хтось інший, навіть називалися кандидатури [61, № 46248]. У такій гнітючій атмосфері працювати ставало нестерпно: “Тяжко від того, що не ймуть віри, що присікаються до всього, що вимагається угодовчества. А я не вмю брехати, хоч лопни”, – скаржився правознавець Д. І. Багалію [61, № 46248].

Непорозуміння, інтриги, несправедливі образи викликали у Михайла Єлисейовича огиду, а часом і глибокий відчай, так що хотілося все облишити, кинути, заглибитися в собі, усамітнитися від академічного світу. Ось один з таких життєвих моментів: “Я був на фронті всю війну, працював багато в підпіллю, але ніде, серед самих великих небезпек, не почував себе так тяжко, як в “ученой среде”, в оточенню вчених-філістерів” [99]. 18 січня історик занотовує до щоденника: “Переказують мені, що Шумського вже немає на посаді Нарком’осу, й наркомом призначено Ряппо. Якщо се так, підніметься і Внуків й Дложевський з Волковим. Се значить далі, що завідувать Головнаукою буде Яворський й значить, Музичка дуже усилиться. От фронт переді мною ловкий буде: Ряппо + Грушевський з Василенком + Яворський з Музичкою + Дложевський з Волковим. Злопають на всі 100 %” [54].

Про А. Музичку, який особливо відзначився у шельмуванні С. Єфремова у 1928 році, М. Слабченко написав останньому, і той записує у щоденник 26 грудня 1928 року: “Заходив М. Слабченко, розповідав про одеські новини. З анафематствуванням в Одесі, як і в Катеринославі, не дуже повелось: люде якось одбилися, одмагаючись незнанням справи тощо. В Одесі ініціатором на анафематствування був теж “брат писатель” А. Музичка, хоча ще влітку прислав мені книжечку з шанобливим написом. Хотів був оддарувати йому Мирним, – ну та нехай вибачає тепер. Не можу ж я розписатися, що шаную цього кар’єриста” [311, с. 714]. Судячи з документів, Андрій Васильович не залишався в боргу: “Довідався, – пише М. Слабченко, – що коли в Одесі був Яворський, то Музичка переказував йому, що я виступаю проти Яворського й сильно підриваю його авторитет. Сей же monsenior рішуче заявив, що зі мною він не працюватиме в дослідчій кафедрі, хоч Яворський й радив йому замиритись” [54].

Нейтральну позицію в конфлікті М. Слабченка зі “шпаною” займали професори Є. О. Загоровський, К. П. Добролюбський, О. Л. Вайнштейн, Ф. О. Петрунь, Д. К. Третяков (уповноважений Укрнауки з керівництва науково-дослідними кафедрами в Одесі). Доброзичливе ставлення і підтримку М. Слабченка знаходив у професорів М. Гордієвського (свого давнього, ще університетського приятеля), В. Герасименка та К. Копержинського. Зокрема, відомо, що Володимир Герасименко після візиту до Києва повідомляв товариша, як ставляться до нього тамтешні вчені: “Єфремов, Филипович, Гаєвський, Ясинський й ще хтось передавали свої привітання. “Записками” нашими дуже цікавляться й обурюються політикою шпани, що все напускається на мене. Зеров просто сказав: “с. с...”. Але при цім мимохить якось вискочило з уст Володимира Яковича, що ставиться до мене Єфремов все-таки стримано”, – пише в щоденнику М. Слабченко [54].

Кость Копержинський, який з 1924 року співробітничав з Науково-дослідною кафедрою М. Грушевського, а від 1928 року офіційно почав працювати в ній, теж симпатизував діям М. Слабченка і не забував попереджати про готовані інтриги: “Кость Олександрович переказував мені, ніби Волків має зробити якусь пропозицію й що десь в половині біжучого місяця має приїхати до Одеси Яворський. “Шпана” чомусь радіє, чогось жде. Хай собі. Знаю, що нам треба, ще ой як багато працювати й працюю завоювати собі положення! Завоюємо, чого б там не стояло...” [54].

Для вирішення одеських наукових та організаційних проблем М. Слабченко змушений був звертатися у столичний тоді Харків до різних партійних керівників наукою: О. Шумського (нарком освіти до січня 1927 року), А. Хвилі (завагітпропу ЦК КП(б)У), М. Рубача (директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У, який частенько “наїжджав” на твори М. Слабченка), А. Річицького (голова Держвидаву України, член ВУЦВК та ЦК КП(б)У), М. Скрипника (з 1927 р. – нарком освіти УСРР).

Без партійної підтримки тоді не можна було обійтися. Тож Михайло Слабченко підтримував хоч і не тісні, але спорадичні контакти з Харківським науковим товариством, створеним істориками-марксистами. У середині 1920-х років історика права введено до редколегії журналу “Червоний шлях”, він став членом-кореспондентом Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ – створеного у грудні 1922 р.) – більшовицького наукового центру в Україні, який очолював М. Скрипник, а кафедрою історії України завідував Матвій Яворський. До складу цієї кафедри, заснованої в грудні 1923 р., входили як дійсні

члени М. О. Скрипник, В. Д. Коряк, М. І. Свідзінський, М. М. Попов, Г. О. Карпенко, М. А. Рубач, С. М. Покровський та наукові співробітники – Р. Р. Заклинський, З. Н. Гуревич, М. С. Волін та інші [339, вип. 5, с. 51–54]. За тематикою досліджень кафедра стала конкурентом науково-дослідної секції вченого в Одесі [339]. Слабченко пишався співпрацею з УІМЛ і його рупором “Прапором марксизму” (виходив з 1927 р. за редакцією М. Скрипника) і завжди підкреслював свій “марксизм”. І це була не лише данина часові, але й глибоке переконання, що він творить дійсно нову, революційну науку.

Мав учений, мабуть, і особисті контакти зі Скрипником, що засвідчує пасаж з листа до О. Оглобліна, у якому є порада звернутися за підтримкою саме до наркома: “Скрипник – людина високої духовної чистоти і не терпить фіглів-міглів. Справи не любить передавати комусь, а розбира їх сам. Тому не сумнює, що він стане рішучо на Ваш бік і підійде по-хазяйськи. Крім того, Скрипник більш за все цінує роботу, а не болтовою. А ряд Ваших учнів (майже всі партійні) – найкращий доказ Вашої праці” [137, а. 232 зв.]. За співпрацю ЦК КП (б)У у травні 1927 року ввів М. Слабченка (разом з М. Грушевським) до числа авторів “Большой советской энциклопедии” по Україні, що було знаком і виявом особливої довіри партії та уряду [155, с. 74], а в 1928 році його включили до числа делегатів VI Міжнародного конгресу істориків в Осло (разом з М. Грушевським, М. Яворським та В. Юринцем).

Проте як ученому серед номенклатури Харкова М. Слабченко довелося найбільше контактувати з опозиційним до нього Матвієм Яворським, а також зі своїм благодійником Дмитром Багалієм. З М. І. Яворським (котрий до березня 1927 року керував Укрнаукою) М. Є. Слабченко зіткнувся з приводу історіософії. Обидва вважали себе марксистами і обидва хотіли бути лідерами істориків-марксистів. Але, на відміну від політичного марксизму-ленінізму, впроваджувано-го в науку Матвієм Івановичем, М. Слабченко під марксизмом розумів лише новий (революційний, за його словами) соціологічний метод К. Маркса в дослідженні історії та у філософському її осмисленні. Не більше. А вся решта – опора на традиційну українську історіографію. Це добре видно під час читання творів М. Слабченка. Матвій Яворський став автором таких праць, як “Україна в епоху капіталізму”, “Нарис історії України” (т. 1–2), “Нарис українсько-руської історії”, “Історія боротьби класів на Україні”, “Нарис історії революції на Україні” та “Революція на Вкраїні в її головніших етапах”

Михайло Єлисейович мав багато спільного з Яворським не лише в історіософії, але й у біографії (майже однолітки, випускники-юрис-

М. Яворський

ти університету, воювали на фронтах Першої світової, очолювали кафедри історії України тощо) [334; 442]. Запальний Михайло Єлисейович у 1922–25 рр. зневажав марксистські вибрики М. Яворського, не схвалював його праці, ставився зверхньо і вороже до нього як керівника і адміністратора (у 1924–1929 рр. – заступник голови Укрголовнауки). Він писав до Д. Багалія, що Матвій Іванович не знає історії України, не вміє аналізувати факти минулого, спотворює його вигадками, подає штучну схему історичного процесу: “Одержав Вашу пропозицію дати відзив про “Нарис історії України” М. І. Яворського. Правду

говорячи, мені давно хотілось написати про сю книжку. Тому відзив дам, як можете догадуватись, різко негативний... Візьміть тільки фантазії Яворського про бродників, берладників, татарських людей. А благолупства його про галицьке королівство, котрого М[атвій] І[ванович] абсолютно не зрозумів. А всі виверти з “Руською Правдою”, котрої Яворський не знає й не вміє інтерпретувати. І стільки таких точок!”

І згодом: “Посилаю Вам відзив на книжку Яворського. Не міг я утриматись, щоб не шльопнуть розв’язного автора. Мені нестримно захотілось схопити його за бабусину спідницю і висікти панича. Не стримавсь, вибачте!” [61]. Своїми рецензіями М. Слабченко зірвав преміювання першого тому “Нарисів історії України” Матвія Івановича.

М. І. Яворський, як начальник над наукою (керівник відділів Наркомату освіти), відповідав аналогічно і шкодив М. Слабченку, де міг: затримував затвердження докторату, гальмував друк “Нарисів історії України XIX століття”, змусив перейменувати їх на “Матеріали до історії...”, що означало пониження наукового статусу книги, висловлював негативну особисту опозицію під час розгляду інших питань тощо.

Щоб послабити вплив М. Яворського на нову революційну школу, М. Слабченко бере справу в свої руки і виступає ініціатором проведення з’їзду істориків-марксистів і об’єднання їх у наукове товариство. Крім опозиції М. Яворському, його монополії керівника, М. Слабченко хотів, щоб це товариство: а) об’єднало вчених і координувало працю істориків-марксистів у всеукраїнському масштабі, б) обстоювало їх інтереси (наукові, професійні) перед владою, в) поклато край втручанню московських істориків на чолі з М. Покровським в українську історич-

ну науку і г) створювало блок (фронт – за його словами) проти М. Грушевського та його учнів (грушев'янців). При цьому вчений виступив за незалежність товариства, проти перетворення його в українську філію московського “Общества историков-марксистов”.

Відтак розпочалася трирічна боротьба за ідею. Першим, до кого звернувся М. Слабченко, був Д. І. Багалій, лише він міг підтримати таку ініціативу (саме від нього) і допомагати реалізувати її (як адміністратор у столичних установах). На початку серпня 1926 року він пише йому листа, у якому деталізує план скликання професури десь 20 вересня, пропонує Д. Багалієві очолити з'їзд і називає учасників: “З Харкова: Ви, Барвінський, Яворський, Равич-Черкаський, Річицький; з Києва – Клименко, Оглоблін, Гермайзе; з Полтави – Клепацький; з Ленінграду – Рибаків; з Ніжина – Петровський та Єршов; з Одеси – Вайнштейн та я. До Президії – головою Ви, товаришем Яворський, секретарем Клименко” [61].

Звернемо увагу, кого Слабченко називає істориками-марксистами: людей, яких пізніша радянська марксистсько-ленінська історіографія однозначно і цинічно охрестила буржуазно-націоналістичними істориками. Цей факт зайвий раз підтверджує нашу думку, що Михайло Єлисейович вважав себе і нову генерацію істориків марксистами не в політично-ідеологічному, а в історіософічному значенні.

15 серпня 1926 року він надсилає листа О. Оглобліну, де, серед іншого, просить посприяти у створенні товариства, прозондувати ситуацію серед учених, виявити кількість бажаючих: “В Києві ведеться особиста боротьба. Остання мене цікавить остільки, оскільки зачеплює сили іст[ориків]-марксистів і може ослаблювати їх. Мені було б боляче, коли б марксист-історики лишилися без позицій. Тому то я цілий час й настоюю, щоб згуртуватись їм в якесь наукове т[овариств]во чи що, мати своє обличчя” [137].

Розуміючи розподіл політичних і наукових сил, М. Слабченко пише листа і в Укрголовнауку, в якому пропонує головою товариства затвердити Д. Багалія, а заступником – М. Яворського, не випинаючи власної персоні. До керівництва він пропонував залучити Осипа Гермайзе – професора Київського ІНО та співробітника історичних установ М. Грушевського, чим думав зробити “пробоїну” в обороні серед “грушев'янців” Очевидно, справа просувалася дуже повільно, бо лише 4 серпня 1928 року завідуючий Укрнаукою Юрій Озерський повідомив М. Слабченка, що справу, нарешті, довели до вирішення і зібрані матеріали почали обробляти [117, спр. 1396, а. 5–6].

Але на московський з'їзд марксистських істориків у грудні 1928 року вчений не поїхав. Причину пояснив Д. Багалію так: “Я не по-

їхав на з'їзд істориків-марксистів до Москви. Не поїхав же я тому, що... в мене пропала охота, бо мене попередили, що в Москві має виступати проти Вас М. Грушевський, проти Гермайзе й мене професор Яворський. Мовчати на його виступ? Протестувати? Е, бо-з ним, хай собі. І так я до Москви не поїхав" [61]. А весною 1929 року, коли розгорілася ідеологічна дискусія серед істориків-марксистів, через її запал зірвано і український з'їзд влітку 1929 р.

У квітні 1929 року А. Музичка розкритикував М. Слабченка за те, що той виступив проти вироблення директиви для ради товариства істориків-марксистів, позаяк рада сама компетентна це зробити. А також за те, що той заперечував необхідність взяти за основу ухвали московського з'їзду, бо вони стосувалися всього Союзу, і невідомо в якому ключі пройде український з'їзд. Збори марксистських істориків в Одесі мали обговорити лише організаційні питання, а саме: з'ясувати установи, які братимуть участь у з'їзді, кількість делегатів, їх влаштування, відрядження, за чий кошти вони поїдуть – власні чи державні, вибрати теми доповідей. Решта все з'ясується уже в Харкові. А. Музичка звинуватив Слабченка і в тому, що той відмахується від ідеологічних питань. На що історик відповів, що подібні звинувачення – інсинуації і чепуха. Проте влітку з'їзд так і не відбувся, а восени справи повернулися так, що вже було не до об'єднання та з'їздів.

Працюючи над створенням товариства й ведучи боротьбу з київською опозицією (М. Грушевський), Михайло Слабченко змінює і власне ставлення до М. Яворського. Коли в 1927 році в Харкові в урядових колах остаточно визріла ідея ліквідації М. Грушевського і більшовицькі вожді, які тоді "Україну правили", використовуючи внутріакадемічні інтриги, взяли курс на погром і винищення його школи (як і всієї української інтелігенції), Д. Багалій умовив М. Слабченка до співпраці і союзу з М. Яворським, а той, у свою чергу, умовив це зробити О. Оглобліна.

На початку 1928 року М. Слабченко писав Олександрю Петровичу, що М. Яворський зміцнює своє становище в Харкові за рахунок провінції (Одеси і Києва), і це потрібно тактично використати: "Ми не повинні ухилитися від порозуміння з ним, але й спини нашої, щоб на ній усівся митар*, підставляти не можемо" [137, а. 236]. У січні 1929 року, коли М. Скрипник почав готувати погром Академії і набирати озброєних дипломами "бійців", М. Слабченко, разом з Д. Багалієм (голова), О. Оглобліним, В. Барвінським, О. Камишаном, М. Рубачем, Рохкіним, С. Семковським, Н. Мірзою-Авак'янц і Кустановичем увійшов

*Апостол Матвій був митником, тому М. Слабченко так часто називав Матвія Яворського

до комісії з надання М. Яворському звання доктора політичних наук *honoris causa* [18, а. 26; 116, спр. 8626, а. 1–60]. 26 січня 1929 р. заступник завідувача Укрнауки Клим Коник просив Т. Внукова обов'язково відрядити М. Слабченка на засідання комісії з присудження докторського наукового ступеня М. Яворському, що відбудеться 18 березня. Проте Михайло Єлисейович на засідання не поїхав [20, а. 26].

Але правознавець все ж змушений був написати вирішальну у цій справі оглядову рецензію на науковий доробок Матвія Івановича. “Я згоден, – відповів Михайло Єлисейович Д. І. Багалію, – вступити до комісії по даруванню т[оваришу] Яворському ступеня доктора. Ви праві: в Матвія Івановича є права на докторат. Готов я дати рецензію на 1-й том “Історії революційного руху на Україні” Тут можу бути найбільш спокійний за Яворського. Власне кажучи, 2-й том краще, але його рецензувати, на мою думку, більш припадає партійцеві, як ото Рубач. За древній період ні за що не дав би я доктора, за період козаччини просто не дав би. Навіщо ж мені робити неприємність Матвію Івановичу, забираючи для рецензії його безумовно невдалі речі?” [61]. Отже, сказані ще в 1926 році Слабченком слова стали пророчими: “Главковерхи Яворські теж без нас не обійдуться, бо ж вони родилися в революції й можуть скласти свої хрестоматії з наших, а не старих робіт” [137, а. 11].

М. Слабченко довго зволікає з відправкою позитивної рецензії, яку написав через силу, на захист докторату зовсім не поїхав, як і відмовився брати участь у московському Всесоюзному з'їзді істориків-марксистів, де мав виступати М. Яворський. Та в боротьбі з ще сильнішим і небезпечнішим конкурентом, яким для обох був М. Грушевський, вони все ж об'єдналися і досягли свого. Щоправда, не надовго і не на свою користь.

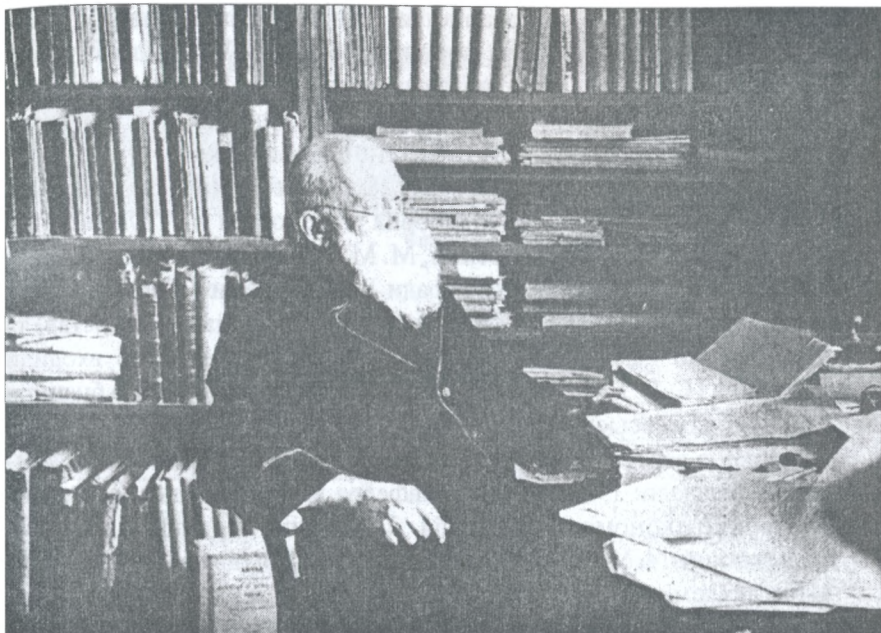
14 лютого 1929 року, написавши рецензію, вчений дає пояснення Д. Багалію, не приховуючи жалю з того, що так швидко, легко і безславно здався перед М. Яворським: “Згідно Вашого доручення я склав свій відзив для Яворського й визнав його достойним “звання” доктора. Мій відзив короткий. Робилося це з двох причин: 1) дефектів в праці Яворського так багато, що зачитання їх могло б справити для нього неприємне враження в Комісії, докторат получався б натягнутим; 2) мені здавалось важнішим виставити на передній план його схему й загальні міркування, що мають безперечне значіння, отож дефекти усовував я на дальні плани. Може повстати питання, чи не насилував я себе в оцінці. Бачте, мені дуже трудно було побороти в собі ті чуття, які викликаються вибриками Яворського – нагадаю московський з'їзд. Але все ж подавив в собі недобррозичливість і суворі вимоги. Не знаю,

чи дав би я Яворському доктора при усній його обороні? Скрутив би себе, а дав би, бо все ж Матвій Іванович де-що нового в нашу науку вніс. Не сумнось, що Матвій Іванович, озброєний від нині дипломом, постарається зробити мені якусь гомеричну капость. Але відмовити Вам, високоповажний Дмитро Івановичу, якому я дуже-дуже обов'язаний, я не міг і радітиму, коли мій відзив що до Яворського зробить Вам хоч маленьку приємність” [61].

Відтак факти говорять за себе, коментувати їх зайве. Разом з тим для правознавця погашено одне з двох ворожих вогнищ, між якими паленіла “нова школа” історії України – політичне – Яворський. Залишалось персональне – Грушевський.

На перший погляд, на відміну від М. Яворського, котрий був начальником над М. Слабченком і від нього багато залежало в науці і кар'єрі останнього, Михайло Грушевський для Михайла Єлисейовича практично нічого не вирішував. Він був далеко, в провінційному тоді Києві, і теж шукав підтримки в Харкові проти керівництва Академії, з яким невпинно конфліктував і боровся. У нього був інший напрямок і власна школа в дослідженнях, то ж до М. Слабченка, якого підтримував Д. Багалій, з яким не можна було не рахуватися, йому нібито й не було діла. Лише іноді відбувалися сутички на науковому полі у вигляді дискусій та рецензій. І все ж у 1920-ті роки протистояння між ученими, яке розпочалося ще зі згаданого вище конфлікту 1910 року, тривало. Воно ніколи й не припинялося, хоча з науковими працями один одного вони мусили рахуватися. Як приклад, у 1917 році М. Грушевський у статті “Переяславська угода 1654 року” покликається на праці М. Слабченка, як на вагомий науковий аргумент в політичній полеміці тих років [293]. А Михайло Єлисейович пильно стежить за діяльністю Центральної Ради та її голови і подає кілька критичних та аналітичних статей на них в одеських газетах “Українське слово” та “Вільне життя” [див. бібліографію праць вченого]. Але найбільш драматичний період стосунків припадає на 1920-ті роки, після повернення М. Грушевського з еміграції. Саме тоді, десь у кінці 1924 чи на початку 1925 року, вони і познайомилися особисто в Києві. Та задовнена образа, наукові амбіції двох провідних учених і політичне (партійне) протиборство (під час революції М. Грушевський був з есерами, а М. Слабченко з соціал-демократами) завадили налагодженню доброзичливих відносин, що зрештою відбилосся не лише на них обох, але й на всій українській історичній науці.

Радянське керівництво – Затонський, Левицький, Чубар, Скрипник – з листопада 1923 року заманювало М. Грушевського в УСРР, сподіваючись отримати від цього політичні дивіденди. Вони обіцяли

М. Грушевський у робочому кабінеті. 1929 р.

йому крісло президента ВУАН – так з 1921 року (після Ризького миру) стала називатися УАН, створена за гетьмана, а тому й нелюба М. Грушевському. В грудні 1923 року його обрали академіком, і він вирішив повернутися, маючи при цьому власні плани й розрахунки. 7 березня 1924 року М. Грушевський прибув до Києва. За кілька днів він очолив в Академії наук всі історичні установи і за п'ять років праці розбудував їх в репрезентативну, поважну наукову інституцію, з численними творчими зв'язками, зі значною і цінною науковою продукцією. Це була велика, поважна наукова школа європейського рівня, якій притаманні кращі традиції української й світової історичної думки та організаційних структур учених: автономія від влади, самоврядування, демократизм, патріотизм, гуманізм, орієнтація на національні потреби, конкуренція з іншими школами і напрямками.

Про розгортання академіком М. Грушевським науково-дослідницької організаційної праці в 1924–1929 рр. та про розбудову власної школи на сьогодні вже є достатня література [див. 268; 447; 399]. Проте хоча б оглядово, щоб показати з чим доводилося суперничати М. Слабченку, мусимо спинитися і на цьому питанні. В системі Академії наук М. С. Грушевський очолював Історичну секцію і Науково-дослідну кафедру історії України. Історична секція влилась до ВУАН у складі Українського наукового товариства в Києві у 1921 році. Саму

ж історичну секцію цього товариства створено з ініціативи М. Грушевського восени 1907 року за постановою зборів УНТ від 25 травня 1907 р. Учений вів її до свого виїзду за кордон у 1919 році і редагував друкований орган секції – журнал “Україна”, що став наступником “Киевской старины” (у 1914–1918 рр. вийшло 7 книжок).

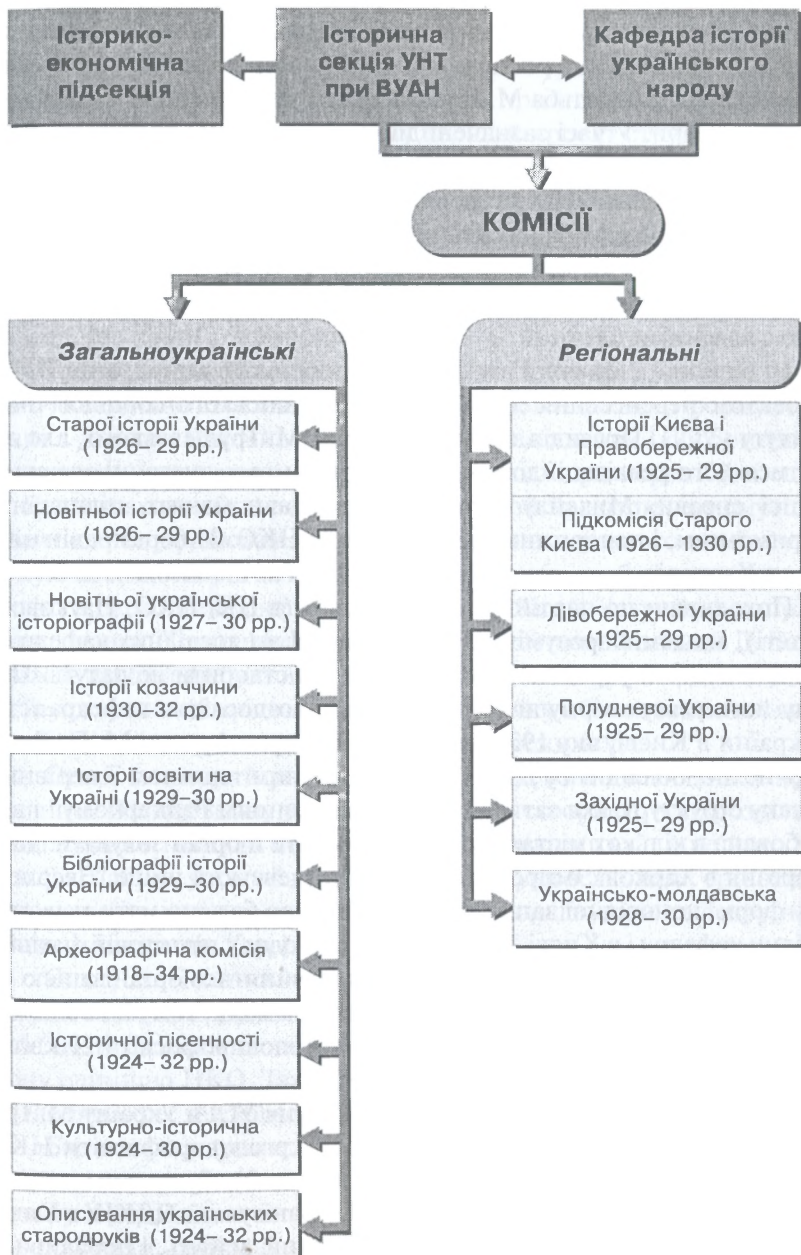
У 1928 році Історична секція мала 28 дійсних членів і 30 позаштатних співробітників, її очолювала виборна рада: голова М. Грушевський, члени – професор О. С. Грушевський, М. М. Ткаченко, І. І. Щітківський, Ф. Я. Савченко і кандидат у члени ради В. Д. Юркевич. Робочим органом було бюро секції – О. С. Грушевський, О. Ю. Гермайзе (секретар) та М. М. Ткаченко (заступник секретаря). У ревізійну комісію входили В. І. Щербина і С. В. Глушко [69]. Влітку 1927 року секція дістала будинок № 35 на Володимирській вулиці.

На кінець вересня 1929 року установи М. Грушевського в Історичній секції складали: 1. Академічна Кафедра історії українського народу. 2. Історико-економічна підсекція. 3. Історико-географічна комісія (О. Грушевський). 4. Українсько-молдавська комісія (діяла у 1928 р.) [66].

При академічній Кафедрі історії українського народу діяло 10 комісій: 1. Комісія історії Києва і Правобережної України; а) підкомісія історії старого Києва. 2. Комісія історії Лівобережної України. 3. Комісія районного дослідження Південної України. 4. Комісія районного дослідження Західної України. 5. Археографічна комісія. 6. Комісія для дослідження нової української історіографії. 7. Комісія новішої історії України. 8. Комісія історичної пісенності. 9. Комісія старої історії України. 10. Культурно-історична комісія [66]. Окрім того, на початку 1929 року створені Комісія історії освіти на Україні та Комісія бібліографії української історії. Їх затверджено президією і введено до кошторису, але у зв'язку з подальшими подіями (про них – нижче) в життя вони так і не ввійшли [66].

Очолювана М. Грушевським Науково-дослідна кафедра історії України (заснована в березні 1924 р.) діяла при Історичній секції ВУАН і складалася з двох відділів: I. Відділ історії України. II. Відділ примітивної культури і народної творчості (К. Грушевська) з кабінетом примітивної культури. Відділ історії України поділявся на три секції: 1) методології і соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе), мала підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін; 2) соціальної, економічної та політичної історії (О. Грушевський); 3) історико-культурна (М. Грушевський), мала дві підсекції: а) матеріальної культури (В. Данилевич) і б) духовної культури (М. Грушевський). До керівництва кафедри входили В. Щербина та П. Клименко, співробітниками були О. Баранович, М. Ткаченко, С. Шамрай та інші [66].

Історична секція М. Грушевського

Як бачимо, структурно, тематично та хронологічно історичні установи М. Грушевського в Києві охоплювали всю історію українського народу, різні її аспекти та всі без винятку регіони (вивчення історії Кубані входило до завдань Комісії історії Південної України).

Цікавою, якщо порівняти її з науково-організаційною працею М. Слабченка, є боротьба М. Грушевського за створення Науково-дослідної кафедри. У часі зазначені дії обох істориків проходили паралельно та мали не лише багато спільного, але й відмінного. До того ж обидва розуміли, що НДК стане основою їхньої школи. Тобто, повернувшись в Україну, М. Грушевський мав намір творити власні наукові інституції; ті, що існували за кордоном, перевести до Києва, а ті, що діють в Академії (як Кафедра історії українського народу), розвивати згідно з власними планами.

14 березня 1924 року він виступив на спільному зібранні ВУАН з проектом перенесення до її установ Українського соціологічного інституту (УСІ). Президія схвалила проект М. Грушевського, але добитися його реалізації доручила йому ж самому, дистанціювавшись від цієї справи. Михайлу Сергійовичу видали мандат, підписаний А. Кримським, і подорожню для поїздки до НКО. 31 березня він опинився в Харкові.

Походивши по партійних начальниках (в ЦК, НКО, Науковому комітеті), академік зрозумів, що ніякого УСІ чи дослідних кафедр історії загальної та української культури йому створити не дадуть. При цьому його увагу звернули на те, що науково-дослідна кафедра історії України в Києві, яку 1922 року доручали організувати М. П. Василенку, не діє, бо сидить у ДОПРі з десятирічним терміном її керівник. Ось таку структуру, яка затверджена “Положенням Раднаркому” і вже апробована в кількох містах, можна очоловати й організувати. Тому 31 березня в Харкові, імпровізуючи, М. Грушевський пише “Звернення” у формі доповідної записки, вказуючи, що бажано мати науково-дослідну кафедру і в Києві, яка заповнить вакуум у підготовці фахівців з історії, та називає “ряд осіб, які могли б зайнятись організацією сеї кафедри”. Це було нове рішення, прийняте на місці, тому й не йшлося про кафедру в листі вченого до голови Укрголовпрофосвіти 29 квітня 1924 року.

Того ж дня разом з проектом перенесення УСІ в Україну М. Грушевський подає “Звернення” на колегію Укрголовпрофосвіти НКО. Колегія проект відхиляє (чого академік уже чекав), а ухвалює постанову: доручити М. Грушевському очолити й організувати НДКІУ в Києві. 20 червня 1924 року в листі до Д. Багалія (який, мабуть, і порадив подати звернення) Михайло Сергійович ще більше прояснить ситуацію,

підкресливши: кафедру, “котру тоді, при Вашій ласкавій участі доручив мені науковий комітет” (*Виділено мною. – В. З.*).

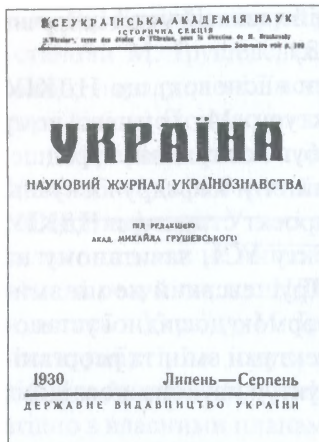
Наведені факти дають підстави зробити висновок, що НДКІУ, як соціалістичну науково-навчальну структуру, М. Грушевському “невимушено” нав’язали. З його боку це не був контрплан, а, радше, компроміс, поступка владі. Він вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою буде діяти його УСІ. Тому перший проект структури НДКІУ, поданий 11 квітня, цілком відповідав проекту УСІ, зачитаному на спільному зібранні Академії 14 березня. М. Грушевський не міг змиритися з нав’язаною йому організаційною формою дослідної установи й безкінечно дошкуляв начальникам проектами змін та реорганізацій. Його проекти дуже різнилися від структур науково-дослідних кафедр, що діяли в інших містах.

Та цю різницю бачимо не лише ми. Це бачило і високе начальство, яке пильно стежило за академіком і ретельно вело формуляр. Це бачив і Дмитро Багалій, “наш високий представник і оборонець”, як писали про нього кияни-прохачі. Він “зрізав при корені” всі спроби М. Грушевського обхитрити начальство, щоб, зрештою, самому не підставитися, бо працював заступником голови наукового комітету. Відшукуючи сміхотворні зачіпки, Д. Багалій волів, щоб рішення приймав не він, а партійний урядовець Л. М. Левицький, котрий не допустить несподіванок. Тому нічого дивного в сервілістичній позиції Д. Багалія немає – такою вже була його натура. Він не хотів відповідати за новації М. Грушевського і мріяв спокійно дожити віку з більшовиками, як жив спокійно без напруги при всіх попередніх режимах.

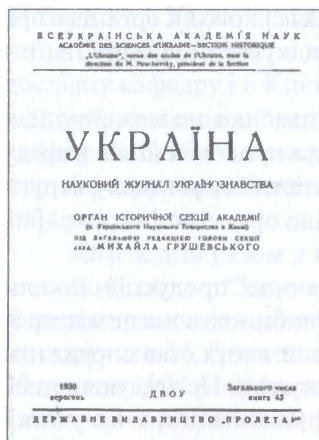
Отже, тактичний розрахунок М. Грушевського виявився неправильним. Під нав’язану установу він мусив створювати підрозділи, які б відповідали “планам соціалістичного будівництва”, а не його власним. Та, мабуть, у тому й геніальність М. Грушевського як організатора науки, що і в таких умовах він зумів підпорядкувати кафедру національним інтересам України.

Отже, Н. Полонська-Василенко і П. Клименко не помилялися, коли писали, що НДКІУ М. Грушевського була продовженням кафедри М. П. Василенка. Вони мали на увазі соціалістичну установу, структурну одиницю НКО. Так і було насправді. Але організаційно, кадрово, ідейно – це, звичайно, дві великі різниці.

Багатою і науково цінною була видавнича продукція школи М. Грушевського. За обсягом і дослідницькою глибиною вона не має прецеденту в українській історії, тому цей науковий вибух став справжнім відродженням, ренесансом української історіографії. Не згадуючи численні окремі дослідження та монографії М. Грушевського, його учнів і

співробітників, назвемо лише їхні серійні та тематичні видання. Перш за все, це журнал “Україна” (1924–1930, 36 томів), “Записки історично-філологічного відділу. Праці історичної секції” (5 книжок), “Збірники історико-філологічного відділу. Наукові збірники (за роки 1924–1929) – Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер Історичної секції ВУАН)” (14 томів), “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” (1926–1930, 8 книжок), “Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві” (1926–1930, 3 томи), “За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття” (Книги 1–6, 1927–1930), кілька тематичних збірників – “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”, “Чернігів і Північне Лівобережжя”, “Історико-географічний збірник” (т. 1–4, 1927–1930), “Український археографічний збірник” (3 томи), “Український архів” (4 книжки, 1929–1931), три “Ювілейні збірники на пошану академіка М.С. Грушевського”

Співробітниками М. Грушевського стали такі заслужені діячі української науки, як В. Щербина, Ф. Савченко, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Данилевич, Л. Добровольський, А. Синявський, П. Клименко, В. Ляскоронський. Зі Львова співпрацювали Ф. Колесса, І. Крип’якевич, М. Кордуба, М. Возняк, К. Студинський, із Праги – Д. Дорошенко, В. Дорошенко, В. Біднов, С. Наріжний та інші. Академік пов’язував майбутнє школи з учнями, аспірантами та співробітниками НДКІУ, які були його надією, – С. Глушком, С. Шамраєм, М. Ткаченком, К. Антиповичем, В. Юркевичем, К. Грушевською, О. Грушевською, Л. Окиншевичем, М. Карачківським та іншими.

Важко погодитися з окремими твердженнями в сучасній історіографії, що київська історична школа була тяглим продовженням львівської історичної школи, а особа їх фактичного засновника – М. Грушевського – об’єднує ці школи в одне ціле [469, с. 134]. Достоту, не можна ототожнити ці школи лише на тій підставі, що їх лідером був М. Грушевський. Primo.

Лідером М. Грушевський у Львові саме був: після конфлікту 1913 року там з'явилися інші провідники. *Sekundo*. У 20-х роках львівська школа продовжувала існувати. Як твердить Ярослав Дашкевич, остаточно її розгромили вже в 1940-х роках [296]. А те, що вона діяла в 1920–1930-х, – поза сумнівами. Хоч правда, львівські історики того періоду (С. Томашівський, І. Крип'якевич) вже більше тяжіли до державницького напрямку. *Tertio*. У київський період М. Грушевський, за словами О. Оглобліна, “був уже не той ідеолог народницької школи”, він шукає нових ідейних шляхів [378, с. 84], а відтак, і саму школу ототожнювати з львівським періодом 1894–1913 рр., либонь, не варто.

До наукової праці академік залучив майже всіх своїх рідних. Це брат Олександр Грушевський та його дружина Ольга Грушевська, сестра Ганна Шамрай та її син Сергій Шамрай, донька Катерина, чоловік племінниці дружини Федір Савченко (шкільний товариш голови Укрнауки Ю. Озерського, члена ЦК КП(б)У). Усе це, власне, дало підстави ворогам академіка звинувачувати його в клановості, непотизмі та в сімейній монополії над історичною наукою (принаймні в Києві).

Окрім школи М. Грушевського, українську національну історіографію репрезентували на той час також наукові установи, очолювані М. П. Василенком (Київ), Д. І. Багалієм (Харків), М. Є. Слабченком (Одеса), Д. І. Яворницьким (Дніпропетровськ), а також окремі дослідники: М. Н. Петровський (Ніжин), П. Клепатський (Полтава). Вони або перебували під впливом концепцій М. Грушевського, або визнавали їхній пріоритет, у тому числі й М. Слабченко.

Після повернення з еміграції М. Грушевський 1925 року надрукував в “Україні” замітку М. Слабченка “Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр.” (№ 5, с. 179–183). Він же відстояв “Матеріали до історії України XIX ст.”, які прагнув провалити М. Яворський. Але статті тієї ж “Україні” засвідчують, що Михайло Сергійович пильнував за науковими студіями одеського історика і підшукував для них прискіпливих рецензентів. Зі свого боку М. Слабченко не випускав з поля зору жодного із співробітників М. Грушевського, як і самого академіка. 2 січня 1927 року він записав до щоденника: “Сьогодні прочитав 7-й том “Записок УАН”. Особливо звернув увагу на статті Клименка. Клименко мучительно думає й не вміє виражати своїх думок, наче косноязычний. Зате апломб такий, що навіть дурник О. Грушевський його не має. Ой, прошморгаю його так, що тошно йому буде!” [54, а. 1]. Згодом в ОНТ учений зробив доповідь про цей том і про статтю Клименка.

Союзниками М. Слабченка у протистоянні М. Грушевському в Академії стали С. Єфремов та А. Кримський, а в університеті (КІНО) О. Оглоблін. У ВУАН М. Слабченко підтримував дії С. О. Єфремо-

ва щодо відстоювання її незалежності від влади і в боротьбі з кланом Грушевських, які також не сиділи склавши руки. Як приклад, 8 травня 1926 року С. Єфремов записує до щоденника: “Переказувано мені зміст Слабченкового листа: нарікає, що проти його в Академії Кримський, Єфремов і Василенко, що це ніби розповідав йому Грушевського полигач Савченко. Звідки мені це? Адже я про Слабченка ні з ким ніколи не говорив та й не цікавився і не згадував про його ніколи. Що за брехуни і пліткарі тепер повелися?” [311, с. 373]. Проте, ця інтрига “грушев’янцям” не вдалася.

Коли у жовтні 1926 року одеські наукові організації намагалися відрядити М. Слабченка делегатом на ювілей М. Грушевського, — просили, навіть зібрали кошти на подорож, — той уперся і рішуче відмовився їхати вітати академіка з 60-річчям. Навіть телеграми не послав, а киянам, які надіслали запрошення, не відповів [137, а. 175]. Тоді ж, у розмові з М. Ткаченком, М. Слабченко відверто говорив, що М. Грушевський псує йому життя протидією. І як противага київському ювілею — відзначення в Одесі 50-річчя С. Єфремова: “Заходжуються в Одесі святкувати 50-ліття мого народження: дістав про це сьогодні листа від Слабченка. Чудний замір, і, певне, в піку Грушевському, а мені не дуже приємний. Суєта це — не більш” [311, с. 406], — записав до щоденника Сергій Олександрович. Але М. Слабченко здійснив замір: ювілей відзначено на засіданні Одеського наукового при УАН товариства та 19 грудня в Одеському бібліографічному товаристві.

У 1927 році М. Слабченко друкує у ювілейному збірнику на пошану М. Грушевському статтю “Доброчинці і вихованці”, звичайно ж, не без порозуміння з ювіляром. І того ж таки року через інтриги О. Гермайзе (показав особистого листа від М. Слабченка М. Грушевському) поміжучених припиняється ділове листування [54; 137]. Правду кажучи, нам так і не вдалося виявити в архівах листів М. Слабченка до М. Грушевського за 1920-ті роки.

Саме в 1927 році почалося найбільш драматичне протистояння між істориками. Це добре видно із щоденникових записів М. Слабченка січня — березня 1927 р. 7 січня вчений пише, що “прийшовши додому, застав кучу листів. У тому числі від Ткаченка — фаворита М. Грушевського, котрий пропонує забути про неприємності, заподіяні мені в Києві, і працювати надалі з М. Грушевським. Дав йому я різку відповідь, домагаючись припинення травлі мене зі сторони, вибачте, істориків, як О. Грушевський, Гермайзе, Савченко чи Клименко, рішучого припинення гавкання, бо вони паршивенькі шавки, які і в підметки мені не годяться. Взяти участь в збірникові про степову Україну згодився, але з умовою вводу до редакції, тобто, щоб крім М. Грушевського, був ще

Київська школа М. Грушевського (1924–1930 рр.)

М. Грушевський

Гавриленко Т. М.
Глядівський П. С.
Денисенко В. С.
Євфимовський В. С.
Ігнатенко В. А.
Косташук М. С.
Кравцов Д. О.
Павлик О. Я.
Юркевич В. Д.

О. Гермайзе

Бованенко Д. Є.
Глушко С. В.
Ігнатієнко В. А.
Камінський В. Я.
Кияниця П. А.
Кравченко І. І.
Мандзюк І. Д.
Нечипоренко П. І.
Окиншевич Л. О.
Скрипник М. Ф.
Степанишина О. М.

П. Клименко

Антипович К. Є.
Камінський В. Я.
Карачківський М. Ф.
Кравченко І. І.
Милонидов Л. В.

О. Грушевський

Баранович О. І.
Глушко С. В.
Кравцов Д. О.
Окиншевич Л. О.
Ткаченко М. М.

В. Щербина

Антипович К. Є.
Ігнатієнко В. А.
Карачківський М. Ф.
Шамрай С. В.

К. Грушевська

Денисенко В. С.
Смолинська Є. С.

Данилевич В. Ю.

Шамрай С. В.

Колержинський К. О.

Сильченко В. М.

Савченко Ф. Я.

Сікало І. Д.

й я. Розуміється, лист викличе бурю негодовання й нових лайок. Коли говорив про сей лист увечері з Копержинським, то й він лишивсь невдоволенним. “Різкий сильно”, – каже” [54].

16 березня запис не менш драматичний: “Коли прийшов з театру додому, бачу лист з попередженням, що М. Грушевський задасть мені он яку інтригу, що з кафедрою непевно й т. і. Захвилювало мене тим листом страшенно. Коли вже мені дадуть спокій? У всякому разі на мене ніколи не зваловалось так багато неприємностей відразу, як тепер, в біжучому році: руйнуюча робота проти мене зі сторони професури по літературних дисциплінах, доноси професорів-істориків, натиск комсомольців, поодиноких ударів, удари зі сторони Яворського... й Грушевського, невдоволення комуністів, про яке переказував по секрету Вайнштейн, наскок, чи напівнаскок зі сторони Рубача на 3-й том “Матеріалів”, тиск зі сторони академіка Малиновського, брехні і злопыхательство зі сторони грушев’янців” [54].

У цитованих записах згадано про науковий збірник, присвячений Степовій (Полудневій) Україні, в редколегії якого хотів бути і М. Слабченко. Пишучи про історію ВУАН і розповідаючи про варварський розгром національної історичної науки в кінці 1920-х – на початку 1930-х років, Олександр Оглоблін та Наталя Полонська-Василенко серед видань, які готувалися до друку, та так і не побачили світу через згадані обставини, називають і знищений збірник наукових праць комісії дослідження історії Півдня України за редакцією Михайла Грушевського “Полуднева Україна”. Належав він до серії порайонних видань Історичної секції [383, 403].

Вивчаючи матеріали архіву ВУАН (фонд X), що перебувають на зберіганні в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема справи Історичної секції за 1924–1934 рр., серед іншого вдалося розшукати і, здавалося, безнадійно втрачену “Полудневу Україну”.

Видання збірника статей, присвяченого історії українського Степу, М. С. Грушевський запланував одразу ж після повернення в Україну. Восени 1924 року на засіданні Історичної секції ухвалено рішення видати кілька порайонних збірників. Зокрема, по Києву, Правобережній Україні, Чернігову, Лівобережжі та Південній Україні. 1925 року дали оголошення в пресі і розіслали запрошення вченим до ІНО та науково-дослідних кафедр в Харків, Ніжин, Полтаву, Чернігів, Одесу і Катеринослав брати участь у проєктованих виданнях. Збірники по Києву та Чернігову вдалося видати. Складніше стояла справа з “Полудневою Україною”.

У тому ж 1925 році до збірника почали надходити статті, які дали змогу скласти початковий проєкт змісту майбутньої книги. 1928 року,

коли матеріалів уже було достатньо, історико-філологічний відділ ухвалив розпочати в січні 1929 р. видання. Але Державне видавництво України відмовилося друкувати подібну книгу, як збиткову. Тоді на офіційне прохання Історичної секції Академія наук погодилася видати її власним коштом. Друк ускладнювався ще й різними перешкодами, які чинилися виданню опозиційно настроєними до М. Грушевського вченими (С. Єфремов, Д. Багалій, М. Слабченко). Тому надій на вихід було мало.

Відповідальним редактором залишився М. Грушевський, його ж статтею і відкривалася книга. Відповідальними секретарями з підготовки й випуску стали С. Шамрай та Т. Гавриленко [82, № 15239–15294, 15300, 15307–15310]. У кінці 1929 року до редколегії надійшло чимало рукописів, але не всі вони були схвалені до друку. Серед таких можна назвати статті К. Гуслистого про пікінерські заворушення на Катеринославщині, І. Халіної про колонізацію Бердянщини та інші. До збірника мали б написати статті М. Слабченко, В. Лазурський, С. Шамрай [82, № 15317]. Але матеріалів редакція так і не одержала, хоча в документах ученого є згадка, що в грудні 1928 року він таки здав до збірника статтю “Культурна роль Запорожжя”

Протягом 1928 року М. Слабченко, кілька разів зустрівшись із С. Єфремовим, обговорював стосунки з М. Грушевським [311, с. 652, 714]. Зустрічається він на засіданні Археографічної комісії ВУАН, на якому читав доповідь на тему “Феодалізм на Запорожжі”, і з самим Михайлом Сергійовичем. До цієї теми академік поставився не дуже схвально, скептично. В листі Д. Кравцову М. Слабченко згадав цей епізод 4 листопада 1928 року: “М. Грушевський до неї ставиться видимо геть-геть несимпатично. Суджу так тому, що коли на пропозицію Михайла Сергійовича прочитати доповідь про запорозьку культуру, я відповів, що волів би читати про козацький феодалізм, Михайло Сергійович враз замовк” [99, № 120].

Але 10 січня 1928 р. М. Слабченко радить Д. Кравцову: “Що до аспірантури, то моя товариська рада – триматися кафедри М. Грушевського, хоч би там і не все йшло гладко. Важно взяти школу, а потім вже ступите на свій власний шлях” [99, № 121]. У ще одному листі за вересень 1928 року він пише Дмитру Овсійовичу: “Розуміється, істориків підтримує Михайло Сергійович, над книжкою якого “На порозі Нової України” отсе зараз сиджу й багато роздумую. Скільки зробив й робить старий, просто не збагнеш!” [99, № 116]. М. Слабченко просить також передавати вітання “вашому вчителеві і нашому спільному вчителеві Михайлу Сергійовичу” [99, № 116].

Принагідно зазначу, що у 1927 році розгорівся ще один тривалий конфлікт між М. Грушевським і М. Слабченком з приводу видання

січового архіву, про який детально вже згадано вище. Опозиційні настрої поміж М. Грушевським і М. Слабченком засвідчують також і окремі його листи до Д. Багалія, сповнені інтриг щодо М. Грушевського. Не останню роль у напруженні цих стосунків відігравав, напевно, і сам Д. Багалій, який, за словами О. Оглобліна, “не любив Грушевського, котрий теж терпіти його не міг”. Одна з причин – молоді історики, учні Д. Багалія і Слабченка, починають тяжіти, а то й переходити до науково і методологічно сильнішої школи М. Грушевського.

У листі до Д. Багалія 3 квітня 1929 року М. Слабченко повідомляє: “Познайомився я в Харкові з Вашим аспірантом Гніпом. Тим самим, що цікавиться денисівською школою, заведеною Лесевичем. Зв’язав Гніпа з моїм аспірантом Князевим, що написав велику книгу про Лесевича. І той Гніп не знайшов нічого ліпшого, як схилити Князева до складання якогось збірника, присвяченого Лесевичу і з приводу якого він, Гніп, листується з академіком Грушевським, що має видавати той збірник не то засобами УАН, не то коштом ДВУ. Академіку Грушевському відомо про працю Князева. Що за спосіб поводження з людьми. В мене він, академік Грушевський, зманив одного ученика – О. Варнеке, пробував зманити (не вигоріло) другого – Бачинського. Господи, хто ж так робить? А потім якийсь Гніп. Хто воно? Що воно? Й лізе до Грушевського. Чому? По що? Користується Вами, живе з харківської катедри і Грушевському кадить. Князев відповів Гніпові виразно: “Мені з Грушевським не по дорозі” [61, № 46251]. А в “Щоденнику” записав: “Варнеке злигавсь з М. Грушевським, а синок його веде з сього приводу якесь підозріле листування з “Україною”. М. Грушевський переманює до себе моїх учеників! Збирає, де не сів!” [54].

О. Оглоблін

Цілком зрозуміло, що “збір урожаїв на чужих полях” викликав обурення у господарів, та й не всі науковці схвалювали концентрацію М. Грушевським навколо себе провідних учених і талановитої молоді. Учасник історіографічних баталій 1920-х років Н. Полонська у листі до Л. Винара пише, що М. Грушевський “не був єдиний репрезентант історії України: одночасно був академік Д. Багалій. Співробітники його були вищими науково за співробітників Грушевського. Ні Оглобліна, ні Романовського, ні мене, ні академіка Слабченка Грушевський не при-

йняв до своїх установ. Слабченко попав тільки через план видавати запорізький архів – це був його план й прийняти архів без Слабченка було неможливо. З архівом механічно опинилася й я” Далі Наталя Дмитрівна дає характеристику найближчих співробітників М. Грушевського. У дечому вона занадто гостра, але подамо її тут повністю, бо саме так учені 1920-х оцінювали один одного: “Донька Катерина – зірка великої величини. Сестра – Ганна Шамрай – зеро. Племянник С. Шамрай – найкращий за всіх. Савченко – чоловік племянниці Марії Сильвестрівни – нездара. Брат – Олександр Сергійович, його дружина Ольга Грушевська – нездара. Решта молоді – не талановита” [406]. Наведені слова зайвий раз засвідчують складність тогочасних внутріакадемічних стосунків, у які заангажовано і М. Слабченка. До речі, таку неприязнь учених не сіяв у студентському середовищі. Антоніна Лавріненко писала мені, що Михайло Єлисейович завжди з пошаною та піететом говорив як про визначних учених і порядних людей і про М. Яворського, і про Д. Багалія, і про М. Грушевського.

Найбільш активним київським союзником М. Слабченка в 1926–1927 рр. можна вважати О. П. Оглобліна (1899–1992). Щоб краще зрозуміти поведінку вчених, з’ясувати, що зблизило їх, варто розглянути, ким був у ті роки О. Оглоблін. Про це вже досить повно написав у біографії науковця київський історик Ігор Верба [264, с. 61–68]. Ми ж лише зазначимо найсуттєвіші моменти, які стосуються досліджуваної проблеми.

Олександр Петрович став типовим радянським партвисуванцем періоду пролеткульту. У 1919 році, не скінчивши і третього курсу університету, маючи 20 років, він, за другої більшовицької влади в Києві, займає відповідальні партійні посади – заступника, а згодом завідуючого відділом вищої школи київської губнаросвіти, голови вищої наукової ради і члена правління робітничо-селянського університету, штатного лектора вищих політичних курсів при ЦК КП(б)У О. Оглоблін ламав створену українськими урядами систему освіти, займався чисткою освітніх закладів від “реакційних” буржуазних та націоналістичних викладачів, був членом товариств учителів-інтернаціоналістів та вчителів-комуністів. А отже, не міг не бути членом партії більшовиків. Він відверто прагнув лідерства, йому були притаманні банальний кар’єризм, віддане служіння більшовицькій владі. Маючи непомірні амбіції, він ревниво ставився до чужих успіхів, прагнув слави. Підтримував його друг і колега, теж партвисуванець, Микола Лобода, котрий, не маючи жодних наукових заслуг, але будучи комуністом, у юному віці став ректором Київського ВІНО. Це було покоління тих 18-річних, які, командуючи полками, рубали голови старій інтелігенції, як пережит-

Київський ІНО

кові буржуазного минулого, які на згарищі революції стали професорами та державними діячами.

У 1922 році, за підтримки М. Лободи, О. Оглобліна “обрали” професором і завідувачем кафедри історії України ІНО (у 22 роки!). Про його далекоглядність і вміння орієнтуватися в політичній ситуації красномовно свідчить той факт, що уже того року у лекціях він цитував як класиків наукового комунізму не лише Маркса, Енгельса і живого Леніна, але й мало кому відомого тоді Сталіна. Один з викладачів анонімно дав таку характеристику “професору” Оглобліну: “Кафедру истории Украины занимает Александр Петрович Оглоблин – студент III курса [историко-] филологического факультета и не сдавший даже тех льготных “зачетов”, которые полагались вместо бывших полукурсовых и государственных экзаменов. Этот Оглоблин положительно знамение времени. Он именуется профессором и устроил громкий скандал в канцелярии, когда ему выдали удостоверение личности с пометкою “преподаватель”, он потребовал наименования “профессор”. Научных трудов у него нет никаких, естественно, что даже в среде нынешнего студенчества он пользуется заслуженным презрением” [264, с. 248].

До початку українізації О. Оглоблін скрізь писав, що він росіянин, демонстрував свою російськість – говорив і викладав виключно росій-

ською мовою, його родина, дружина, побут — все дихало московщиною. Свою першу статтю опублікував у Петрограді, та й першу працю “Мануфактура в Гетманщині” намагався видрукувати в Росії, і лише через те, що ця тематика не цікавила російських видавців та істориків, змушений був звернутися до ДВУ. З 1923 року, коли стало зрозуміло, що українізація — це політичний курс партії, він швидко переорієнтувався, зробив з себе українця і розпочав створювати історичні установи в університеті, а згодом і в Києві, маючи намір очолити історичну науку, яка б ґрунтувалася на марксизмі-ленінізмі. Тому приїзд М. Грушевського у 1924 році для Оглобліна, з його непомірними амбіціями і підтримкою партійних начальників, став справжньою катастрофою: скресли його організаційні й методологічні плани. Установи і концепція М. Грушевського були куди науково сильніші, та й підтримку він мав у значно впливовіших партійців. О. Оглоблін залишалося або підкоритися (як усі), або почати боротьбу. Він обрав останнє.

Михайло Слабченко, що перебував у духовній опозиції більшовикам, добре знав усі ці реалії та об'єктивно оцінював можливості і значення О. Оглобліна. З тактичних міркувань він підтримував з ним зв'язок, підігривав словами пристрасті навколо нього, допомагав чим міг, коли це було вигідно обоєм, бо розумів, що інших союзників немає. Хоча О. Оглоблін тоді нічого й не вирішував, і радше Олександр Петрович був більше зацікавлений у контактах з М. Слабченком, щоб використати його у власних цілях. Бо Михайло Єлисейович все ж був старший, визначніший історик і правознавець, мав поважні праці, заслужений авторитет, великий стаж національної роботи.

М. Слабченко в листах завжди легенько натякав про це. Він писав: “Закидають Вам рос[ійське] походження й відсутність ук[раїнського] стажу? Ото дурні. Невже росіянин не може, не сміє цікавитись українською минувиною? Стаж у націон[альній] справі не є доказом якихось чеснот. Яка убога Одеса, але у нас таких раритетів як Ваші вороги з нац[іональним] стажем й монополією на все українське немає” [137]. У роки українізації ця проблема, як бачимо, мала певне політичне і кадрове значення. І про партію (до якої ставився скептично) М. Слабченко теж не забував нагадати: “Дуже добре було б, аби Ви поновилися в партії і що Ви були в 1920 р. в партії про се знають, невідомо тільки, коли Ви вийшли” [137, а. 132–133]. На що передбачливий Олександр Петрович написав внизу листа олівчиком: “Ніколи не був” Так, про всяк випадок.

Отже, М. Слабченко знайшов в особі О. Оглобліна союзника в ідейній (методологічній, марксистській) борні з М. Грушевським і в організаційному (протидія монополізації історичної науки) протисто-

О. Гермайзе

янні його установам. У цьому ж був зацікавлений і Олександр Петрович, тобто союз був обопільний.

Перші листовні контакти між ученими припадають на кінець 1925 року. 8 лютого О. Оглоблін занотував до щоденника факт одержання чергового Слабченкового листа, прокоментувавши його таким чином: “Вдома одержав доброго й чуйного, мабуть, листа від Слабченка, який навіть приємно схвилював мене. А Багалій казав, що то дуже мстива людина. Не знаю, може, я помиляюсь, як то часто в мене буває, але певний, що Слабченко ставиться до мене не вороже, а навіть прихильно, в кожному

разі щиро” [380, с. 104]. Перша особиста зустріч, за словами О. Оглобліна, відбулася в його київській квартирі на Андріївському узвозі 8 березня 1926 року [154, с. 20; 380, с. 104]. Саме 1925 рік став переломним для О. Оглобліна в стосунках з М. Грушевським. Того року ним у Київському ІНО створено історичний семінар вищого типу, який став конкурентом у доборі аспірантів для Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського. З намови останнього проректор і професор історії ІНО, співробітник історичних установ ВУАН Осип Гермайзе намагався відібрати семінар у О. Оглобліна, мотивуючи свої дії тим, що керівник не має вищої освіти (недоук), росіянин з походження (в часи українізації), при своїй професорській амбітності не має поважних наукових праць та наукового ступеня. Але Олександр Петрович виявився міцним горішком: маючи добру підтримку у партійних начальників, він відстояв своє дітище, показавши М. Грушевському, які сили стоять за ним. Зрозумівши, що адміністративно його не здолати, “грушев’янци” вирішили розгромити семінар науково. Їм удалося забрати до себе провідних учнів О. Оглобліна – Д. Бованенка, К. Антиповича, М. Левченка, Д. Кравцова та інших.

О. Оглоблін, спостерігаючи за їхніми діями, теж вирішив захищатися науково, озброївшись дипломом доктора наук. Державно-бюрократична машина дозволяла це зробити: Кодекс законів про народну освіту 1922 року НКО УСРР встановлював науковий ступінь “доктор” для осіб високої кваліфікації і відкривав наукові ради в Києві, Одесі, Катеринославі та Харкові. Захищати вже було що: дві монографії – “Мануфактура в Гетманщині” та “Предкапиталистическая фабрика”, котрі вийшли того ж 1925 року. А захиститися він міг лише в далекій від

Кієва та Харкова провінційній Одесі, куди не сягали руки ворогів і де був доброзичливий, єдиний в Україні фахівець з означеної проблематики – Михайло Слабченко. У Києві в раді буде М. Грушевський, який провалить, у Харкові – М. Яворський, який завалить, у Катеринославі – Д. Яворницький, котрий не має жодного впливу серед чиновників НКО. Підтримати міг лише М. Слабченко та його патрон з наркомату Д. Багалій, який доб'ється затвердження. До них і звернувся спритний Олександр Петрович, граючи на суперечностях між ними та М. Грушевським. А їм у свою чергу теж було вигідно мати свою людину, свого висуванця в Києві, який протистоятиме грушев'янням з дипломом доктора.

Між О. Оглобліним і М. Слабченком розгорнулося жваве, насичене подіями, плітками й інтригами листування, яке засвідчує підготовку до захисту, його хід та процес затвердження докторату. На жаль, збереглися лише листи М. Слабченка, отож ми не знаємо, в якому тоні писав О. Оглоблін, до чого схиляв і як він інтригував Михайла Єлисеєвича. Можемо про це судити лише з відповідей останнього.

10 червня 1926 року в актовій залі Одеського ІНО за вирішальної підтримки М. Слабченка, який буквально врятував Олександра Петровича від критичних нападок опонентів Й. Л. Вайнштейна та К. П. Добролюбського, в чотиригодинних дебатах О. Оглоблін захистив дисертацію на тему “Предкапиталистическая фабрика” і здобув звання доктора історії української культури – першого в Україні. Матеріал монографії і дисертації являв собою оброблені лекції, які читав О. Оглоблін у Київському ІНО, тому цей докторат був умовний, і М. Слабченко підтримував його, як ми зазначили, лише з тактичних міркувань. Він сам ще не був доктором і став ним лише у 1928 році. Щоправда, О. Оглоблін захищався, а М. Слабченко здобув докторат за наукові заслуги без захисту.

Опозицію замірам учених несподівано вчинив Матвій Яворський, котрий не хотів мати в Києві дві групи опозиціонерів, та й у тодішнім партійнім фаворі підтримував М. Грушевського. Більше року Українка, якою він керував, не затверджувала оглоблінський докторат. І лише коли й сам захотів стати доктором і не зміг обійтися без підтримки М. Слабченка і О. Оглобліна, підписав необхідні папери.

Але спроба допомогти О. Оглобліну відкрити в Києві філію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури М. Слабченку та Д. Багалію не вдалася. У грудні 1926 року Олександр Петрович навіть набрав 3-х аспірантів. Проте М. Грушевському руками того ж таки О. Гермайзе вдалося ліквідувати цю конкуруючу фірму, а аспірантів забрати до себе. Як претекст використали юридичні під-

стави: незатвердженість Укрнаукою докторату і самої філії. Навколо цих і наступних подій продовжувалося інтенсивне листування поміж учених, яке дихало злобою і образами проти О. Гермайзе і М. Грушевського.

В архіві О. Оглобліна збереглося більше сотні листів М. Слабченка [137], у яких відбилася його позиція щодо академічного протистояння і його особисте ставлення до “київської борні” та до академіка М. Грушевського.

У квітні 1926 року, перед захистом, Михайло Єлисейович радив створити блок (фронт) з київськими вченими, бо, на його думку, М. Грушевський не має підтримки ні в Києві, ні в Харкові, і “заплутався поміж Нулем* (О. Грушевським) та О. Гермайзе ” Підтримати ж О. Оглобліна можуть М. Василенко, С. Єфремов і навіть М. Яворський. Але діяти потрібно не грубо, відверто, а тактично, “умненько”, не говорячи зайвого. Що ж до особистих взаємин з М. Грушевським у цей час, М. Слабченко переконує Оглобліна, щоб той не мав зайвих ілюзій: “Мої відношення з ним в письмовій формі рівні. Я знаю однак, що він до мене ставиться не зовсім добре, знаю напевно. Не пише всього, навіть, коли хочете, ніби йде назустріч, але в той же час, як до мене доноситься, усюди підриває мене. Схилений я думати, що й особисто на нього зробив погане враження – се відчувається. Більш усього не по душі йому моя незалежність, яку він очевидно визнає страшеним лихом, ледве не безумством. Се не мішає мені бачити в ньому людину з диявольською працездатністю, європейським кругозором, великим організаторським хистом й т. і. Він мені не дав би ходу, ніколи й не дасть. Що Михайло Сергійович затіває проти мене, не знаю. Знаю одне, що коли він мене задавить, то се буде шкодою для усього нашого фронту” [137, а. 27–28]. Під “фронтом” малися на увазі молоді історики, котрі не належали до школи М. Грушевського і вважали себе (або їх вважали) марксистами.

О. Оглоблін, майстер інтриги, граючи на означених суперечностях, напевно, під’юджував М. Слабченка до більш рішучих дій проти М. Грушевського. Але той теж добре розумів оглоблінську тактику (був старший, досвідченіший і вже пройшов добру школу в Одесі). Тому в одному з листів він рішуче ставить на місце киянина, чітко розставивши крапки над “і”

У серпні 1926 року, вже після захисту, коли О. Оглоблін робить спробу більш активно і безпосередньо залучити М. Слабченка до участі у київській опозиції М. Грушевському, Михайло Єлисейович відпо-

* “Нуль” від літери О (Олександр) в ініціалах О. С. Грушевського

відає у листі в досить різкому тоні. Його слова варгі того, щоб їх зачитувати повністю: “Ваші останні листи, – пише він, – показують, що Ви не зовсім правильно представляєте собі мою позицію щодо М. С. Грушевського й завдяки сьому можете самому собі нашкодити. Я не хотів би щоб хоч “косвенно” був причасний того й в зв’язку з сим рішаюся висловитись в показаній справі. Я з Михайлом Сергійовичем **не воюю**, в наступ на нього не йду **й не собираюсь** йти. Не тільки тому, що він європейська величина, а я – маленький провінціальний науковий робітник, а й тому, що в своїй роботі по витворенню школи я *не зустрічаю* перешкод зі сторони Михайла Сергійовича. Він хоче всю історичну роботу прибрати до своїх рук? Нехай собі хоче. Я ж не хочу розпускатись в грушевіянцях, волю йти своїм шляхом, еволюціонуюсь від нього – тому і сам Михайло Сергійович і його ученики до мене ставляться стримано. Михайло Сергійович се розуміє краще за своїх помічників. Тому він мені не йме віри, ураховуючи, що каші зі мною не зварить. **Особистих мотивів тут нема й не може бути.** Вони виключаються. І прелестно. Я витворюю свою школу – Михайло Сергійович не допомагає, що правда, але й не мішає. Він просто приглядається. До мене як мене Грушевський ставиться, якщо хочете, вороже, але капости все ж не робить – певен я не зробить. Підтримувати там, де я не мішаю йому, буде, але ясно не пустить нікуди там, де добачав би з мого боку таку чи іншу небезпеку. До мене, далі, Михайло Сергійович ставиться, якщо хочете, з гори. А чому б мало бути інакше? Я маленька собі істота і саме через се мені наступ на нього оголошувати було б і смішно, і гупо. Скажете, крім Михайла Сергійовича, є ще грушевіянці. Грушевіянці шкідливі тільки в Києві, де їм доводиться боротись за існування. Тому в Києві ведеться **особиста** боротьба. Остання лише цікавить оскільки, оскільки зачіплює сили істориків-марксистів й може ослаблювати їх. Мені було б боляче, коли б марксисті-історики лишались без позицій. Тому то я цілий час й настоюю, щоб згруппуватись їм в якесь наукове товариство чи що, мати своє обличчя в “Записках”, “Працях” чи що, раз дослідча праця в катедрі неможлива. Ось чому, поки не буде такого притулку, я й промовляю проти виходу Ваших учнів з катедри Грушевського. Знаю, що стою осторонь і що мені легше, але се якраз з’ясовується тим, що **особистий** мотив мною зовсім відкинута, й увагу зосереджено тільки на ділі, а не на борні, в котрій самі борці, розуміється, суддями не можуть бути...

Ви помиляєтесь, коли думаєте, що я проводжу в УАН якусь там політику, чи складаю комбінацію, чи як там. Нічого подібного, ані на крихітку. “Своей судьбою очень я не озабочен” Мені приємно мати знайомства в академічній среді, признаюсь в тому. Але не більше. Які

в УАН ненормальності, мені до сього нема діла, не хочу в них розбиратись, копошитись, тим більше, що їх є усюди. До одних академіків у мене більш симпатій, до других менш. Се діло смаку. Для мене однак ясно, що в академіки беруться люде, певне за щось путне, й тому взагалі до всіх академіків ставлюсь з пошаною. З мене досить роботи академіків, а які саме вони – то їхнє діло. Самий маленький академік все таки далеко вищий за мене. Сього не забуваю. І коли б якогось академіка “повернуть”, він для мене все таки не стає чорт зна чим. Одночасно ні на хвилинку не прийде мені в голову думка стати “придаточним предложением” чи комусь з академіків: академіки – академіки, а я – я. Отже через се ні в які чвари УАН абсолютно не хочу вмішуватись. Се мене не обходить. Скажете УАН – громадський інтерес і т. д. Дайте спокій, громадський інтерес в мене проявляється тільки до **праці УАН**” [137, а. 143–146].

На нашу думку, Михайло Єлисейович дещо лукавить і з тактичних міркувань пише не зовсім так, як діяв, адже від С. Єфремова йому стало відомо, що О. Оглоблін показує його листи київським ученим [311]. Отже, обережність не завадила. Бо насправді борня була й особиста, що добре видно з цитованих вище щоденникових записів М. Слабченка про М. Грушевського і грушків’янців (щоденники ж для себе, а листи – Оглобліну). Та й писалося це до конфлікту з Грушевським М. на ґрунті видання архіву Коша. Згодом думка змінилася.

Михайло Єлисейович цінував дослідницький талант О. Оглобліна: “Вас вони теж не люблять і не за те, що Ви мені друг, а за те, що Ви вчений з божої ласки, а не з рекомендації сильних мира сего” [137], – писав він. І не лукавив, бо відділяв науковця, історика від людини з її вадами і недоліками. Тому й закликав до наукової полеміки, до ідейної конкуренції, до створення блоку марксистів: “Не це лихо. А воно в іншому: що в нас нема підтримки й зі сторони антигрушев’янців. Останні прекрасно ураховують, що ми представники революційних начал в науці, що страшніші за Грушевського. Отой наш науковий більшовизм антигрушев’янські кола змушує топтатись на місці. Далі виявлення особистих симпатій до нас справа не йде. Нам же важний не цей бік, не декларації. Таборів антигрушев’янців ми такі ж чужі, як і грушев’янцям, тим більше, що, як на зло, і в Вас, і в мене оказались організаційні здібності. З кожним з нас зокрема скажемо, доводиться возитись, а коли ми будемо вкупі?” [137, а. 167].

У 1926–27 рр. вчені підтримували один одного: О. Оглоблін вивчав праці М. Слабченка зі студентами, писав про київські новини (ювілей М. Грушевського), М. Слабченко добився того, щоб О. Оглобліна прийняли дійсним членом до Одеського наукового при УАН това-

риства, до Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри. Але, коли дисертацію було захищено, помітне і похолодання в їх стосунках. Маленький запис у щоденнику на початку 1927: “З Оглобліним в мене видимо зовсім припинилось листування, бо я не відгукнувся на присилку йому фотографічної картки” [54].

Хоча ще 12 грудня 1927 року Михайло Єлисейович і твердив, що нізащо не полишить Олександра Петровича з “грушев’янцями”, прохолода посилюється, і невдовзі листування припиняється. Восени 1928 року в листі до аспіранта М. Грушевського, колишнього студента О. Оглобліна Д. Кравцова М. Слабченко напише: “З киянами яюсь порвались зв’язки після того, як я відійшов від Оглобліна... По совісті, не можу підтримувати зв’язки з людьми, що для мене перестали бути інтересними. Так трапилось і з Оглобліним. Оті ж близькі по напрямку люде, по темах, в деяких оцінках, і послуги деякі робив я Оглобліну, а в останнє побачення в Києві я переконавсь, що мені з Олександром Петровичем не по дорозі. Київська борня, якщо [так] можна говорити про склоку самолюбств, мене не обходить, так само справи Академії. А Оглоблін риється в тому всьому, ніби то його діло” [99, № 120]. Хто знає, навіщо він так писав і саме Д. Кравцову? Можливо, передбачав, що листа покажуть і О. Оглобліну, і М. Грушевському, і ті дізнаються, що він дистанціювався від конфронтаційності з киянами? Отже, О. Оглоблін виявився тимчасовим і ненадійним союзником, щоправда, розрив не став принциповим розривом, а лише тактичним відступом, і взаємовигідні стосунки почали відновлюватися у 1929 році, коли М. Слабченко, ставши академіком, міг знову знадобитися проворному Олександру Петровичу.

Справжню організаційну і наукову підтримку у розбудові власної школи, у створенні одеського осередку україністики М. Слабченко знайшов у Харкові у найстаршого учня Володимира Антоновича Дмитра Івановича Багалія (1857–1932 рр.), який на десять років став його надійним опікуном та благодійником. “Не треба думати, що він справді не мав прихильників, як іноді здавалося йому, – констатувала свого часу Н. Полонська. – До нього з великою пошаною та любов’ю ставився академік Д. І. Багалій і в його Інституті історії української культури Слабченко користався пошаною та авторитетом. Зокрема праці його з історії Запорозжя дуже цікавили Д. І. Багалія” [191, с. 31].

Перші контакти й особисте знайомство вчених припадає ще на студентські роки М. Слабченка через посередництво харків’ян – Миколи Сумцова, Дмитра Міллера і Віктора Барвінського. Та перша “зустріч була дуже теплою й привітною” [61, № 46235] і запам’яталася Михайлу на все життя. Хоч спочатку Д. Багалій поставився до Слабченка

насторожено, оскільки він вважався учнем і протеже І. Линниченка, котрий був особистим ворогом Дмитра Івановича: він його терпіти не міг і називав “нікчемою від науки”, “малоросом”. Проте з М. Слабченком він підтримував листування, допоміг у 1919 році видрукувати в Харкові брошуру “Судівництво на Україні в XVII–XVIII століттях”. Нами знайдено 18 листів Михайла Єлисейовича до Д. Багалія за 1922–1929 рр., хоча їхній зміст засвідчує, що і до цього листування велося, яке, мабуть, не збереглося або ще не виявлено в архівах Д. Багалія.

Саме з 1921 року розпочалася їхня тісна співпраця, пов’язана, як уже зазначалося, з діяльністю змішаної радянсько-польської комісії з виявлення і повернення Польщі її культурних цінностей, консультантом-експертом якої по Херсонщині був Михайло Єлисейович. У 1922 році через завантаженість він відмовляється від участі в ній і тоді ж просить у Дмитра Івановича допомоги і підтримки в одержанні магістерського звання. Вчений хотів захистити перші три томи “Организации хозяйства Гетманщины” і одержати диплом для наукових гарантій у борні з одеською опозицією. Окрім того, він зближується з Д. І. Багалієм ще й тому, що молодим ученим, які не приєдналися до авангардистських схем тодішнього “головного історика-марксиста” України Матвія Яворського і які відійшли від школи М. Грушевського, потрібен був авторитет, відомий учений, який би взяв їх під крило. І такою людиною міг стати в столичному тоді Харкові тільки Д. Багалій, котрий, не вагаючись, і виступив у ролі благодійника, чи – як тепер модно казати – спонсора і промотора нового історіософічного напрямку.

Академік Д. Багалій став ініціатором у присудженні М. Слабченку наукового ступеня доктора історії української культури без захисту дисертації – за наукові заслуги – *honoris causa* (букв. – причина пошани). До того ж докторат пройшов дуже швидко: 16 січня 1928 року він розпочав клопотання, а до літа вже прийшло і затвердження [61]. Він в Одесі спеціально для М. Слабченка відкрив філію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, за його сприяння і допомоги, із позитивною рецензією Н. Полонської-Василенко, М. Слабченко став лауреатом наукової премії за працю “Соціально-правова організація Січі Запорозької”. А 1 липня 1929 року знову ж за його безпосередньої підтримки вченого затвердили дійсним членом ВУАН.

Саме академік Д. І. Багалій написав першу коротку узагальнювальну науково-біографічну довідку про доробок ученого до конкурсної комісії з обрання нових академіків [146] (правда, О. Оглоблін твердить, що текст писав він, а Д. Багалій лише підписав [154]). На засіданні експертної комісії в палких дебатах саме голос Д. Багалія став вирішальним, відстоявши право вченого бути академіком ВУАН.

Він зазначив, що “працею Слабченка Одеса, після Києва і Харкова, стала третім вогнищем української історичної науки”, що в його особі Україна має “безперечно найвидатнішого історика українського і запорозького господарства”, відмітивши ерудицію, оригінальність мислення та висновків дослідника, нахил до впровадження марксистської методології до історико-юридичних досліджень [146]. О. П. Оглоблін, що співпрацював з науковими осередками і Харкова, і Одеси, відзначає, що “М. Є. Слабченко, людина гарячої і нестримної натури, ніколи не зміг змиритися з “кунктаторством”, пристосуванством Д. Багалія до умов режимів (російсько-царського, а потім советсько-большевицького) і називав його “справжнім Кутузовим від науки”. І все ж дуже шанував його, і визнавав рацію в багаліївській тактиці поступовості і легальності” [154]. Та ми вже згадували про віднайдений у щоденнику того ж таки О. Оглобліна запис, який засвідчує неоднозначне ставлення Д. Багалія до М. Слабченка [380, с. 104]. Ця неоднозначність сплила у 1930 році й виявила справжнє ество Дмитра Івановича.

І все-таки М. Слабченко вважав його “найближчим вчителем”, просив надіслати фото з автографом і часто дякував патрону за велику допомогу і всемірну підтримку. Він писав: “Не знаю, як і дякувати Вам за постійні турботи про мене, постійне обстоювання моїх інтересів, вибачення безмірної моєї євразійської гарячковості й помилок. Повірте, високоповажний Дмитре Йвановичу, що по живота свого і був, і є, й буду безмірно обов’язаним” [61].

У листуванні йдеться про написання, друк і вихід наукових праць учених, про обмін ними. М. Слабченко надсилає 1, 2 і 3 томи “Організації господарства Гетьманщини”, том 1 “Матеріалів з історії України XIX ст.”, просить подарувати “Нариси української історіографії” Д. Багалія та наукові праці Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Вчений часто пише про тяжке фінансове становище, про постійну матеріальну скруту, про малу зарплатню, випадкові заробітки, гонорари і безкінечні витрати, називає прізвиська учнів. Михайло Єлисейович повідомляв про справи Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри (звіти, аспіранти, теми промоційних праць), просив допомогти одеським ученим – істориком М. П. Данчевському (затвердитися скоріше на посаді), архівознавцю Є. Є. Мартиновському (відновитися на роботі й опублікувати брошуру), професору П. М. Толстому, якого виключила з ІНО комісія з українізації, сповіщає про співробітництво з Комісією історії західно-руського та українського права ВУАН, яку очолював М. П. Василенко і для якої він підготував “Схему історії Генерального військового суду” (на жаль, ще не знайдено працю історика, яка мала вийти в 7 випуску

праць комісії). Коли навесні 1929 року постало питання про вибори нових академіків до ВУАН, М. Слабченко консультує Д. Багалія про ситуацію в Одесі навколо цього питання, розповідає про проходження власної кандидатури через партійне сито, зазначає, хто запропонував його в академіки. Боротьба за Академію тяжко відбилася на здоров'ї вченого. Влітку через нервовий стрес М. Слабченко тяжко недугував, про що теж пише патрону. Співпраця вчених була, мабуть, широю (як на той час), але не обходилося і без меркантилізму, позаяк вона мала і явну обопільну вигоду — їхнє блокування спочатку проти М. Яворського, а потім і проти М. Грушевського.

Не зайвим буде нагадати, що в Д. Багалія з М. Грушевським здавна стосунки були складними. Михайло Сергійович не міг зносити “фабіанство”, конформізм Дмитра Івановича, його наукову і людську мімікрію, пристосування до різних режимів. Саме на цьому ґрунті й розгорілася їхня пізніша неприязнь. Де за власною волею, а де і мимохіть М. Слабченко опинився поміж далеко не безхмарними стосунками двох корифеїв української історичної науки і був щільно заангажований у них.

Зазначу також, що в житті, науковій і громадській діяльності двох видатних учених є дуже багато спільного. Обидва — учні В. Б. Антоновича, засновника київської школи українських істориків, з якої вийшла вся новітня немарксистська українська історіографія. Обидва — з рідного Києва поїхали свого часу, з благословіння вчителя і патрона, підіймати українознавство і громадівський рух на далекі “дієцезії”: Багалій — на схід, до Харкова, а Грушевський — на захід, до Львова. І той, і другий зробили значний внесок у розробку історії України, в організацію наукового життя, у становлення національної школи історичної науки як у Галичині, так і в Наддніпрянщині та на Слобожанщині.

Проте, якщо Д. Багалій не створив власної схеми історії України, а лише поглибив і продовжив концепцію вчителя, то М. Грушевський на її основі виробив свою, оригінальну структуру, підперту розлогою джерельною базою, незаперечними фактами, котра стала новою якістю і цінністю в подальших студіях усіх істориків і яка справила значний вплив і на самого Багалія.

Дмитро Іванович і Михайло Сергійович брали активну участь у громадсько-політичному житті, обидва наближали час національного визволення України. Але йшли до цієї мети діаметрально протилежними шляхами. Дмитро Багалій сповідував легальність та легітимність, ніякої підпільщини і нелегальщини, безумовне підкорення “влас-тїмуцим”, хто б вони не були — цар, гетьман, більшовики. Це була, коли хочете, мазепинська тактика; шляхом займання високих посад у

підросійській адміністрації (ректор, сенатор, міський голова) дістати можливість зробити щось і для свого народу*. Михайло Сергійович, навпаки, поряд з легальними засобами широко користувався підпільними, прийомами відвертої і відкритої політичної боротьби – організація і створення партій, політизованих рухів, організацій, преси, видань, урядів.

Д. І. Багалій навчався в Київському університеті в 1876–1880 рр., а М. С. Грушевський закінчив його на десять років пізніше – 1886–1890 рр. Ймовірно, що знайомство обох учених припало на кінець 1880-х – початок 1890-х років, коли М. Грушевський увійшов до гуртка В. Антоновича, до котрого часто приїздив з Харкова і Д. Багалій. Згодом, працюючи вже у Львові, Михайло Сергійович пильно стежив за творами старшого колеги і завше відгукувався на них рецензіями в “Записках НТШ”, редагованих ним.

З початком ХХ ст. обидва вчені – вже визнані авторитети в історичній науці, громадські й педагогічні діячі. 1906 року наукова громадськість відзначила 20-ті роковини наукової праці М. С. Грушевського, а 1907 року – 30-ті Д. І. Багалія. Ставши 1906 року ректором Харківського університету, Дмитро Іванович домігся надання М. С. Грушевському почесного докторату цього вузу разом з Іваном Франком та Олександром Єфименковою.

У буремні роки визвольних змагань та “більшовицької завірюхи” вчені не перебували по різні боки барикад, але належали до різних крил українського табору: М. Грушевський – голова Центральної Ради, президент УНР, есер; Д. Багалій – близький до кадетів, бере участь у діяльності Міністерства освіти Української Держави, сприяє створенню Українського університету, Академії наук**, вузів у Катеринославі та Полтаві. Хоча від поста прем’єр-міністра гетьманського уряду, який пропонував йому Д. І. Дорошенко, Д. Багалій відмовився.

На початку 1920-х років, коли Михайло Грушевський, не визнавши більшовицької окупації України, живе в еміграції, Дмитро Багалій, цілком перейшовши на бік радянської влади, єдиний академік-історик, одержує можливість працювати і всебічну підтримку з боку партійного керівництва в розбудові наукової школи, в заснуванні власної науково-дослідної кафедри історії української культури, входить до складу керівництва багатьох радянських науковоосвітніх установ. Він займає керівні крісла в радянських профспілках (Всеукраїнському комітеті сприяння

* Англіїці назвали це явище *фабіанство* – за прізвищем римського консула у вичікувальній війні з Ганнібалом *Фабія Максима Кунктатора*.

**Прізвище *Д. Багалія* стояло першим серед призначених Наказом гетьмана *П. Скоропадського* 1 листопада 1918 року академіків

вченим (ВУКСУ), Центральному бюро секції наукових робітників (ЦБ СНР)), в Наркоматі освіти (Укрголовнауці, Комісії по преміюванню вчених), Укрцентрархіві (ЦАУ УСРР), ВУАН, Харківському ІНО, міськраді тощо. В 1926 році ЦК КП(б)У розглядало його кандидатуру на посаду президента ВУАН, після того як вийшов з довіри М. Грушевський. Про “сервілістичне вислугування Д. Багалія перед більшовиками” багато писав у щоденнику С. Єфремов, що підтверджують і сучасні дослідники життя та діяльності вченого [252; 349].

Разом з тим Д. І. Багалій залишається вченим, групує навколо себе учнів, готує нову “марксівську” генерацію істориків. Це стало однією з причин конфлікту з М. Яворським. На сторінках наукової періодики вибухнула ціла дискусійна війна поміж Матвієм та Дмитром Івановичами. У ній М. Яворський виявив не лише елементарне незнання історії України, але й невміння вести власне наукову дискусію, сходячи до неетичних, низькопобутових засобів, задаючи тим самим тон майбутніх політичних нагінок. Він говорив, що Д. Багалій все ще тримається за “бабусину спідницю” – ідеї В. Антоновича та російських істориків-великодержавників.

Відзначимо й складність та дуалістичність становища самого Д. Багалія в ті непрості, прокляті часи початку “бедствий грядущих” Від 1924 року він опинився поміж двох вогнів: у Харкові – М. Яворський, у Києві – другий історик-академік М. Грушевський, який розпочав надзвичайно активну, бурхливу діяльність щодо розбудови історичних установ у ВУАН. Не міг він не визнавати і не відчувати на собі силу концептуальних імперативів Михайла Сергійовича. Цієї шаленої конкуренції не витримував не лише Д. Багалій, але й інші академіки. Додавався ще й характер самого М. Грушевського – нервовий, експансивний, бурхливий, істеричний і безоглядний, від чого академічна опозиція йому визріла відразу, мов на дріжджах. Додалися і задавнені, старі політичні почвари – учасники протистояння належали в минулому до різних політичних партій і груп.

У ВУАН пішов поділ на “наших” і “ненаших”. Тодішній неодмінний секретар Академії Агатангел Кримський, який теж протистояв М. Грушевському, в листі до В. І. Вернадського підкреслив, що Д. Багалій – людина, яка “органічно виросла на ґрунті нашої російської України, а не австрійської окраїни”, натякаючи останнім на Михайла Грушевського. Відтак Д. І. Багалій відразу став “нашим” для тих, хто був проти Грушевського.

Конфронтація, що виникла, та академічні інтриги, постійно інспіровані поміж М. Грушевським, П. Тутківським і К. Студинським, з одного боку, та А. Кримським, С. Єфремовим і Д. Багалієм, з іншого,

стали благодатним ґрунтом, на який висівали нищівні зерна розбрату комуністичні лідери, які “Україною правили”, втручаючись у конфлікти, підігруючи особисті амбіції та антипатії, розпалюючи пристрасті з однією метою – розправитися з Грушевським, котрий залишався не лише значною науковою, але й політичною фігурою, позаяк з його іменем небезпідставно пов’язувалася фундація УНР, та з непримиренним до більшовизму віце-президентом ВУАН С. Єфремовим (виступив на чолі опозиції як харизматичний лідер невдоволених).

Серед потенційних помічників влади ударною силою проти Академії М. Грушевський не міг бути: він не виправдав її надій у 1926 році, використати Єфремова влада не могла: антикомунізм і антибільшовицька непримиренність Сергія Олександровича декларувалися відверто і були загальновідомі, і на подібну угоду він не пішов би нізащо, при всій своїй неприязні до М. Грушевського та його “полигачів”, як називав він їх у щоденнику [311]. Зрештою, С. Єфремову теж знайшли непогану роль, про яку йтиметься далі.

А. Ю. Кримський не мав достатніх сил, впливу та авторитету, щоб очолити погром. До того ж він теж був настроєний опозиційно щодо партії. Залишався Д. І. Багалій – вигідна для комвождів постать: лояльний, заляканий, обережний, підкреслює відданість владі й перехід на позиції марксизму, очолює численні наукові установи, новий напрям в історіографії, має значну кількість наукових співробітників, учнів та прихильників серед учених.

Власне, Д. Багалій, слізно нарікаючи в пресі на те, що в Академії дуже мало марксистів і що таке становище необхідно радикально змінити, підтримав обрання в академіки далеких від науки партійних функціонерів – Скрипника, Затонського, Шліхтера та кон’юнктурника Юринця. Саме тоді Д. І. Багалій допоміг також стати академіками М. І. Яворському та М. Є. Слабченку.

Безперечно, Дмитро Іванович знав ціну номенклатурних “академіків”, він лише удавав, що високо цінує їхню “наукову та теоретичну геніальність”. Про це свідчить наступний красномовний і характерний епізод, зафіксований О. Оглобліним: “Колись на конференції сиділи ми поруч й слухали виступ Скрипника на теми стародавньої історії України. Микола Олексійович верз несусвітню нісенітницю, яку фахівцеві годі було витримати. Я подивився на Багалія. Він сидів, як завжди, спокійно й уважно слухав. А коли ми вертались додому, він раптом нахилився до мене й зовсім невластивим йому голосним саркастичним сміхом каже: “А як Вам сподобався знаменитий виступ Скрипника про стародавню історію України?” Відказую: “А як Ви, Дмитре Івановичу, його тільки витримали?” – “Чого тільки не доводилося мені чути в моєму житті!” [380, с. 99].

Щоб завуалювати неприємне враження від ювілею Михайла Грушевського 1926 року в Києві, наступного року столичний Харків бучно відзначає 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової праці Дмитра Багалія з необхідними “партії та уряду” заявами і реверансами. М. Грушевський привітав свого старшого колегу від імені Історичної секції ВУАН, але не більше: як і Д. Багалій, Михайло Сергійович не брав участі в науковому збірнику на пошану вченого.

Як не дивно, але М. Слабченко не поїхав і на ювілей Д. Багалія, називаючи причинами хворобу та небажання “бачити Грушевських, Воблих, Солнцевиx”, щоб не “наговорити їм неприємних речей без усякої користі для діла, себе і близьких людей” [137, а. 257]. Водночас у “Ювілейному збірнику на пошану академіка Д. І. Багалія” М. Слабченко друкує статтю “Ескізи з історії “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, яка виходить на рік раніше статті у збірнику М. Грушевського. Цікавий і такий факт: щоб переважити “грушев’янців”, у збірнику Д. Багалія заборонили друкувати статті російською мовою, в той час як М. Грушевський дав таку згоду щодо свого збірника.

Безперечно, Дмитро Багалій перебував під впливом концепцій Михайла Грушевського. Цей факт визнавав він сам. Тривалий час учений залишався на старих методологічних засадах, – російська історична школа тяжіла над ним, – у той час як Грушевський застосовував передову соціологічну західноєвропейську методологію і був вільний від азійських впливів московських істориків.

“Переозброюючись” марксизмом, а радше, пристосовуючись до ідеологічних наглядців типу М. Яворського, Д. Багалій запозичував і схему М. Грушевського, подаючи в наукових творах Україну суб’єктом історичного розвитку, а не об’єктом дії сусідніх держав чи, зрештою, додатком до “общерусской” історії. Навіть у “Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (К., 1928), який можна вважати підсумком багаліївського марксошукання, залишається багато близьких до теорії М. Грушевського положень. Через ці шпарини в хистку споруду концептуальних новацій Д. Багалія легко вдиралися партійні ідеологи і добре їй шарпали. Наприклад, як зробив це у 1930 році якийсь Т. Скубицький [349; 448].

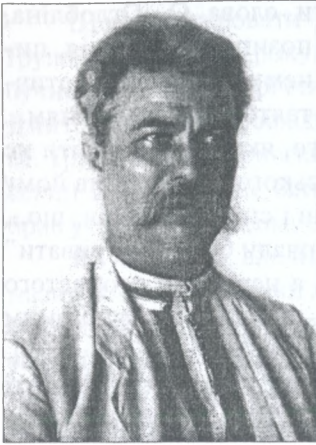
Відтак з кінця 1926 року, коли в Харкові взяли курс на погром установ М. Грушевського разом з усією некоммуністичною частиною Академії, Д. Багалій гуртує навколо себе одностудців та ворожі грушев’янням сили, допомагає з докторатом і кафедрами О. Оглобліну, М. Слабченку, М. Яворському. Зрештою, програли всі, бо не зважили на третю, вирішальну силу – коммуністичний режим.

Тут доречно, мабуть, також пригадати слова О. Оглобліна, котрий уже в еміграції, аналізуючи життєву позицію Д. Багалія, писав, що він “ставився до людей – навіть йому немилих, навіть противних або ворожих йому – з великим спокоєм, тактом, виrozumінням... Він нікого не хотів образити, ні Грушевського, який його терпіти не міг і якого він також дуже не любив, ні Яворського, який робив йому різні капості й турботи, ні деяких своїх учнів і співробітників, що... рятуючись серед большевицького погрому, почали були “викривати” ідеологічні хиби свого вчителя й керівника, а нерідко й особистого добродія (Мірза-Авакянц – “Мерзавк’янц” – швиденько з виразним наголосом і добродушною посмішкою вимовляв він)...” [380, с. 99]. Достоту, як і сам Олександр Петрович у статті 1932 року “Пам’яті Д. І. Багалія” [379], обзиваючи його лайками в стилі більшовицького жаргону.

Отже, як бачимо, взаємини двох видатних українських істориків, учнів В. Б. Антоновича – М. С. Грушевського та Д. І. Багалія – були складними. І все ж, незважаючи на особисту антипатію, наукові стосунки між ними підтримувалися завжди. Свідчення цьому – листи Михайла Сергійовича та Дмитра Івановича, виявлені й опубліковані нами в журналі “Березіль” (1991 – № 9. – С. 141–154). Охоплюють вони значний проміжок часу – 1906–1928 рр. Деякі епізоди з київського періоду життя М. С. Грушевського (1924–1934 рр.) висвітлюють шість листів за 1924–1928 роки. Власне, всі вони стосуються розбудови вченим київської школи істориків. Мова йде про організацію Науково-дослідної кафедри історії України, про “погибельні умови праці” історичних установ ВУАН, про такі ж нелегкі видавничі справи. У єдиному листі Д. І. Багалія за 1920-ті роки, який зберігся, йдеться про роботу над новою працею з української історіографії, у якій належне місце мають посісти і всі останні твори М. С. Грушевського.

Листи за 1920-ті роки підтверджують співробітництво Михайла Сергійовича з Багалієм, який жив у столичному Харкові й обіймав відповідальні посади в структурі нової влади. Першого листа М. Грушевський написав через місяць після свого повернення в Україну й одразу ж показав, яку бурхливу діяльність він розгорнув: організація Науково-дослідної кафедри, видання журналу “Україна”, широке редагування наукових збірників Академії тощо.

Останній лист датовано листопадом 1928 року. Після нього, напевно, листування більше й не велося, бо і цей лист (після трирічної перерви) – скоріше вимушений, позаяк ішлося про перехід з установ М. С. Грушевського до кафедри Д. І. Багалія Левка Окиншевича, якому протегував останній і котрий кілька років по тому під тиском більшо-

С. Єфремов

вицької тиранії став на шлях поборення і критики теорій та концепцій обох учених.

Непросто, драматично закінчилися і стосунки між М. Слабченком та його покровителем. Цей сумний кінець виявив істинне ставлення Д. Багалія до історика права і його власне життєве credo. Але про це – трохи далі.

У протистоянні М. Грушевському в Києві, у ставленні до влади, у духовній, науковій і політичній опозиції до неї М. Слабченко знайшов у ВУАН союзника в особі академіка **Сергія Олександровича Єфремова (1876–1936 рр.)**. Це був фатальний союз, який коштував правникові жит-

тя сина і власного, вкрай скаліченого 20-ліття останніх років життя. Сюжет про їхні взаємини і тло, на якому вони відбувалися, варто розглянути більш детально, бо саме дружба з С. Єфремовим і події, які розгорнулися навколо неї, поєднані з ворожнечею до М. Грушевського та М. Яворського, привели історика права на лаву підсудних і зламали його долю. Джерелами до їхнього висвітлення слугуватимуть щоденники М. Слабченка і С. Єфремова (у деяких місцях різко схожі), уривки з щоденника М. П. Василенка [251], спогади Н. Полонської, Н. Павлушкової – очевидців подій та листів М. Слабченка до С. Єфремова, які вилучили в останнього під час обшуку, додали їх до кримінальної справи СБУ, зберігали як *corpus delicti*, і вже КДБ передав епістолярій у відділ архівних фондів НБУ у 1990 році.

У своє останнє десятиліття на волі (1919–1929 рр.) Сергій Єфремов жив у Києві, на Гоголівській, 27, у родинній хаті, разом з сім'ями В. Ф. Дурдуківського та А. В. Ніковського. Щоправда, за Директорії доводилося переховуватися від більшовиків по навколишніх селах, і його ледве не заарештував і не розстріляв у селі Глеваха загін чекістів під командуванням Василя Еллана (Блакитного). Коли М. Грушевський і В. Винниченко покинули визвольну боротьбу і втекли за кордон (останній тимчасово навіть став заступником голови радянського уряду України Х. Раковського), дезертирували з національного фронту, коли її продовжував лише С. Петлюра, С. Єфремов підтримав його. Він брав участь у створенні в 1920 році “Братства української державності” (БУД) на підтримку національно-визвольного руху. Після його поразки в кінці 1920 р. С. Єфремов не поїхав за кордон, хоч і мав таку можливість, вирішив розділити долю свого народу. Саме події 1917–1920 рр., у яких

М. Грушевський не виявив себе хорошим політиком, стали причиною їхньої особистої неприязні з С. Єфремовим, хоча Сергій Олександрович і шанував його як великого вченого і видатного історика.

Залишившись в УСРР, учений перейшов виключно на наукову працю. Ще 1919 року його обрали академіком ВУАН, а в 1922 році – її віце-президентом, головою адміністративної управи й секретарем першого історико-філологічного відділу та головою кількох академічних комісій. Завдяки і його праці УАН в 1920–1927 рр. залишалася форпостом українства в окупованій більшовиками Україні. Академія стояла осторонь компартії, тут переважали вчені старої формації, яких не вдалося радянизувати. Вона зберігала автономію, дистанціюючись від заполітизованого й заідеологізованого суспільства, і потихеньку створювала в Україні мережу національної наукової системи, якої не було, оскільки не було власної держави. Більшовиків у внутрішні справи установи академіки намагалися не залучати і не впускати.

Зі спогадів Н. Полонської, у 1923 році в Києві відновила неперіодичні, напівлегальні засідання Стара Громада [408, с. 96–97]. С. Єфремов став серцем і розумом об'єднання і в щоденнику називав його зібрання “четверговими розмовами”. На зборах, які проходили головним чином у М. П. Василенка, бували також Л. Старицька, О. Черняхівський, Г. Житецький, В. Ігнатович, В. Чеховський, Квятковський, М. Міхновський, А. Ніковський, заходили М. Грінченко, Г. Косинка, М. Зеров, П. Филипович та інші. Згодом майже всі вони сядуть на лаві суду поруч з Єфремовим у справі СВУ. Але тогочасне їхнє спілкування можна кваліфікувати лише як “базікання і пустомельство”, бо реального впливу на події громадівці не мали і рішення та ухвали не могли винести й за поріг хати. Приятелем Єфремова був і О. Гермайзе, який часто відвідував його вдома, брав участь у вечірках. У 1924 році С. Єфремов відіграв вирішальну роль у клопотаннях щодо звільнення з тюрми М. Василенка, засудженого у справі “Центру дій” (його долею клопотався також і М. Грушевський [408]).

Більшовики ставилися до С. Єфремова вороже: встановили зовнішнє стеження, перлюстрували листи, завели справу-формуляр, постійно погрожували вислати до Оренбурга. Київський партійний “помпадур” Панас Любченко (який свого часу начальникував над особливим відділом (чека) 16 московської армії і в 1921 році розстріляв Григорія Чупринку, члена “БУД”) не давав спокою вченому з розмовами про його перехід на бік радянської влади. Такі розмови велися в театрі, на пароплаві і навіть вдома в академіка, де вони аж посварилися через М. Зерова та його поезії [311]. Суперечка виявилася такою гарячою, що Єфремов виставив Любченка, сказавши: “Свої ренегати

завжди гірші за чуженаціонального ворога” [311, с. 39]. Саме націонал-зрадників найбільше зневажав Сергій Олександрович, про що заявляв ще 1918 року, коли виклав означену програму у відкритому листі до збільшовизованого сина письменника Михайла Коцюбинського Юрія, котрий з московською армією бомбардував Київ. Воїстину, “Не так тії вороги, як добрії люде!” Така поведінка і тверда національна позиція вирішила долю С. Єфремова у 1929 році, а підтримка ним М. Слабченка — і долю останнього теж.

Зовсім інші політичні реалії переживав у цей час М. Грушевський. Емігрувавши й оселившись у Відні, він став на позиції зміновіхівства. В часописі “Борітеся, поборите” опір більшовикам називав авантюрою, ляв С. Петлюру, закликав до союзу з червоною Москвою. У 1920 році з групою “радянців” М. Грушевський розпочав переговори про участь у радянському уряді України. Виступи вченого розповсюджувалися більшовиками в Україні і дезорієнтували національно свідомих людей. Прихильники С. Єфремова закидають М. Грушевському національну зраду, а його приїзд в УСРР називають великою політичною помилкою [393, с. 33]. З позиції часу тепер видно, що, на жаль, так воно і є. Та й залишається загадкою: чому Михайло Сергійович не поїхав жити і працювати до Львова у свою рідну віллу, яка в 1920–1930-ті роки стояла осиротілою, чекаючи господаря, а приїхав у “більшовицький рай”. Його приїзд організували і підтримали по приїзді В. Затонський, В. Чубар, М. Скрипник, Г. Петровський, В. Балицький, всіляко сприяли в роботі Ю. Озерський, О. Буценко, О. Шумський, М. Яворський, П. Любченко, М. Полоз, Ю. Мазуренко та інші. По приїзді, у серпні 1924 р., М. Грушевський дав інтерв’ю РАТАУ, в якому зробив реверанс у бік режиму, котрий нібито дуже сприяє розвитку української науки. Він часто повторював слова В. Леніна, що вільна Україна можлива лише в союзі з пролетарською Росією, називав С. Петлюру авантюристом, петлюрівців — бандитами, а національне виховання в школі В. Дурдуківського — “петлюрівщиною” [393, с. 36]. У діячів культури, які стояли на інших національних позиціях, у тому числі й у М. Слабченка, подібні заяви викликали жаль, розчарування і роздратування. Їх ображало те, що загальновизнаний лідер національного руху швидше знайшов спільну мову з російськими та українськими комуністами, аніж з українськими самостійниками.

А поведінка історика в Академії взагалі викликала обурення. З його поверненням вона стала провідним у республіці центром історичних досліджень, проте М. Грушевський повів лінію на тісну співпрацю ВУАН з комуністичним урядом, чого не було до нього і проти чого боровся С. Єфремов. Навіть президенти не їздили на поклон до Харко-

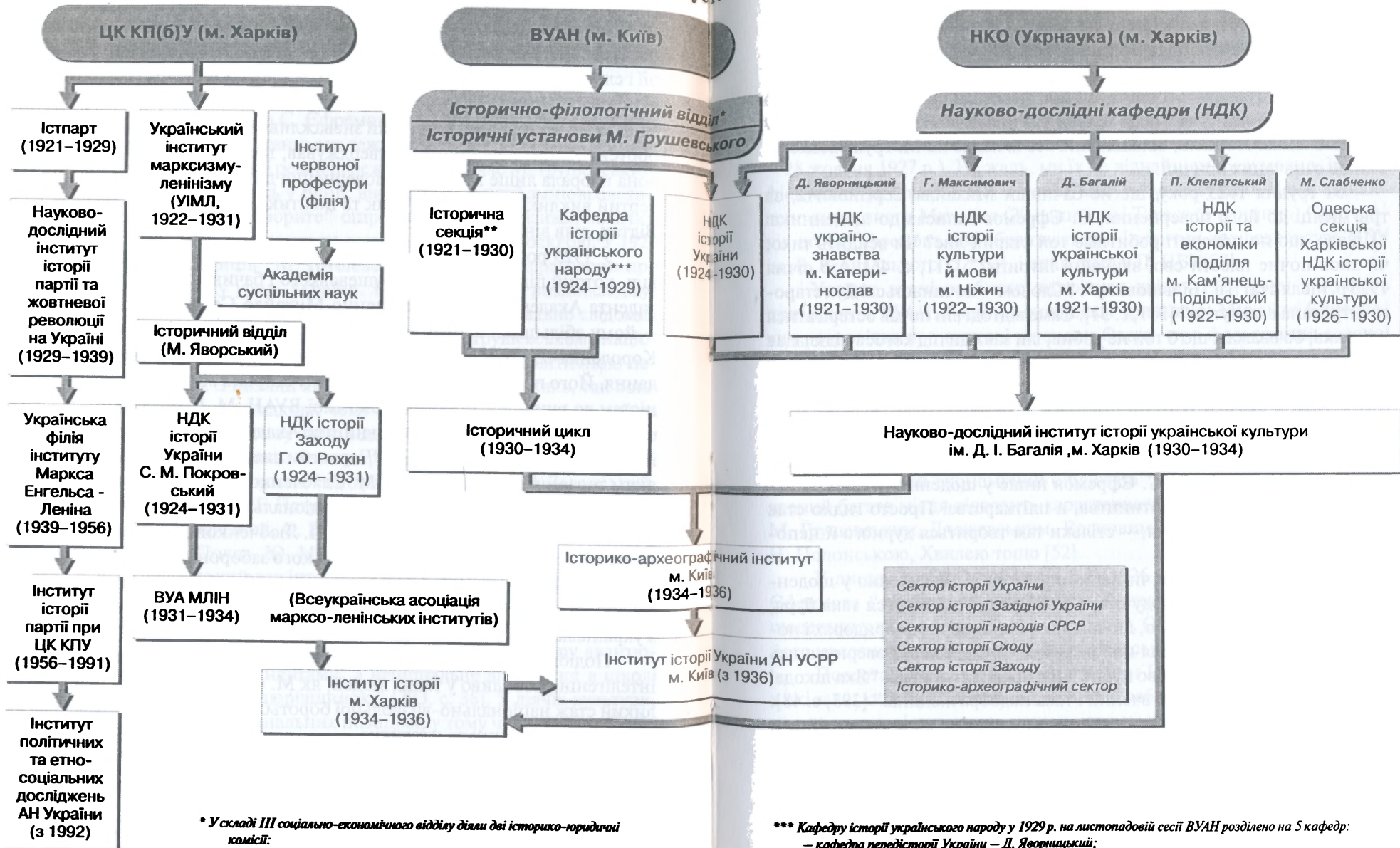
ва, а він поїхав, де у справах історичної секції зустрічався з Порайком, Шумським, Буценком, Скрипником, Шліхтером, Петровським. Більше того, він відвідав навіть “Золоту Орду (Москву) і пив там кумис (вів переговори)”, що вкрай обурило С. Єфремова і його прихильників. Всі дії і слова М. Грушевського демонстрували відчуження від Академії, до якої належав сам [393]. У вступі до першого номера журналу “Україна” за 1925 рік М. Грушевський у край зневажливо назвав Академію “чужим обрусительним паростком” і стверджував, що українського характеру вона набрала лише після його повернення до Києва. Це означало відвертий виклик, і вчений-історик та політик мав думати про наслідки. Відтак, діяв він свідомо.

У 1925 році в Харків приїхав “Україну правити” Лазар Каганович, котрий підтримував М. Грушевського і бачив його на посаді президента Академії. За його сприяння Михайло Сергійович окрилювався – йому збільшили асигнування, штати, дали розкішний будинок на Короленка-35, зробили ремонт, дозволили і профінансували всі видання. Його постійні звернення до уряду широко відкрили двері комуністам до внутрішніх справ автономної ВУАН. М. Грушевський почав скаржитися вже не лише на керівництво Академії, а й на представників інтелігенції. У січні 1926 року в “Червоному шляху” М. Могилянський (з яким товаришував і листувався М. Слабченко) надрукував оповідання “Вбивство”, де у вбитому зраднику національних інтересів М. Грушевський упізнав себе. Він поскаржився П. Любченкові, і той змінив редакцію журналу, а твори М. Могилянського заборонив друкувати будь-де. Стару Громаду обурила і стаття вченого “Ганебний пам’яті”, в якій говорилося не лише про боротьбу з великоросійським шовінізмом, а й з українським націоналізмом.

Подібні факти викликали невдоволення у свідомої української інтелігенції, особливо у таких людей, як М. Слабченко, котрі мали великий стаж національно-визвольної боротьби, ізолювали Грушевського, а його дії викликали протидію.

Отже, конфронтаційні стосунки М. Слабченка з М. Грушевським містили ще й означене політичне підґрунтя, і коли в Академії почалося згубне протистояння, одеський правознавець рішуче став на бік противників академіка, до яких належали А. Кримський, С. Єфремов, В. Новицький. З протилежного боку їм опонували М. Грушевський, О. Грушевський, П. Тутківський, Є. Тимченко, К. Студинський. Центристську позицію займав М. П. Василенко, який був посередником у залагодженні конфліктів.

Науково-дослідні історичні установи в УСРР 1921–1937 рр.

* У складі III соціально-економічного відділу діяли дві історико-юридичні комісії:

1. Комісія для вивчення історії західноруського та українського права (М. Василенко, 1924–1930).
2. Комісія для вивчення історії звичаєвого права України (А. Е. Кристер, О. Малиновський, 1924–1930)

** Історична секція (див. окрему таблицю)

*** Кафедру історії українського народу у 1929 р. на листопадовій сесії ВУАН розділено на 5 кафедр:

- кафедра передісторії України – Д. Яворницький;
- кафедра історії України доби феодалізму – М. Слабченко;
- кафедра історії України доби торговельного капіталізму – Д. Багалій;
- кафедра історії України доби промислового капіталізму – М. Грушевський;
- кафедра історії України доби імперіалізму – М. Яворський.

У нагнітанні нездорової, нервової атмосфери в Академії винні обидві групи. Їхні лідери, основні антиподи – Кримський і Грушевський – мали нестримну істеричну вдачу, скандальний характер. Їхня за давнини ворожнеча почалася ще в юності, а тепер нарешті найшла коса на камінь. Окрім названих наукових та політичних мотивів, важливу роль відігравали особисті амбіції, перетворюючи конфронтацію в банальну склоку. Своє місце посіли в ній і маленькі інтрижки з боку М. Слабченка. На жаль, більша вина все ж падає на М. Грушевського, з вище означених причин.

31 грудня 1923 року, ще не бачивши Михайла Сергійовича, за три місяці до його повернення, С. Єфремов записав до щоденника: “Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги?” [311, с. 46]. А 5 січня 1925 р. після статті в “Більшовику”: “Словом – починається! Дух старого інтригана вже чуто” [311, с. 51]. Саме відтоді він почав остерігатися історика, бо вважав: що б той не робив, він завжди під когось підкладає міну. Виходячи з такої настанови, більшість академіків насторожено зустріла приїзд ученого, а його дружба з радянським урядом за кілька місяців викликала ще й протистояння. “Відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами, які попросту отруюють повітря”, – повідомляє А. Кримський Д. Багалія 28 листопада 1924 року [410, с. 397]. У березні 1925 р. С. Єфремов пише у щоденнику майже аналогічно: “А інтриг, а шепотництва, а пліткарства! Просто гидко стає ходити на спільне зібрання, – стільки там твориться дурного й непотрібного” [311, с. 205].

Іноді доходило ледве чи не до побиття. М. Василенко у щоденнику зазначав, що з приводу статті в “Україні” здійнялася така буря, так кричали один на одного, що виляски йшли по всіх коридорах і поверхах Академії [257]. Після цієї розмови С. Єфремов, повернувшись додому, безнастанно нервово кутив і примовляв тихенько: “Яка шкода! Яка шкода! Такий великий вчений і така недобра людина!” [393, с. 48].

Означене дуже вигідно використовувалося урядом, партійним керівництвом, позаяк створювало відверту можливість розправлятися з ворогами режиму, приймаючи чийсь бік. Яскраве свідчення тому – стаття П. Клепатського у “Пролетарській правді”, який прямо запропонував для наведення порядку “прищепити комбацілу до тулуба Академії” [447, с. 86].

Знаючи складну, заплутану ситуацію у ВУАН, М. Слабченко намагався демонструвати рівні відносини з групою М. Грушевського, хоча діями підтримував більше С. Єфремова та А. Кримського. Він усвідомлював, що відвертий перехід на чийсь бік призведе до послаб-

лення його власних позицій в Академії в цілому, чого робити вкрай не бажано.

Десь під цю пору, на початку 1926 року, М. Слабченко, займаючись організацією ОНТ, пише листа Сергію Олександровичу, як віцепрезиденту, і прохає допомогти в цій справі. Між ними зав'язується тривале листування. Згідно зі щоденниковими записами С. Єфремова, за період з 19 лютого 1926 р. до 10 квітня 1929 р. він написав 22 листи до Михайла Слабченка і 4 листи до Тараса Слабченка (4 липня 1926 р. – 28 жовтня 1927 р.). На жаль, ми їх не віднайшли. Безумовно, їх конфіскувало, як доказ, ДПУ, а потім, мабуть, утилізувало. Нами віднайдено лише листи Михайла (29 одиниць) і Тараса (5 одиниць) Слабченків до С. Єфремова, які зберігаються в Інституті архівознавства НБУ ім. В. Вернадського [52; 53], і один лист в ІР НБУ[77].

Уперше вчені особисто зустрілися влітку 1927 року в Києві в приміщенні ВУАН. Розмова виявилася тривалою: Михайло Єлисейович розповідав про наукові установи Одеси, про формування власної школи, про своїх учнів, творчі плани, теми досліджень, просив допомоги у виданні одеського науково-художнього альманаху “Степова Україна” [155, с. 32]. У листах за 1926 рік ідеться про організацію ОНТ, М. Слабченко просить допомоги віднайти рукописи Тадея Рильського, присвячені економічній проблематиці, які ОНТ хотіла видрукувати в “Українській економічній бібліотеці” У наступні роки в листах учений багато місця відводить характеристиці стосунків з Музичкою, М. Грушевським, Дложевським, Волковим, Воблим, М. Василенком, Н. Полонською, Хвилею тощо [52].

У листах до О. Оглобліна (14.IV.1926 р.) М. Слабченко називає Єфремова “першим джентльменом Києва” Цікаво, що Єфремов у щоденнику жодного разу не згадує про О. Оглобліна, що засвідчує про його малозначущість у наукових і громадських колах Києва того часу.

Повертаючись до проблеми взаємин Грушевського та Єфремова, в які заангажовано “volens nolens” і М. Слабченка, варто зазначити, що досить хитким і непевним, незважаючи на видимість зовнішнього благополуччя, було і становище Михайла Сергійовича. Використовуючи більшовицьких вождів, він не врахував, що вони мали у ВУАН власний партійний інтерес. Комуністична влада завжди вороже ставилася до академіка за його невизнання марксизму-ленінізму і майже чи не від початку діяльності вченого в системі Академії наук готувала ліквідацію його установ. Партія та уряд, дозволяючи його приїзд, сподівалися скористатися ним у політично-пропагандистських цілях, чекали від ученого вірнопідданських заяв і вихвалання їхньої влади, ніби якогось блага для України. Нічого подібного не сталося. Грушевський мов-

чав. Він твердо стояв на старих політичних і наукових поглядах і дуже скептично ставився до переходу в “марксівську” віру, як і до науковості самого марксизму взагалі. Часто насміхаючись, він говорив учням – редакторам наукових академічних збірників: “Натрусіть, хлопці, туди трохи марксизму!” Тому вже 1924 року по районних відділах ДПУ пішов обіжник про “вилучення ворожої книги українського націоналіста М. Грушевського “Історія України-Руси” [268].

Ювілей М. С. Грушевського 1926 року став вершиною випробування терпіння більшовицьких вождів. 3 жовтня в актовій залі Київського університету відбулося вшанування вченого з нагоди його 60-річчя з дня народження та 40-річчя наукової праці. Разом із П. Любченком, П. Тутківським, М. Василенком Михайла Сергійовича вітав і Д. Багалій. Уже на урочистому засіданні з критикою його політичної діяльності виступили П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У) та Л. М. Левицький (уповноважений Укрнауки у Києві). У їхніх словах звучав недвозначний заклик до академіка привселюдно покаятись у старих гріхах, відмовитись від центрально-радівського минулого і возвеличити більшовицьку владу. І знову – ніяких політичних заяв, каяття, слів вдячності і клятв у благонадійності з уст Грушевського. Наталя Полонська-Василенко, яка була на тім вечорі, пише: “Тиша запанувала в залі, коли на кафедрі з’явилася його постать і пролунали несподівані для більшости слова. Жодного кадіння урядові, жодного прославляння благонадійності партії не почули присутні” [410, с. 48].

Це “не почули” і вирішило долю вченого та його школи. Любченко, Косіор, Затонський, Чубар, Скрипник та інші взяли курс на знищення Грушевського і його однодумців в Академії, не змігши не лише зламати вченого, але й нейтралізувати його вплив. Неприємна роль у цім комплані відводилася Д. Багалію, а відтак і його протеже М. Слабченку. Можна лише здогадуватися, якими засобами вождям вдалося втягти у здійснення цих замірів Дмитра Івановича, котрий почав об’єднувати навколо себе невдоволених М. Грушевським.

А Михайло Сергійович одержав ляпаса того ж таки ювілейного вечора. Жоден комуністичний нотабль не з’явився на урочистий банкет. Дві години бігали організатори, телефонували, чекали. Але ніхто не прийшов. І урочиста вечеря перетворилась на урочисті поминки: у мертвій тиші, серед порожніх приборів для гостей родина Грушевських, з якої так ніхто і не зміг опанувати ситуацію, ніби поховала в той вечір свої щасливі дні в радянській Україні. Так воно виглядало, і так насправді було [410, с. 48].

Щоб підірвати науковий авторитет Грушевського, скомпрометувати і дискредитувати його в очах як вчених, так і всієї громадськості, з листопада 1926 року розгорнуто ідеологічну критику його творів, словесні випадки проти його діяльності на форумі Академії наук. Першим відкрито виступив О. Шумський, який 2 листопада 1926 року піддав критиці статтю академіка в “Україні” “Ганебній пам’яті” – з приводу “ювілею” емського законодавства. Небезпідставно комуністичні лідери в Москві та Харкові побачили в ній не лише осудження великодержавної політики царату, а й власної, яка була по суті прямим продовженням попередньої. Не дочекавшись сервілістичних заяв М. Грушевського на ювілеї, що пройшов не під тим знаком, якого прагнули більшовицькі лідери, П. Любченко виступив у грудні 1926 року з погромною щодо вченого статтею – “Старі теорії і нові помилки”, назва котрої промовисто свідчить про зміст [“Життя і революція”. – 1926. – № 12. – С. 75–88].

Наступним актом відвертої зневаги стало недопущення М. Грушевського на VI Міжнародний конгрес істориків в Осло (Норвегія) в серпні 1928 року. Щоб завдати йому морального удару, репрезентувати українську історичну науку послали Матвія Яворського – провідного критика концепцій М. Грушевського з боку істориків-марксистів.

Події 1926 року стали переломними у ставленні влади до академіка. Про крісло президента вже ніхто й не згадував. Учений намагався не здавати позиції, триматися гідно, але у березні 1927 року, прагнучи перевести в академіки К. Студинського, він робить ще одну політичну помилку і втягує у внутріакадемічну боротьбу Миколу Скрипника – нового наркома освіти, колишнього нарком’юста, а ще раніше – голову всеукраїнської чека. Ця особа рішуче розв’язала академічний гордіїв вузол і вирішила долю і Академії, і академіків. Влітку 1927 р. академік Перетц пише листа Михайлу Сергійовичу, застерігаючи, що своїми чварами він “приводить поганих на землю Руську”, прозоро натякаючи на наркома, який, зібравши всі скарги до купи, наслав на Академію комісію на чолі з Ю. Озерським. На початку 1928 року М. С. Грушевський іде на примирення з А. Кримським і замирюється з С. Єфремовим [311, с. 573]. Але час програно і втрачено, можливості упущені і миритися стало запізно. Механізм винищення, запущений у Москві та Харкові, вже несила було зупинити. Чи зрозумів тоді Михайло Сергійович, “що в советських умовах він не більше за мурина, який виконав свою справу, а далі він вже не потрібний” [410, с. 48].

Улітку 1928 року С. Єфремов здійснив подорож теплоплавом по Наддніпрянщині, відвідавши й Одесу. “Увечері з людьми, – читаємо в його щоденнику, – був у Комарова, М. Слабченка. Знов повіяло на

мене турботами, що їх полишив був далеко за собою” [311, с. 652]. Мабуть, обговорювали ситуацію в Академії і навколо неї. Тоді ж М. Слабченко познайомив з С. Єфремовим свого сина Тараса та учнів, зокібно П. Сікиринського.

У кінці 1928 – на початку 1929 року, після статті С. Єфремова у львівській газеті “Діло”, в якій він дав гідну відповідь анонівному автору та його наклепницькому виступу, інспірованому в Києві та Харкові, розпочалася огульна критика літературознавця “всіма радянськими людьми” – “гавкання”, як називав він цю акцію в щоденнику. Метою шельмування було скомпрометувати автора, підірвати авторитет в Україні і підготувати ґрунт для арешту і розгортання справи СБУ. Дискредитація опонента чи противника завжди застосовувалися як випробуваний засіб партноменклатурою.

У грудні 1928 р. М. Слабченко відвідав Київ і зустрівся з С. Єфремовим, щоб висловити моральну підтримку, що у страшній атмосфері цькування для Сергія Олександровича мало неабияке позитивне значення. Говорили про “гавкання” в Одесі, про запопадливість А. Музички, про усунення Єфремова з посади віце-президента, про можливість заслання його в Нарим, про те, що Слабченко відмовляється прилюдно і приватно засуджувати опального вченого, за що його самого погрожують вислати до Казані [155, с. 33]. Повернувшись до Одеси, він безпосередньо зіткнувся з цією проблемою, про що написав Д. Багалію 26 лютого 1929 року: “Тижнів 4 тому... Внуков “приватно” балака зі мною, чи не приєднатись мовляв, до ухвали Президії УАН з приводу академіка Єфремова. Я відповів, що Правління вправі це зробити, але найкраще без додатків, бо творів академіка Єфремова (“Діло”) ми не знаємо, лейпцігського видання “Історії української літератури” теж, газетні статті – протиречиві. А днів за 3–4 після того ректор скликає правління, на яке запрошує й мене і вже “офіційно” запитує мене по справі. Натурально, я і “офіційно” повторив те, що говорив приватно. Це викликало “бурю негодования” Мене стали попереджувати, що такого “нахабства” не потерплять, що про мене ставиться питання, що мене висилають, називають Казань й пр. Що я можу зробити? Я так думаю й думки міняти нема в мене даних. Залякати, розуміється, криками мене не можна. Отже, стан речей, як бачите, поганий” [61, № 46248].

Незважаючи на нагінки, стосунки між вченими продовжували розвиватися. С. Єфремов останнього листа написав М. Слабченкові 10 квітня 1929 року, той, напевно, на початку липня, але не дістав відповіді, бо 21 липня 1929 року Сергія Олександровича заарештували і почали під нього готувати підпільну контрреволюційну організацію

(про яку заявили лише в кінці листопада) та гучний показовий процес. Мабуть, уже тоді, влітку 1929 року, певне місце у сценарії посів і М. Слабченко, який продовжував гратися в “академічні ігри”. Арешт і суд стали лише справою часу.

Багатою на події і обопільно плідною стала співпраця М. Слабченка з ще одним академіком ВУАН (з 1920 р.), котрий займав центристську позицію у протистоянні, істориком права Миколою Прокоповичем Василенком (1866–1935) та з його дружиною істориком Наталею Дмитрівною Полонською-Василенко (1884–1973). Микола Прокопович перший (і єдиний) відгукнувся рецензією на працю студента М. Слабченка “Малоросійський полк в адміністративному відношенні” під назвою “З адміністративного устрою Гетьманщини” в “Записках НТШ” 1912 року. Відгук у цілому був негативний, і, зачеплений за живе, молодий учений відповів маститому досліднику. Між ними зав’язалася дискусія на сторінках “Записок” Так вони й познайомилися, хоч і заочно.

Написав Микола Прокопович рецензію і на другу монографію одесита – “Опыты по истории права Малороссии...”, і теж негативну. Згодом М. Слабченко нібито говорив, що вони завдали йому багато болю і що він якось переглянув свої погляди і визнав помилки [191, с. 31]. Однак сучасні дослідники вважають, що молодий науковець тоді був ближчий до істини, ніж професор [181].

Уперше М. Слабченко звернувся в листі до Миколи Василенка, тоді президента ВУАН, 15 березня 1923 року водночас з пропозицією і проханням відкрити в Одесі філію Академії, щоб організувати науково-дослідницьку працю і зберегти культурні цінності, які перебували під загрозою винищення, вивезення та розкрадання [60, № 24199]. Проте реалізувати план не вдалося: більшовики не затверджували М. Василенка президентом, а невдовзі заарештували і засудили у справі “Центру дій”. У ці тривожні дні у в’язниці Микола Прокопович, щоб розважитись, вивчав наукові праці М. Слабченка [276, с. 185], а той відмовився шельмувати вченого на інститутських зборах та в наукових і громадських товариствах, за що сам ледве не постраждав [276, с. 185].

Перша особиста зустріч учених відбулася напровесні 1925 року в київській оселі академіка М. Василенка. Про візит одесита тепло згадує ровесника Михайла Єлисейовича і колега по дослідницькій проблематиці Наталя Полонська-Василенко [191]. З її слів, М. Слабченко з’явився несподівано, не попередивши листом чи усно. З першої зустрічі вчені “зачарували один одного” Після довгої розмови вдома правознавець виступив на засіданні товариства Нестора Літописця (де

головував Микола Прокопович) у великій залі імені В. Антоновича в приміщенні ВУАН з доповіддю “Запорозька Січ”, яка вразила присутніх глибиною та ерудицією. Зібрання показало також, що ім’я вченого відоме і популярне в Києві.

Від того дня науковці неодноразово зустрічалися в академії, вдома у Василенків, на їхній дачі в Боярці, писали один одному листи. Михайло Єлисейович, за словами мемуаристки, часто “скаржився на свої неприємності з різного роду начальством, на тертя з академіком М. Грушевським, розповідав про наукові праці, плани”. Її “чоловік, лагідний, м’який, намагався в своїх листах заспокоювати Слабченка і підтримував його на душі, коли він мав тяжкі переживання. Листи Слабченка – імпульсивні, поетичні, зворушливі – часто розкривали душу талановитої людини, що перенесла в житті багато скорбот. “Яке щастя, – написав він раз після якихось неприємностей, – що над змученою людиною простерте ясне василькове небо (гра слів: василькове – Василенко) і вона може поринути в безкрайому морі любови та благодості” [191, с. 31].

Восени 1925 року Михайло Єлисейович виголосив доповідь у Комісії по вивченню історії західноруського та українського права, яку теж очолював М. Василенко, на тему “Соціально-правова організація Січі Запорозької”. Лекція викликала бурхливу дискусію, в якій учений дуже експансивно і темпераментно відстоював власні погляди на проблему, чим викликав ще більше симпатії аудиторії. У 1926 році Наталя Дмитрівна одержала від Комісії з преміювання вчених Укрголовнауки анонімний рукопис про соціально-правову організацію Січі й впізнала в ньому автора. На підставі її позитивної рецензії, за підтримки Д. Багалія вчений одержав у 1927 році другу премію (першу давали виключно комуністу).

З 1926 року М. Слабченко став постійним нештатним співробітником Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, до якої входили також Лев Окиншевич, Іринарх Черкаський, С. Борисьонок та інші. На її засіданнях він виголосив низку надзвичайно цікавих і цінних для дослідження історії держави і права України доповідей: “Паланкова організація запорозьких вольностей”, “Феодалізм в Україні” “Запорозький зимівник”, “Правний устрій Запорожжя” За її завданням учений проводив дослідження історії Генерального військового суду Гетьманщини та вивчав правовий устрій Запорожжя. Як свідчить секретар комісії Левко Окиншевич, 1929 року вчений подав до Комісії рукопис монографії на 160 сторінок машинопису “Генеральний військовий суд” [388, с. 43], написаний на багатому джерельному матеріалі архівів і бібліотек Одеси, Києва, Чернігова,

Харкова. Його взяли для друку в 7-му томі “Праць комісії...” Проте подальша доля матеріалу невідома й до сьогодні. 1927 року вчений подав також у Комісію доповідну записку про підготовку видання корпусу документів з історії українського права – “Corpus juris ukrainensis”, про яку вже сказано вище. Комісія підтримала проект вченого, та реалізувати не встигла.

Улітку 1927 року Н. Полонська перебувала у науковому відрядженні в Одесі, де М. Слабченко опікувався нею. “В Одесі я з моменту залишення поїзду і до самого від’їзду перебувала під протекторатом М. Є. Слабченка, – згадує дослідниця. – Він увів мене в усі архівні установи, познайомив з персоналом, здобув переписувача, клопотався за те, щоб мені на дім видавали заборонені книги – одним словом, полегшив мені працю в незнайомому місті. Твердо і рішуче він поставив передо мною вимогу: щоденно обідати в його родині... Моє перебування в Одесі протягом двох тижнів переконало мене наочно, яке значне місце посідав М. Є. Слабченко в академічному та громадському житті Одеси. Його любили, з захопленням розповідали про його лекції учні, поважали професори і комуністи. Він був в Одесі перша фігура” [191, с. 32].

Щоправда, окремі дослідники життя і діяльності Н. Д. Полонської-Василенко сумніваються в її запізній ширості і зазначають, що стосунки Василенків зі Слабченком у той час були не такими вже й безхмарними [266]. На таку думку дає привід листування між подружжям та листи Михайла Єлисейовича до О. Оглобліна. Хоча в листах останнього є і такі слова: “Прекрасно, що з Мик(олою) Прок(оповичем) у Вас добрі стосунки. Зміцніть їх. Старий – хороша людина й підтрима при нагоді. З початку не сильно, але далі сильніш. “Лиха беда – начало”, а там “образується” [137].

Як голова третього соціально-економічного відділу, Микола Василенко сприяв М. Слабченку у праці над виданням архіву Коша Нової Січі і допоміг уладнати конфлікт з М. Грушевським, що розгорівся з приводу цієї справи. Він з Н. Полонською переконали одесита поступитися тематичним принципом на користь хронологічного, аби лиш видання рухалося до прогресу. І хоча Слабченко поступився, справі це, на жаль, не допомогло.

Зустрічався та співпрацював у ВУАН Михайло Слабченко і з її неодмінним секретарем (1918–1928 рр.), славістом та орієнталістом академіком Агатангелом Юхимовичем (Євтимовичем) Кримським (1871–1942). Ми вже згадували, що в листах до О. Оглобліна вчений називав його союзником і прихильником та сам підтримував неодмінного секретаря у протистоянні М. Грушевському. Характерний у цьому

А. Кримський

плані щоденниковий запис початку 1927 року: “М. Грушевський якось затих після того, як йому не пощастило вороже ставлення до себе обмалювати й довести чистою змовою, де старенький Кримський мав би відігравати ніби роль бомбометателя. То ж тільки уявити собі: Кримський, котрий завжди з розстьобнутою ширінкою в штанях, котрий не бачить через дві пари окулярів, розсіяний до того, що забуває де саме він живе (упевняють, що він одного разу таки забув свою адресу) – і активний (!) замах на М. Грушевського! Суцце ідіотство, а не клопот з М. Грушевським. Се ж придумати такий поклёп на Агатангела Юхимовича!” [54].

Про добрі стосунки з академіком А. Кримським свідчать чотири листи Михайла Єлисейовича, віднайдені в ІР НБУ [Ф 1. № 24195–24198]. Перші три, написані в серпні 1926 року один за одним (18, 20 і 23 числа), пов’язані з приїздом до Одеси російського сходознавця академіка В. В. Бартольда, якому А. Кримський через М. Слабченка передав листа. Пишучи про виконання доручення, Михайло Єлисейович принагідно повідомляє про діяльність одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, членом якої він був як албанолог, просить надіслати до готованого в Одесі місячника “Степова Україна” якусь статтю з проблем сходознавства, щоб прикрасити видання ім’ям Кримського. Як член редколегії він не обіцяв великого гонорару – до 100 крб. за аркуш, але сподівався, що часопис, маючи субсидію в 12 тисяч карбованців і тираж в 3 тисячі примірників, виходитиме. Хоч і ці сподівання історика права виявилися марними.

У четвертому листі за 18 лютого 1928 року вчений просить А. Кримського допомогти переслати через ВУАН до Німеччини книги одному місцевому досліднику, котрий звернувся за консультацією про українських чумаків XVII–XVIII ст.

Добрі стосунки з академіком підтримувалися і завдяки дружбі Михайла Слабченка з його особистим секретарем і прийомним сином Миколою Захаровичем Левченком (1903–1934), якому вчений подарував єдиний збережений примірник “Феодалізм на Україні” М. Левченка осудили у справі СВУ, під натиском більшовицького терору він втратив психічне здоров’я і вкоротив собі віку в середині 1930-х років у Києві. Одеський історик високо цінував наукові здібності Миколи

Захаровича, листувався з ним і дуже турбувався, коли листів довго не було [54].

Підтримував Михайло Слабченко і контакти з Комісією сходознавства ВУАН як активний діяч одеської філії ВУНАС, як дослідник проблем Албанії та турецького і татарського права в Запорозьких Вольностях.

Збереглося і кілька листів М. Слабченка до згаданого вище письменника, літературознавця і громадського діяча **Михайла Могиллянського (1876–1944 рр.)**. Після табу, накладеного на його твори П. Любченком, він зосередився на науковій праці у ВУАН і очолив Комісію біографічного словника українських діячів. Саме як її голова у квітні 1929 року він запросив до співпраці М. Слабченка з учнями. Той погодився і, ставши дійсним членом означеної установи, запропонував деякі цінні й вагомі доповнення та поправки до персональних гасел майбутнього словника. Він пообіцяв до 20 липня 1929 року надіслати п'ять біографій (О. Плюща, К. Трутовського, В. Лесевича, Г. Барвінок, Д. Марковича), а восени – ще дванадцять. Обіцянку виконано своєчасно і справно, але восени і словник, і комісія, а згодом і вчені зазнали гонінь та проскрипцій.

Серед киян учений підтримував також зв'язки з учнями О. Оглобліна, М. Грушевського і Д. Багалія – Андрієм Вірниченком, Дмитром Бованенком, Дмитром Кравцовим та згаданим уже Миколою Левченком. До Д. Бованенка зберігся лише уривок листа (як відповідь на його рецензію [137, а.251] від 29 травня 1929 року з подачі О. Оглобліна), в якому йдеться про дуже цікаву гіпотезу висловлену вченим – так званий український імперіалізм, що теж являла собою данину часові.

Протягом січня – листопада 1928 року Михайло Єлисейович написав шість листів до аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського **Дмитра Овсійовича Кравцова (1898–1982)**, які ми вже цитували і згадували вище. Він скінчив у 1924 р. історичний цикл факультету профосвіти Київського ВІНО, слухав лекції О. Оглобліна, з 1924 року працював у складі кафедри М. Грушевського, з 1927 року став його аспірантом і з 1926 року працював у Москві в Археографічній експедиції ВУАН у “Древлехранилище РСФСР”. Збираючи матеріали про Запорозьку Січ часів Хмельниччини, він консультувався зі Слабченком, писав йому листи, запрошував до себе в Київ на відпочинок. У відповідях Михайло Єлисейович висловив низку суджень щодо ситуації в Академії, шкодував про власні наукові, викладацькі, організаційні та побутові проблеми, писав про культурно-наукове життя Одеси.

У Києві вчений, імовірно, підтримував контакти і з професором Осипом Гермайзе, але документів про них не виявлено. Знаємо також про його зв'язки з О. Купріним, М. Жуком, з письменниками Києва – М. Зеровим, М. Рильським, П. Филиповичем, Харкова – П. Тичиною,

В. Сосюрою, Остапом Вишнею. Проте документально їх підтвердити також поки що не маємо змоги.

Був ще один науковий центр України, який не пройшов повз увагу М. Слабченка – Катеринослав (з 1926 р. – Дніпропетровськ), де діяла перша в Україні Науково-дослідна кафедра українознавчих студій, створена 1 січня 1921 року.

Особливо цікаве для науковця листування Слабченка з її завідувачем, визнаним “запорозьким батьком” **Дмитром Івановичем Яворницьким (1855–1940)**. Ще зі студентських часів знав він праці Дмитра Івановича, глибоко вивчав їх і високо цінував. А коли в середині 20-х років і сам зайнявся безпосередньо Запорожжям, відчуває потребу у спілкуванні з висококваліфікованим фахівцем у цій царині. Ним, звичайно, став “козацький характерник” Д. Яворницький. 19 вересня 1925 року Михайло Єлисейович пише першого листа до Катеринославського історичного музею, яким завідував Дмитро Іванович, і просить допомоги у зборі речового матеріалу до написання 5 та 6 томів “Організації господарства Гетьманщини” [50].

Наступний лист, від 20 грудня 1926 року, став відповіддю уже на прохання Д. І. Яворницького допомогти йому з’ясувати, що являє собою категорія “жлобів” у суспільній верстві українського поспільства XVI–XVIII ст. Відтак, бачимо, що М. Слабченка визнають авторитетом у науці провідні історики і надають вагомості його судженням [50]. Листування вчених тривало й далі. Особливо велику моральну підтримку воно дало правникові у драматичному і переломному для нього 1930 році.

Вичерпавши документально означену заголовком підрозділу проблему, можемо зробити висновок, що М. Слабченко у 1920-ті роки належав до наукової еліти українського суспільства. Його громадянська позиція, гіпотези, наукові зацікавлення багато важили серед тогочасних інтелектуалів. Учений підтримував широкі дослідницькі й особисті контакти з ученими Одеси, Харкова, Києва, Катеринослава, впливав на розвиток історико-правових та історичних студій, визначав їхні пріоритетні напрямки. Проте М. Слабченко, де вимушено, а де і з доброї волі, брав участь не лише в науковій полеміці, але і в особистій боротьбі за вплив і владу в середовищі вченого олімпу, дбаючи про власні інтереси, чим об’єктивно спричинився до розладу національної науки, до її погрому та винищення більшовицькою партократією.

У житті Михайла Єлисейовича Слабченка 1929 рік став переломним. Це була найвища точка його високого життєвого злету і водночас відправний пункт стрімкого падіння на саме дно життя. Та й в історії України (як у цілому СРСР) це був знаменний час: недарма двадцять дев'ятий називають “роком великого перелому”: в колективізації (винищення села), в індустріалізації (створення військово-промислового комплексу) та в культурній революції (знищення старої інтелігенції і формування “нової людини” – homo sovieticus). Кожний громадянин мав у цьому проекті власне, чітко визначене місце.

М. Слабченка запланували для “культурної революції”, яка ні з культурою, ні з революцією не мала нічого спільного. А конкретно – для комунізації ВУАН. Саме з цією метою урядові кола руками Д. Багалія зробили його у березні 1928 року доктором історії української культури. Звичайно, він мав на це повне право, але в тоталітарному суспільстві нічого просто так, лише за заслуги, не робиться. У січні – лютому 1929 року (уже й з його допомогою) докторат дали М. Яворському. Відтак влада мала всі підстави обрати їх в академіки (для тимчасового використання). Потрібно було лише пройти процедуру. З метою її полегшення і для проходження потрібних “партії та уряду” людей у 1928 році приймається новий статут Академії, змінюється керівництво, розробляються нові правила обрання в дійсні члени.

Учений заздалегідь знав про висунення його кандидатури в академіки. 26 грудня 1928 року Сергій Єфремов особисто при зустрічі повідомив, що у ВУАН підготовлено ґрунт для його обрання і що опір буде хіба що з боку М. Грушевського [45, а. 22]. Тоді ж, в грудні 1928 року, в Одесі розпочалися розмови і метушня навколо майбутніх виборів. Передбачаючи, що М. Слабченка рекомендуватимуть в академіки, його одеські опоненти повели контрдії. На студентських зборах викладач єврейського факультету професор Я. М. Меєрзон заявив, що вчений виступає прихильником російської системи освіти (за відновлення університетів, бо ригористична Москва їх не скасувала), що у великодню п'ятницю він не став виступати з лекцією, відмовився працювати на вчительських курсах у комвузі. А значить – йому з комуністами не

*3.5. Обрання до
Всеукраїнської
Академії наук, спроби
самореалізуватися
в ролі академіка*

по дорозі. Тимофій Внуков вичитував ученого за те, що зустрічається з С. Єфремовим, тоді коли всі засуджують його.

Компрометація посилюється у березні 1929 року. А. Музичка безкінечно створював конфліктні ситуації, щоб спровокувати Михайла Єлисейовича на скандальний вчинок. У листах до Д. Багалія правознавець констатував: “Мені цілком зрозуміло, що десь там Яворський обвинувачує мене, бо я викриваю його невегласьє й нахабство. Розумію, що Коник там невдоволений з мене, бо я не хтів працювати з ним. Розумію, що Музичка невдоволений, бо коли він захогів в Бібліографічного Товариства документи, а потім й вироблені мною для комаровського збірника теми, задумав випустати теж комаровський збірник й не пощастило йому зірвати Наукове Товариство, яке я заклав в Одесі по Вашій пораді” [61, № 46244]. Т. Внуков на засіданні науково-дослідної кафедри, заздалегідь знаючи відповідь М. Слабченка (з попередньої розмови), змусив його давати характеристику новообраним і проваленим кандидатам до Всесоюзної академії наук – Фріче, Лукіну і Любавському. Відповіді вченого не вписувалися, звичайно, в прийняту партійну лінію, чим виставляли його в невідгідному світлі перед колективом ІНО. Нарешті, резюмує: “Додайте до цього шептання з боку галичан Одеси, які переносяться до Укрнауки, вороже ставлення Коника й того ж Яворського” [45, а. 22], [61, № 46248].

У березні президія ВУАН опублікувала рішення про поповнення складу академіків, запропонувавши новий порядок висунення кандидатів: не лише за участі наукової громадськості, але й представниками партійних, радянських органів та робітниками і селянами. Це була новина для ВУАН. Якою виявилася реакція на місцях, Д. І. Багалій поцікавився у М. Слабченка. Той відповів, що профспілка, – Секція наукових робітників (СНР), де верховодять Меєрзон і Музичка, – почне висунення кандидатів не раніше 9 травня, а поки що обидва прилюдно заявляють, що висунуть лише комуністів. Проте ректор Одеського ІНО Т. Внуков і голова ОНТ М. Гордієвський запропонували кандидатуру М. Слабченка, а Центральне бюро СНР її підтримало. Іншими кандидатами стали філолог Б. В. Варнеке, мовознавець Томсон, біолог Сапегін. Перші два йшли на Перший історико-філологічний відділ, а відтак склали конкуренцію вченому [61, № 46252].

16 квітня 1929 року як додаток до статуту ВУАН оприлюднюється Постанова РНК УСРР “Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок їх обрання”, яка до решти скасувала порядок обрання, встановлений 1921 року. Як і передбачалося, брати участь у виборах і висувати кандидатів мали право “широкі кола громадськості”: вчені, робітники, селяни, всі суцці в країні організації і парт-

коми. Прізвища кандидатів, обраних на міських конференціях, повинні були публікуватися в пресі для всенародного обговорення, що й мало стати першим колом “чистилища”. Другим – створені президією ВУАН особливі відбіркові комісії, до яких увійшли академіки, представники наукових установ різних міст республіки, а також керівники профспілок. Третій етап – обговорення на засіданні відділу і четвертий – розширене засідання ради ВУАН, де будуть присутні всі учасники марафону – і кандидати, і члени комісій. Обрання скрізь пройде відкритим голосуванням простим підняттям руки [413, с. 72–74]. З таким порядком влада застерігала себе від несподіванок і забезпечувала обрання необхідних їй людей.

У травні пройшло обговорення кандидатів в академіки на міських конференціях різних установ. М. Є. Слабченка висунули: 1. Одеська філія Секції наукових робітників (профспілка). 2. Одеський Інститут народної освіти. 3. Одеський Інститут народного господарства. 4. Одеський Інститут сільського господарства. 5. Одеське Наукове при УАН товариство. 6. Одеська комісія краєзнавства. 7. Українське бібліографічне товариство у м. Одесі. 8. Завод “Червоний Профінтерн” м. Одеси. Така однастайність засвідчила визнання громадськістю титанічної праці вченого, його заслуг перед наукою, культурою і суспільним рухом України. Велика роль у підтримці вченого належить Д. Багалію, котрий своїм впливом нейтралізував опозиціонерів (Музичку, Меерзона) або переконав підтримати його (Т. Внукова, К. Коники). Відверту допомогу подали також М. Гордієвський, Є. Загоровський, Й. Вайнштейн.

Та й бути академіком Михайло Єлисейович мав повне право. На час обрання він брав дієву участь у праці кількох комісій ВУАН: з вивчення громадських течій та рухів; історії західноруського та українського права; історії господарства та економічної думки; районного дослідження Південної України; археографічної та етнографічної комісій; біографічного словника історичних діячів України; які очолювали академіки М. Василенко, М. Грушевський, К. Воблий, С. Єфремов. Він був дійсним членом ОНТ, ОФ ВУНАС, УБТ м. Одеси, Товариства Нестора Літописця, ОКК, керував Одеською філією Харківської науково-дослідної кафедри історії України, був професором, завкафедрою історії України ІНО, доктором історії української культури. Його творчий доробок складав 13 великих книг, більше 200 статей у періодиці, збірниках, наукових часописах, виданих в Україні, Росії, Німеччині.

Тематичний діапазон доробку вченого надзвичайно великий – історія держави і права, юридичної думки, правознавство, економічна, політична, соціальна, суспільна історія України, історіографія, біогра-

фістика, культура, історія регіонів (Гетьманщина, Запорожжя, Південна Україна). Безперечно, М. Слабченко став найвидатнішим ученим-істориком з Одеси. Його працям притаманна розлога джерельна база – архівна та опублікована, глибоке знання джерел та літератури, ерудиція в історіографії, вміння поєднувати і залучати різні галузі науки для дослідження певної проблеми. Для історіософії характерними були глибокий аналіз, майстерний синтез, ґрунтовні теоретичні викладки, сміливість гіпотез, блискучі свіжі думки та нові спостереження. Більшість праць відзначалися новизною, а двотомні “Матеріали до історії України XIX століття” взагалі стали першою спробою подати історіософську схему означеного періоду (чого не було і у М. Грушевського). Тому кандидат в академіки Михайло Слабченко репрезентувався як цілком заслужений вчений, його ім’я могло стати окрасою будь-якої європейської академії наук.

В Україні ж правознавця чекало проходження партійних чистилищ. Найтяжчим було перше – через комуністичну пресу. Після оголошення списків кандидатів у газетах, усі охочі могли виступити на шпальтах періодики в їхньому обговоренні, даючи власну детальну характеристику висуванцям. Подібне “обговорення” перетворилося в страхітливую зливу доносів, паплюження, наклепів на вчених та їхні родини, яке для багатьох з них закінчилося в застінках ДПУ та в концтраційних таборах. Тому багато кандидатів, щоб врятуватися від такої ласки, поспішили зняти свої прізвища, які, до того ж, часто оголошувалися без їхнього відома і дозволу [410, с. 60].

З огляду на складні стосунки Михайла Слабченка з урядовцями, комуністами та керівництвом і його кандидатура проходила не “гладенько”. Довелося перебороти значні перешкоди, про які він написав Д. І. Багалію, котрий взяв під особистий контроль проходження його кандидатури: “Музичка біга й розпинається всюди, паплюжачи мене, – скаржитесь вчений. – А шкодить шустрый галичанин, який зараз біга по виборчим одиницям й рекомендує не ставити моєї кандидатури. Сам Музичка – досить лякливий і ще донедавна поводивсь інше. Його борзість показує, що він очевидно має підтримку не в Одесі, де в Музички жодного авторитету, а десь інде. Отже, “віють вітри, не показано звідкіль”, як писалось в старинних наших календарях...” [61, № 46251].

Попри перешкоди, Михайлу Єлисейовичу вдалося подолати перше “решето” – пресу, а потім і друге – спеціальну відбіркову комісію, і його кандидатуру затвердило Центральне бюро СНР. 10 червня 1929 р. відбулося засідання особливої комісії історичного циклу Першого історико-філологічного відділу ВУАН. Її очолював Д. І. Багалій, у складі перебували академіки – М. Грушевський, М. Василенко,

В. Левитський, С. Солнцев, К. Студинський, члени ЦК КП(б)У – А. Річицький, Ю. Озерський та інші [426, с. 71–72], всього 16 чоловік. На чотири вакансії претендувало п'ять кандидатів – М. Яворський, Д. Яворницький, В. Ігнатовський (президент Білоруської академії наук), М. Слабченко та О. Грушевський. Дані протоколу дозволяють стверджувати, що зусиллями Д. Багалія, за підтримки А. Річицького та Ю. Озерського, кандидатуру Олександра Грушевського відхилили відразу. Перші три кандидати пройшли без обговорення, а з приводу М. Слабченка розгорілася дискусія.

Треба відразу зазначити, що М. Грушевський разом з М. Василенком та С. Солнцевим беззастережно підтримали М. Слабченка як історика економіки України. З критикою ж по чергово виступали В. Левитський, А. Річицький та К. Студинський. Академік Володимир Левитський, аналізуючи “Матеріали до історії України XIX століття”, став закидати М. Слабченку непослідовність у впровадженні марксистського методу, а від того незрозумілість його положення про еволюцію сільського господарства, не витримувала, на його думку, критики і подана вченим структура капіталістичного виробництва, як і вся еволюція капіталізму у XIX столітті [216, с. 3–13]. Він висловив думку, що в майбутньому історик врахує зауваження і виправить хиби, але чіткого висновку – гідний він обрання чи ні – не зробив.

Після нього Анатоль Річицький зауважив, що у претендента немає чіткої схеми історичного розвитку України, а застосовуючи діалектичний матеріалізм, він робить ухил більше на економічний та механістичний матеріалізм, що є недоречним у справжнього вченого-марксиста. Проте його висновки і узагальнення були більш позитивні, ніж негативні, а відтак на користь ученого.

Кирило Студинський побудував виступ на тому, що Михайло Слабченко все-таки більше правознавець, юрист, аніж історик, тому, можливо, його доробок варто розглянути з цього боку. Але цієї думки ніхто не підтримав і розглядати не став.

Спостерігаючи, що дискусія виходить з потрібного річища, слово взяв завідувач Укрголовнауки НКО, член ЦК партії Юрій Озерський і, розхваливши праці вченого, висловив чітку підтримку його кандидатури. Стало зрозумілим, хто стоїть за нею, і наступні диспутанти вже не критикували доробок одесита, а, навпаки, намагалися хвалити, випинаючи значне застосування ним марксистської методики та методології. Серед них особливе, вирішальне значення мав виступ Д. І. Багалія. Використовуючи матеріал про М. Слабченка із своїх “Нарисів”, а також огляд життя і творчості, які він подав у пресі [146, с. 4–5], Дмитро Іванович кваліфікував професора як “видатного українського істори-

*М. Слабченко - академік
ВУАН*

ка”, завдяки якому Одеса, після Харкова і Києва, стала третім визначним осередком україністики. Він підкреслив, що дослідник має велику ерудицію, нахил до історико-юридичної проблематики і що його праці “Організація господарства України” та “Матеріали до історії України” стали окрасою вітчизняної науки. Зачитано й відгуки на творчість ученого, серед яких мав місце й позитивний відзив Київського ІНО, написаний О. Оглобліним [1, а. 7–8]. У підсумку за обрання М. Слабченка проголосувало “15”, утримався “1”, “проти” не було.

Означене обговорення та обрання стало вирішальним, позаяк наступне голосування на загальних зборах мало більш формальний характер, адже на ньому голосували вже всі за всіх. Воно виявило науковий триумф не лише самого М. Є. Слабченка, а також організаторський успіх Д. І. Багалія (саме він був головою особливої комісії і головою ЦБ СНР). У пізніших працях О. Оглоблін так оцінив їхній подвійний успіх: “Переведення кандидатури Слабченка поміж Сціллою (опозиція Грушевського і почасти Воблого) й Харибдою (недовір’я партії і уряду й вороже ставлення до Слабченка з боку М. Яворського – на ґрунті наукової і персональної конкуренції) було, безперечно, не тільки великим особистим успіхом Слабченка, але й української національної історіографії” [154, с. 26].

Четверте, останнє коло випробування припало на 29 червня 1929 р., коли в конференц-залі ВУАН відбулися загальні збори Академії для обрання нових дійсних членів. До високої комісії входило 30 академіків і 30 представників громадських та наукових організацій (від Одеси – А. Музичка, Т. Внуков і М. Балашов). Голосували відкрито – підняттям рук. За М. Є. Слабченка проголосувало 57 чоловік – ні проти, ні тих, які утрималися, не було. Можливо, троє (чи не одесити), яких бракувало, якраз вийшли на той час із зали. Отже, 29 червня 1929 року Михайла Єлисейовича Слабченка обрали дійсним членом (академіком) Всеукраїнської академії наук по Першому історико-філологічному відділу загальними зборами Академії, а 1 липня рішенням президії ВУАН це обрання затверджено [426, с. 32–36].

Принагідно хочу зазначити, що паралельно з виборами, які стали значною подією в житті республіки, Україну потрясав терор. Тюр-

ми Києва і Харкова переповнили співробітники ВУАН та українська інтелігенція, арешти серед яких розпочалися весною 1929 р., разом з початком виборчої кампанії [312, 410]. А 21 липня заарештували й академіка Сергія Єфремова: ГПУ почало готувати справу СВУ.

Наукова громадськість України радо сприйняла обрання Михайла Слабченка в академіки, і він одержав велику кількість доброзичливих і щирих gratуляційних листів та телеграм з усіх міст України, з Росії, з-за кордону. Найпершим, 1 липня, його поспішив привітати друг і благодійник академік Д. І. Багалій (на жаль, тексту ми не знаємо, бо лист не зберігся). У конверт, до його листа, поклав маленьку записку і О. Оглоблін, у якій і неприхована радість за успіх колеги, і надія та настрій на його майбутню підтримку:

“Ще раз глибоко і сердечно вітаю Вас з нагоди обрання на академіка. Те, про що мріяв я, чого мірою сил своїх добивався, тепер є й буде! Серцем рідним, спільною думкою друзі Ваші й серед них я пережили боротьбу за визнання Вашої праці, за перемогу Вашу й нової – революційної школи в українській історіографії, за нові – широкі, вільні й далекі шляхи майбутнього. Важко було колись, а все ж мило мені згадати й за ті роки спільної праці й боротьби. Щасливий я, Дорогий Михайле Єлисейовичу! Хай же, Любий Друже мій, щасливо йде Ваша праця, ваше життя!” [154, с. 27].

Сергій Єфремов теж відгукнувся на подію записом у щоденнику: “Обрано на Перший відділ дев’ятьох – Ігнатовського, Слабченка, Яворницького, Яворського, Возняка, Ф. Колессу, Купала, Тичину й Щурата. З них маємо хіба одного робітника – Слабченка. Решта “для мебелі”: одні зовсім не здатні до роботи, інші не приїдуть. Тільки й слави, що збільшили Відділ” [312, с. 776]. З цього приватного запису теж звучить висока і схвальна оцінка праці М. Слабченка, а якщо порівняти з іншими прізвищами, – так дуже вже висока. А настрої С. Єфремова можна зрозуміти – більшовики усунули його з усіх посад.

Сам же історик поспішив висловити вдячність благодійнику й духовному батьку – Д. Багалію: “Високоповажний Дмитре Йвановичу! – пише він 4 липня. – Діставши повідомлення про моє обрання, не можу не скласти Вам своєї найбільшої подяки. Від студентських часів до самої УАН Ви постійно являлись моїм оборонцем й твердою підпорою. Нестримність мою й запальність на диво просто й легко згладжували, в невдачах підбадьорювали і завжди “наставляли” на правильну путь. Рідний батько не зробив би для мене, високоповажний Дмитре Йвановичу, більше, ніж зробили й робите для мене Ви. Я не знаю, в який спосіб й коли зумію віддячити Вам хоч крихотку зробленого Вами для мене. В моєму житті було багато прекрасних, виключних людей. Але

такої доброзичливості, такої теплоти й дружного ставлення, якими був я ошасливлений з Вашого боку, я ніколи не зустрівав... Ото що-ж я можу зробити? Тільки в ноги земно поклонитися, тільки з гордощами сказати: “Я мав велике щастя користатися помочи академіка Дмитра Йвановича Багалія, перед яким назавжди буду неоплатним боржником” [61, № 46249].

Вибори до Академії дорого коштували Михайлу Єлисейовичу, хоч так бадьоро і радісно звучать його слова до Д. Багалія. Як засвідчують наступні листи, вони стали для нього справжнім нервовим стресом, серцевим шоком. Після проходження партійних чистилищ травня – червня, він довго, до зими 1929 року, не міг отямитися від пережитого, не міг увійти в нормальний ритм життя. Ще 29 жовтня стан здоров’я вченого був надто прикрим, що засвідчують виявлені нами документи. Подаю його власні слова: “Від червня місяця не виходжу з хвороби. Хвороба страшна: ослаблення серцевої сумки з лопанням кровоносних судів – різкий рух, й суди лопаються. Розвинулась хворість на ґрунті перевтоми. Лікуюсь без кінця, але й без толку. Мене вимучили й витрусили так кишеню, що заліз в борги, з яких не можу вискочити. Одне тільки добре – маю сон. Нині сплю 6–7 годин, між тим в літі на добу міг спати 15–20 хвилин. Ходив мов тїнь. Тепер живу в темно-синій кімнаті, що сильно впливає на заспокоєння нервів і в зовсім ізольованій обстановці, щоб мене ніщо не дратувало. Хожу мов муха восени. Кумедно, не хвилююсь зовсім. Погано, що жартівливість пропала якомсь, чи сильно потускніла. Але відживлюватись треба в першу чергу, а з жартівливістю можна зачекати” [61, № 46250]. Тим паче, що восени 1929 року вже було не до жартів.

Проте можемо також констатувати, що двадцять дев’ятий рік у житті Михайла Єлисейовича – водночас чи не найнасиченіша пора творчого злету. Окрім обрання до ВУАН, учений доповідав перед істориками-марксистами України, упорядкував хрестоматію з історії української культури, писав статті до енциклопедичного словника М. М. Могиланського; напередодні жакливої катастрофи його сповнювали творчі плани, далекосяжні наукові заміри. 20 вересня його перевели на повну штатну академічну платню [270, с. 2–3], і він збирався з часом переїхати до Києва і перейти виключно на наукову працю в Академії.

Обрання М. Є. Слабченка в академіки, звичайно ж, було не лише заслуженим, але й не випадковим. Якщо розглянути історію розвитку ВУАН, особливо її історичних установ, і особливо після повернення з еміграції М. Грушевського, то побачимо, як комуністичне керівництво Україною готувало “більшовизацію” Академії, збільшуючи в ній число партійців, і нацькувало один на одного невідгих для партії ака-

демів (Кримського, Грушевського, Василенка, Багалія, Єфремова), які не стояли на твердому марксистському ґрунті або були й цілком ворожі до нього. Не остання роль відводилася владою і Михайлу Єлисейовичу: вже сам факт появи в Академії нового провідного, заслуженого історика обмежував вплив М. Грушевського на історичну науку.

Проекція ролі М. Слабченка видна і через призму дослідження розвитку установ Михайла Сергійовича, для якого 1929 рік теж став переломним. Уже Новий рік він зустрів під виляски лайок на адресу його школи та його самого. Всесоюзна конференція істориків-марксистів (Москва, 28.XII.1928 – 4.I.1929 рр.) пройшла під прапором боротьби з усім національним, що з'являлося в історичній науці. Навіть у вульгарно-соціологічних викладах М. Яворського (тоді ще всеукраїнська “святощ”) М. Покровський та його учні побачили вплив М. Грушевського.

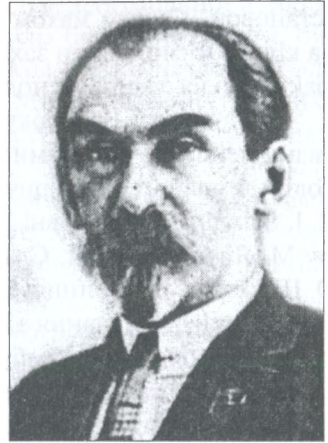
А такого впливу на історика, який вважався марксистом, “українським Покровським”, ні Чубар, ні Косіор, ні Скрипник не могли допустити.

Наступним ударом став “Критичний огляд журналу “Україна” за 1927–1929 рр.” співробітника Українського інституту марксизму-ленінізму М. Свідзінського в органі цієї установи “Прапорі марксизму” (1929. – № 6. – С. 236–241). А вже на початку 1930 року, коли розпочався структурний злам школи М. Грушевського, розгромна рецензія Федора Ястребова на IX том (ч. 1) “Історії України-Руси” [472].

Уже не говорю про такі образливі характеристики, як “отпетый украинский националист”, “озлобленный враг советской власти”, “помилованный советской властью националист”, які давалися М. Грушевському в тогочасних виданнях [432]. Все це був дружний, організований умілою рукою оркестр, ланки одного ланцюга.

Паралельно з ідеологічною йшла й організаційна підготовка до погрому. З 1928 року ЦК КП(б)У взяв прямиий курс на розчинення комісій та кафедр М. Грушевського в збільшуваній кількості історичних установ ВУАН, які нарочито поповнювали за рахунок ворожих до нього істориків (Д. Багалій, М. Слабченко, М. Яворський) та співробітників-комуністів.

Створений 1922 року в Харкові Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) в 1928 році вліто до ВУАН, і він став академічною

М. Скрипник

установою. Одним махом кількість комуністів в Академії потроїлась. За кілька місяців вони захопили керівні пости і на середину 1929 року фактично вже в ній господарили.

На початку 1929 року власне у ВУАН створюється кафедра марксизму-ленінізму (О. Камишан) і кафедра загальної історії (П. Шуран). Тоді ж за планом до історичних установ приєднується кафедра академіка Д. І. Багалія [69]. У червні 1929 року, окрім опозиційних М. Грушевському М. Яворському, М. Слабченка, в академіки обрали М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Юринця, В. Затонського – далеких від науки партійних апаратників. Поєднання з їхніми прізвищами звання академіка не лише звучало комічно та каламбурно, але, що гірше – знецінювало і звання, і його високий статус, до того ж, компрометувало саму УАН.

З появою у ВУАН академіків-комуністів активізувалися їхні одноподумці з УІМЛ – погромники меншого рангу: М. Рубач, Ф. Ястребов, М. І. Свідзінський, С. Кокошко, О. Камишан, П. Шуран, Ю. Озерський та інші. Широко використано їхню нищівну діяльність проти М. Грушевського, непримиренність та далеко не наукові методи полеміки, в котрій вони недвозначно вимагали фізичної розправи з “грушев’янцями”.

Історичну науку (як і все тоді!) вульгаризаторами оголошено “фронтом”, на якому мали вестись бойові дії, падати вбиті й поранені. Особливою активністю на початковому етапі критики, а потім і погрому відзначався Матвій Яворський. Ігноруючи етичні норми полеміки [див. 244], він сам під ударами критики з боку М. Скрипника та істориків-великодержавників (П. Горін) намагався довести відданість більшовицькій деспотії і вірність марксизму ціною незалежності української історичної науки.

Відтак на осінь 1929 року ідеологічну підготовку до погрому школи М. Грушевського завершено, кількісно його супротивники переважували, залишалось здійснити головне – організаційно-структурний злам.

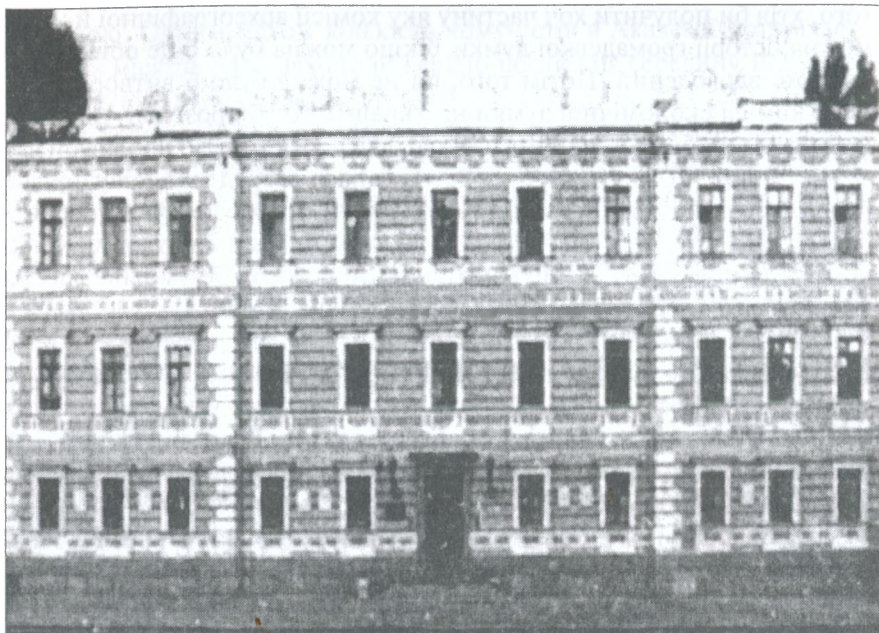
Прикро і ганебно, але Михайло Слабченко теж взяв участь у розподілі історичних установ М. Грушевського, чим об’єктивно став причетний до розгрому історичної науки. Тим самим він викопав яму і під себе, зрубав ту галузку, на котрій сидів і сам. Події кінця 1929 року стали також останньою, трагічною сторінкою, що завершила епопею його непростих стосунків з академіком М. Грушевським.

Невдовзі після призначення платні Д. Багалій повідомив М. Слабченка про готовану реорганізацію академічних установ і запропонував взяти участь у цій акції. У жовтні 1929 року Михайло Єлисейович відповідає йому по суті запропонованого: “На пропозицію Вашу цілком годячись – я з охотою візьму на себе комісію степової України. Мимо

того, хотів би отримати хоч частину яку комісії археографічної й, якщо можна, історії громадської думки. Якщо можна було б це обняти, був би дуже вдоволений. Потім того, чи не можна було б витворити для мене комісії економічної думки на Україні? Міг би розгорнути велику й інтересну роботу. Якщо можна було б це перевести, то просив би підтримати мене. Пленум має бути 25 листопада. Перед тим, хочучи побувати в Харкові, побачитись й поговорити з Вами в академічних справах, бо нам слід виробити певну лінію, між тим ми, марксистки, лишаємось необ'єднаними” [61, № 46250]. В останніх словах безумовно йдеться про розподіл спадщини Михайла Сергійовича.

Як починався цей “злам” у кінці 1929 року, дає добре уявлення звіт М. Грушевського про роботу історичних установ в 1929–1930 академічному році [66]. Він пише, що status quo історичних установ зберігався до осені 1929 року. Але що вони мають підпасти великим змінам — це вже було відомо, невідомо лише в чім і як вони проявляться. Спочатку необхідність змін пояснювалась, **по-перше**, поповненням Академії — в червні обрано 34 нових академіки і їхня кількість відразу подвоїлась. На історично-філологічний відділ прибуло 8 академіків — з них три історики України (Яворський, Слабченко, Яворницький) до двох дотеперішніх (Грушевський, Багалій). **По-друге**, перевиборами президії ВУАН, яка “мала повести Академію новими дорогами”, і введенням нею планування. Окрім того, нова президія взяла курс на радикальні зміни не лише в плануванні роботи, а й в зламі структури 1920-х років.

Не без прихованої іронії М. Грушевський пише далі, що “дискусії над загальними (підкреслення моє. — В. З.) питаннями пляновості Академії і їх ув'язки з ще загальнішими принципами соціалістичного будівництва — з виробничими програмами, з перспективними і потребами культурно-національного будівництва, з потребами працюючих мас, мусили взяти багато часу, уваги і праці. На кілька літ вони стали центром академічного життя” [66, а. 2–3, 7–11]. Коли в попередніх роках увага зверталась головним чином на те, щоб підняти саме наукову активність, залучити до неї якомога ширші кола співробітників, залучити до участі в академічній праці і поодиноких людей і різні установи, так чи інакше зв'язати з Академією, зробити її організаційним центром всієї наукової роботи республіки, — тепер навпаки поставлено завдання зробити працю академічних установ якомога камерною, усунути з неї все випадкове, очистити академічну організацію від будь-яких зв'язків з сторонніми організаціями. Якщо в 1925–26 рр. історичні установи мали 14 відсотків загального бюджету Академії, то на липень 1930 р. — всього 5. А коли здійсниться план під кінець 1932 р. — матимуть не більше 2 відсотків. Нарком освіти М. Скрипник сказав же, що і то багато, потрібно не більше 1 %. На думку уряду, “вага Академії повинна бути звернена в майбутнє, а не в минуле”, хоча із новообраних

Будинок Президії ВУАН

академіків все ж було найбільше істориків, і тепер вони складають 9 % загального числа академіків [66, 69, 65, 63, 80].

М. Грушевського турбувало і падіння обсягу видавничої діяльності та рівня її науковості. Він відзначає, що у 1929/30 роках історичні установи постійно відривали від наукової роботи, посилаючи співробітників на лекції по селах, заводах і фабриках, на агітацію. Тому на кінець 1929 р. кількість наукових засідань, доповідей, рефератів, наукових відряджень різко скоротилась. Комісії стали відбувати наукові засідання особно, а не з усією секцією, що надто зашкодило науковій праці [63, 65, 66, 69, 80].

Коли почали організовуватись комісії для новообраних академіків, бюро історичної секції обстоювало той погляд, що організація нових наукових формувань не повинна відбуватися коштом уже існуючих наукових установ. Такий погляд спочатку прихильно зустріли в керівних колах. Але насправді сталося так, як хотіла Президія відділу – академіки Д. Багалій та М. Яворський, що прагнули сформувати нові установи за рахунок старих. Тому з 1929 р. старі почали ліквідувати, і в кінці року сталися різкі зміни в структурі історичних установ [63, 65, 66].

22 листопада 1929 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про Академію”, в резолюції по якому М. Скрипник таки добився її повного розгрому. 28–30 листопада Михайло Слабченко бере участь

у першій і єдиній в його житті сесії ВУАН. Щоб шокувати співробітників, особливо всю “небільшовицьку”, опозиційну частину Академії, 22 листопада 1929 року оголошується про розкриття ДПУ контрреволюційної організації, яка виросла у ВУАН, – “Спілки визволення України”, на чолі з академіком С. Єфремовим [274], і поруч з іншими заарештовується один з провідних вчених школи М. Грушевського, його “права рука” – Осип Гермайзе. Згодом під арешт підпав син Слабченка, а ще пізніше – і він сам. Більшовицька преса розгорнула масову істерію навколо справи СВУ.

Психоз партійних газет тривав до 1 грудня. Саме в таких умовах 25 листопада розпочалася “історична” сесія ВУАН. Доля посміялася з академіка: на першому пленарному засіданні в новій якості він вислухав з уст К. Воблого і привітання з обранням в Академію, і її заяву, яка засуджувала “петлюрівців та жовтоблакітних убивць”. Він не знав, що “дамоклів меч” уже висить і над його шиєю.

Михайло Єлисейович брав участь у виборах нового керівництва – президії та відділів. Зокрема, обирав на голову Першого відділу Д. Багалія, секретарем М. Яворського, членом правління – К. Студинського. Фактично ж господарив там Матвій Іванович, який переїхав на мешкання до Києва, а не Д. Багалій, котрий і далі жив у Харкові. Академік обговорював новий статут Академії, план її роботи на 1930 рік і навіть виступив у дебатах. Він запропонував відкривати сміливо нові відділи (партія їх хотіла навпаки закривати або об’єднувати), як того потребує життя, пропагувати наукові знання в масах, видавати побільше часописів. Його ввели до Комісії з доопрацювання статуту, яку очолював М. О. Скрипник.

Відбулося і засідання Першого відділу, на якому Багалій, Яворський і Слабченко виступили ініціаторами кардинальної реформи установ, очолюваних М. Грушевським. Комісії і наукові напрямки Михайла Сергійовича реорганізовано і розподілено поміж всіма істориками-академіками. Як ми вже зазначали, Михайло Єлисейович планував для себе комісію історії Південної України, частину археографічної комісії, історії громадської думки та історії економічної думки. На засіданні відділу, де було вже 8 академіків (М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, М. Яворський, Д. Яворницький, М. Возняк, Ф. Колесса, П. Тичина і В. Щурат), перед відділом поставили завдання злиття з Третім соціально-економічним відділом, для чого привести установи обох структур до певної однорідності. Тому нові академіки М. Яворський, М. Слабченко та академік Д. Багалій запропонували, а президія відділу ухвалила здійснити спеціалізацію кафедр історії України за “марксівською” термінологією. Встановлювалася така номенклатура: а) кафедра академіка Д. І. Яворницького – іменується кафедрою передісторії України;

б) М. Є. Слабченка – кафедра історії України за доби феодалізму; в) Д. І. Багалія – кафедра історії України за доби торговельного капіталу; г) М. С. Грушевського – кафедра історії України за доби промислового капіталу; д) М. І. Яворського – кафедра історії України за доби імперіалізму. Академікам проте лишали право обирати теми досліджень незалежно від спеціалізації кафедр. Водночас творчі плани підрозділів кафедр строго обмежили відповідними хронологічними межами, поставленими спеціалізацією [66, 67]. Але за найближчого розгляду виявилося, що М. Грушевському за “марксівською періодизацією” припадали роки між 1861 – та 1900, які виходили за межі його наукових зацікавлень, отож вирішили кафедру Д. Багалія іменувати часом пізнього торговельного капіталізму, а кафедру М. Грушевського іменувати добою раннього торговельного капіталізму з хронологічними межами досліджень від XV до XIX століть [66, 67].

На пропозицію тих же Д. Багалія, М. Слабченка і М. Яворського у М. Грушевського відбиралися і закривалися комісії Лівобережної, Південної і новішої історії України. Натомість при кафедрі Д. Багалія хотіли створити комісію Лівобережної і Слобідської України, при кафедрі М. Слабченка – комісію Полудневої України, при кафедрі Д. Яворницького – комісію топографії Запоріжжя, а комісію історії революційних рухів – при кафедрі М. Яворського.

Все це кричуще суперечило тій хронологічній розмежованості, за “марксівською” термінологією, яку було введено. Проте вже в березні 1930 р. на сесії поширеної президії Відділу ухвалено рішення скасувати всі комісії порайонного дослідження. Ліквідували і створені комісії Лівобережжя у Багалія і Півдня у засудженого по СВУ Слабченка.

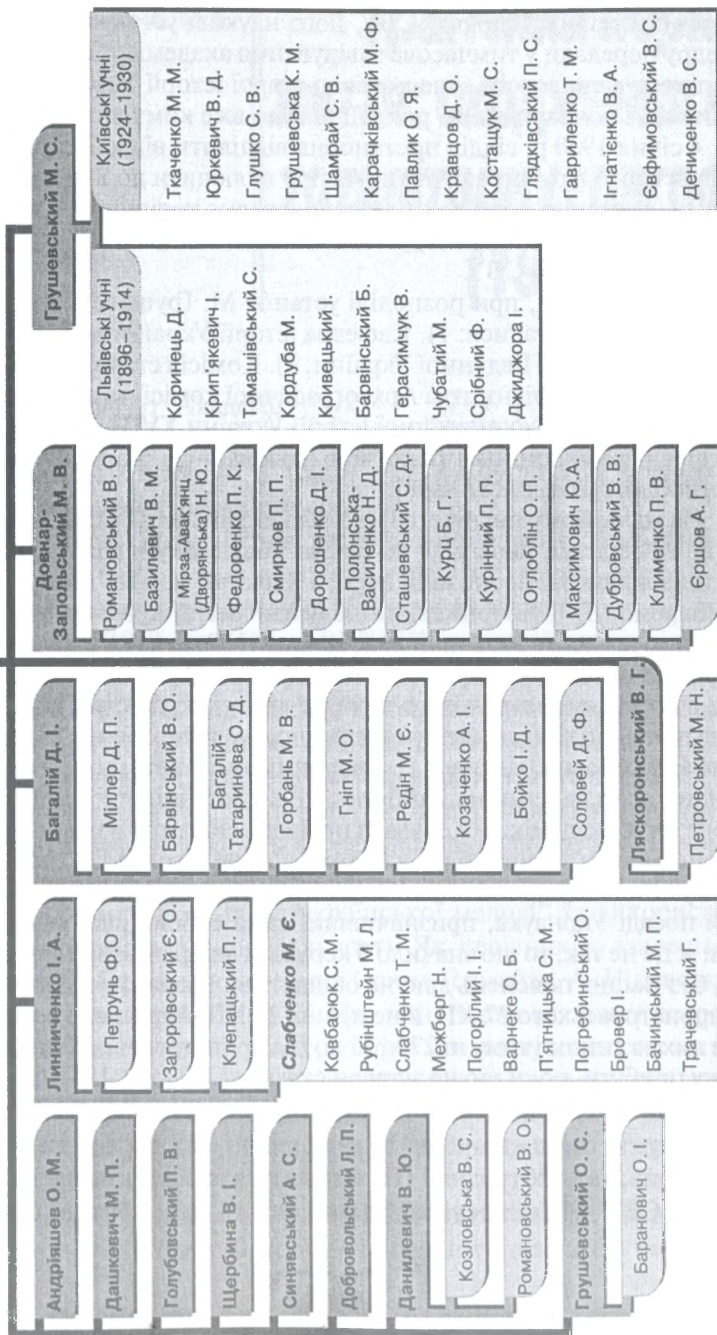
Але навіть не противлячись цьому, Грушевський пропонував об'єднати наукові сили, які працювали в закритих тепер комісіях, в одну комісію порайонного дослідження України, яка й далі при його кафедрі вела б науково-пошукову роботу. Але цієї пропозиції відділ не прийняв і запропонував М. Грушевському компенсацію – розділити комісію історії Києва і Правобережжя на дві комісії і створити нову комісію дослідження історії східного і західного Полісся, щоб чимось замінити роботу лівобережної комісії.

У січні 1930 року комісію Полісся справді створено, але вона діяла недовго. Комісію Західної України залишили, але забрали у Грушевського і віддали безпосередньо президії. З порайонних комісій при кафедрі Грушевського лишилася лише комісія історії Києва.

На засіданні 22 грудня 1929 року відділ заклав комісію старої історії України під тим приводом, що стара історія України належить до тематики кафедри академіка М. Слабченка. Тоді ж, на цій засіданні, М. С. Грушевський виступив з протестом, доводячи передчасність такого акту, позаяк кафедра М. Слабченка не розпочала ще досліджувати тематику означеної комісії, та й невідомо, чи буде вона її досліджувати.

Школа М. Слабченко в українській історичній нації

Антонович В. Б. (1834–1908 рр.) професор російської історії університету св. Володимира

Побоювання Михайла Сергійовича не були марними. М. Слабченка осуджено у “справі” СВУ, його наукові установи розпущено, а кафедру передали у тимчасове завідування академіку Д. Багалію, а згодом ліквідували зовсім. Але комісію старої історії України тоді ж таки закрили, і з початком 1930 року її не було вже кому вивчати.

4 січня 1930 р. відділ постановив відділити від кафедри академіка Грушевського Археографічну комісію і включити до її складу всіх академіків-істориків, передавши у безпосереднє керівництво відділу, хоча керівником залишити М. Грушевського, — Голова її, О. Гермайзе, був теж засуджений по СВУ.

Таким чином, при розподілі установ М. Грушевського, М. Слабченку у ВУАН дісталися: 1). Кафедра історії України доби феодалізму; 2). Комісія історії Південної України; 3). Комісія старої історії України. Він увійшов до керівництва Археографічної комісії та до Комісії по вивченню соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв’язку з історією революційної боротьби (голова — Д. Багалій, керівник — О. Оглоблін) [264, с. 187–188].

На жаль, йому так нічого і не вдалося здійснити зі своїх грандіозних планів в Академії, переїхати до Києва. Академіку в цей час робили також цікаві наукові пропозиції вчені з Харкова, Києва, Дніпропетровська. Зокрема, Д. І. Яворницький надіслав листа, в якому запропонував читати, хоча б наїздом, лекції в місцевому ІНО, а також керувати працею аспірантів його Науково-дослідної кафедри. В кінці тривожного 1929 року, в атмосфері розпочатого терору супроти українства, М. Слабченко ще на щось сподівався, ще думав про щось перспективне. 25 грудня Михайло Єлисейович надсилає Д. Яворницькому листа, хоча й не оптимістичного, але з надіями на майбутнє: “Ваш останній лист мене здивував, — констатує академік. — Керувати працею аспірантів в певній ділянці історичної науки значить бути членом кафедри й головою секції. Так треба розуміти вашу пропозицію? Коли так, то треба, щоб мене затвердила в цій посаді Укрнаука, призначивши, само собою, відповідну платню. Коли ж це не так, то що значило б керувати аспірантами, не збагну. Словом, без Ваших пояснень діло не обійдеться. Розраховував я прибути до Дніпропетровського 27.XII, й не пізніш 31.XII. Але в мене трапилось велике лихо з сином і тому ні 27 ні 31 до Дніпропетровського не буду. Коли зможу прибути, поки що не зугарен сказати” [50, арх. 19640].

Трапилось велике лихо з сином... Вже тоді над М. Слабченком нависали тяжкі свинцево-чорні грозові хмари, та, власне, вже й перший грім ударив, коли 20 грудня ГПУ заарештувало Тараса як члена молодіжної філії СВУ — “Спілки української молоді”. Черга була за батьком...

РОЗДІЛ

4

Трагічний період життя: сходження на тоталітарну голгофу (1930-1952)

Обрання до Академії наук стало зенітом наукової і людської слави М.Є. Слабченка, вершиною визнання його довготривалої і плідної праці на ниві національної науки і культури. Саме на цьому кульмінаційному моменті життя настиг ученого важкий обух тоталітарного режиму: *dies irae, dies illa**. Як уже зазначалося, в п'ятницю 22 листопада 1929 року "Вісті ВУЦВК" на другій сторінці подали повідомлення "Від Державного політичного управління УСРР", підписане головою ГПУ В. Балицьким, у якому говорилося про викриття й ліквідацію контрреволюційної організації, яка звала себе "Спілкою визволення України" і ставила за мету відновити капіталістичний лад, повернути поміщиків і уярмити робітників та селян України. Організаторів звинувачували у боротьбі з радянською владою в минулому, у зв'язках із зарубіжними емігрантськими петлюрівськими центрами, у створенні організації "Спілка української молоді" та використанні УАПЦ в контрреволюційній діяльності. Як керівників, заарештовано академіка С. Єфремова, історика Осипа Гермайзе, А. Ніковського, В. Чеховського та інших [271, с. 2]. Наступного дня всі газети розродилися істеричними статтями, у яких "широкі кола наукових сил і інтелігенції, мільонні маси робітників і селян вимагали суворої кари і смерті, кари і смерті агентам імперіалістичної клики, недобиткам петлюрівщини", славили "ДПУ – вірного вартового революції та проводиря України – КП(б)У"

4.1 Справа "Спілки визволення України"

29 листопада ті ж таки "Вісті ВУЦВК" повідомили, що віце-президент ВУАН Кость Воблий прийняв численну делегацію робітників

**Той день, день гніву (судний день) (лат.)*

заводів “Більшовик”, “Арсенал”, “Ленінська кузня”, “Фізико-хімік” та центральної електростанції, яка, “проінспектувавши” установи Академії, вимагала від нього ознайомлення з поглядами всіх академіків на діяльність “Спілки”.

З академічних кіл лише Михайло Грушевський публічно в інтерв'ю піддав сумніву всю цю гедеушно-московську “стряпню” Він сказав: “Поскільки ми маємо про справу СВУ тільки комюніке ГПУ, ми не можемо про неї нічого сказати, аж доки довідаємося факти...” [330, с. 22]. Після такої заяви ніхто більше не зважився брати у М. Грушевського інтерв'ю. Щоправда, очевидець і учасник подій Наталя Павлушкова згадує, що нібито в приватній розмові Михайло Сергійович сказав: історія засудить С. Єфремова, що він підніс руку на народну владу. Українська молодь не повинна йти до СУМу, а вчитись і працювати для української культури. Для цього вона перший раз в історії має всі можливості [393, с. 48].

Цікавою є паралель, проведена між ставленням Д. Багалія до інспірованого ЦК КП(б)У процесу та М. Грушевського. Якщо Михайло Сергійович ніде публічно не виступив з осудом “учасників” спілки (хоча її й “очолював” особистий недруг) і, понад те, нікого не обтяжив фальшивими свідченнями, не зламався під натиском більшовицького шантажу та нагінок, що набували все більшої амплітуди, то Дмитро Іванович (особистий патрон М. Слабченка) публічно – в газетах, на зборах, різних засіданнях тощо – різко засуджував [273, № 11/12] і таврував “жовто-блакитних недобитків, петлюрівських убивць” Заяви Д. Багалія широко використовували Затонський, Чубар, Косіор, Скрипник і особливо Любченко, щоб надати сфабрикованій оперетковій справі (у народі говорили – “опера СВУ, музика ГПУ”) правдоподібності і законності. Із пісні слів не викинути: Д. Багалій став співучасником цієї ганьби, допомігши ворогам української культури нищити її інтелігенцію.

Арешти у справі “Спілка визволення України” прокотилися по всій республіці. Осінь – зиму 1929–1930 року ГПУ хапало по містах людей, які хоч раз у житті заїкнулися про самостійність і незалежність України, інтелігенцію, яка чинила опір русифікації і обмосковленню, селян, які не хотіли йти до колгоспів і чинили опір колективізації. Тисячі осіб загриб молох СВУ до своєї жниварки. В епіцентр політичного вибуху потрапив і Михайло Слабченко.

Історія виникнення СВУ, її ідеї та втілення їх у життя, а також розкриття спілки, слідство і суд над нею – окрема, велика і неоднозначна тема, досліджувати яку не є нашої метою. Ми ж розглянемо лише ті події, які тісно пов'язані з життям М. Слабченка, принагідно зазначивши,

що сучасні дослідники ще не дійшли згоди в головному — чи була ця організація насправді. Одні вважають СВУ цілковитою вигадкою ГПУ, другі — напівсфабрикованою справою, треті — що СВУ дійсно існувала.

З огляду на наявні джерела, ми можемо лише констатувати, що про підготовку чекістами якоїсь грандіозної провокації проти української опозиції люди почали підозрювати ще з 1928 року. Готування справи пов’язувалося з загальнополітичною ситуацією в країні: згорання непу, початок першої п’ятирічки, курс на індустріалізацію, колективізацію і здійснення пролетарської культурної революції. Саме в контексті останньої розпочалася комунізація ВУАН і саме з нею ГПУ пов’язало СВУ. Більшовицькі лідери вважали, що Академія контролює всю некомуністичну національну науку і культуру, а відтак і національну свідомість, що у разі перевороту академіки стануть готовим урядом небільшовицької України. Справа, яка стала наслідком нездорових відносин у ВУАН, допомогла М. Скрипнику вичистити з неї всіх національно свідомих, непримиренних до більшовиків учених, безперечним лідером котрих безумовно вважався Сергій Єфремов — “перший джентельмен Києва”.

Наталія Павлушкова [393, с. 44–52] та Наталія Полонська [408, с. 98–100] вважали, що початок справі поклала інспірація ГПУ анонімної статті в газеті “Діло”, спрямованої проти С. Єфремова. Спровокований чекістами, він дав відповідь аноніму і миттєво перетворився в об’єкт більшовицького цькування. З його оточення чекісти почали формувати антирадянську організацію, до якої втрапили і Слабченки, котрі листувалися і зустрічалися з С. Єфремовим. Напрвесні 1929 року розпочалися арешти. Першою заарештовано племінницю академіка, студентку архітектурного факультету Київського художнього інституту Наталю Павлушкову. Згодом — інших. Сергій Єфремов, відчуваючи, як стискаються лещата, говорив друзям: “З них будується піраміда, а возглавлю її — я” [408, с. 100]. Так і сталося. Основою піраміди чекісти зробили численні міські філії СВУ, серед яких не останню роль відігравала одеська, на чолі з академіком М. Слабченком.

ЧК — ГПУ ніколи не випускало Михайла Єлисейовича з поля зору. Допоки великий ентузіаст науки тішився творчою працею, друкував книгу за книгою та все вірив у краще майбутнє, про його подальшу долю подбали комуністи в кабінетах таємних спецорганів. 20 грудня 1929 року, як керівника одеської філії “Спілки української молоді”, заарештували сина вченого — Тараса Слабченка. А за кілька днів розпочалася офіційна критика і батька — звинувачення в буржуазному націоналізмі, в блокуванні з Михайлом Грушевським. Після нервового стресу, коли власне життя трималося на волосинці, а друга дружина була ва-

Т. Слабченко в БУПРі

гітна, Михайло Єлисейович запанікував, почав звертатися в органи з проханням випустити сина, а заарештувати його, бо в усьому нібито винен лише він сам.

Гнітючу атмосферу тих днів згадувала Н. Полонська-Василенко, котра востаннє бачила вченого на волі: “Осінь 1929 року була в Києві тривожна: численні співробітники Академії та академік С. О. Єфремов були ув’язнені у зв’язку з підготовлюваним процесом СВУ. Не пригадую, коли саме приїхав М. Є. Слабченко... Він був стурбований, сумний: заарештовано його сина Тараса. Михайло Єлисейович, що називається, місця собі не знаходив. Він хотів їхати до Харкова, зробити в ГПУ заяву, що винний він, а не

син, просити, щоб сина відпустили і замість Тараса заарештували його. Скаржився, між іншим, на поганий готель, в якому дали йому номер — на бульварі Шевченка, біля Хрещатика. Один раз, прийшовши додому, він помітив, що хтось розкривав його валізу і чогось шукав у ній. Другого разу скаржився він на несподіване переселення до іншої кімнати; при цьому знову помішано його речі. Пригадую останній день його перебування в Києві. До пізнього вечора пробував він у нас, тяжко засмучений. Нарешті поїхав додому, в Одесу. Минуло днів три-чотири. Одержую листа від його дружини. Благає повідомити, що сталося з Михайлом Єлисейовичем, бо до цього часу він додому не повернувся. І нічого не пише. Все стало ясно: чому хтось відкривав валізу, чому переселяли до іншої кімнати. Трохи пізніше ми дістали повідомлення, що М. Є. Слабченка заарештовано в поїзді” [191, с. 33–34].

Це сталося 20 січня 1930 року [45, а. 1]. З потягу Київ — Одеса М. Слабченка на одеському двірці зустріли місцеві гепоушники, показали ордер на арешт за звинуваченням (а не підозрою!) в участі у СВУ і відвезли до місцевого політизолятора ГПУ, а згодом запроторили до буцегарні у Харкові, де до, під час і після суду тримали на Холодній Горі в спецкорпусі ГПУ БУПРу (III корпус, камера 22) [45, а. 1–2].

Михайло Єлисейович не випадково опинився серед заарештованих і звинувачених у справі СВУ. Він був представником заслуженої української інтелігенції — зі стажем національної боротьби, член УСДРП, провідний відомий учений, який очолював низку наукових установ, приречених на знищення, товаришував з С. Єфремовим,

впливав на численну молодь та широкі кола науковців, разом з О. Гермайзе та М. Яворським лідирував серед українських марксистів, котрі теж підлягали винищенню.

Не склалося у нього добрих стосунків і з більшовицькою владою, він не був у неї у фаворі, як Д. Багалій чи М. Грушевський. Хоча М. Слабченко і працював в органах освіти, влади і науки, створених більшовиками, це не означало, що вчений поділяв ідеологію і практику більшовизму. Звичайно, він не брав участі в підпільних організаціях, у змовах і не готував збройного замаху на уряд. Але його думки (висловлені усно і письмово), коло знайомих та друзів, конкретні дії і окремі вчинки засвідчують опозиційність до режиму.

Михайло Слабченко відверто обурювався ліквідацією комуністами університетської системи та автономії вищої освіти (ригористична ж Москва зусиллями наркомів А. Луначарського та А. Бубнова зберегла університети), безкінечними бездарними реорганізаціями, чистками, репресіями, пошуками контри в ІНО, втручанням у навчально-виховний процес студентів-комуністів, які частенько критикували нововистого професора в стіннівці "Студенти Жовтня" Одеський ІНО, за словами вченого, від того перетворився на "справжній дім для божевільних". Він говорив, що пошуками ворогів серед викладачів, заведенням з 1921 року посад політкомісарів у вузах, висилкою з Одеси у 1922 році групи науковців "професуру затуркали до неможливості"

М. Слабченко критикував недолугу національну освітянську політику комуністів: "У нас що не наркомосвіти, то тільки руками розведеш. Гринько к чортам поламав усяку освіту і натворив нерозберихи та неписьменства, Шумський займався літературою, а не освітою, Затонський гне на шлях русифікації. Затонський, положим, ніколи не був прихильником української літератури. В Кам'янці 1926 р. він говорив: "Что это за украинская литература з "садками вишневыми коло хати й хрущами?" Затонський сказав і друге, що "наш язык" ми мусимо наближувати до інших язиків і особливо до російського. Так се значить продовження русифікації" [54, а. 44 зв.].

Професор виступав проти реєстрації студентів на лекціях, проти політизації та заідеологізованості навчання. Ще більше засуджував економічні заходи уряду в часи непу, зневагу керівництва до представницької демократії, перетворення виборів у дешевий фарс, а органів влади в прозору ширму для диктатури. Він висловлював розчарування українізацією, яку дискредитують партчиновники, критикував економічний визиск України Москвою, нищення традиційної культури і духовності, некомпетентність, аморальність і демагогію більшовицьких вождів і вождєнат.

М. Слабченко відверто допомагав скривдженим, виступив з відкритим протестом проти пролетаризації ІНО у 1924 році, відмовився підтримати владу у шельмуванні в пресі і на зборах Миколи Василенка у 1923 році, Сергія Єфремова у 1928 році, він не став працювати викладачем у комвузі, читати агітаційно-пропагандистські більшовицькі лекції, підтримував зусилля групи Кримського – Єфремова, спрямовані на відстоювання автономії УАН, проти згубної деструктивної дії клану Грушевських – Тутківського, відмовлявся від високих адміністративних посад, щоб не допомагати більшовикам “Україну правити” [131, а. 5 зв]. І він чудово знав, до чого врешті приведе його пасивна несвобода.

А влада ставилася до М. Слабченка відповідним чином: з підозрою і недовірою, вимагала покори, перлюструвала кореспонденцію, шпигувала за кожним кроком ученого. Його взяли до роботи лише після офіційної реєстрації в ЧеКа, під претекстом колишнього капітана царської армії. У 1922 році чекісти заарештували його і хотіли вислати з Одеси разом з групою інших “старих спеців”. У 1924 році знову “маячило заслання”. І все це на тлі голоду 1921–1923 рр., погрому “Просвіти”, зламу університету, фізичного винищення прихильників небільшовицьких партій.

Учений був довго приголомшений і пригнічений такою перемогою “гегемону”. Він мусив був приховувати заслужену минулу наукову і громадську діяльність, замовчувати в анкетах свої безперечні життєві успіхи і досягнення, які тепер трактувалися як буржуазно-націоналістичні і контрреволюційні. А поряд сиділи компартійні “висуванці” та пройдисвіти з партквиточками в кишені, які, нічого не зробивши в житті, мали пайки і платню, одержували бляшані ордени за заслуги перед партією та урядом. Це ще більше негативізувало імідж радянської влади в очах вразливого, амбітного і до болю справедливого М. Слабченка.

Як “політично неблагонадійного,” його не випустили до Осло влітку 1928 року на VI Міжнародний конгрес істориків, не допускали до написання відповідальних ідеологічних видань, – лише після того, як стало ясно, що без українських науковців не обійтися у виданні “Большой советской энциклопедии”, ЦК КП(б)У у травні 1927 р. рекомендував М. Слабченка (і М. Грушевського) до складу авторів “БСЭ”, хоча їхні статті так і не з’явилися у цьому виданні. Вже після обрання в академіки партосередок ІНО визнав, що М. Слабченку все одно з комуністами “не по дорозі” [61, № 46248]. Шовіністи ж оголошували вченого анархістом, сіоністи – юдофобом. “Тяжко від того, що не ймуть віри, що присікаються до всього, що вимагають угодництва. А

я не вмів брехати", – писав учений Д. Багалію [61, № 46248]. Він демонстративно не підтримував науковців, яким протегував радянський уряд – М. Грушевського і, особливо, М. Яворського. Дізнавшись, що мета першого Всесоюзного з'їзду істориків-марксистів – погром не-марксистської історіографії, він на нього не поїхав.

Як і більшість учених з класичною освітою, М. Слабченко склав духовну опозицію тоталітарній владі. Але щоб жити і щоб вижити в тих нелюдських умовах, екзистенціалістично пристосувавшись, історик змушений був піти на помірковано-умовне співробітництво з режимом. Він став членом профспілки, вийшов з усіх ідеологічних організацій і партій, демонстрував імідж аполітичної людини з обережною і поміркованою поведінкою, виконуючи певні доручення влади. У 1926 році перевіряв діяльність режисера Укрдрами Стаха, якого звинувачували у націоналізмі, але нічого такого не знайшов. Разом з ректором ІНО П. Самулевичем обстежував стан українізації культосвітніх установ тощо. Проте М. Слабченко намагався не переступити через своє его, не зрадити власний менталітет, себе, зберігши життєві принципи, моральні засади, переконання та гідність. Відтак не міг органічно вписатися в номенклатурний рай, продовжував жити за власними правилами у власному ефемерному світі. А тому й відчував, що рано чи пізно доберуться і до нього: "... Я себе не обманю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотягнути. Найпоганіше, що мені не пощастить дотягнути до пенсії й доведеться лишатись без засобів до існування" [61, № 46248]. Подальші події довели, що він дійсно був приречений режимом, бо сталося так, як він писав.

М. Слабченку, як і будь-якій натхненній людині, не вистачало свободи творчості в умовах державного пресингу, та ще такої тоталітарної держави. Не вистачало свободи слова – наукові праці підлягали жорсткій цензурі, а про публіцистику годі й говорити, опозиційної преси не існувало: її розгромили чекісти. Більшовицькі ж газети лише брехали і друкуватися в них не було рації, а про закордонні можна було лише мріяти. Виступ С. Єфремова в "Ділі" закінчився цькуванням та засудженням. Отож М. Слабченко все більше зв'язується щоденникові. Це був своєрідний ерзац публіцистики, в якому він міг і полемізувати, і критикувати. До речі, він був не один такий. Подібні обставини змусили вдатися до щоденникових записів і Сергія Єфремова. М. Слабченко відмовився друкуватися в наскрізь фальшивих комуністичних газетах. Ось чому талановитий газетяр, палкий полеміст, досвідчений журналіст – зовсім не публікувався в тогочасній пресі. За 1920-ті роки немає його жодної газетної статті.

Проте навіть за щоденником і листами вченого не простежується якоїсь єдиної суспільної позиції. Його політичні погляди були вкрай еkleктичними і доволі суперечливими. Він не схвалював курсу на побудову соціалізму в Україні без побудови розвинутого капіталізму. Для цього, на його думку, Україна мала дістати державну незалежність, а влада (нехай і більшовицька) розвивати багатокладність економіки, дати економічну свободу селянству, змінити соціальну політику, поменше втручатися в фінансово-господарчі процеси.

Простежуються якісь наївні надії на зовнішнє втручання для вирішення внутрішніх проблем, надії на війну, яка повалить більшовицький режим, та на можливість антибільшовицького повстання в самій Україні [54]. А такі чутки тоді інтенсивно циркулювали у великих містах. Проте М. Слабченко розумів і підступність режиму. Прочитавши про вбивство в Парижі С. Петлюри і зіставивши факт з реакцією на нього там і тут, у совдепії, він зробив правильний висновок, що це справа рук чекістів [54, а. 94, 97, 100, 125].

Утім, слід наголосити ще раз, усе це були факти лише духовної опозиції, яка не мала жодних організаційних та збройних проявів з боку М. Є. Слабченка. Наталя Павлушкова у спогадах зовсім не згадує про участь вченого в діяльності організації, зазначаючи лише, що своїми працями він об'єктивно викривав політику економічного визиску України Москвою. До речі, своїм скверним характером правознавець до того всього ще й нажив собі купу ворогів, серед яких було чимало "сексотів" та добровільних сікофантів і навуходоносорів, котрі через особисту неприязнь тисли на ГПУ доносами, намагалися якомога швидше спекатися незручного, неприрученого професора. Відтак опосередковано науковець копав сам собі яму. Все означене разом і вирішило подальшу сумну долю науковця.

Холодна Гора... Всесоюзна відома Харківська тюрма, збудована за Петра Столипіна в'язниця — уламок величезної тюрми народів під назвою ССРСР.. Не хочеться насичувати розповідь суцільним терором, та згадуючи про ті часи, не уникнути негативів, бо ж ціла епоха "побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні" насичена і переповнена жахливим терором, і особливо потворною його формою — терором державно-партійним.

Відразу ж після арешту розпочалися допити, котрі тривали протягом тижня: дуже інтенсивно, іноді по кілька разів на день. За перші три дні (20–22 січня) з підслідного було знято п'ять свідчень [45, а. 12–46]. Дізнання тоді ще імітувало законність, тому примушувано ретельно вести протоколи, збирати необхідні довідки, знімати свідчення. Відтак в архівах спецорганів збереглися справи сина і батька Слабченків,

котрі проливають світло на перебіг слідства і на ті питання, які найбільше цікавили слідчого.

Допити зі вченого знімав начальник Першого секретного відділу ДПУ УСРР Я. Блюман [45, с. 29–34]. Академіка звинувачували в організації в Одесі філії СВУ, яка прагнула перетворити Україну на залежну від Західної Європи чи США “дрібнобуржуазну державу” [45, а. 118]. Слідство найбільше інтересував академік С. Єфремов, як керівник спілки, і воно тисло на вченого саме в цьому напрямку.

Уже на першому допиті правознавець, що називається “розколовся” – дав необхідні слідству зізнання (принаймні так подає протокол, який писав власноручно вчений). Він розповів про всі зустрічі з Єфремовим, про контакти і розмови з іншими людьми, про організацію, її членів, ідейну основу, плани на майбутнє, визнавши участь у ній і її контрреволюційний характер. Правду кажучи, на суді історик заявив, що про існування СВУ дізнався з преси. Ця незначна суперечність у свідченнях підсудного і підслідного дозволяє висловити певні припущення щодо поведінки М. Слабченка в камерах ГПУ, який власне мав чималий досвід спілкування з подібними установами царя, гетьмана, добровольців та й більшовиків, до того ж за фахом був юристом.

Найперший і, на нашу думку, найголовніший чинник, який зробив поступливим академіка, був його син Тарас. Щоб його випустили, вчений ще й до арешту готовий був узяти всю провину беззастережно на себе. Як С. Єфремова “взяли” Онисею Дурдуківською, так М. Слабченка “спекли” Тарасом. Тобто психологічно вчений зламався ще до затримання – в умовах терору, арештів та істерії листопада 1929 – січня 1930 р. Якщо сюди додати початок розкуркулення і масового виселення селян, яке розпочалося саме у січні 1930 року, то його психічний стан стане зрозумілим. Неабияке значення мали також інтенсивність допитів, пасивність ученого щодо опору більшовикам, вилучені як речові докази “злочину” щоденники і листування (досить відверті). Не виключаємо можливості й фізичного примусу, про що в слідчій справі, звичайно, нічого не написано. Але Н. Павлушкова стверджує: щодо заарештованих застосовували катування й різні звірячі методи, якими виривали зізнання [393, с. 55].

М. Слабченко в БУПРі

Відповідно до слідчої справи [45; 46] постанову про арешт і ув'язнення вченого виписано уповноваженим ДПУ Я. Блюманом 19 січня 1930 року, а пред'явлено 20 січня і підписано М. Слабченком [45, а. 1]. Згідно з протоколами, історика допитували 20 січня [45, а. 2–6, 7–15; 46, а. 12–20], 21, 22, 23 і 27 січня по кілька разів на день [46, а. 21–61; 45, а. 16–74]. 28 січня Блюману від прокурора ДПУ Крайнього надійшла пропозиція притягти М. Слабченка до відповідальності за статтею 5411 і 542 Карного кодексу УСРР [45, а. 149]. На початку лютого 1930 року йому передали для ознайомлення матеріали слідства [45, а. 150], 7 лютого вчений дав останні свідчення [45, а. 145–147], написав останнє слово на процес [46, а. 70–81; 47, а. 1–11] і за наказом заступника начальника слідчого відділу ДПУ Горожанина його перевели до відомства прокуратури республіки [45, а. 151]. 8 лютого 1930 року Михайло Слабченко попросив у листі до слідчого Жевалова дозволити побачення з дружиною і передати лист сину Тарасу [45, а. 142]. 21 лютого йому вручили копію звинувачувального вироку [45, а. 152]. Уся справа зберігалася в ДПУ до 10 червня 1935 року, коли її описали і передали до архіву [45, а. 0].

Ознайомлення зі слідчими документами та їхнє ретельне опрацювання дає підстави визначити три групи осіб, навколо яких будувалося звинувачення М. Слабченка у належності до СВУ: 1) академічне оточення; 2) учні і співробітники вченого; 3) одеська та загальноукраїнська літературно-мистецька богема.

Серед першої групи – А. Ніковський, О. Гермайзе, С. Єфремов та М. Грушевський. М. Слабченко “зізнається”, що в квітні 1926 року він познайомився в Одесі з А. В. Ніковським, котрий щойно повернувся з еміграції, де вважали, що М. Слабченка розстріляла ЧеКа [45, а. 8]. Обидва говорили про зовнішню політику СРСР, німців, поляків, поділ України, про її обмосковлення, засуджували політику КП(б)У (продрозверстку, продподаток, арешти, розстріли тощо) [45, а. 60–62]. А. Ніковський запропонував об'єднати однодумців – Гордієвського, Клепатського, Комарова, Герасименка – і створити своєрідну організацію невдоволених [45, а. 10, 28–31]. Далі підслідний пише: “Зі сказаного намітилася канва для розробки програми будучої організації, до якої я охоче пристану й допоможу чим зумію, для того в мене вистачить енергії. В моїй хаті тут же, за столом, намічено було текст програми. Основні риси: а) Україна перетворюється в дрібнобуржуазну державу; б) вона йде на доучку капіталізму західноєвропейського чи американського типу; в) обертається вона в країну фермерів... А інтелігентську чепуху в виді виборного начала відкинути, змінивши їх началом призначення. Вести таку організацію контрреволюційну в Одесі та

Одешині мав я. Але організація мусила бути всеукраїнською і на чолі її мала стати людина, віддана українській державній ідеї із чистим ім'ям, як от академік Єфремов” [45, а. 9–10]. Відтоді вони з А. Ніковським і співпрацювали разом: спілкувалися в кав'ярні, де Слабченко читав йому уривки з щоденників та власні поезії [45, а. 23].

Зі свідчень також виходить, що влітку 1927 року вчений познайомився в Києві з С. Єфремовим і вони проговорили 20 хвилин про видання альманаху “Степова Україна” та про формування в Одесі школи україністики з молодих місцевих вчених [45, а. 15, 101] і аж до весни 1928 року вони більше не зустрічалися: “Отож розмова тяглася не більше 20 хвилин. Більше академіка Єфремова я не бачив” [45, а. 22]. Весною 1928 року, коли С. Єфремов перебував в Одесі і “відвідував своїх людей”, історик пішов до нього в готель з сином Тарасом і Панасом Сікиринським й проговорили там на відомі теми: видання січового архіву, про засудження в пресі і вислання Єфремова в Нарим, а Слабченка за відмову цькувати – до Казані. Сергій Олександрович сказав, що “в Академії наук власне підготовлений ґрунт для мого обрання в академіки і що буде опір хіба з боку Грушевського” [45, а. 22].

Відбувся візит Єфремова і до помешкання вченого, де говорили лише про наукові справи (Академію, ОНТ, Рубача, Скрипника, Герасименка, Музичку), та все більше про М. Грушевського, котрий, за чутками, які привозив до Одеси Ф. Савченко, хотів зробити зі Слабченка міністра внутрішніх справ. “Від розмов щодо планів на будуче Сергій Олександрович ухилився. Про “організацію” майже не говорив. Принаймні, не казав нічого виразного” [45, а. 19, 20]. Востаннє до арешту М. Слабченко бачив С. Єфремова в кінці 1928 року в Києві. Тобто вчений вимальовував суто академічну, а не бойову організацію, яка з контрреволюцією не мала нічого спільного.

Принагідно академік згадував про знайомства та зустрічі з О. Гермайзе [45, а. 23], В. Чеховським [45, а. 22] та П. Чикаленком [45, а. 64]. Жодного разу не згадав історик про О. Оглобліна. Розпитували в нього і про М. Грушевського, під якого вже готували чергову провокаційну “справу”. М. Слабченко написав, що чув, ніби М. Грушевський увійшов у контакт з урядовими колами, які хочуть проголосити Україну незалежною, а академіка – прем'єр-міністром [45, с. 33]. У цілому ж, Михайло Сергійович – його ворог ще зі студентських часів – у всьому перешкоджав, заважав, не пускав, ревнивий до чужої слави, мстить за критичні рецензії та виступи [45, а. 70, 71], особливо, проти Олександра Грушевського – “нездари, ледачої, грубої й самозакоханої людини” [45, а. 70]. З М. С. Грушевським – листувалися [45, а. 20], 26 грудня 1928 року зустрічалися в Академії наук [45, а. 21], а в Одесі спілкувалися з його

учнями (грушев'янцями) М. Ткаченком та Ф. Савченком [45, а. 71, 72]. Одеський ювілей М. Грушевського – шумиха влаштована П. Білоскурським, але Слабченко перетворив його в ювілей Єфремова [45, а. 65].

Можливо, своє узагальнювальне, остаточне ставлення до “грушев'янців” висловив учений саме на слідстві в ГПУ, де, до речі, він нічим політичним не обтяжив, не обмовив М. Грушевського та його учнів: “Я будував дослідчу катедру і Наукове товариство (в Одесі), завжди постійно мішав мені академік Грушевський. Я і його, не вагаючись довго, відкинув в ящик з старими речами”. М. Слабченко вважав, що неонародницька школа Михайла Сергійовича – пройдений етап в історичній науці. І головне завдання істориків – створити нову “марксівську”, соціологічну концепцію історії України. Саме так, мабуть, і необхідно розуміти отой “ящик з старими речами” [46, а. 1–11]. Він зазначав: “Саме ж головне, що я повернув українську історичну науку на такі рейки, які Михайлу Сергійовичу і не снилися: економічну й соціальну історію та нову історію України. В мене тут було багато помилок, багато недоробленого й поспішного, як то буває при початку роботи, але напрямок був цілком новий. І він зостанеться” [45, а. 71].

Серед богемної частини “організації” М. Слабченко згадує опозиційно налаштованих акторів, поетів, газетярів, письменників Одеси – Білоскурського, Арсені, Тинського, Шумського, клуб “Шклянка чаю”, редколегію місячника “Степова Україна” – альманаху на зразок дореволюційного “Мир божий”, учасників ВАЦЛІТЕ, а також зустрічі з заїжджими М. Рильським, О. Вишнею, В. Петровим та В. Сосюрою. З останнім, виявляється, навіть їздив на пікнік, де той читав свою “Потаскуху” [45, а.а. 24, 37, 39, 43, 46, 73, 86]. Але про жодну підпільну політичну організацію не йшлося. І щоб довести нікчемність самих зібрань, М. Слабченко дає принизливі характеристики своїм знайомим на зразок: “Арсені – клоун, над яким потішалися товариші” [45, а. 37]. А всі разом – “жертви моєї контрреволюційної діяльності” [45, а. 24], тобто бере всю справу на себе.

Довелося вченому назвати всі створені і керовані наукові установи (семінар, НДК, ОНТ тощо) та всіх учнів і співробітників, Хоч нічого нового і нічого викривального – все назване ним і так було відомо ДПУ з агентурних даних та вилучених листів і щоденників підслідного. Лише в прикінцевих допитах він мусив зізнатися, що наукові товариства якраз і стали місцевою структурою СВУ, що мало фатальні наслідки для всіх – керівника, співробітників та установ. Але й тут всю вину брав на себе: “Моєю мрією, – пише він 20 січня 1930 року, – було розгорнути товариство до провінціальної академії, що була б вогнищем української (не-радянської) культури й поглинула б всі інші організації антиукраїнсь-

кі по своєму напрямку” [45, а. 12]. Відхрещуючись від учнів, даючи їм принизливі характеристики, звинувачуючи в усьому себе, правознавець все ще сподівався врятувати їх чи хотів принаймні полегшити їм долю [45, а. 11, 12, 13, 23–36]. Навіть прагнув виставити себе більшовиком: “Останнім часом, приблизно з 1928 р., не переставши бути націоналістом, я почав переглядати свою систему, що дала вже тріщини, і схилився в бік ліквідації своїх програм та до прийняття комунізму” [45, а. 26].

Він нібито тричі подавав заяву ректорам ІНО Самулевичу, Єліну, Внукову та завагітпропом Одеси про прийом в КП(б)У [45, а. 26, 29]. А відтак, облишивши націоналістичні позиції і перейшовши на комуністичні, він порвав із СВУ: “Перегляд мого світогляду приводив консеквентно до того, що я фактично й поступово відходив від організації... Враз ліквідувати “справи” не можна було, тому я індивідуально відтягнув поодиноких осіб, що їх перед тим втягнув в роботу. В 1929 році я, фактично зовсім відійшов від своїх однодумців, а 3 червня 1929 року можна рахувати існування організації, пізніше відомої під іменем СВУ, в Одесі припиненим. Вона перестала існувати під впливом самого життя, в якому для подібних СВУ організацій не відведено місця. Помилку свою я помітив, як видно, десь 1928 року” [45, а. 26–27, 74]. Але після допитів 29–30 січня М. Є. Слабченко дав усі необхідні свідчення і написав зізнання в керівництві одеською філією СВУ.

За сценарієм, очолювала “Спілку” президія у складі В. Чеховського, В. Дурдуківського, А. Ніковського, О. Гермайзе, Л. Старицької-Черняхівської, О. Гребенцького на чолі з академіком С. Єфремовим. До складу входили медична секція, академічна секція, “Спілка української молоді” і т. д. Михайло і Тарас Слабченки “належали” до “Одеської філії” і їм відвели ролі керівника філії СВУ (батькові) та керівника місцевої СУМ (синові). Показовим же на весь світ мав стати, за задумом московських режисерів, харківський процес 45-х.

Суд розпочався вранці 9 березня 1930 року. “Вісті ВУЦВК” відкрилися того дня передовою – “Банкрути”, а з 10 березня почали давати звіт під назвою “Справа “Спілки визволення України””. Процес 45-х широко висвітлювала вся більшовицька преса, а радіо транслювало всю судову процедуру. Справу СВУ готовано і демонстровано показово, картинно, театралью. Символічно, що цей комуністичний балаган влаштовано в театрі – на сцені харківської опери, яка і нині стоїть у центрі міста.

Попереднє слідство, до початку 1930 року, вели в Києві, а потім республіканське ГПУ перебрало справу у свої руки, завершило слідство, організувало і провело суд.

Судила нещасних українських учених та культурних і громадських діячів спеціальна кримінальна колегія Верховного Суду УСРР у складі

голови А. Приходька (колишній боротьбист), членів – І. Соколянського, в минулому – есер і укапіст, та Г. Волкова. При цьому зазначимо, що Приходько і Соколянський суддями ніколи не були. Значилися ще й чотири бутафорні члени – двоє робітників і двоє селян. Прокурорами в ЦК призначили Михайлика (колишній укапіст), Ахматова та Якимішина, а громадськими обвинувачами виступили партчиновник Панас Любченко, письменник Олекса Слісаренко і академік Соколовський [274, № 57 і 58].

Харків'янин Олександр Семененко згадує, що, прагнучи показати гуманність і чисту щирість радвлади, організатори процесу з ЦК КП(б)У та його московські наглядачі явно перегравали, пересаджували, передавали куті меду. “Підсудних привозили з тюрми не в “чорних воронках”, а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з “пирожними”. Організатори явно перебільшували свою ролю гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, ...відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само як не могли відкликати своїх

*Суд над учасниками “Спілки визволення України”.
Перші ліворуч: С. Єфремов та В. Чеховський*

попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі – все належало до заздальгідь розробленого ритуалу, і підсудні мали коритися йому” [444, с. 63].

Підготовлений і ретельно відредагований сценарій поставив спілчан обличчям до ворожої, відповідно інструктованої і настроєної аудиторії. “Серед публіки в театрі в більшості було мало українців, – пише очевидець. – Сумна доля людей, приречених і суджених у трибуналах революцій. Доводиться їм у найтяжчі хвилини бачити довкола не друзів й однодумців. Тільки родичі тут були. Але мовчазна маса в театрі (квитки на процес розподіляли через советський апарат) нагадувала юрби в трибуналах французької революції” [444, с. 63].

Панас Любченко істерично, брутально і ненависно називав українських патріотів “шакалами”, “охвістям”, “скаженими псами” і вимагав розстріляти майже всіх, хто сидів на лаві підсудних, хоч міра покарання була не в його компетенції.

Мабуть, немає рації переповідати і розглядати детальний перебіг суду, фарсово розіграного на очах у очманілої від “жахливих злочинів” контрреволюціонерів юрби. Допит у суді М. Слабченка і Т. Слабченка відбувся 31 березня – 1 квітня 1930 року. Історик виступив з промовою, яку заздальгідь підготував під пильним оком слідчого і яка збереглася в слідчій справі під назвою “Готуючись стати по той бік добра і зла... з величезною плямою позора” [45, а. 130–141].

У звіті, вміщеному у “Вістях ВУЦВК” та надрукованому у “Степнограми” процесу, значиться, що Михайло Єлисейович мусив говорити, що, викладаючи історію України, він, наприклад, висував примат селянства, замасковуючи значення пролетаріату, і примат “державности над партією” та “нації над клясами”. Вченого намагалися зробити носієм фашистської ідеології в організації, що нібито “він і Ніковський мали на увазі демократичну, розуміється формою, республіку, а по суті для переходової доби обстоювали військову диктатуру, фашизм” Що члени спілки хотіли “інтелігентську чепуху в виді виборного начала відкинути, замінивши їх (ради) так, щоб у них селяни мали перевагу на периферії, а в містах повернувши в conseils французького типу”

Згадали йому і теорію “українського імперіалізму”, яку, як гіпотезу, він висунув в останніх творах: “Україна як національний ринок ще не зібрана в кулак, – писали про концепцію М. Слабченка партійні газети, – а існувати може тільки як цілокупна, разом з Великою Україною, ще Галичина, Буковина, Трансільванія, Бесарабія, Крим, Білорусь, що дадуть можливість Україні великими каналами підтягти Чорне море до Балтики; нарешті, висловлено було й ту думку, що на місці ледачої Малоросії мусить стати молода, енергійна, американізо-

вана Україна, що складалася б з людей сильної волі, міцних нервів, з більшовицькою загартованістю” [274, № 74; 451, а. 139; 45, а. 9].

У такому перекрученому вигляді, уже як інкримінація злочину і як факт його доведення, *corpus delicti*, цитувалися думки вченого, які мали всього лиш науково-гіпотетичний характер. І в них була своя рація: Україна мала пройти стадію імперіалізму, — так думали всі історики, котрі вважали себе марксистами, у тому числі й М. Є. Слабченко.

Проте, незважаючи на фарсовість суду, відповіді підсудних, які доводили опозиційність політиці більшовиків частини суспільства, те що в пресі, в залі засідань і по радіо звучали імена і факти національно-визвольної боротьби, зіграло свою роль у патріотичному вихованні молоді і мало велике громадське значення. Навіть там, на лаві підсудних, українська інтелігенція вела свій народ, виховувала його. Відтак була СВУ чи її не було, а оприлюднювані факти (які дійсно мали місце і які слідчі вплели в контрреволюційну канву) засвідчили, що Україну не скороєно червоною завірюхою.

19 квітня 1930 року (через три місяці після арешту) Михайла Єлисейовича Слабченка засуджено Верховним судом УСРР до 6 років позбавлення волі з урізуванням прав на 2 роки, а Тараса Михайловича — на 3 роки позбавлення волі. Вирок оголошували на Великдень — Пасху. Але не лунав над містом і над театром радісний тисячолітній благовіст дзвонів Воскресіння, не чулося оптимістичне і всеосяжне “Христос воскрес!” На дворі стояла великодня неділя, а в театрі творився суд нечистивих.

“Вирок читав Приходько, високий, вузькоплечий, лисуватий, — згадує О. Семененко. — Читав як завдання, як найнятий на нелюбу роботу, але читав і припечатував чужою печаткою. Чи думав він, в яку категорію українців він записаний і коли прийде його черга? Він був товаришом Шумського і Блакитного, мусив розуміти” [444, с. 63]. С. Єфремова, М. Павлушкова, В. Чеховського і А. Ніковського засудили до розстрілу і тут же замінили на 10 років ув’язнення. Декого відпустили (амністували) відразу ж у залі суду або після суду. М. Слабченку вирок не змінили — отже, він був небезпечним для влади, як національносвідомий діяч науки і культури. Тому цілком погоджуємося зі словами О. Оглобліна, що “знищення Слабченка — це був найбільший удар і найбільша втрата для української історіографії того часу. Але це був тільки початок “бедствий грядущих” як для нього, так і для всієї української інтелігенції [154, с. 29].

Суспільно-політична ситуація в Україні після суду над СВУ щодалі погіршувалася і набирала згубної гостроти.

Наступного 1931 року сфабриковано справу “Український національний центр”, а в 1933 році – справу Української військової організації, за якими заарештовано і засуджено тисячі невинних людей.

Михайлові Єлисейовичу теж довелося сутужно. Після суду в Харкові дружина вченого, Інна, яка відвідувала його в БУПРі, приносила харчі, одяг, книги, продавши частину майна, найняла адвоката, подавши апеляцію про перегляд вироку харківського процесу. У травні 1930 року в подружжя народився син Борис. Становище П’ятиницької було вкрай тяжке: одружившись з академіком, вона стала дружиною політв’язня, з немовлям на руках. М. Слабченко до листопада чекав рішення по апеляції, а після негативної відповіді був відправлений до місця відбуття покарання в Ярославський політизолятор. Тараса через 6 місяців після суду амністували і випустили на волю, дозволивши поселитися в Первомайську на Бузі (тепер Миколаївської області).

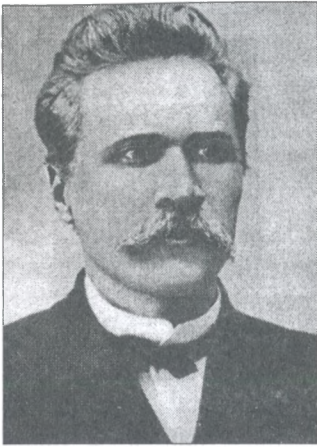
Уже після винесення вироку, протягом весни – осені 1930 р., Михайло Єлисейович пише кілька листівок і листів до Д. І. Яворницького з проханням надіслати книги, матеріали, різні дані, необхідні для наукової праці. “Сиджу я в добрих умовах, – пише він, – велика камера, світла, товариші по процесу, що сидять рядом, не заважають у роботі. Даються прогулянки двічі на день. Добрий стіл, лазня. Поскаржитись ні на що не можна. Здоров’я не лихе, але нерви вимучено. Тягнусь до наукової праці (педагогічної вже ніколи не матиму), але Ви бачите, як вона йде в мене. Думок скільки угодно, але вони погано втілюються в стрункий та файний науковий одяг. Сил скільки угодно й без прикладення до науки. Е, ліпше не говорити!” [50, кн. 84015].

Навіть там, сидячи на Холодній Горі в “кам’яному мішку” в БУПРі, будучи осудженим у страшній політичній справі, вчений не припиняє наукового пошуку, пише монографію про запорозьку культуру, виробляє схему для майбутнього тритомника “Історія Запорожжя в соціологічному освітленні” Воїстину – *ars longa, vita brevis!** Добра душа, Дмитро Іванович Яворницький надсилав книги і всі потрібні дані ув’язненому, зневаженому Слабченку, не побоявся переслідувань та звинувачень у співучасті. Його турботи допомогли Михайлу Єли-

4.2. Етапи ГУЛАГу.

Останні дні

* *Мистецтво вічне, життя коротке (лат.)*

Д. Яворницький

сейовичу написати кілька цікавих розвідок. “Опрацював я монографію про січову пушкарню, — зазначає вчений, — але Академія відмовилась прийняти мою працю до друку, хоч моя робота цілком витримана з боку ідеологічного. Що робити? Найбільш працюю я над Запоріжжям, де смію думати, в мене є безперечні досягнення. Але ж сиджу, сиджу в в’язниці, з заплямованим ім’ям, такий страшний, що Держвидав не візьме (не хоче взяти) моїх робіт. Це в значній мірі негативно відбивається на роботі” [50, кн. 84015].

М. Є. Слабченко просив надіслати йому в тюрму такі книги Дмитра Івановича, як “Путешествие в Запорожскую Сечь иеромонаха Яценка”, “Малорусские народные песни”, “До історії Степової України”, “Источники для истории запорожских козаків”, необхідні для роботи над “Запорозькою культурою” і “Військовою пушкарнею”, які опрацював учений. Йому часто бракувало не лише друкованого, але й оригінального речового матеріалу. І знову рятував Яворницький, котрий подавав відомості про стиль крою і шиття та розміри пересічного запорозького одягу, параметри козацької люльки, вигляд ікон з козацьких храмів та колекції запорозьких чортів.

Надзвичайно цікавий лист (передостанній), написаний академіком 23 жовтня 1930 року. У ньому — він весь, його спрагла за науковою працею душа, скривджене ні за що ество і людська гідність: він не обізвався, не зневірився, не втратив себе [50, кн. 84015].

6 листопада 1930 року з Холодної Гори вчений написав останній відомий нам лист — картку-поздоровлення з днем народження. Листуючись з Д. Яворницьким, Михайло Єлисейович жодного разу не звернувся до свого патрона і покровителя Д. І. Багалія, хоч той був тут-таки, в Харкові, зовсім поруч. І вже ж, напевно, останній ні разу не поцікавився долею Слабченка. Інакше це відбулося б у листах до Дмитра Івановича — Слабченко обов’язково б написав про зв’язок з Багалієм, якщо він передавав привіт від О. Гермайзе. Зрештою, залишилися б листи Слабченка до Д. Багалія. Але слідів немає. Та й не було їх, гадаю.

Усе це закономірно, позаяк Д. І. Багалій робив широкі заяви і давав інтерв’ю, в яких ганьбив і засуджував “петлюрівських убивць” — учасників СВУ [273, 1929, № 11–12]. Цим він дуже допоміг ЦК КП(б)У

надати справі винищення української інтелігенції законного вигляду.

Допоки М. Слабченко сидів у харківському БУПРі, по Україні розгорнулася широкомасштабна кампанія погрому наукових і, найперше, історичних установ, створених ним та його колегами. Найбільше дісталось Академії наук, особливо комісіям і кафедрам Михайла Грушевського.

На березневій 1930 року сесії ВУАН, крім передачі до президії комісії історії Західної України, президія відділу постановила злити комісію історичної пісенності з культурно-історичною комісією, прилучивши до неї кабінет примітивної культури, а Науково-дослідну кафедру історії України – ліквідувати. Ліквідацію цієї кафедри – основної ланки в діяльності школи Грушевського – принципово вирішено ще навесні 1930 року, а формально закінчено 15 вересня того ж таки року. Це зробив НКО, який постановою об'єднав науково-дослідні кафедри в більші наукові організації – інститути, а ті, які мали аналогічні кафедри в Академії – ліквідовувалися. Вводилося також п'ятирічне планування роботи [66, а. 6–10; 69].

Науково-дослідну кафедру історії України спочатку хотіли об'єднати з академічною кафедрою історії українського народу, додавши останній штатні посади для співробітників першої, але врешті-решт її просто закрили, а аспірантів у М. Грушевського забрали і передали Дмитру Багалію до Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові.

Паралельно із структурними ліквідаціями протягом цілого 1929–1930 академічного року установи М. Грушевського посилено тероризували інтенсивним плануванням наукової роботи, перспективними планами, річними, фінансовими, тематичними, на п'ятирічку, уточненнями та корегуваннями цих планів. Відтак наукою займатися не було коли, тому 1930 року навіть ті установи і комісії, що лишили Грушевському, не могли нормально функціонувати. У звіті академік не без сарказму писав про цю планову зливу [66, а. 9]. У липні 1930 року I і III відділи об'єднали в один – Другий соціально-економічний відділ, який очолив “академік” О. Шліхтер.

Нарешті, влітку 1930 р., на історичні установи Академії нацькована пролетарів – у липні їх обстежували бригади робітничих колективів міста Києва (заводів “Арсенал”, “Більшовик”, “Ленінська кузня”). М.С. Грушевський в’їдливо пише, що у серпні того ж року “історичні установи, включно з історичною секцією і Науково-дослідною катедрою обслідувалися дуже уважно протягом двох тижнів, а за тим пішла “персональна чистка апарату” спеціальною “авторитетною” комісією (де були столяр, токар, стельмах), делегованою з Харкова від робітни-

чо-селянської інспекції, котра закінчилася усуненням кількох штатних співробітників цих установ, з мотивів “недостатньої наукової кваліфікації” [66, а. 9–10].

М. Грушевський подав оскарження до Робселінспекції, а до інших установ мотивовану доповідну записку – протест проти такої сваволі і такого розгону, яку начальство залишило без відповіді.

Улітку 1930 року також повністю відрубали або підірвали тісні зв’язки постійних нештатних співробітників, “які відіграли таку визначну роль в історії організації наукової праці Академії в найтяжчих часах її існування” з історичними установами М. Грушевського [66, а. 6]. А їхнє число було велике, переходило за 25, і вони були дуже цінними учасниками наукової праці. У 1928–1929 рр. кількість позаштатних співробітників зменшили до 15 чоловік, на початку 1930 р. залишили трьох, влітку – одного, а до кінця того року – жодного.

Отже, вже в 1930-му році паралельно з організаційно-структурним ішов кадровий розгром школи М. Грушевського. Грубо обривалася також і його видавнича діяльність. Восени 1930 року влаштовано погром журналу “Україна” – головного друкованого органу вченого: знищено вже надруковану 44-ту книжку, а видання припинено. Знищені також двадцять сьомий “Збірник ІФВ УАН”, порайонний збірник “Полуднева Україна”. 29 січня 1932 року політбюро ЦК КП(б)У на засіданні розглянуло питання “Про історичні справи” Вирішили – усім складом (Чубар, Любченко, Шліхтер, Петровський, Косіор, Скрипник) до кінця розбити і розгромити історичну науку. І якщо Косіор, Шліхтер та Хвиля не були українцями і ставилися байдуже до України та її духовного спадку, то решті – одвічна ганьба за участь у нищенні національної культури.

Не зайвим буде нагадати також, що невдовзі підпали під ліквідацію створювані “за марксівською періодизацією” установи, які власне і не народилися ніколи. Михайла Слабченка засудили за процесом СВУ у березні 1930 року, а його школу знищили. 1930 року ліквідовуються наукові установи Д. І. Яворницького, а аспірантів (наприклад, К. Гуслистого) переводять до Харкова – Д. Багалію. Матвій Яворський, який втратив відчуття реальності, впав жертвою власноруч розв’язаного наукового терору, жертвою тієї атмосфери неприязні, нетерпимості, ворожості і цькування, до утвердження якої він так старанно докладав зусиль. 17 лютого 1930 року він зазнав катастрофи під час чистки в КП(б)У: його виключили з партії і влітку депортували до Ленінграда. 10 березня 1931 року заарештували, а 7 лютого 1932 року засудили у справі так званого “Українського національного центру” і відправили на Соловки. В 1937 році вченого розстріляли “у місті Леніна, на Неві”

Проти Дмитра Івановича Багалія в 1930 році розгорнулася шалена критика з боку партійних істориків і вождів. У журналі “Історик-марксист”, якийсь Т. Скубицький подав погромницьку статтю-донос “Классовая борьба в украинской исторической литературе”, де серйозні ідеологічні і політичні звинувачення висувалися і Д. Багалію. Поважний академік мусив як хлопчисько виправдовуватися і давати пояснення своїй “контрреволюційній діяльності” [448, с. 27–40]. Невідомо, чим би все це скінчилося для нього, коли б 9 лютого 1932 року не прийшла смерть-визволителька. Хоч як старався Дмитро Іванович, але партія так і не оцінила його зустрічних зусиль: навіть над свіжовиритою могилою вченого О. Шліхтер не утримався від лайок, зазначивши, що його 40-річна діяльність була “глибоко чужа пролетаріатові і пролетарській революції” [379, с. 170]. Спадщина вченого почала оцінюватися як націоналістична, контрреволюційна, як переспіви з Грушевського. Всі установи, створені й очолені ним, теж ліквідовано.

Що ж до М. Слабченка, то більшовицьке керівництво ВУАН не стало чекати рішення апеляційного суду на вирок харківського трибуналу. 3 червня 1930 року рішенням президії Академії, а 15 липня 1930 року за ухвалою ради ВУАН вченого (разом з С. Єфремовим) виключили зі складу дійсних членів Академії наук [428].

Із засудженням академіка Слабченка приречено на знищення чи піддано остракізму його численні твори. Академічні збірники, у яких мали друкуватися статті вченого, знищено. Зникла безслідно його розвідка про Генеральний військовий суд на 160 сторінок, яка мала вийти у сьомому томі “Праць комісії по вивченню історії західноруського та українського права” (спочатку її хотіли замінити статтею вченого-початківця П. Сосенка, а потім знищили і весь том “Праць” [191, с. 34–35]. За оцінкою Левка Окиншевича, який готував сьомий том до друку і прочитав правознавче дослідження, “ця праця... була найліпшим твором цього вченого” [388-а, с. 43]. Понищено рукописи монографій і статей – “Проблеми сучасної Албанії”, “Вплив турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких”, третього тому “Матеріалів...”, незакінчених 6, 7 і 8 томів “Організації господарства...”, невідома доля багатьох інших рукописів, які, безперечно, були у цього надзвичайно продуктивного дослідника (тієї ж “Запорозької культури” та “Січової пушкарні”, писаних на Холодній Горі). Особистий архів розпорошено, листування знищено. Вже видані книги з великих бібліотек відправляли на спецзберігання, а з малих вилучали і знищували (палили, утилізували, здавали в макулатуру). Збережені не видавали до користування, на них не можна було покликатися дослідникам, а коли знаходили під час трусів у когось вдома, то це був *corpus delicti*

(склад злочину). Влада робила все, щоб помирало не лише тіло людини, а знищувався і її дух, навіки стирався слід на землі. Всі установи, які очолював Слабченко в Одесі, розгромлено, деяких учнів фізично знищено, а живі ніколи не зізнавалися, що вони у нього навчалися. Хвиля більшовицького терору зламала у місті здобутки українізації, висунувши навзамін гасло: “Одесса – русский город”.

У листопаді 1930 року Одеський ІНО ліквідували, перетворивши його на три окремі інститути, котрі в 1933 році об’єднали в університет. У лютому 1931 року Одесою прокотилася нова хвиля арештів у справі “Українського національного центру”, під час якої постраждали Михайло Бачинський (розстріляний у 1937 році) та Євген Загоровський (розстріляний у 1938 році).

Разом зі Слабченком, на Холодній Горі у БУПРі чекав лихої долі і С. Єфремов. На нього ще покладали певні надії більшовицькі вожді, все ще хотіли й далі використати його ім’я в політичній справі. На побаченнях з О. Дурдуківською і Н. Павлушковою С. Єфремов розповідав [393, с. 69–71], що його відвезли у Москву, на Луб’янку, і поселили там у розкішних комфортабельних апартаментах, де було все, чого душа жадає. З ним почергово зустрічалися високі урядовці з ГПУ і намагалися схилити до співпраці. Відвідав його і нарком внутрішніх справ Генріх Ягода, який підготував зустріч найвищого рівня: за кілька днів ученого пізно вночі відвезли в Кремль, де його прийняв Йосип Сталін у присутності Станіслава Косіора та Лазаря Кагановича. Від С. Єфремова стали вимагати допомоги – гучних заяв про підтримку колективізації і більшовицької окупації України. Взамін пообіцяли відносну волю і можливість працювати науково. С. Єфремов на цю співпрацю не погодився, і його знову депортували до Харкова. Можливо, що й М. Слабченка тримали для якоїсь потреби, а при нагоді хотіли використати.

В Академії наук 1931 року пройшла серія дискусій за творчістю і науковими працями М. Грушевського та його школи, на яких неодноразово всує згадувалося і прізвище М. Слабченка з образливими епітетами та безглуздими звинуваченнями. Вченого називали “фашистом”, “нацдемом”, “грушев’янцем”, послідовником “єфремівщини” та “яворщини”, “петлюрівським убивцею” тощо. Його іменем, його уявними, вигаданими гріхами громили Академію, історичну науку, ламали життя людям. Згаданий Т. Скубицький називав М. Слабченка “псевдомарксистом” і прирівнював до націоналістів [448, с. 27–40]. Д. Багалій написав, що вчений – “справжній контрреволюціонер і ворог пролетаріату” [349, с. 144–148], а С. Кокошко в статті “У наступ проти буржуазної історичної науки” накинувся з грубою огульною

критикою відразу на всіх – Слабченка, Грушевського, Багалія і Яворського, яких вважав люгими ворогами пролетарської науки [337].

Даючи звіт про 4-річну “працю по зламі на історичному фронті”, академічні партійні апаратники писали, що свого часу історичну науку в ВУАН захопили контрреволюційні нацдеми, що довгий час були монополістами (М. Грушевський, С. Єфремов, О. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський). На їхню думку, контрреволюційний нацдемократизм в історичних установах ВУАН став на шлях фашизації, він консолідував навколо себе всі контрреволюційні елементи для боротьби проти пролетарської диктатури (академіки Грушевський та Єфремов). Як наслідок – у ВУАН виросла СБУ – Єфремов, Гермайзе, Слабченко.

Нібито ще від 1927–1928 рр. нацдеми мали підтримку в НарКомОсі від О. Шумського, М. Скрипника, а також від “петлюрівсько-гетьманського агента і шпигуна М. Яворського” [69, а. 71]. Партія послала його на історичний фронт. Але ставши академіком, Матвій Яворський узяв усіх її ворогів під крило – нібито скоротив установи М. Грушевського, але по суті все залишив по-старому, і жодної його наукової посади не скасував, а навпаки, продовжував висувати на керівну наукову роботу петлюрівських шпигунів (Ф. Савченко), втягнув шпигунсько-шкідницькі елементи до ВУАН (Слабченко, Рихлик). За їхніми словами, Яворський і Слабченко лише удавали з себе радянських академіків-“марксистів”, на словах виступаючи проти Грушевського, а на ділі з ним блокуючись. Не без порозуміння між собою і Грушевським забрали в останнього сім комісій, залишивши все по-старому і зберігши за Грушевським всі штатні наукові посади, хоча той продовжував обстоювати безкласовість українського історичного процесу з XVI–XVII ст. [69, а. 70].

У 1932 році М. Слабченка з “нацдема” зробили фашистом, котрий “змонополізував і зфальшував науку” 10 квітня 1932 року Левко Окиншевич, згвалтований більшовиками історик, учень М. Василенка, Д. Багалія і М. Грушевського, друкує у відновленій комуністичній “Україні” голобельну оглядову рецензію на вісім історико-юридичних праць Михайла Єлисейовича, яку називає “Шлях до фашизму” Нудно було б переповідати всі ті “аргументи”, до яких вдається автор для доведення “фашистського спрямування” наукового доробку вченого. Візьмемо для ілюстрації “згусток” його думок, своєрідне резюме – останні акорди-абзаци цієї величезної, вбивчої рецензії, в якій Л. Окиншевич ніби між іншим висік і себе, немовби та класична унтер-офіцерська вдова.

Відтак автор-рецензент констатує: “Тепер, на підставі всього викладу, можна дати рішучу і, здається, обґрунтовану відповідь авторам

оцінок праць М. Є. Слабченка, як праць “марксистських”. Він ніколи не був марксистом і було наклепом на марксизм його марксистом називати. М. Є. Слабченко – історик буржуазії, що завжди і послідовно стояв на позиціях буржуазної науки.

Послідовна ця позиція привела М. Є. Слабченка в табір фашизму. Чому саме його? Останній етап взагалі характеризується фашизацією буржуазії, яка у фашизмі бачить найзручніший і найдосконаліший метод боротьби з пролетаріатом. З цього погляду М. Є. Слабченко, що зрікся своїх “демократичних ілюзій”, не становить якогось винятку. Деякі його науково-політичні концепції – і зокрема старанне затушковування всіх проявів класової боротьби в минулому України, піднесення “національно-класової солідарності” – йому цей перехід полегшили”

Методом фальсифікацій тексту, перекручувань та яриконавішування в дусі сталінізму Л. Окиншевич резюмував: “В основному ж можна вважати за доведене фашистське спрямування його останніх творів і останньої політичної діяльності” [226, с. 59–60].

На думку рецензента, методологія Слабченка характеризується догматизмом, формалізмом, ліберальною буржуазністю, а в цілому є антиісторичною, антимарксистською та антипролетарською [226].

У творах і діях М. Слабченка віднаходяться найнеймовірніші грихи й “помилки”, його звинувачують у найтяжчих злочинах. 15 лютого у Харкові на засіданні Центрального архівного управління під головуванням згаданого погромника історичної науки Т. Скубицького перед присутніми – Н. Мірзою-Авак’янц, В. Герасименком, К. Гуслистим, В. Веретенниковим та іншими – В. Білий сказав, що історики і популяризатори з поміщицько-буржуазного і фашистського табору до решти сфальшували історію Запорозжя, огорнули його густим туманом націоналістично-романтичних уявлень, що “після жовтневої революції була спроба з боку фашиста Слабченка, змонополізувати документи січового архіву...” [92, № 30785, а. 2]. І таке інше.

А “фашист” М. Слабченко в цей час уже був далеко від ідеологічних баталій на “історичному фронті”. Його ім’я мало померти навіки, а тіло ще жити і страждати, – так велів “найгуманніший” у світі більшовицький режим.

У грудні 1930 року М. Слабченка разом з його товаришем С. Єфремовим та недругом О. Гермайзе привезли до місця відбуття покарання – в Ярославський політизолятор. Тут, у казематах, його бачили Надія Суровцева (колишня аспірантка Д. Багалія) та Олександр Розмай. Радянська тюрма в Ярославлі вирізнялася суворими умовами утримання і надзвичайно жорстоким режимом, що привело у 1933 році

до протесту серед в'язнів, котрі оголосили політичне голодування. Та М. Слабченко, за словами Н. Суровцевої, у ньому участі не взяв. “Уся тюрма дзвеніла, – згадує вона, – тремтіла від напруження. І лише один штрейкбрехер – одесит, професор Слабченко (на жаль і сором – українець) – непевними кроками під поглядами з усіх вікон ходив по каторжному кругу. Його бойкотувала потім уся тюрма. Ми голодували три доби. А потім по камерах пішов обхід і пояснив, що наші вимоги Москва задовольнила” [312, с. 249].

Проте О. Розмай не пригадує такого випадку. Та й не поділяє оптимістичної думки Н. Суровцевої про задоволення вимог арештантів Московою. Навпаки, за його версією, всіх страйкарів “погнали етапом на Соловки” [193]. Серед них був і М. Слабченко. А от С. Єфремов залишився в Ярославлі.

Відтак подальший скорбний шлях советського “ЗеКа” проліг через Кемський пересильний пункт на Соловецькі острови, в заснований у XV столітті ченцями Зосимою та Саватієм знаменитий у Московщині монастир, перетворений більшовиками в “Соловецьку тюрму особого назначенія” – СТОН “Белбалтлага НКВД” Семен Підгайний, “учасник” ще одного міфічного “Союзу України й Кубані”, в пізнішій книзі “Українська інтелігенція на Соловках” свідчить, що в Соловецькому концтаборі, в Саватіївському політизоляторі, цій жахливій тюрмі в тюрмі, разом з М. Павлушковим, О. Гермайзе, М. Яворським, В. Чеховським, В. Юринцем та іншими перебував і академік М. Слабченко [400, с. 63–64]. У 1934 році тут побував М. Горький і з захопленням розповів про нову прекрасну пенітенціарну систему перевиховання злочинців, створену більшовиками.

А в Києві, Харкові та Одесі в цей час тривав тотальний розгром історичної та історико-юридичної науки. Протягом 1931 року київські академічні історичні установи пережили тяжку пощесть, страшенну епідемію дискусій, під час яких на них – на живих людей! – було вилито стільки бруду, стільки нечистот, що ця продукція партійних “землезмішувалок” не вийде і в добрих 10 томів, якщо заповзятися видати їхню потерть.

У січні 1931 року відбувся пленум історичних установ, на якому, замість очолюваної М. Грушевським історичної секції, створено історичний цикл ВУАН і обрано нове бюро в складі О. Камишана (голова), Д. Багалія, Т. Загрецького, С. Кокошка, М. Грушевського, В. Білого і М. Ткаченка [63; 80]. У складі циклу академік М. Грушевський очолював уже лише кафедру історії України доби феодалізму. Очоловав формально, та вже не керував, позаяк у березні 1931 року виїхав до Москви, де його за кілька днів заарештували і відправили до Харкова, як

“керівника” “Українського національного центру”. М. Грушевського намагалися примусити взяти на себе це фальшиве керівництво фальшивим центром. Його навіть ставили до стіни й стріляли холостими набоями. Вчений, не витримавши цих тортур, дав необхідні свідчення, і його депортували назад до Москви під нагляд ДПУ.

Але комуністичні власті не стали вимагати його публічного каяття та самобичування, тому М. Грушевський ніколи і ніде не відмовлявся від своїх концепцій і творів, не чадив панікадиллом перед більшовиками, як це робив М. Яворський, — до кінця днів він не відрікався від того, що створив протягом життя, тож усі події у Києві далі відбувалися без його участі.

Злива бруду обрушилась з боку партійних вождів — Чубаря, Любченка, Косіора, Скрипника, Затонського, з боку істориків-марксистів — Рубача, Юринця, Камишана, Шурана, Кокошка і, що болючіш усього, від його ж такі учнів.

4 травня 1931 року відкрився об’єднаний пленум циклів філософії та історії, присвячений “дискусії” за концепціями М. Грушевського. Безпристрасна стенограма [80] фіксує все до дрібниць у виступах і навіть у репліках з залу, які лунали на адресу учнів М. Грушевського.

Пленум відкрив О. Камишан, котрого обрали і головою зборів. З головною доповіддю “Соціологічні погляди академіка М. Грушевського” виступив академік В. О. Юринець. Того ж дня “дискутували” з приводу цих поглядів Гаврилін, Карпенко, С. М. Іваницький та М. А. Рубач. Усі дійшли висновку, що “Грушевський є небезпечним класовим ворогом” [80, а. 1–60].

Наступного дня, 5 травня, виступали О. Павлик, М. Ткаченко, І. Кравченко, Л. Окиншевич, О. Дорошкевич, С. Кокошко та М. Могиланський — учні та співробітники установ Грушевського. Останній, зокрема, відзначив, що соціологія Грушевського “еклектична, науково-безпорадна, безсила... Тут немає з чим боротись”, і закликав вести наступ на публіцистичні та політичні писання Михайла Сергійовича [80, а. 52–108].

Власне, ніякої дискусії не було, бо не було зіткнення думок. Усі промовці, очорнюючи з голови до ніг М. Грушевського, були єдині в тім, що він “а) нацдемівець і пропагандист нацдемівщини; б) захищає інтереси буржуазії в історіографії; в) наслідує буржуазно-націоналістичні теорії В. Антоновича; г) пропагує безкласовість та безбуржуазність української нації, а разом з тим закликає до класового миру з буржуазією; д) перетворив видання історичної секції в рупор войовничого націоналізму” [80].

Принагідно хочу зазначити, що український науковий ренесанс 1920-х років не був вузьконаціональний, а тим паче, націоналістичний, як твердила комуністична пропаганда. До розвитку історичних досліджень нашої минувшини доклали значних зусиль не лише українці Грушевський, Яворський, Слабченко, Багалій, але й росіяни Оглоблін та Полонська-Василенко (Меншова), караїм Гермайзе і єврей Рубач, були й поляки та татари. Досліджувалася минувшина всіх народів, для яких Україна стала Вітчизною.

За першою “дискусією” не заблукала і друга. Після обстеження академічних установ М. С. Грушевського спеціальною бригадою 24 травня відбулося засідання, на якому мали дати пояснення всі співробітники академіка [74].

Відкрив збори Сергій Шамрай. У президію обрали Іваницького, Загрецького, Денисенка. Головуючий Іваницький запропонував усім співробітникам кафедри М. Грушевського виступати.

Очевидець подій, про які йдеться, Наталя Полонська-Василенко згодом так писала про ці “дискусії”: “Тяжко уявити щось гірше, як це знущання з великого українського історика. З довжелезними промовами виступали різні партійні критики й це було в порядку речей. Але було інше, що хвилювало більше і що перенести було надто тяжче. Це були виступи улюблених учнів і співробітників, які один за одним калялись у своїх помилках і перекладали відповідальність за них на керівництво...” [410, с. 16]. Брутальність комуністичної влади саме і полягає в тому, щоб залучити до своїх злочинів якомога більше людей, нацькувати споріднених або кровно, або духовно один на одного. Тому не будьмо зараз суворими прокурорами до людей, які під страхом і шантажем змушені були говорити не свої слова і думки.

Але все ж таки тоді, згідно із стенограмою, першим узяв слово Сильвестр Глушко [74, а. 1–11] і сказав, що коли дивитися на всі твори М. Грушевського з точки зору марксизму-ленінізму, то в них є багато недоліків, і недоліків великих. Він проповідував безбуржуазність української нації, змушуючи це робити і своїх учнів, затушовував прояви класової боротьби, возвеличував інтелігенцію. А далі йде каяття і самобичування, переповідати які немає рації. За ним виступали Віктор Юркевич (критика О. Гермайзе) [74, а. 11–17], Сергій Шамрай (критика журналу “Україна”) [74, а. 17–33], П. Глядківський (самовисічення) [74, а. 34–40], М. Карачківський (розгром роботи комісії Києва і Правобережної України) [74, а. 41–50], Л. Шевченко (критика творчості Катерини Грушевської) [74, а. 51–53], В. Денисенко (удар по концепціях Грушевського) [74, а. 54–58]. На закінчення виступили Кокошко, Іваницький, Загрецький, Познанський, які вказали на необхідність

і далі продовжувати дискусії і критику навколо творчості академіка М. Грушевського, який (наголосимо це ще раз) не відмовився ні від своїх поглядів, ні від своїх учнів, нікого не обтяжив свідченнями на різних сфабрикованих процесах і жодного разу публічно не покався, чого від нього так ждали.

Від імені ЦК КП(б)У проти Михайла Сергійовича та його школи виступив Андрій Хвиля, опублікувавши в журналі “Більшовик України” (№ 6, 1931, с. 46–58) погромну статтю: “Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал “Україна”)”, у якій каменя на камені не залишав у творчому доробку Грушевського.

За дискусіями й реорганізаціями не було часу на науку. Тому один із звітів нового керівництва циклу за 1931 рік констатує, що з 115 тем за планом 21 комісія циклу виконала всього 45 тем, тобто 40%, а до друку подано й того менше – лиш 10 робіт, себто 9% запланованого. Але, як не парадоксально, биті всіма установи М. Грушевського й на цім тлі активні – саме їм належить майже весь обсяг виконаного. Цей факт керівництво трактує як прояв шкідництва, протягування шкідливих, ворожих ідей, прояв “класової боротьби” [69, с. 52–54].

У 1932 році погром і нищення історичних установ тривали далі. У відновленій “Україні” (яка нічого спільного з “Україною” 1924–1930 рр. не мала) Лев Окиншевич у статті “Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського” [№ 1–2, с. 91–109] писав, що ідеологічний розгром концепції Грушевського відбувся в дискусіях 1931 року, проте він “ніяк не зняв питання про дальшу боротьбу з нею, але поставив на всю широчінь проблему цілковитого й усебічного розгрому цієї ідеології в усіх її проявах і в усіх її галузях” [Там же, с. 91].

Архівні матеріали історичних установ ВУАН зберегли свідчення того, що являла собою школа М. Грушевського на кінець 1932 року [71] після вирішення на всю широчінь поставленої проблеми її “усебічного розгрому”. На жовтень 1932 року Історичний цикл мав 57 чоловік співробітників. До бюро циклу входили О. М. Камишан, С. С. Кокоско, М. М. Ткаченко, М. С. Грушевський, В. В. Білий і П. Д. Шуран (секретар). Після “реорганізації 1930 р. і зламу 1931 р.” [71, а. 1–2] в ньому були такі установи. 1. Всеукраїнський археологічний комітет. 2. Археологічний музей (діяв з 1931 р.). 3. Археографічна комісія (М. М. Ткаченко, І. І. Кравченко, В. О. Кордт, К. О. Лазаревська). 4. Комісія передісторії (академік Д. І. Яворницький). 5. Кафедра історії України доби феодалізму (академік М. С. Грушевський) з комісіями: а) історії Києва й Правобережжя (заснована 1924 р., співробітники С. В. Шамрай, С. Глушко і М. Ф. Карачківський); б) історії козаччини (діяла з

1930 р., співробітник В. Д. Юркевич); в) культурно-історична комісія (Л. Шевченко, В. Денисенко, П. Глядківський). 6. Кафедра історії України (діяла до смерті свого голови академіка Д. І. Багалія, 9 лютого 1932 р.), а при ній комісія соціально-економічної історії України (О. П. Оглоблін, Н. Д. Полонська-Василенко). 7. Комісія історії Західної України (Козорис, Ткачівський, Павлик). 8. Комісія історико-географічного словника (О. Грушевський – голова, О. Баранович, К. Антипович, В. Романовський – співробітники). 9. Кафедра історії Заходу (В. П. Бузескул) з комісією по вивченню історії Західної Європи (діяла з 1930 р., керівник О. Камишан, співробітники П. Д. Шуран, О. Погребинський). 10. Комісія Близького Сходу (К. Т. Штепа, М. Я. Константинопольський, Г. Н. Лозовик). 11. Комісія реврухів (заснована 1930 р., керівник С. С. Кокошко, співробітники В. Я. Камінський, та М. М. Грищенко). 12. Кафедра етнографії (академік М. Колесса). 13. Кафедра усної словесності (академік А. М. Лобода) з етнографічно-фольклорною комісією. 14. Етнологічний музей. 15. Комісія біографічного словника. 16. Музей діячів науки та мистецтва [71, а. 1–4].

Як бачимо, в новій системі історичних установ комісій М. Слабченка уже не було, а М. С. Грушевському залишили кафедру з трьома комісіями і сімома співробітниками, з загальної кількості 22 установ і 57 чоловік штату. Організаційно і кадрово школа М. Грушевського тим самим теж була підведена до повної ліквідації. Настільки ці установи після дискусійних нагінок деградували науково, свідчить інформація про роботу культурно-історичної комісії, подана в “Україні” 1932 року [№ 1–2, с. 195]. Зокрема, її співробітники відбули “дискусійне засідання з приводу буржуазно-фашистських концепцій проф. Ф. Я. Савченка”, “оголосили себе ударниками, викликавши на внутрішнє соцзмагання комісію історії козаччини”, і т. ін.

В одному із звітів є таблиця про видавничу діяльність історичних установ за 1928–1932 рр. [69], яка дає змогу порівняти обсяг наукових видань школи М. Грушевського до її погрому і наукової продукції, створеної в січні 1931 р. Історичним циклом.

Незважаючи на збільшення кількості установ на Історичному циклі у 1932 р. його наукова продукція за два роки незрівнянно менша, ніж видання (теж за два роки) Історичної секції М. С. Грушевського. В системі ВУАН в 1928–1930 рр. вона була найбільшим видавцем. Лише за 1929 рік нею випущено 16 томів на 388 друкарських аркушах [66]. Навіть 1930 року, коли розпочався погром, Історична секція, котра концентрувала наукову продукцію установ, скупчених навколо кафедри академіка Грушевського, залишалася на видавничій висоті

(йшло видання підготовлених раніше творів). Усього ж за п'ять років на її долю припадає біля третини продукції всіх установ, а за окремі роки (наприклад, за 1928 р.) – більше ніж половина. Розмір цей значно збільшиться, якщо додати і видання “дрібних установ” (сюди входить Науково-дослідна кафедра історії України), які теж у 1928–1930 рр. купчилися головним чином біля видань Історичної секції. Найбільше видань секція мала у 1928 році, а далі йде зниження, пов'язане з цькуванням і розгромом всієї школи Грушевського. Згідно з таблицею, другою по кількості є видавнича продукція етнографічної комісії [69, а. 78, 78 зв.].

Реорганізований Історичний цикл в 1932 році скоротив друковану продукцію до 7 видань у 8,5 тис. тиражу (1928 року було відповідно 14 і 22 тисячі). Протоколи і звіти президії циклу падіння пояснюють саботажем низки співробітників установ і збільшенням вимог щодо якості продукції [69, а. 78, 78 зв.].

Звіти партійного керівництва Історичного циклу за 1933 рік відзначаються наступальністю, агресивністю та войовничістю щодо “історичного фронту” [68; 69; 70]. Вони дають підстави вважати, що більшовицькі лідери в 1933 році взяли курс не просто на організаційний розгром школи Грушевського, а на цілковите фізичне знищення його учнів і співробітників. Благо досвід був – тривав організований проти українського селянства тотальний голодомор.

Саме на фізичне знищення спрямовані характеристики, які даються співробітникам кафедри історії України: “Академік Грушевський протягом 1930–1933 рр. жодного писаного рядка для історичної науки ВУАН не дав. Він і далі стоїть на своїх старих нацдемівських, фашистських позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінграді незначні статті російською мовою (М. Грушевский. Самовидец Руины и его позднейшие отражения. – Труды института славяноведения АН СССР. – Ленинград, 1932. – Т. 1). Катерина Грушевська так само жодного рядка не написала й саботує історичну ділянку науки у ВУАН” [70, № 1864].

Про співробітників комісії історії Києва і Правобережжя С. Шамрая, С. Глушка та М. Карачківського зазначається, що вони “залишилися на старих, фашистських позиціях”. За останні 2–3 роки жодної наукової продукції не дали. Вони застосовували нові методи класової боротьби – “тихою сапою” в науці проводити концепції М. Грушевського або з “історичного фронту” переходити на інші фахи, як С. Шамрай до Інституту зерна і борошна. “Шамрай заявив, – пише звітуючий, – що він не бажає далі методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитись від наукової роботи в Академії” [70, № 1865]. Звідси робиться висновок, що Шамрай і Карачківський

– “контрреволюціонери і фашисти”, а Глушко – “запеклий контрреволюціонер і через це засуджений ДПУ”. Неважко здогадатися, що з подібними характеристиками фізична розправа чекала і на перших двох. Працівники культурно-історичної комісії П. Глядківський та В. Денисенко і єдиний співробітник комісії історії козаччини В. Юркевич також характеризувалися як “фашисти по ідеології”. До речі, комісія козаччини мала суто формальну назву, позаяк Віктор Юркевич працював над “сталінським збірником” [70].

“Грушев’янци”, – зазначається в наступному звіті, – саботуючи радянську науку в ВУАН, займалися запальною роботою по виданню закритого грушев’янського журналу “Україна” Тільки в середині 1933 року, у зв’язку з накрыттям Шамрая на крадіжці майна і архівів у ВУАН, було виявлено існування підпільного журналу “Україна” [68] (слід розуміти спробу С. Шамрая врятувати архів історичних установ ВУАН).

На думку авторів звіту, класова боротьба зі школою Грушевського ускладнилася тим, що “протягом 1931–1932 рр. і в першій половині 1933 року на чолі Другого відділу стояв дворушник з партквитком у кишені – Камишан, який разом з контрреволюційними елементами (Шуран, Сіак, Хрестовий, Дорошевич) заправляв Другим відділом, обманюючи партію і радвладу”, гальмував розгром установ Грушевського [68, № 1860, а. 2]. Відтак колишні погромники втрапили в немилість до партійного начальства, яке уже ставило мету фізичної, а не просто ідеологічної ліквідації “грушев’янців”.

Цікавий у цьому плані політичний звіт Другого відділу ВУАН за 1929–1933 рр. – “Класова боротьба на історичному фронті, боротьба з нацдемівщиною і елементи шкідництва” [69, а. 69–75]. Дозволимо собі широко його переказати, оскільки він проливає світло на те, як самі керівники погрому сприймали заподіяне ними і які вбачали завдання, до того ж аналогічні події відбувалися і в Одесі з установами М. Слабченка.

На їхню думку, після СВУ на історичний фронт кинуті такі “витримані більшовицькі сили”, як Камишан, Кокошко, Загрецький, Грищенко, Камінський. За допомогою цих товаришів і під керівництвом партії у Грушевського відібрали журнал “Україна” і закрили Історичну секцію як “осередок войовничого націоналізму”. Але й тут були труднощі – молоді сили не змогли очолити боротьбу і повести за собою. Керівники історичного фронту у ВУАН – Камінський і Шуран – зрослися з класовим ворогом, гальмуючи класову боротьбу.

За звітами, Камінський – це подоба Яворського, котрий втягував шкідників у ВУАН (Рихлик, Ткачівський, Козорис, Хрестовий). Школи ж Грушевського залишали в недоторканому стані, класової бороть-

би з нею не вели. Відвертий класово-ворожий виступ Грушевського з приводу вшанування пам'яті померлого “історика-фашиста” Стефана Томашівського Камишан кваліфікує досить ліберально – “політична помилка”. Комісію козаччини Грушевського, проти якої висловлюється радянська частина науковців, перейменовують у комісію козацької доби.

У травні 1931 року проведено дискусію з приводу концепцій Грушевського, на якій виступили Рубач, Загорецький, Річицький, Кокошко, Кравченко, Камінський. Але опортуністичне керівництво, що зрослося з нацдемівщиною, ці дискусії не видрукувало, а нові дискусії, що намічалися, свідомо провалювало [69, а. 73].

На одному з засідань бюро Історичного циклу 8.XII.1931 р. Камишан заявив, що обговорення концепцій Грушевського потрібно відстрочити, а поки що “треба визначитися, в чому і чому концепції Грушевського неприйнятні для нас”.

Дискусія щодо Шамрая, цього правовірного учня Грушевського, не була проведена організовано. Вона відбулася 29.XI.1932 р., і на неї, з власної ініціативи (“самопливом”) прийшли і виступили Кокошко, Грищенко, Кравченко, які “викрили фашистську ідеологію Шамрая” [69, а. 70–73].

У червні 1933 року відбулася сесія Історичного циклу, на якій пройшов черговий погром представників і прибічників школи М. Грушевського – С. Шамрая, П. Глядківського, М. Карачківського, В. Денисенка, В. Романовського та інших, яких названо “націоналістами і великодержавниками” (?!). У липні – серпні йде “поглиблення боротьби проти “грушевщини” на Історичному циклі” – основним об'єктом стає голова Археографічної комісії, учень М. Грушевського Микола Ткаченко. У вересні – грудні йдуть засідання, на яких Ткаченко, Юркевич, Романовський, Рудницький чинили “самовикриття нацдемівщини” у власних роботах [68, № 1862]. На доповідь О. Оглобліна “Буржуазна історична школа М. Довнар-Запольського” було “доведено, що і він ще не позбувся своїх нацдемівських концепцій” [68, № 1861, а. 11].

Уже влітку 1933 року кафедра й комісії академіка М. Грушевського практично не функціонували і були знищені, що засвідчують “Протоколи засідань комісії по перевірці матеріалів та майна історичної секції ВУАН та установ, якими керував М. Грушевський” [73, № 2526–2536]. Перед нами постає пуста – зламані замки, порожні кабінети – без книг, архівних матеріалів, без тек з рукописами; С. Шамрая і С. Глушка заарештовано, співробітників заслано. З боєм читається інформація Людмили Шевченко [73, № 2534], написана на вимогу керівництва Другого

відділу, в якій вона, обливаючи брудом не лише вчителя, але й усіх колег, теж підтверджує, що в липні 1933 року від школи Грушевського нічого не лишилося, а комісії формально проіснували ще кілька місяців.

У кінці 1933 року установи академіка в черговий раз відвідала “бригада пролетаріату”, яка ретельно їх обстежила і дала “Висновки про політичні та ділові якості співробітників комісій Історичного циклу та необхідність звільнення їх з посад” [62]. З характеристиками: “розвалював роботу Історичного циклу”, “правовірний учень Грушевського, вів ворожу політичну роботу”, “баласт і нацдемівець”, “прихований грушев’янець” – у список включені В. Денисенко, М. Ткаченко, В. Кордт, О. Павлик, В. Юркевич, П. Тарасенко. А в кінці констатовано – “всі ці “науковці”, як класово-ворожі елементи, з роботи звільнені”.

Але цим справа, звичайно, не обмежилась. Протягом другого півріччя виявлено і звільнено ще 20 науковців-істориків і залишено всього 12 “справжніх наукових робітників”, які перейшли працювати до Історико-археографічного інституту, утвореного на базі Історичного циклу 1 лютого 1934 року [68].

Серед звільнених значаться Карачківський, Шамрай, Юркевич, Кордт, Лозовик, Могилянський, Павлик, Полонська-Василенко, Романовський, Тарасенко, Ткачівський, Денисенко, Глядківський, Корнілович, Копержинський [68, № 1861, а. 1–4].

Масове звільнення остаточно поклало кінець організаційного і кадрового існування школи М. Грушевського в Києві в системі ВУАН. Але більшовицьке керівництво Академії непокоїло навіть те, що знищено на школа лишала по собі колишні назви. Тому реорганізації тривали.

Як згадувалося щойно, 1 лютого 1934 року замість Історичного циклу створено Історико-археографічний інститут, який уже нічим не нагадував Історичну секцію. В одному із звітів є свідчення, що “після розгрому класового ворога, перебудова Історичного циклу торкнулася перш за все структури. Старі, архаїчні феодальні комісії липилися лише для бухгалтерії (*підкреслення моє.* – В. З.), в роботі утворено сектори і бригадний метод роботи. Виходячи зі змісту роботи циклу утворено такі сектори: I. Сектор пролетарської революції і соцбудівництва. II. Сектор промислового капіталізму і імперіалізму. III. Сектор археографії. IV. Сектор історії Заходу. V. Сектор історії Сходу. VI. Сектор історії Західної України [70]. Кардинально змінено і тематику історичних досліджень. Від наукового і тематичного багатства вивчення минулого школою М. Грушевського нічого не лишилося, все спрямовувалося на вивчення історії класової боротьби та “ролі більшовиків в історії Радянської України” [69].

Проте і така структура не проіснувала й півроку. Восени 1934 року керівництво ВУАН ухвалило рішення, в якому, зокрема, говорилося: “Зважаючи на те, що в організаційній побудові установ Історичного циклу ми мали установи з феодалними пережитками і назвами, що такі установи не могли мати визначений профіль, чітке спрямування..., що така організаційна побудова надто гальмує партії і радвладі встановити необхідне керівництво і разом з тим утворює всі можливості для діяльності класововорожих пролетаріатові елементів і протаскування ворожих теорій і установок, а то і зовсім неробства і саботажу, як одну із нових форм класової боротьби “тихою сапою”, Історичний цикл вважає за потрібне: змінити структуру історичних установ на Інститут історії з секторами історії України, Західної України, народів СРСР, Заходу, Сходу і історико-археографічним” [69, а. 36; 78, а. 1–5]. У новій структурі проєктованого Інституту історії вже ніщо не нагадувало більшовикам про ненависну їм школу М. Грушевського.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що розгром української історичної науки, в тому числі й школи М. Слабченка, носив такі форми: 1. Організаційно-структурний. 2. Кадровий. 3. Видавничий. Як продовження, сюди долучається зміна тематики досліджень уцілілих установ, а також подальше поступове фізичне винищення лідерів, звільнених учнів та співробітників провідних істориків.

Погром і нищення пройшли кілька етапів.

I. 1926–1928 рр. – можна назвати підготовчим періодом до розгрому. Він характеризується прагненням більшовицьких вождів підірвати авторитет української науки, а також інтригами й грою на суперечностях у середовищі провідних українських істориків з метою утворення і поглиблення розколу в історичній науці.

II. 1929–30 рр. – організаційно-структурний злам.

III. 1931–32 рр. – ідеологічний погром.

IV. 1933–34 рр. – кадрове і фізичне винищення представників українських наукових історичних шкіл.

Звичайно, до певної міри така періодизація умовна, оскільки всі ці процеси з самого початку перепліталися, а часом ішли паралельно. Ліквідацію національної науки чужими руками здійснювали тодішні партійні начальники над Україною – Косіор, Скрипник, Любченко, Затонський та інші. Спочатку це були академіки, котрі сварилися і ворогували між собою – М. Яворський, Д. Багалій, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Слабченко. Потім історики-марксисты (Юринець, Камишан, Рубач, Ястребов) і, нарешті, залучили учнів і співробітників учених (Л. Окиншевич, К. Копержинський). Аби й сліду не залишило-

ся від історіографічного спадку шкіл М. Слабченка та М. Грушевського, фізичну розправу вчинено над їхніми учнями.

Хоча національну історичну науку 1920-х років і винищено, – її велика наукова спадщина не давала спокійно жити партійним функціонерам, прикладом чого є Михайло Рубач, її погромник, котрого не навчили навіть застосовані щодо нього репресії. До останніх своїх днів він жив “історичним фронтом” і спеціалізувався на поборенні концепцій Грушевського та Слабченка. Пишучи статті про академіка Грушевського до радянських енциклопедій і супроводжуючи їх звичайною для партійних істориків лайкою (про Слабченка було заборонено згадувати деінде навіть і з лайкою), він послідовно, стурбовано підкреслює, що “концепція Грушевського і досі використовується за кордоном буржуазними істориками й українськими націоналістами – агентами міжнародного імперіалізму”

Доля не пошкодувала ні академіка М. Грушевського, ні його щербату славу в останні роки, які теж сповнені суперечностями буття цієї визначної постаті нашої історії. Сучасники по-різному оцінюють його місце в умовах описаних гонінь та проскрипцій. Зокрема, за словами Н. Павлушкової та Н. Полонської, в умовах терору та ідеологічного цькування, за порадою свого родича, партійного начальника і старого більшовика Ломова-Опокова, Михайло Грушевський покинув Україну і переїхав до Москви, там жив спокійно і тихо, займався наукою до 23 березня 1931 року, коли його заарештувало московське ГПУ на квартирі ВУАН, у якій порядкував його учень Дмитро Кравцов. Академіка депортували до Харкова, де “під нього” вже готували чергову політичну фальшивку – ще більшу за масштабами справу “Український національний центр”. Його почали допитувати 28 березня. Так само, як і М. Слабченко, М. Грушевський на першому ж допиті в усьому зізнався – і в керівництві УНЦ, і в контрреволюційній діяльності. Як не дивно, до справи залучили і вже засудженого з приводу СВУ М. Слабченка: він нібито з 1927 року вагався до кого приєднатися – до Єфремова чи до Грушевського, а відтак брав участь в обох антирадянських організаціях [110, с. 108]. Нібито обмовив Михайло Сергійович також М. Яворського, Г. Коссака, Чечеля, В. Мазуренка та інших. Щоправда, 4 квітня 1931 року, ймовірно за розпорядженням Й. Сталіна, за підтримки Г. Гринька, Ломова-Опокова та Л. Кагановича, М. Грушевського відпустили, і звинувачення, визнані ним же, зняли [393]. Для дослідників цей факт біографії вченого лишається загадкою. Михайло Сергійович і далі жив спокійно в Москві, займався наукою, відпочивав у санаторіях, у той час як звинувачені в грушев’янстві вчені гнили в тюрмах та таборах. У травні 1934 року, коли В. Затонський поставив на політбюро питання

*Могила М. Грушевського
на Байковому цвинтарі у Києві*

про позбавлення його звання академіка, почався новий наступ на вченого. Але за загадкових обставин (від видалення чиряка) 25 листопада 1934 року М. Грушевський помер у Кисловодську.

Український уряд влаштував академіку грандіозні похорони – його ховали як члена політбюро ЦК КП(б)У. Над свіжовиритою могилою виступив той-таки В. Затонський, промову якого сучасники назвали зразком неписьменності, цинізму та безмежного нахабства [410, с. 42]. Партійні урядовці з радістю поховали академіка на Байковому цвинтарі в Києві, як щось безмежно дороге, але таке, вороття якого ніхто не хотів. Головний же антипод академіка в 1920-х, С. Єфремов, невідомо де й коли (ймовірно,

1939 року) загинув у дні безуму й жаху в таборах ГУЛАГу і був заритий у чужій землі, можливо, в братній могилі з кримінальними злочинцями. Так розпорядилися його долею партія та уряд.

Природна смерть поступово звільняла Академію від залишків “націоналізму”: 1930 року помер П. Тутківський, 1932 року – Д. Багалій, 1935 року – М. Василенко та О. Малиновський. Назавжди покинули Україну М. Могиланський, Д. Кравцов, 1930 року А. Кримського позбавили всіх посад (1942 року він помер в Кустанівській тюрмі), улітку 1934 року виключили з Академії К. Студинського (1941 року розстріляний НКВД у жмеринських лісах). 10 квітня 1932 року помер також і класик радянської історичної науки Михайло Покровський.

Нелегко жилося й Дмитру Івановичу Яворницькому, обраному водночас із М. Слабченком академіку, хоч у “бадьорому” листі до Василенків він оптимістично оцінив своє життя на три з мінусом. Тяжко переживши голодомор 1932–1933 рр., мусив продавати на Озерному ринку власні речі, у кінці літа 1933 року його “вичистили” з посади директора крайового музею як “контру”, а 2 жовтня ГПУ в помешканні влаштувало трус. Правління Академії наук поспішило припинити виплату академічної платні, тому згадувані в листі фінансові труднощі були на часі як для Василенків, так і для Яворницького.

Ніколи не втрачаючи надії, Дмитро Іванович знаходить розраду в науковій праці. У ці важкі дні він писав: “Роботи у мене зараз велика сила, і я од неї змагаю”. Праця над рукописами і врятувала вченого. Невдовзі йому поновлено виплату пенсії, але до музею, свого породження, він так більше й не повернувся: зловмисники і “доброзичливці” зробили чорну справу.

Саме цей тяжкий період відбиває і лист Н. Полонської до Дмитра Яворницького, написаний на початку 1935 року, який зберігається в Дніпропетровському історичному музеї. Він проливає світло на те, в якому становищі опинилися творці української історичної науки після варварського розгрому Всеукраїнської академії наук – академік Микола Прокопович Василенко та Наталя Полонська. Ба, навіть діячі мистецтва – Панас Саксаганський, для якого неоціненним скарбом став “цінний подарунок” уряду – кілька фунтів пшона та борошна!

Полонська повідомляє, що організаційно від знищеної ВУАН до кінця 1934 року практично нічого не лишилося, що наукою займатися стало нікому: “Що до Академії – Ви б її зараз не пізнали, так вона змінилася за цей час. Ви вже, мабуть, знаєте, що скасовано чисто рештки гуманітарних установ: Інститут історико-археографічний, комісія літератури й мистецтва, кабінет радбудівництва та права, бюро економічних досліджень; це сталося ще 1 грудня; залишилися від цих установ лише окремі академіки. Від двох відділів – історичного та соціально-економічного залишилися тільки демографічний інститут, інститут матеріальної культури та філософська комісія” [51]. Наталя Дмитрівна також свідчить про похорони М. Грушевського, на яких було багато незнайомих і нікому з вчених не відомих (!) людей. Додам, що 1943 року Н. Полонська-Василенко емігрувала на Захід.

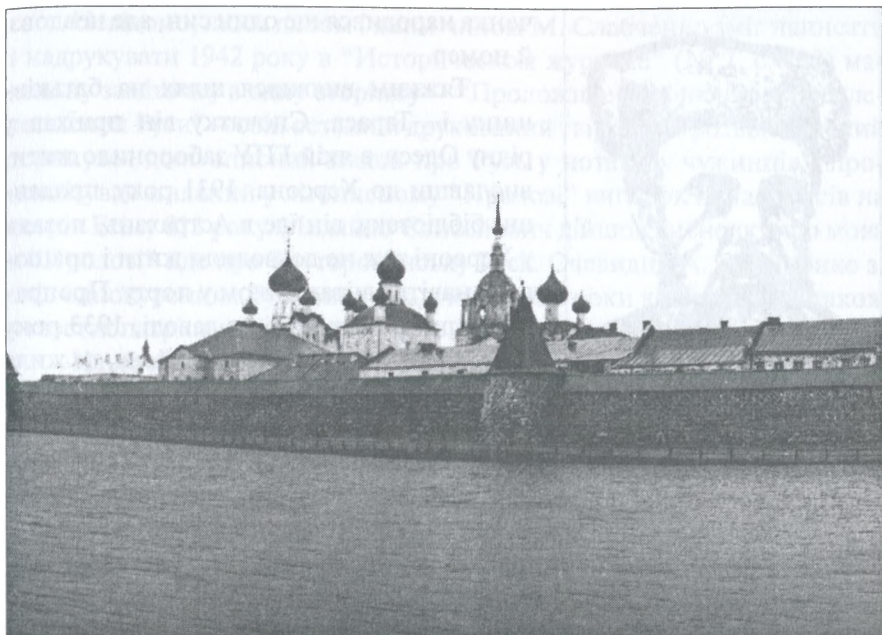
Не минула лиха доля і комуністичних нотаблів та більшовицьких помпадурів, котрі брали участь у розправі над обома Михайлами – Слабченком та Грушевським. Мабуть, не гадав, коли читав вирок по СВУ колишній боротьбист Антін Приходько, що мине якихось п’ять років і згине його щербата слава, що його знищать, як “ворога народу”. Що впадуть жертвою пролетарської революції, у якої “єсть начало, но нет конца”, професор-дефектолог Іван Соколянський і прокурор Григорій Волков. Що сумна доля спіткає і головного громадського обвинувача Панаса Любченка. 30 серпня 1937 року цей партійний вельможа, притиснений апаратом насильства, ним же і створюваним, повернувся додому з пленуму ЦеКа рідної партії, застрелив свою дружину М. М. Крупеник і застрелився сам. Знаючи закони, за якими жили його партійні корешки-вожді, Панас змилосердився над майбутніми стражданнями невинної жінки і перш ніж пустити кулю у свою скро-

ню, вкоротив їй віку. Після нього були розстріляні його дружки – Чубар, Косіор, Затонський. Ще раніше, 7 липня 1933 року, застрелився як “націоналістичний збоченець” М. Скрипник. Мов Кронос, революція пожирала власних дітей. Боги (Сатурн) жадали!

О. П. Оглобліну, тимчасовому союзникові М. Слабченка у 1920-х роках, маневруючи по лезу ножа, вдалося вислизнути як спиртному і гнучкому в'юну з чіпких рук партійного начальства і вижити в роки “бедствий грядущих”. Одержуючи періодично “порції страху”, вчений змушений був пожертвувати не лише колишніми друзями та благодійниками, але й собою. В грудні 1930 року він пережив арешт, а 6 травня 1931 року – жорстоку дискусію за його творами у приміщенні Київського ІНО. На цих дискусіях головне обвинувачення зводилося до блокування Оглобліна з фашистом Слабченком. Олександр Петрович змушений був відхрещуватися від подібного блокування, критикуючи націоналістичну ідеологію Слабченка, зрікатися рецензій на його праці і звинувачувати інших (Т. Гавриленка) у наслідуванні антирадянських теорій одесита [264, с. 190, 200]. Оглоблін розправився зі своїм учителем Митрофаном Довнар-Запольським, не пошкодував доброго товариша А. Синявського, віддав на заклання Тодора Гавриленка [264]. Згодом він досяг великих успіхів в опануванні радянської марксо-ленінської науки, швидко зорієнтувавшись у потребах часу, лаючи вже не лише М. Слабченка, а й Д. Багалія, та “дипломованих лакуз української буржуазії”, “покидьків української контрреволюції” – Д. Дорошенка, І. Огієнка, Д. Донцова, С. Томашівського [379, с. 170]. З іронії долі невдовзі йому самому довелося опинитися серед отих “покидьків” і стати одним з них, коли після колабораціонізму з німцями він змушений був у 1944 році емігрувати з України. І саме ці “лакузи” допомогли влаштуватися йому на Заході.

А М. Є. Слабченку втікати було і нікуди, і ніяк. У СТОНі, на лісозаготовках 9-го відділення Біломоро-Балтійського комбінату ОГПУ, він провів 3 роки ув'язнення – роки знуцань, мук і страждань. У Соловецькій тюрмі – державі в державі – історик дізнався, що таке Саватіївський політизолятор, де сиділи всі політичні, що таке карцер на Секірній горі, що таке “жордочки”, після яких ніхто не лишався живим, пізнав соловецькі зими і літню гнусь (комарі). Тут колись сидів останній кошовий нашої Січі П. Калнишевський, господарство і діяльність якого досліджував одесит. Світ тісний!

Згодом на Соловках відбувала комуністичне покарання ціла плеяда української інтелігенції – академіки Є. Шаблійовський, М. Яворський, С. Рудницький та багато інших. Згодом, в 1939 році, коли влада ліквідувала СТОН, у баржі, у Білому морі, втоплено побіля Со-

Соловецький монастир

ловків кілька десятків українських письменників та вчених. На щастя, М. Слабченка на той час там уже не було.

На Соловках учений морально виснажився, фізично занепав, мав вигляд старого, лисого діда з довгою сивою бородою. Перспектив не було жодних. За словами С. Підгайного, перед звільненням, у кінці 1935 року, “засмучений і посивілий, він не виявляв жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелиться нелегкий шлях “спецпоселенця” в якомусь глухому закутку Карелії чи Сибіру” [400, с. 64].

18 січня 1936 року Белбалтлаг НКВД підготував документи на звільнення М. Слабченка зі СТОНу і 20 січня 1936 року, рівно через 6 років після арешту, напередодні “єжовщини” його випустили з тюрми і рішенням особливої наради НКВД СРСР дозволили мешкати в Йошкар-Олі протягом трьох наступних років. Скорбний шлях по в’язницях скінчився. До переселення, щоб заробити трохи на життя, йому дали можливість попрацювати бухгалтером у хімічному тресті “Апатити” Мурманської залізниці, на Хібінах, у місті Кіровськ Ленінградської області [23, а. 47–48]. Туди ж до нього переїхала і дружина С. М. П’ятницька з сином Борисом. На кілька днів того ж таки року вчений приїздив до Первомайська, де жили син Тарас і перша дружина Людмила Іванівна. Разом із Тарасом у ці дні вони дуже довго ходили містом і околицею, розмовляючи про щось. На Мурмані у М. Слаб-

М. Яворський на Соловках

ченка народився ще один син, але невдовзі й помер.

Тяжким виявився шлях на батьківщину і Тараса. Спочатку він приїхав у рідну Одесу, в якій ГПУ заборонило жити, виславши до Херсона. 1931 року, продавши бібліотеку, він їде в Астрахань, позаяк у Херсоні теж не дозволили жити і працювати навіть вантажником у порту. Пропрацювавши в Астрахані на заводі, 1933 року він переїздить до м. Первомайськ, де жила і працювала його однокурсниця Марія Єлізарова, і одружується з нею. 1935 року у них народився син Юрій.

Про ті страхітливі дні Марія Олексіївна Єлізарова пише до подруги в листі:

“Власне вже після першого арешту хвилювання не полишало Тараса, життя було його на кожному кроці: а вислання з Одеси, а мандри навколо Одеси, поїздка в Астрахань, повернення на Україну, власне разом ми були лише три роки в Первомайську, — я знаходилася там після мобілізації вчителів, і він зі своєю мамою приїхав туди. Відразу ж мене зняли з завідуючої учбовою частиною школи. Позбавили державної квартири. А обстановка навколо нас, а арешти! Спокою вже не було!” [103]. Кілька разів НКВД викликало Тараса на “бесіди” і намагалося зробити з нього “сексота”. Повертаючись додому, Тарас Михайлович пашів від обурення і огиди. До речі, в ті роки (1933–35) Первомайським райвно завідував Петро Кияниця — колишній аспірант кафедри М. Грушевського.

Коли почалося нове коло репресій за ежовським зразком, Тараса Слабченка 8 жовтня 1937 року знову заарештовують, 27 жовтня в Одесі засуджують за статтями 54-8 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР, а наступного дня розстрілюють. У січні 1938 р. заарештовують та вивозять до Караганди на 8 років і його дружину — Марію Олексіївну Єлізарову. Юрія виховувала тітка в Одесі. Повторного засудження у 1937 році до 10 років ізоляції без права листування зазнає на Мурмані і Михайло Єлисейович. З цим тавром-декадою він пройшов “усю Сибір неісходиму”, відвідав Колиму, Уфу, Йошкар-Олу, а з 1944 року, після амністії, оселився як вислано-поселянин під Астраханню, де пас худобу. Дружина Інна в 1940 році повернулася з Мурманська до Одеси, а на початку війни разом з Борисом евакуювала до Сталінграда, де вони і загинули під час бомбардувань у 1942 році [255, а. 100].

Невідомо, яким дивом і яким чином М. Слабченко зміг написати і надрукувати 1942 року в “Историческом журнале” (№ 7, с. 129) маленьку заміточку в одну сторінку – “Проложное сообщение о предле-тописной Руси” – свій останній друкований твір. У цій розвідці вчений торкнувся долітописних згадок про Русь у нотатках чужинців і проаналізував згаданий у літописному “Пролозі” випадок нападу русів на острів Егіну 813 року. Михайло Єлисейович дійшов висновку, що мова в “Пролозі” йде про Тмутороканську Русь. Очевидці (А. Лавріненко зі слів однокурсника Бужевича) згадують, що в роки війни читали також у газетах патріотичні статті вченого.

На початку страшного 1947 року, коли голодна смерть у черговий раз косила українське селянство, Михайло Єлисейович дістає “вольну” і приїздить у Первомайськ, котрий нагадує йому про нещасного Тараса, за яким усе життя не переставав тужити. Тут він дізнався про загибель Інни з сином у Сталінграді. Зійшовшись зі своєю першою дружиною, М. Слабченко поселяється у цьому містечку і намагається влаштуватися на роботу за фахом. Спочатку йде до Одеси, сподіваючись дістати посаду в університеті. Проте – марно. Вороже і відчужено зустріла його alma mater. Саме в цей момент бачив його Саул Боровой, котрий говорить, що М. Слабченко “тогда производил грустнейшее впечатление и мне казалось, что он психически не совсем здоров”: вчений прагнув поїхати до Москви і розвінчати там в Інституті історії хибні концепції академіка Бориса Грекова щодо феодалізму та походження Русі [255, с. 101].

З Одеси М. Є. Слабченко поїхав до Києва, де хотів влаштуватися в Інституті історії України лаборантом (так вважав В. А. Дядиченко). Як згадує доктор історичних наук М. М. Лисенко, в приймальні директора Інституту історії АН УРСР М. Н. Петровського напровесні 1947 року відбулася така сцена: поруч секретарки Валентини Павлівни Сидоренко довго сидів літній, маленький, шуплий чоловічок і все нарікав:

– Чому він мене не приймає і до себе не впускає! Я – академік і маю право працювати в Академії.

Так і не дочекавшись прийому, обурена людина пішла, а В. П. Сидоренко повідомила:

– Це приходив академік М. Слабченко.

Зайшовши до М. Н. Петровського, Микола Миколайович почув слізне:

– Ви уявляєте! Десь узявся Слабченко і почав вимагати взяти його на роботу в Інститут. Я телефоную в президію – а ті, перелякані такі, кажуть: дзвони в ЦК! Ну що ти скажеш! Я – в ЦК. А там говорять: на роботу в жодному разі не бери, пришли до нас, а ми йому скажемо куди

іти! Так я йому й передав, через Валентину Павлівну. Не знаю, чи піде він туди!” [104].

Невідомо, куди ще ходив, до кого звертався і про що благав Михайло Єлисейович компартійну номенклатуру. Можна лише здогадуватися, як приймали і що говорили вченому чиновники з червоними книжечками в кишенях. Зрештою, коло знову замкнулося на Первомайську. Спочатку М. Слабченко перебивався різними роботами, а в 1948 році йде до міськвко і пропонує послуги вчителя. На працівників цієї установи вчений справив незабутнє на все життя враження глибокою ерудицією, знанням багатьох мов, розповідями про поневіряння по таборах і в'язницях. Особливо вражало людей те, що перед ними стоїть академік, якому належать десятки наукових праць.

Тодішній завідувач міськвко Вжело та секретар парторганізації Ліпес вирішили взяти на роботу опального академіка, хоча це й було небезпечно і могло дорого їм обійтися. Завдяки цьому Михайло Єлисейович зміг ще трішки попрацювати вчителем іноземних мов у денних та вечірніх школах міста (№ 1 і № 3), а від 1948—1949 рр. — ще й інспектором шкіл міськвко. Жив він на вулиці Металістів — 21 [108].

Польський історик Януш Радзейовський (автор “Історії КПЗУ. 1919—1929 рр.”), який навчався у 1948—1949 році в Первомайську у десятому класі вечірньої школи, написав теплі спогади про вчителя німецької мови М. Слабченка, давши йому високу оцінку.

Невістка вченого, М. О. Єлізарова, свого часу написала мені, що 1947 року вона жила в Первомайську і зустрічалася з Михайлом Єлисейовичем. Він ніби аж почав оживати, бадьоритися, з запалом розповідав про свою працю, захоплювався учнями. Але на вдачу не змінився: висміював К. Маркса, академіка Б. Грекова, критикував більшовицьку політику, планував писати нові твори, а старі переосмислив і хотів переписати і перевидати. Все це було схоже на космічну фантастику, далеко від реалій життя, чого не помічав, чи не хотів помічати вчений.

Януш Радзейовський згадує [207, с. 81—84], що, приїхавши до Первомайська 1948 року, після служби в польській армії, він вступив до десятого класу школи № 1 для робітничої молоді, директором якої був Дмитро Тихонович Солтановський. 15 січня 1949 року викладати німецьку мову до них прийшов Михайло Слабченко. Він був надзвичайно худий і дуже бідно зодягнений, хронічно хворий. Учні відразу дізналися, що в минулому — це відомий і визначний учений, а тепер — особа позбавлена громадянських прав. М. Слабченко вівся сердечно, дружньо і зацікавлював собою учнів, особливо тих, хто мав життєвий досвід — служив, воював, працював. Михайло Єлисейович знав багато мов. Німецьку — теж добре, особливо з теоретичного боку. Тому іноді

губив нитку викладу учнів, які вивчали цю мову через спілкування з німцями. У Я. Радзейовського М. Слабченко брав читати французькі книги, зокрема раритетні видання, а також польську літературу, твори письменника Стефана Жеромського, чію творчість він добре знав. І взагалі цікавився Польщею, настроями і враженнями людей різного менталітету.

М. Є. Слабченко яскраво вирізнявся на тлі сірої маси радянської інтелігенції, мав певну харизму – не визнавав і не шкодував тодішніх авторитетів, зокрема того ж таки Маркса, про якого говорив іронічно і критично, саркастично оцінював боротьбу з космополітами, не підтримував антисемітські розмови, хоча й критикував єврейство, сіоністів. Оточуючі розцінювали його як ексцентрика. Він по-людськи ставився до учнів, розпитував про плани на майбутнє, від українців вимагав внутрішньої гідності, гордості за національну культуру і, незважаючи на гіркий досвід, продовжував і далі боротися за українізацію, залишався палким патріотом. Це додавало йому авторитету в суспільстві, чого не любило начальство. І новий конфлікт зародився саме на службовому рівні.

З 15 жовтня 1948 року М. Слабченко став працювати у міськвно інспектором з іноземних мов [108] і відвідав декілька уроків учителя однієї зі шкіл Петра Телегінського, французька мова якого стала поміховиськом у місті. Він боявся знущань і на них відповідав помстою та доносами. М. Слабченко поблажливо назвав ці недоліки його важким дитинством. П. Телегінський зацаїв образу і в роки ідеологічних чисток і політичних кампаній кінця 40-х років на серпневій конференції вчителів у 1949 році попросив слова і звинуватив М. Слабченка в політичних помилках, сказавши, що його ідеологія діє, як опій, як отрута, на оточуючих, а його аура, мов гнилий труп, отрує атмосферу і дітей.

Партійне начальство в умовах розпалу “жданівщини” мусило зреагувати. Секретар міському партії Ємець, шукаючи і для себе політичної поживи в затхлій ідеологічній атмосфері, теж накинувся у промові з грубими нападками на М. Слабченка: назвав його фашистом, політичним трупом та агентом міжнародного імперіалізму [105].

За кілька днів Михайла Єлисейовича звільнили з роботи. На той час за подібні звинувачення це вважалося легким покаранням. Принагідно зазначу, що під час жданівщини у 1946–1948 роках у Первомайську мешкав учень М. Грушевського Павло Глядківський, родом звідси, котрий теж викладав німецьку мову у вечірніх школах. Його в 1949 році заарештували і за “антирадянську націоналістичну діяльність” засудили до 10 років таборів [469, с. 222]. Так що М. Слабченко ще й легко відбувся, але вчений залишився без копійки в кишені,

без пенсії і без жодних засобів до існування. Життя стало зовсім нестерпне – нібито і на волі, а гірше, ніж у тюрмі. Напроресні 1950 року М. Є. Слабченко знову їздив до Одеси, зустрічався з проректором університету Самсоном Ковбасюком, просив хоч якоїсь роботи, щоб вижити, але дістав відкоша.

Я. Радзейовський того року закінчив школу і поїхав на навчання до Москви. Коли влітку 1950 року він навідався до Первомайська і зустрівся із М. Слабченком, той був уже цілковитим жебраком. З ним в однокімнатній квартирі мешкала стара жінка, яка не була матір'ю його убитого сина, за яким учений все сумував. Радзейовський запропонував ученому трохи грошей, але він їх не взяв і попросив купити в Москві й надіслати йому книги з історії французького права (!). Проте водночас попросив і отрути – якоїсь цикути, щоб накласти на себе руки і нарешті покінчити з таким нестерпним життям. Свідки розповідали, що він часто з'являвся на високому мості через Південний Буг: хотів втопитися. Зупиняв лише страх висоти та невміння плавати.

Люди спочатку допомагали вченому, як могли, бо теж боялися влади. Хірург Захаров, котрого вислали з Одеси за те, що залишився під окупантом, давав Слабченку борошно. Вчитель історії Сергій Куц та жіночка з активісток баптистської общини приносили якісь харчі. Але це було спарадично, нерегулярно. Дружина вченого ходила на базар жебрати, прохати милостині. Михайло Єлисейович, вразливий, амбітний і самолюбний, не міг цього пережити, змиритися з цим жахом: лаяв дружину, обурювався на добродійників. Коли й вона померла, М. Слабченко перестав виходити з дому і люди про нього на певний час забули. А коли кинулися, то знайшли його тіло на підлозі, в однокімнатній, неопалюваній, холодній комунальній квартирі. Він лежав скорчившись, без ознак насильницької смерті чи самогубства. Сусіди не чули крику передсмертної агонії чи поклику про допомогу, тому що він її не просив. Залишається сподіватися, що смерть забрала його швидко, уві сні, і він недовго страждав, помираючи з голоду [207, с. 81–84].

За іншою версією, яку подає Д. Солтановський [105], помер Михайло Єлисейович просто на вулиці, йдучи через залізничний перехід. Коли він упав, люди, що перебували поруч, підбігли до нього. Зронивши востаннє: “Боже, помирає нізачо український академік”, М. Є. Слабченко відійшов у інший, можливо, кращий світ. Сталося це 27 листопада 1952 року. До смерті деспота і тирана залишалось три місяці, але академік до неї вже не дожив. Скінчився довгий, у 70 років, тернистий шлях людини, яка боролася за долю свого народу, за його краще життя, робила все, щоб цей народ називався у світах культурним і цивілізованим.

В архіві загсу м. Первомайська, в книзі реєстрації смертей, у графі від 28.XI.1952 року причиною смерті Михайла Слабченка вказано рак шлунка. Подібне визначення є грубою фальсифікацією, позаяк помер він з голоду. Але зізнатися, що з соціалізмом прийшла голодна смерть “партія та уряд” не могли і забороняли занотовувати будь-де такі факти. Кладовище, де поховали академіка М. Слабченка, вже не існує в Первомайську, там сьогодні гаражі, і годі серед них віднайти могилку. До того ж ховало його кілька людей, дуже швидко і дуже скромно, і нікого з них серед живих зараз немає, щоб посвідчити хоча б приблизно місце поховання.

Свого часу Н. Полонська-Василенко, оцінюючи масштаби комуністичних злочинів проти української культури, констатувала: “З академіком М. Є. Слабченком був вирваний з життя один з найталановитіших і найбільш працездатних істориків України, який поєднував знання історії з знанням історії права, учений, який вражав широтою наукового діапазону, багатством ідей та інтуїції, що з них деякі, правда, іноді випереджали холодне дослідження джерел, але, як гіпотези, мали право на існування і давали поштовх думці дослідників. Вирвано з життя фанатично відданого Україні патріота і захопленого педагога, який палав священним вогнем любові до своєї дисципліни, тим вогнем, який запалює і серця молоді. Загинув він для науки... стверджуючи цим великі слова, великого Сталіна: “Нам людей не шкода” [191, с. 35].

Повністю поділяючи її висновок і підсумовуючи тяжкий життєвий шлях ученого, можемо цілком упевнено твердити, що вилучення М. Слабченка з наукового життя у 48 років позбавило українську науку і культуру непересічної особистості, яка могла збагатити її досягненнями світового рівня. А тортування, приречення на 22 роки мук, поневірянь, страждань і голоду є злочином проти людяності і людськості, свідченням антигуманізму тоталітарного режиму, садизму комуністичних вождів та байдужості до долі людей.

РОЗДІЛ

5

Внесок у розвиток історико-юридичної науки

*Ф*ормування історико-юридичних поглядів Михайла Слабченка розпочалося в студентські роки у Новоросійському університеті. Захопившись філософією права, студент-другокурсник полишає історико-філологічний факультет і “виключно з любові до права” переходить на юридичний, який мав давні наукові традиції від часів заснування водночас з університетом 1865 року. Юрист-початківець, добре володіючи французькою, німецькою, італійською та англійською мовами, старанно студіює найновіші європейські видання з юриспруденції, праці з теорії держави і права провідних світових право- і державознавців, прагне досягнути пріоритетні соціологічні, історичні та історико-юридичні концептуальні й теоретичні тогочасні новації.

Визначний особистий вплив на становлення історика права мав І. А. Линниченко – випускник Київського університету, учень В. Антоновича, завідувач кафедри російської історії Новоросійського університету (1888–1919 рр.), дослідник історії державних структур та правового становища станів Київської і Галицької Русі, член-кореспондент РАН. За його рекомендацією і під безпосереднім керівництвом М. Слабченка став займатися історією державних установ і правових явищ Гетьманщини XVII–XVIII ст., що згодом дало підстави вченому називати Івана Андрійовича “дорогим вчителем”.

Але І. Линниченко був не правником, а істориком. Тому, напевно, юридичні засади наукових поглядів студента викристалізувалися під впливом ще одного відомого одеського вченого-юриста – учня М. Владимирського-Буданова, випускника Київського університету, представника школи західно-руського права, професора кафедри іс-

*5.1. Теоретичні,
методологічні та
історіософські засади
наукової творчості*

торії російського права (1904–1927 рр.) Олександра Яковича Шпакова [200]. За документами відомо, що він кілька семестрів вів право у Михайла Слабченка, запрошував його залишитися у нього на кафедрі професорським стипендіатом. Уже в 1920-і роки дослідник тепло відгукувався про старого вченого як про вчителя, відвідував його в лікарні.

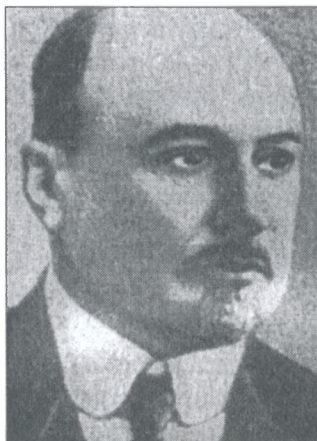
В архівних матеріалах згадуються також професори – історики й юристи Новоросійського університету – Є. В. Васьковський, Е. Немировський, М. П. Толстой, В. І. Адамович, О. О. Павловський, Є. М. Щепкін, котрі пропонували студенту наукове керівництво, а відтак, напевно ж, і впливали на формування його світогляду та історико-юридичних поглядів.

Тоді ж, у студентські роки, М. Слабченко листується і знайомиться з харків'янами Миколою Сумцовим, Дмитром Багалієм, Дмитром Міллером, які також дуже вплинули на визначення історичних та історіософських візій ученого.

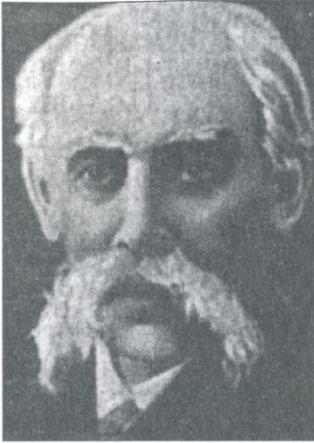
Дещо пізніше, навчаючись у Вищій школі права в Парижі, Михайло відвідує лекції з юриспруденції професора С. Бертелемі, знайомиться на публічних викладах з соціологічним методом школи М. Ковалевського (його самого та Миколи Кареева і Павла Мілюкова), засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма. Його приваблювала соціологічна дослідницька екстраполяція історичних явищ на сучасність, засади об'єктивності та історизму при аналізі будь-яких юридичних явищ і фактів.

Безумовний вплив мали також переосмислені й критично оцінені концепції Михайла Грушевського, Володимира Антоновича, Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, Аполлона Скальковського, Олександри Єфименко, Олександра Кістяківського, Миколи Василенка. Зміст правничих поглядів ученого ґрунтувався на переконанні в оригінальності і своєрідності історико-юридичних, державно-правових явищ в Україні. Конкретними і численними фактами, на розлогій джерельній базі він довів, що Запорозька Січ і Гетьманщина започаткували основи української державності і права нового і новітнього часу. Тим самим, на думку сучасних дослідників, він випередив представників школи західноруського права, пішов далі, ніж вони.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду методології, методики та кон-

Є. Щепкін

М. Владимирський-Буданов

цептуальних новацій наукового світогляду М. Слабченка, напевно, варто зазначити, який вигляд вони мали на загальному тлі розвитку історичної та історико-юридичної науки зламу ХІХ і ХХ століть. Тому доречним було б сказати, насамперед, кілька слів про основні дослідницькі поняття – “схема”, “концепція” і “періодизація”, які складають наукову парадигму історико-юридичної науки. На нашу думку, схема – є універсальним, цілковитим охопленням історико-юридичного об’єкта в просторі і часі. Концепцією є провідна, основоположна ідея історії держави і права в цілому чи окремої події або явища, витвір (продукт)

національної свідомості. Періодизація – поділ історії народу чи історико-юридичної події (явища) на періоди (етапи) розвитку. Таким чином, поняття “схема” історії держави і права України вбирає в себе дві складові: “концепцію” (провідну ідею) і “періодизацію” (поділ на періоди відповідно до концепції) – та відповідає певному напрямку в історико-юридичній науці.

Шлях вироблення власного погляду на державно-правове минуле для українських учених-істориків став тривалим і складним. У прикінцевих роках ХІХ ст. історична наука в Україні ще продовжувала накопичувати знання, джерела, дослідження, лише формувалася періодизація української історії в цілому, зароджувалися її концептуальні начала, йшов пошук власної методики і методології, адекватної саме історії України. Здійснити таку грандіозну працю одна людина була неспроможна, цю роль взяли на себе старогромадівці з гуртка “Киевской старины” та позитивістська школа істориків–документалістів В. Антоновича, серед учнів якого був М. Грушевський. Школа В. Антоновича відкрила колосальний масив джерел України й здійснила порайонне дослідження минулого українських територій, склавши з цієї мозаїки єдине ціле. Дмитро Багалій – Слобожанщини, Михайло Грушевський – Київщини, Антін Синявський – древлянської землі, Митрофан Довнар-Запольський – кривичів та дреговичів. В. Антонович як засновник і лідер школи був і генератором її провідних наукових ідей. Саме від нього взяли основні концептуальні наукові мотиви представники його установ, саме він зміг зорганізувати працю учнів так, що успіх школи став водночас індивідуальним успіхом кожного вченого.

Проте, як писав Д. Багалій (покликаючись на Михайла Драгоманова), хоча В. Антонович і був “найбільшою величиною в українській історичній науці, але коло зібраного ним матеріалу треба було ще багато заходу, щоб він став історією, – тобто викладом, освітленим ідеєю” [56, а. 268]. На межі позитивізму і сцієнтизму кінця ХІХ ст. учні В. Антоновича пішли далі вчителя, створивши й оригінальну українську історіософію (інтелектуально поєднавши здобутки історії, філософії та ідеології), і модерну схему історії України. Першим це спробував зробити А. Синявський [315], а другим – М. Грушевський [317].

Основою концепції Михайла Сергійовича стала думка його вчителя про нерозривність історії земель Південно-Західної Русі і його власна ідея про повноцінне самодостатнє життя українського соціуму навіть без власної держави. Ця надзвичайно важлива сентенція, висловлена М. Грушевським уперше 1892 року в статті “Громадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці”, яку надруковано в першому томі “Записок товариства ім. Т. Шевченка” Більш обґрунтовано звучить вона у вступній лекції, виголошеній 30 вересня 1894 року у Львівському університеті [290]. А вже як концепцію представлено її в статті “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, датованій 9 вересня 1903 року [291].

У ній учений обґрунтовує такі наріжні постулати національної конструкції історії України: І. Умотивовуючи тяглість української історії, М. Грушевський пише: “Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський ХІІІ в., потім литовсько-польський ХІV–ХVІ в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею київської”. ІІ. Умотивовуючи єдність українського історичного процесу навіть у бездержавний період, дослідник установлює примат історії народу над історією держави: “Історія державних організацій грає все ще забагато ролі... Головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу”, оскільки чинники культурні та економічні часом відіграють більшу роль, ніж чинник політичний (державний). Держави не було, а народ зберіг себе, розвиваючись далі.

Концепція М. Грушевського як історіографічний факт і як історіографічне джерело у національно-визвольній ідеології українства формувалася на зламі позитивізму громад кінця ХІХ ст. і модернізму (чи сцієнтизму) львівсько-франківського періоду зростання національної ідеології (згідно з періодизацією Оксани Забужко [314]). Як позитивіст М. Грушевський формувався під впливом творів Генрі Томаса Бокля, Огюста Конта, Іммануїла Канта, Людвіга Фейєрбаха, Іоганна Фіхте, Фрідріха Шеллінга, Іоганна Гердера. Значний вплив на формування

світогляду вченого мали твори М. Драгоманова, хоча політичним прихильником його М. Грушевський не був. Він досконало ознайомився також з працями Теодора Моммзена, Джона Стюарта Мілля, Роберта Моля, Едуарда Тейлора, Жозефа Реннана та інших провідних істориків і державознавців світової слави. За твердженням академіка Омеляна Пріцака, як історіософ М. Грушевський сформувався радше еkleктиком, ніж моністом [421, 422].

Позитивістська у філософії, схема М. Грушевського водночас сильно забарвлена народницькою ідеологією. У фундаментальній “Історії України-Руси” домінує ідея, що українці – в основному селянська нація. Навіть їхнє відродження залежало від емансипації селянства й переходу у козацький стан. Провідна лінія історичного сюжету вченого – соціально-економічна і культурна. Чільним в історичному дослідженні є головний герой – народ. Хоча і державні структури історик не ігнорував (прояв еkleктики). Теоретичне підґрунтя цієї ідеології створили М. Костомаров і В. Антонович, у полоні ідей яких тривалий час перебував і М. Грушевський.

Лише з глибокою сцієнтизацією історичних студій стало можливим витворити єдину конструкцію історії України-Руси, як у загальному, так і в державно-правовому аспекті, яка ґрунтувалася на спільній історичній долі всього українського народу, в яких би регіонах України він не жив. Ось чому ми говоримо, що українська історична наука на зламі ХІХ–ХХ ст. досягла однієї зі своїх вершин і стала самодостатньою, виокремленою з російської історіографії. І в цьому аспекті значення ранніх праць М. Грушевського полягає ще й в тому, що він одним із перших учнів В. Антоновича запропонував, умовно кажучи, горизонтальну і вертикальну вісь національної історії. По горизонталі ця історія мала ділитися на строгу хронологічну послідовність історичних подій від найдавніших часів до сучасності. По вертикалі (знизу догори) локальні події (історичні факти) складають історію регіону (Галичини, Волині, Запорожжя, Слобожанщини, Гетьманщини), які у своїй логічній сукупності й утворюють самостійну, не підпорядковану минувшині сусідів, історію України-Руси. Саме на регіональне дослідження історико-правових явищ (Гетьманщина, Запорожжя) спрямовував зусилля і М. Слабченко.

Поступово ця схема (в єдності концепції і періодизації), завдяки подвижницькій праці М. Грушевського, його львівської і київської шкіл істориків, стала твердим науковим підмурівком теоретичного обґрунтування соціального, державного і правового минулого українського народу. Але це не означало, як твердив Олександр Оглоблін, що в 1920-і роки всі без винятку вчені поділяли “історичну схему

і концепцію історичного розвитку” М. Грушевського [378]. Читаючи твори Матвія Яворського, В’ячеслава Липинського, Михайла Слабченка, а також щоденники Сергія Єфремова, важко з цим погодитися. Та й сам Оглоблін у ті роки її активно поборював.

Теоретичні та історіософські засади творчості М. Є. Слабченка як юриста і право- та державознавця перебували завжди на рівні вимог часу. Хоча залежно саме від часу (а жив він у непрості роки), теоретичні позиції дослідника еволюціонували, змінювалися. Тобто він органічно сприймав провідні тенденції розвитку історичної та юридичної наук, критично оцінював боротьбу та взаємодію наукових шкіл, застосовуючи до висвітлення окремих проблем чіткий методологічний підхід. Щоправда, історіософія вченого, як і в М. Грушевського, теж відзначається, завдяки застосуванню різноманітних методик та методологій, певною еклектикою, а часом і відвертою строкатістю та пістрявістю. І важко тут однозначно сказати – добре це чи зле. Окрім того, його історичним працям притаманний цілком природний, помірний і поміркований релятивізм.

Насамперед спинимося на застосуванні академіком різних методологічних підходів до наукових дослідів над об’єктом і предметом його студій – державою і правом. Щодо типологізації державних і правових систем України в різні історичні епохи, то простежується чіткий цивілізаційний підхід, нав’язаний працями Арнольда Тойнбі, Георга Елінека, Ганса Кельзена, Отто Гелбрайта, Миколи Коркунова, Гаррі Крюгера. Вчений вважав, що Запорожжя до кінця XVIII ст. було сферою впливу мусульманської цивілізації, згодом Південь України, в результаті колонізації, потрапив у сферу західного світу, а Україна в цілому завжди належала до європейського простору цивілізаційних впливів, на відміну від Московщини, котра тяжіла до Азії. У 1920-і роки вчений почав усе частіше застосовувати формаційний підхід, нав’язаний марксизмом-ленінізмом та його інтерпретаціями школою Михайла Миколайовича Покровського (епохи феодалізму, торговельного капіталізму, імперіалізму тощо). Особливо зазначене торкається його трьохтомних “Матеріалів з соціально-економічної історії України”

Основою власних студій учений вважав принципи історизму, об’єктивності, науковості та документалізму, історико-юридичні явища намагався досліджувати неупереджено, холодно та відсторонено від власних уподобань, академічно, без лементациї, у конкретно-історичних умовах, підводити під висновки значний джерельний матеріал.

Ми щойно зазначили, що вченому не був притаманний монізм історіософських переконань. Як і більшість великих учених, істориків та правників, він проявляв себе переважно еклектиком. Цьому сприяли й

означені впливи різних учених та шкіл на формування його життєвого і наукового світогляду, а також переходова доба початку ХХ століття. Проте в цілому він використовував методологію позитивізму, соціологічної школи та марксизму.

Позитивізм, у якому факт – основа знань, як прояв реалізму в науці, завдяки кінцевій результативності та ефективності, позначився на всіх дослідженнях ученого. Як і для інших позитивістів, для евристики і герменевтики М. Слабченка притаманні відмова від філософсько-методологічних ідей і принципів, а перш за все сцієнтизм, прагнення до написання всеосяжних, деталізованих, багатотомних історій, структурування фактичного матеріалу на підставі формально-логічних методів і категорій (причина – наслідок), широке залучення літературних і наукових метафор та філософськи невизначених термінів і формул, описово-вказівний, констатаційний характер передумов, причин і наслідків конкретних історико-юридичних явищ.

Оскільки академік у більшості досліджень є першовідкривач, піонер і новатор, то позитивістська методологія дозволяла йому створити ґрунтовну, фундаментальну фактологічну базу, яка і нині слугує дослідникам, але вже на вищому, сучасному щаблі методологічних підходів до проблеми. Позитивістська теорія фактів О. Конта, Г. Спенсера і Г. Бокля дозволяла також зосередитися на значних правових, державницьких, соціальних аспектах історії держави і права України.

Зазначимо, що М. Слабченко застосовував не класичний позитивізм Огюста Конта, а вже модернізований, збагачений іншими методологічними підходами. Для вченого він слугував базисом, на якому зростали його наукові парадигми, насичені положеннями і соціології, і марксизму, і неонародницької історіософії.

Одночасно з позитивізмом уже в перших ґрунтовних працях ученого відверто проступає методика найновіших тоді теорій соціології права російської школи Максима Ковалевського та французької соціології Еміля Дюркгейма. Науковець застосовував її під час дослідження еволюції державно-правового устрою Гетьманщини, детермінуючи соціальні та економічні чинники, котрі є наріжним каменем розуміння розвитку даного утворення в “Організації господарства України” в усіх чотирьох томах. Щоправда, зв’язок політичної надбудови (у тому числі й держави і права) з економічним базисом суспільства у трактуванні науковця в працях 1909–1914 рр. був дещо спрощений, механістичний. Але вже в 1919 році він пише: “Кожний народ і кожна епоха мають свої особливості в судах і процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. Міняється економічний уклад – міняється право, державні інститути, юридичні

основи і, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію”*. Надалі соціологічний підхід до розуміння явищ державних і правових вдосконалюється, поряд з економічними чинниками у дослідника з’являються й інші причини, що пояснюють відносну автономію держави і права в соціально-економічних обставинах тієї чи іншої епохи.

Показчиком рівня розвитку права для академіка слугувало проголошення і гарантування прав людини державою [54, с. 20]. Окрім того, необхідно брати до уваги фактор часу – рівень знань, наукову термінологію, особливу пристрасть погратися в слівце, оригінальні словосполучення. Для прикладу наведемо тезу вченого щодо панування на Запорозжі “мусульманського феодалізму”

Така поспішність у формулюваннях та висновках спричинила пригаманні лише творчості М. Слабченка недоліки: логічну відірваність у вивченні складових суспільних систем (політики, економіки, культури); схематизм і умовність окремих теорій (наприклад, “українського імперіалізму”), їхню незрілість та неопертість на факти; класового, національного чи економічного детермінізму певних державно-правових явищ; часом недостатнє залучення вірогідних і достовірних джерел.

У 1920-і роки зазнав учений і певних впливів модерністської ідеології, особливо її вульгаризаторських проявів, що також негативно відбивалося на його дослідженнях. Про те що М. Слабченко намагався відфільтрувати наносне, тимчасове і модне в юриспруденції, свідчить щоденниковий запис про його несприйняття соціологічної теорії права. За нею, злочинці вважалися соціально ближчими радянській владі, ніж соціально чужа буржуазія. “А висновок з цього, – пише М. Слабченко, – самий баранячий: злочинця не карати, бо мовляв, суспільство винне. На ділі ж повинно бути інше. Злочин треба карати самим суворим чином, бо він зроблений, а оте суспільство, що виплодило той злочин, треба оздоровлювати” [54].

У 1920-і роки в загальнополітичному руслі часу і особистих наукових амбіцій Михайло Слабченко переходить на марксистську методологію досліджень. До того ж декларування і демонстрація марксистського обумовлювалися ще й розумінням того факту, що без застосування панівного в державі наукового методу йому не досягти визнання. Дійсно, у той час нова влада вперше в історії України, на державному рівні, при значному фінансуванні й організаційній підтримці створила умови для розвитку української національної науки, діяльності дослідницьких установ, широкого вивчення історії, права, державознавства в

* Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. – Харків: Союз, 1919. – с. 3.

Україні. І вчені, люди “збільшовиченої ери”, незважаючи на ідеологізацію та політизацію досліджень, зведення гуманітарної науки до ролі служниці партії в коментуванні засад марксизму-ленінізму, включилися в цей процес зі своєю метою – не завдяки, а на противагу новаціям комуністів, використовуючи їхні ж методи, вивчати об’єктивне буття суспільних явищ, у тому числі й держави і права.

М. Слабченко, будучи соціал-демократом, у цілому позитивно ставився до Карла Маркса як до філософа і вченого, визнавав його заслуги в розробці соціології прав робітничого класу. За тематикою вона була близька до його студій з історії зарплатні, аграрних криз, робітничого і революційного руху в Україні, в яких учений до розкриття проблеми застосовував саме класовий підхід. Більшість його книг взагалі присвячені правовим аспектам соціально-економічної історії України (Гетьманщини, Запорожжя, України ХІХ – початку ХХ ст.). Знаменний і такий факт: очевидці згадують, що буцімто в помешканні вченого поряд висіли портрети Карла Маркса й Тараса Шевченка, які засвідчують не лише демонстрацію “марксистської віри”, а й прагнення поставити її на службу національному відродженню.

Насамперед М. Слабченко легко сприйняв марксизм і безболісно для себе почав застосовувати його, тому що, як і позитивізм (на позиції якого вчений став від початків творчості), він концентрувався на соціально-економічних процесах у суспільстві, які вивчав науковець. До того ж у більшості випадків він наслідував не ортодоксальну соціологію жорсткого класового детермінізму, а соціологічний аспект наукової доктрини легальних марксистів, яку в Україні пропагував академік Михайло Туган-Барановський, та економічного матеріалізму школи Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. З певними застереженнями М. Слабченко вважав, що марксизм в Україні мав перспективу, його потенційні можливості і фавор у влади можна і необхідно використати для розвитку національної науки. Та й той же класовий детермінізм, на його думку, дозволить відкинути постулати старої історико-юридичної науки, котра за правовими ознаками станів і верств не бачила їхніх справжніх інтересів.*

Приваблював ученого історико-матеріалістичний метод і через його формаційний підхід до вивчення розвитку держави і права, котрий відкривав безкрає поле для аналізу класових, соціальних і економічних структур, широку перспективу науковим гіпотезам і новим ідеям, чим не зміг знехтувати і М. Слабченко, висунувши цілу низку

* Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – Харків. – 1927. – №5. – С. 79–80.

новацій у термінології, періодизації, аналізі історико-правових явищ. У цьому плані дослідник, віддаючи данину часові, стояв на позиціях радянської школи істориків-марксистів Михайла Покровського, котрі пропагували поділ історії на епохи – феодальну, торговельного капіталу, кріпацтва, буржуазно-капіталістичну тощо.

Однак, пишучи про марксизм М. Слабченка як науковий метод, необхідно зробити певні застереження. Широко застосовуючи фразеологію марксизму в історико-юридичних та соціально-економічних дослідженнях, учений подавав реальне, а не спотворене уявлення про предмет дослідження, без методологічних вказівок та засад партії і уряду. Марксизм не був у нього єдиним і послідовним методом, а лише однією з дослідницьких новацій, засобом відходу від народницької ідеології. До того ж, як зазначалося, це не був ортодоксальний, компартійний марксизм, у сталінському дусі, а саме як революційна наукова методика і методологія. Означений феномен добре видно з приватного листування вченого з Дмитром Багалієм, Олександром Оглобліним, Дмитром Кравцовим та іншими.

Уперше названий мотив відверто прозвучав у листі до Д. І. Багалія в 1926 р., коли вчений зазначив, що він “сповідує марксівську віру” [61]. З 1927 року ці запевнення лунають усе частіше. В автобіографії історик записує: “Я дійсно революціонізую українську науку, переключаючи її на ґрунт іст[оричного] мат[еріалізму]” [23], і далі йде посилання на Анатоля Річицького, котрий в одній з рецензій написав, що “професор Слабченко марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вклад в справжнє українознавство” [230, с. 285].

Особливо багато марксистських пасажів у листах до О. Оглобліна, у котрих вчений пише, що він “ставить догори ногами всю традицію, перекидує Яворницького з М. Грушевським й т. і., озорство, на яке й здібний вчений-більшовик”. Що він “поклоняється свобідній, прекрасній, революційній думці. Може вона ще мало одщиплена, але вона молода, а не відцвівіша троянда”. Про себе й О. Оглобліна він пише, що вони “представники революційних начал в науці”. А 1928 року визнає: “В науці я – поджигатель. В мене є чимало помилок, є й парадоксальні твердження, і подекуди скоропалительність. Визнаю. Але в моїх працях є самостійна, незалежна, бунтівна думка, намічаються нові шляхи, новий підхід, нова розцінка й соціологія...” [137].

Відмежовуючись від неонародницької школи М. Грушевського, від його вже архаїчного позитивізму, М. Слабченко зазначав: “Ми молода ткань, котра випирає стару, хоч і заслужену. Ми – революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо, да й студіюємо. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми дає-

мо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів” [137, а. 10]. Відтак саме наукове, а не політичне трактування М. Слабченком марксизму проступає в його листах і автобіографіях тих років.

Згодом означене визнав і Олександр Оглоблін, коли написав 28 березня 1982 р. американському економісту Богдану Винару, що “підкреслення марксизму... це з одного боку, глибоке переконання самого Слабченка (й не тільки його), що він творить нову марксівську школу в українській історіографії, будь-що-будь школу революційну, в кращому розумінні того слова. Ясна річ, що з московським “марксизмом-ленінізмом” це не мало нічого спільного” [154, с. 25].

Другий аспект Слабченкового марксизму полягав у політичних реаліях 1920-х років, коли вчений старої генерації, царський офіцер мав жити в умовах більшовицької тиранії. А тому й застосовував комуністичну фразеологію для самозбереження, тому й демонстрував відверто, публічно свою “марксівську віру”, в умовах тотального контролю, стеження і перлюстрацій. Професор М. Слабченко у серпні – вересні 1927 року брав участь в організації в Одесі Наукового міжвузівського семінару марксизму-ленінізму як завідувач Історичної секції [19, а. 281], його також залучили до створення Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму [19, а. 45–50]. Заангажовано його як доповідача на з’їзді істориків-марксистів у 1929 році. Та й сам він виступив ініціатором створення Товариства істориків-марксистів в Україні, скликання їхнього з’їзду [61; 138]. Навіть пізніше, у 1947 році, невістці Марії Єлізаровій учений говорив, що хоче переписати всі свої попередні твори саме в бік радикалізації марксистських поглядів.

Зазначимо, що М. Слабченко не був самотнім у методологічних пошуках. Ідеї революціонізувати науку поширювалися в академічному середовищі, їх висловлював і намагався реалізувати О. Оглоблін, ба, навіть і такий обережний та непослідовний, перестарілий учений, як Д. Багалій.

Власне, то був час, коли всі українські історики, що лишилися на більшовицькій Україні, почали створювати новий напрям у національній історіографії – український державницький, революційний, або, як вони називали, – “нову революційну школу” – на протигагу старшій, київській, Антоновичевій і новішій, неонародницькій, Грушевського. О. Оглоблін, В. Романовський, М. Петровський, Н. Полонська, М. Горбань, В. Барвінський, М. Слабченко та інші, котрі творили цю нову, “марксівську” школу історії, розуміли її саме новою і революційною за методикою та методологією досліджень, якісно новим щаблем у висвітленні України як суб’єкта історії, поєднуючи в історіоєфії марксизм з національними елементами.

Третій аспект, який пояснює, чому М. Слабченко намагався “приручити” марксизм, використати його у власних інтересах, були його амбітні плани щодо створення власної наукової школи в Одесі та боротьба у зв’язку з цим зі старою школою неонародників М. Грушевського й новітньою більшовицькою М. Яворського. Без марксизму тут аж ніяк не можна було обійтися, позаяк ним було зручно відбитися від перших і прикритись від критики других, тому що старі звинувачували історика у скороспілих, необґрунтованих ідеях, а молода генерація докоряла в незнанні історичного матеріалізму, творів В. Леніна, аполітичності та перекручуванні політики більшовиків в Україні. Отож цитати з Карла Маркса ставали для професора універсальним щитом у будь-яких випадках.

Підбиваючи підсумки Слабченкового марксошування, можемо констатувати, що вчений не абсолютизував марксизм як науковий метод, а поєднував його з соціологічним та, особливо, позитивістським. Цим самим, за виразом Бориса Крупницького, дослідник, залишаючись на позиціях об’єктивізму, лише “авансував марксизм” своїми студіями [352, с. 12].

Торкнувшись дидактики наукових студій та методичного інструментарію академіка М. Слабченка, бачимо їхню досконалість та різноманітність, вдале поєднання історико-юридичних прийомів з загальнонауковими, соціологічними та конкретно-історичними підходами. Суміжність досліджень ученого на стику історії, юриспруденції та економіки, спричинила високий науковий рівень праць, особливо щодо застосування джерел, констатації висновків, дефініції узагальнень. Серед провідних методів М. Слабченка слід зазначити історико-матеріалістичний (формаційний), порівняльно-історичний, проблемно-тематичний, історико-хронологічний, історико-соціологічний, описовий, застосування логічних прийомів аналізу, синтезу, гіпотези, дедукції.

Майже всі значні праці вченого ґрунтуються на порівняльно-історичному методі, коли дослідник порівнював державно-правову та економічну системи України з їхніми аналогами в інших народів, із загальноісторичним процесом у світі. Для кращого пізнання історичних закономірностей учений часто вдавався до поєднання елементів порівняльно-історичного методу з соціологічним, виробляючи таким чином, за його словами, новий “синтетичний метод”.

Найактуальніші наукові проблеми вирішувалися також з допомогою структурно-функціонального аналізу таких складних суспільних явищ, як держава і право Запорожжя і Гетьманщини. Розглядаючи з правової точки зору полк, сотню, курінь, уряди, посади, військо та стани, історик використав історико-соціологічну методику. Важливо-

го значення надавав він також взаємодії суспільства і природи, впливу географічного фактора на характер становлення, розвитку та еволюції державно-правових явищ. Літературність, образність викладу спричинена залученням описової методики.

Досить часто вдавався академік до гіпотези як наукового методу, чим наближався до представників історико-психологічної школи “Ан-налів”, зокрема до Люсьєна Февра і Марка Блока. Наприклад, не маючи достатніх доказів, він усе ж висловив інтуїтивне припущення про карбування монети в Гетьманщині. І хоча тоді його гостро критикували В. Шугаєвський та М. Петровський, згодом І. Борщак, І. Крип’якевич та М. Котляр, уже власними припущеннями вони фактично підтримали думку М. Слабченка. Друга гіпотеза стосується автора “Історії Русів”. Слабченко вважав, що ним був О. Безбородько.

Названі методи дозволили М. Слабченку опрацювати значний фактичний матеріал, подати ґрунтовний аналіз проблем, які досліджувалися, забезпечили вибір оригінальної тематики, ерудовано, обґрунтовано відповісти на актуальні проблеми, вторувати власний шлях в історико-правовій науці, що й сьогодні дає можливість використовувати його студії широкому колу дослідників, — правознавцям, політологам, державознавцям, економістам, історикам.

Уражаючою за масштабами і глибиною опрацювання є і джерельна база праць ученого. Так лише для написання другого тому “Матеріалів”, він використав понад три сотні найменувань архівів, статей, мемуарів, монографій тощо. У своїх працях М. Слабченко спирався перш за все на розлогу архівну базу нових даних до вивчення тої чи іншої проблеми. Він залучив неопубліковані джерела всіх одеських архівів та рукописних відділів бібліотек, а також архівних збірок Харкова, Києва, Херсона, Чернігова, Вінниці. З одеських матеріалів опрацьовано архів управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства, архівів Коша Нової Січі. Компюти полків та економічну статистику взято з Харківського центрального історичного архіву та архіву Харківського університету.

Широко використано публікації Київської та Петербурзької археографічних комісій: “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Акты Западной России”, “Архив Юго-Западной России”, “Полное собрание законов Российской империи”, “Права, по которым судится малороссийский народ”, “Сборники русского исторического общества”, “Сборник летописей Южной и Западной Руси”, “Архив графа Воронцова”, генеральні слідства полків, літописи, мемуари, актові книги, щоденники, родові архіви Сулим, Стороженків, залучено численні документальні публікації в “Киевской старине”,

“Записках НТШ”, “Чтениях в обществе Нестора-летописца”, “Записках Одесского общества и древностей”, “Записках Харьковского университета”, “Чтениях Московского общества истории и древностей” тощо.

Досліджуючи певну проблему, академік старанно вивчав її історіографію, студіював праці попередників і, вже спираючись на їхні досягнення, вибудовував власні наукові конструкції. У його монографіях ми зустрічаємо посилання, полеміку чи сліди використання праць Д. Багалія, М. Грушевського, П. Куліша, М. Василенка, О. Лазаревського, І. Линниченка, М. Павлова-Сільванського, А. Стороженка, М. Любавського, В. Барвінського, Д. Яворницького, А. Скальковського, польських, німецьких, італійських, англійських, французьких істориків, соціологів, економістів, правознавців. Усе означене дало йому можливість зробити непересічні висновки, цікаві узагальнення, маленькі відкриття, уточнити хронологію окремих подій і явищ, висловити оригінальні припущення, запропонувати свіжі гіпотези.

На підставі означеної щойно методології, поєднуючи політологічні, історико-юридичні та суто історичні методи і прийоми, залучаючи розлогу джерельну базу, використовуючи десятки і сотні архівних та монографічних матеріалів, Михайло Слабченко витворив власну схему історії держави і права України в цілому та XIX–XX ст. зокрема, а також такого військово-державного утворення, яким була Січ. Він уперше з’єднав фактичні дані подій XIX – початку XX ст. в єдине ціле і створив їхню схему, концепцію і періодизацію.

Визначення феодалізму у професора теж у руслі марксистської формаційності оригінальне. За його словами, це був такий лад, який внаслідок конфлікту між монархом і дідичами-кріпосниками породжує компромісну станово-представницьку державу з монархічною формою правління.

Уже в працях 1909–1919 рр. науковець висловив низку ідей концептуального характеру, які й понині циркулюють у дослідженнях істориків і юристів. А саме: про васальний характер українсько-московських взаємин після Переяславської угоди 1654 року; про боротьбу демократичного і абсолютистського начал у державницьких устремліннях козацької еліти Гетьманщини; що Російська держава по своїй суті була поліційною; що національно-визвольна боротьба українського народу характеризується боротьбою між канонічним правом та шляхетськими сеймовими конституціями, з одного боку, і козацькими принципами свободи і рівності, з другого.

Михайло Єлисейович пішов далі традицій та історіософських цінностей народницької школи Володимира Антоновича, а неонарод-

ницьку модифікацію цих ідей Михайлом Грушевським у 1920-і роки взагалі вважав пройденим етапом в історичній науці, “ящиком зі старими речами” [45]. Від початків творчості вчений розглядав українські державні утворення як провідну запоруку захисту й процвітання українського народу. У Гетьманщині правознавець вбачав основи, підмурівок державотворчості модерної України.

У 1920-і роки юридичний аналіз історії України під впливом марксизму та соціологічних ідей Максима Ковалевського доповнюється, а часом навіть нівелюється соціально-економічним детермінізмом. Еволюція, становлення і розвиток держави і права оцінюються з точки зору соціуму та економіки. У зв'язку з цим до активу досягнень науковця можна занести дослідження невідомих і відкритих для науки категорій населення – доброчинців, вихованців, жлобів, фаміліатів, сябрів, заступаючих, приятелів і колежанів, а також концепцію “мусульманського феодалізму” на Запорозжжі; українського імперіалізму початку ХХ століття з територіальними претензіями до сусідів; ґрунтовний аналіз кріпосного права; розгляд України як єдиного суспільного організму; характеристика суспільного, правового, політичного, соціального та ідеологічного розвитку України в ХІХ ст.

Новаторським дослідженням не лише за поєднанням таких наук, як правознавство, історія та економіка, стала 4-томна “Організація господарства”, присвячена Гетьманщині. У ній, як і інших працях, М. Слабченко, базуючись на засадах необхідності здобуття українською державою самостійності і економічної незалежності, виступив з ідеєю постійного і послідовного сприяння розвитку багатуокладної економіки, за обмежене, гранично мінімальне втручання держави в економічні відносини, за розвиток ринкового господарства в Україні. Оцінюючи цю працю, Богдан Винар зазначав, що автором “вперше зроблено спробу з'ясувати економіку України, як живий самобутній організм, який має свої власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам” [154, с. 33].

З означеного цілком природно постає питання: до якої ж науки і, зрештою, до якого напрямку належить творчість Михайла Слабченка? Питання, треба сказати, не з простих. І все ж, спробуємо відповісти.

Зберігаючи констинуїтет, спадковість щодо надбань національної історіографії, продовжуючи традиції М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія та М. Грушевського, Михайло Слабченко, хоча й не був істориком за освітою, належав у 1920-і роки до представників історичної науки. Насамперед тим, що викладав історію України та очолював однойменну кафедру, а також тим, що ретельно вивчав історико-правові явища, відстоював ідею самодостатності українського історичного

процесу, поділяв принцип регіонального підходу до його вивчення, був переконаний у природній соціальній демократії українського суспільства. Це ріднило й зближувало його з істориками народниками та неонародниками.

У той же час він своїми дослідженнями над державою і правом України, вивченням законодавчої, виконавчої та судової влади Гетьманщини, адміністративно-територіального устрою Запорозжя, державного апарату і державного механізму козацько-гетьманських станово-територіальних утворень, їхнього правового становища спричинився до формування в УРСР нової науки – історії держави і права України та модерного, до певної міри революційного за змістом і спрямованістю державницького напрямку в історичній науці. Як вважає О. Оглоблін, тоді взагалі “державницький дух і національний характер були основними рисами української історіографії 1920-х років в Наддніпрянській Україні” [377, с. 11].

З державниками М. Слабченка єднав пріоритет державно-правових та державно-політичних сюжетів, інноваційне висвітлення з точки зору домінування державних інтересів, окремих концептуальних проблем минулого, статті і книги з історії української державності та суспільно-політичної і правової думки. За епістемологічними ознаками студій вченого – методологією, методичним інструментарієм, принципами викладу сюжету, історіософією, проблематикою, характером висновків та узагальнень, герменевтикою – їх теж можна віднести до державницького напрямку в історичній науці 1920-х років. Подібні припущення і пропозиції вже звучали в працях Людмили Савенок [194–196], Сергія Водотики [155–163], Ігоря Усенка [201] та Івана Кураса [179–182]. Цілковитим погоджуючись з ними, все ж хотів би вказати, що зазначена ними оцінка вченого як державника, яскравого представника державницького напрямку є лише гіпотетичною і, до певної міри, умовною.

Гіпотетичною тому, що сам він ніколи не згадував про таку належність і навіть про державницький напрямок не говорив ніколи. А лише про революційний, марксистський. Умовною ж тому, що за характером юридичних студій, які були цілком присвячені державі, він і не міг бути недержавником, позаяк вивчав державно-правові явища, детермінував їх, надавав їм пріоритету, прерогатив і так далі. І в усіх оцінках, висновках і узагальненнях, природно, перевага віддавалась державі як провідній організації, що об’єднує суспільство. Окрім того, як уже згадувалося, вченому був притаманний і соціологічний підхід, і економічний детермінізм, і формаційні та цивілізаційні критерії в оцінках. І вже аж ніяк не можна погодитися з голосливим твердженнями І. Кураса

та С. Водотики, що М. Слабченко “в 20-і роки стає лідером державницького напрямку в національній історіографії” [182, с. 104]. При всій скрупульозності вивчення архівного і опрацювання друкованого матеріалу про вченого ми не знайшли фактів, котрі б засвідчили подібне лідерство. Отже, можемо лише погодитися з тим, що за методологією, предметом і об’єктом студії М. Слабченка цілком відповідають історико-державницьким дослідженням, хоча сам себе він вважав представником марксистського напрямку в національній історіографії, а свою школу в ньому бачив як історико-правову (чи принаймні соціально-правову), поряд з історико-соціологічною Д. Багалія й класово-історичною М. Яворського.

Про участь вченого в ідейній боротьбі між школами і напрямками в 1920-і роки свідчить рецензійна критика та полеміка навколо його праць із боку учнів і співробітників М. Василенка, М. Грушевського, Д. Багалія та М. Яворського. На творчий доробок академіка відгукувалися О. Малиновський, Л. Окиншевич, П. Федоренко, В. Левитський (“Україна”), О. Оглоблін, А. Річицький (“Червоний шлях”), Н. Полонська-Василенко (“Збірник ІФВ УАН”), О. Гермайзе (“Пролетарська правда”), Д. Багалій в “Нарисі української історіографії” та інші. Наукові гіпотези вченого широко обговорювалися у фаховій літературі серед юристів, істориків, економістів як в Україні, так і за кордоном. Тобто його історіософія, методологія і методика, поза сумнівами, слугувала поступу національної науки. Переважна більшість праць професора і нині зберігає провідне значення для істориків держави і права України, для політологів, соціологів й економістів. За них він вшановувався преміями ВУАН, ступенем доктора наук *honoris causa* та академіка ВУАН. Осип Гермайзе писав про нього як про ерудита, що має безсумнівний талант до викладання, прагнення наповнити історичну науку фундаментальними узагальнюючими працями [281, с. 17]. Левко Окиншевич, уже в еміграції, вважав його “видатним істориком і правником, автором синтетичних праць з історії українського права” [308, с. 631].

І важко не погодитись з подібними оцінками. Адже наукові зацікавлення М. Слабченка охоплювали всю історію України – від історії праукраїнських племен до історії революційного руху ХХ століття. Це юридична і соціально-економічна, адміністративна та правова історія України XVII–XVIII ст., економічна та політична історія України XIX–початку ХХ ст., історія судоустрою, державного механізму та державного апарату Гетьманщини. За галузями науки вчений був причетний до розвитку історії України, історії держави і права України, всесвітньої історії, сфрагістики, нумізматики, публіцистики, історіографії, джерелознавства, економічної історії, культурології, бібліографії, історичної

географії. Він читав академічні та публічні лекції, вів семінари, спецкурси та спецсемінари, керував кафедрами й товариствами.

Від 1909 до 1929 року (тобто лише за 20 років) він написав 13 томів великих, фундаментальних праць та підручників, більше 40 наукових статей та рецензій, велику кількість бібліографічних оглядів і публіцистичних виступів. Окрім великих робіт, учений подав численні статті, розвідки, замітки, рецензії, огляди, повідомлення, які друкували “Україна”, “Червоний шлях”, “Пасічник”, “Наша кооперація”, “Кооперативное хозяйство”, “Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte”, “Bulletin de Sciences”, різні академічні збірники. За час 1918–1920 років він написав у місцевій періодиці численні злободенні статті: “Організація української армії”, “Генштаб на Україні”, “Роковини Центральної Ради”, “Тетьманат”, “Проект закону про недоторканість членів Центральної Ради”, “Тетьманська конституція 29 квітня”, “Юридичне становище Директорії”, “З соціального законодавства Центральної Ради” та багато ін. Найповніший на сьогодні покажчик усіх творів ученого нараховує 303 позиції. Багато ж праць утрачено, ще не знайдено, не ідентифіковано.

Зазначимо, що лише протягом 1915–1919 рр. Михайло Слабченко опублікував більше 200 праць. Нам поки що відомо 192. З них: 2 монографії (курси лекцій), 4 статті в наукових збірниках, 186 статей і заміток у періодичній пресі. Зокрема: в газеті “Українське слово” – 1 ст.; “Вільне життя” – 125 ст.; “Наша кооперація” – 7 ст.; “Нові шляхи” – 38 ст.; “Вісті ОФЦУКУ” – 5; “Наше село” – 3; “Молодая Украина” – 1; “Боротьба” – 6.

Та найбільш насиченими, фундаментальними щодо значення праць стали 1920–1929 роки. У цей період учений підготував та опублікував 45 великих праць і статей. Із них – 5 томів (6 частин) “Організації господарства України”, 3 томи “Матеріалів до історії України”, понад 20 досліджень, опублікованих у виданнях ВУАН, “Червонім шляху”, “Україні”, “Кооперативном хозяйстве” тощо.

Доробок уражаючий, якщо взяти до уваги термін і умови його створення: домашні злидні, військова служба, світова війна, революція, громадянська війна, арешти, втечі, праця в різних установах, більшовицький терор і тоталітаризм. Як засвідчують документи та очевидці, творчої праці академік не припиняв і після зламу: працював як науковець в БУПРі на Холодній Горі, в роки Другої світової війни, в кінці 40-х років. Неважко уявити, яких вершин сягнув би історик права, коли б його не знищили вороги України.

У цілому ж життя і наукову творчість М. Слабченка пропонуємо розділити за хронологічним і проблемно-тематичним критеріями

таким чином. На наш погляд, хронологічно вони поділяються на два періоди.

Перший період (1882–1920 рр.) має два етапи:

1. Від народження (1882) до Першої світової війни (1914) – в мирних умовах царської влади, Російської імперії – навчання, формування світогляду, поява перших великих праць.

2. Від Першої світової війни (1914) до закінчення Національно-демократичної революції (1920) – в умовах війн, революцій, соціальних катаклізмів, змін політичних влад та режимів: Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УСРР та добровольців.

Другий період (1920–1952 рр.) теж ділимо на два етапи:

1. Від закінчення революції (1920) до арешту у справі СВУ (1930) – відносно спокійний, мирний час – найвищий розквіт наукового таланту та кар'єрного зростання вченого в умовах радянської УСРР, непу й українізації.

2. Від арешту у справі СВУ (1930) до смерті (1952) – трагічний період життя – майже повне позбавлення можливості займатися наукою, переслідування та трагічна загибель в умовах утвердження та апогею сталінізму і тоталітаризму в СРСР.

Праці вченого за проблемно-тематичним принципом в означених хронологічних межах можна розподілити на п'ять великих груп.

I. Історія держави і права України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.

II. Історія правових та соціально-економічних стосунків у Гетьманщині XVII–XVIII ст.

III. Соціально-правовий та адміністративно-територіальний устрій Запорозької (Нової) Січі (XVIII ст.).

IV. Політична, державно-правова, соціальна та економічна історія України XIX – початку XX століття.

V. Допоміжні історичні та історико-правові науки, публіцистика і художня творчість.

Власне за означеною періодизацією ми і розглянемо та проаналізуємо їх далі в наступних підрозділах.

Отже, підбиваючи підсумки дослідження теоретичних, методологічних та історіософських засад наукової творчості Михайла Слабченка, можемо констатувати: історіософія вченого є строкатою і еkleктичною; йому був притаманний методологічний плюралізм у поєднанні з поміркованим релятивізмом, відвертий пріоритет позитивізму і прихильність до об'єктивності та історизму як провідних філософських засад світогляду. Моністичні погляди академіка проступають лише у висновках та узагальненнях стосовно державно-політичних утворень

України та їх правового статусу, позаяк держава, на його погляд, виступала основним рушієм історії українського народу.

Поєднання еkleктики і монізму історико-юридичних філософських засад наукової творчості академіка можна пояснити чинником часу, в якому він жив, – епоха революцій та соціальних катаклізмів, змін політичних режимів і суспільної ідеології в цілому; тим, що цариною його зацікавлень було одночасно кілька наук – історія, правознавство, соціологія, економіка; а також його власними амбітними науковими планами щодо створення своєї школи і свого напрямку в історико-юридичній і соціально-економічній науці.

Відтак Михайло Слабченко не абсолютизував якусь конкретну методологію, а ефективно поєднував народництво, соціологію, позитивізм, марксизм, економічні, юридичні, історичні та соціальні засади, намагався виробити власний “синтетичний” метод, котрий став би альтернативою концепціям М. Яворського та М. Грушевського. Власне, він першим в Україні і наслідився висунути контраверсії науковим парадигмам цих істориків. А для закріплення власної схеми М. Слабченко сформував в Одесі визначний осередок українознавства в масштабах всієї УСРР і розпочав утворювати школу – групу учнів та послідовників.

Творчість ученого є тематично чітко визначеною, концептуально окресленою. Ми, як і інші науковці та дослідники, гадаємо, що цілком заслужено буде вважати його одним з найвидатніших українських істориків ХХ століття, внесок якого до скарбниці історії держави і права України – політичної, соціально-правової, адміністративно-територіальної історії Гетьманщини та Запорозжя, державності та державного механізму і апарату управління – особливо помітний.

Означене дає нам усі підстави підтримати думку Сергія Водотики [155] та Ігоря Усенка [200] – визнати М. Є. Слабченка нарівні з Дмитром Міллером і Миколою Василенком засновником української історико-юридичної науки, позаяк разом з ними він переконливо і неспростовно довів власними працями оригінальність і самобутність українських державно-політичних утворень, правових інститутів і юридичної спадщини, безповоротно спростував версії про їхню реплікацію та рецепцію з литовських, польських та російських державно-правових структур.

Михайло Слабченко наукову працю розпочав порівняно пізно – у 26 років, але продуктивність і якість досліджень ученого були вражаючими, високими і відповідали найвищим критеріям та стандартам. Провідною тематикою, пріоритетним напрямком його студій стала історія держави і права України. З цієї проблематики він підготував і опублікував ґрунтовні праці: “Малорусский полк в административном отношении” (1909), “Опыты по истории права Малороссии” (1911), “Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст.” (1918), “Протоколы отпускных писем за гетмана Апостола” (1913 “Дияриуш” Генеральной войсковой канцелярии” (1913), “Судівництво на Україні” (1919), а також чимало наукових статей, рецензій, відгуків, заміток.

Ще студентом-правником першого курсу, у 1906 році, за курсову працю “Селянське питання в законодавчій комісії Катерини II” Михайло Єлисейович здобув срібну медаль. Другу студентську працю про український полк нагороджено золотою медаллю і за рішенням вченої ради Новоросійського університету й особисто ректора С. В. Левашова опубліковано у першому випуску за 1909 рік “Записок імператорського Новоросійського університету” та як окрему монографію в трьохстах примірниках. У рецензії на книгу професор І. Линниченко констатував: “В виду таких серьезных достоинств труда, честь имею ходатайствовать перед факультетом о награждении его золотой медалью и прошу о печатании его в “Записках университета” [12, а. 17]. А при обговоренні рукопису відразу три професори – Линниченко, Шпаков та Адамович – запропонували М. Слабченку місце на кафедрі і наукове керівництво для підготовки до звання професора.

Уже ця перша робота стала основною в творчому доробку вченого, відобразила його зацікавленість і наукові устремління, впевнено визначила вченого як історика українського права. Отож розглянемо студію: “Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса: Техник, 1909. – Вып. 1. – 4+436+III с.”.

Монографія Михайла Єлисейовича обсягом у 27 друкованих аркушів (443 сторінки) складається з передмови, вступу, двох частин по

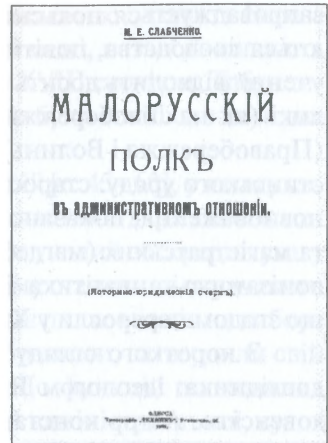
*5.2. Історія держави і права України
(з найдавніших часів до кінця XVIII століття)*

шість і п'ять розділів у кожній відповідно та додатків. Книга присвячена всебічному вивченню козацького полку Гетьманщини XVII–XVIII ст. як військової та адміністративно-територіальної одиниці. Саме означений аспект функцій українського полку наближав працю науковця до традиції української історіографії, котру започаткували Олександр Лазаревський та Орест Левицький, а згодом продовжив Венедикт М'якотін.

Книга відкривається короткою передмовою [с. 1–4], у якій означено цілі, мету і завдання праці, визначено її характер. Далі йде досить ґрунтовний вступ [с. 5–20], що являє собою історичний екскурс у минуле виникнення, становлення і розвитку державних структур в Україні від кінця XV століття до Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Використовуючи положення народницької концепції В. Б. Антоновича, студент-правник виводить народоправні, демократичні тенденції України з її вікової історії, простежує цю тяглість через Київську Русь і Литовсько-Руську державу. М. Є. Слабченко пише: “С чем бежала на край света Русь? В отдаленном прошлом она выросла на вечевом начале. Княжеская власть была слабо развита. Главным образом она касалась двух сторон жизни – военного дела да суда. Тиун, мечник и тысяцкий сильно ограничивались в своих действиях. Высший суд в конце концов принадлежал все-таки вечу. Вече хотело, народ хотел – было общим законом. Вече принимало и прогоняло князей, вступало с ними в договоры, судило и наказывало, грозило и расправлялось с самими князьями, хотя в то же время охотно отдавало князю следуемые ему штрафы и дани, уроки, пошрины, подымное, виры. Не один князь в домонгольской Руси был главою Земли, сильнее его считалось вече...” [с. 10].

Литовсько-Руська держава, “даже тогда, когда она достигла огромной силы, признала за народом упрощенное вече – копу, которая стояла выше помещика и являлась в некоторых отношениях большей величиной. Итак, право общественного контроля, суда и управления несла с собою Русь, притом право не узко сословное, а вне, или всесословное, стало быть, несколько противоречило польскому, но вразрез с ним не шло” [с. 11].

Далі автор монографії показує, як поступово, а після утворення у 1569 році Речі Посполитої, інтенсивніше, прискорено в Україні

запроваджується польське державно-адміністративне право, утворюються воєводства, повіти, волості та староства. Саме аналізу останніх учений відводить досить багато місця, пишучи, що староства були великі (як на Лівобережжі, де панував Ярема Вишневецький), та малі (Правобережжя і Волинь). Правознавцем досліджено структуру старостинського уряду: старости, підстарости, судді, писарі, їхні функції та повноваження; показано стосунки з козаками і протистояння старост та магістратських (магдебурзьких) міст, які очолювалися війтами. Колонізаторська політика Речі Посполитої викликала часті повстання, що згодом переросли у Хмельниччину.

З короткого огляду подій 1648–1657 років простежується думка дослідника: ідеологом Визвольної війни виступило православне духовенство. Автор констатує, що війна привела до утворення напівсамостійної української держави і перебудувала життя України за новим масштабом [с. 20]. Цілков змінився соціальний уклад, державний лад та адміністративний устрій: “На місці староств, – пише він, – з’явилися полки, старосту замінив полковник, старостинський суд розташувався у полковницькій канцелярії, кріпак звільнився від поміщика, місто від контролю польського чиновника, козацтво від всякого гноблення, православ’я від унії, Україна від Польщі” [с. 20].

Слова вченого про остаточне звільнення населення від гноблення сьогодні звучать дещо наївно, безапеляційно і категорично. Адже ми вже знаємо, що не все було так просто і однозначно: прийшли московські воєводи, з’явилися свої, старшинські державці та власники.

Частина перша монографії (без назви) складається з шести розділів, у яких висвітлено характер українського козацького полку як військово-адміністративної одиниці Гетьманщини [с. 21–171], а саме йдеться про територіально-полковий поділ, полковий устрій – полковник і старшина, незалежність від полковників, їх помічників – російських урядовців, сотенну і міську управи, полкову канцелярію. Усебічно розглядається полковий устрій, проаналізовано функції, компетенцію та повноваження полковника, полкової старшини, полкової канцелярії, сотенного уряду, місцевого самоврядування – громад, управ, магістратів, ратуш.

Розділ перший – “Полковий поділ Гетьманщини” [с. 21–42] – присвячено автором дослідженню проблеми формування території Гетьманщини та устійнення її полково-сотенного адміністративного поділу. Залучаючи велике коло джерел, аргументуючи власні положення значним фактичним матеріалом, зіставляючи різні точки зору на вирішення проблеми, Михайло Єлисейович робить дальші висновки та узагальнення. Початок адміністративно-територіальному полково-со-

тенному устрою Гетьманщини поклала Переяславська угода та Березневі статті 1654 року, остаточно ж її кордони і межі, назви та кількість полків устійнилися лише на початок 30-х рр. XVIII століття. Тобто територія Гетьманщини від 1654 до 1733 року не була сталою, а весь час змінювалася [с. 25–29].

Другий розділ має назву “*Полковий устрій*” [с. 43–60], у якому автор дає характеристику полкового устрою як частини державного механізму, яким керував полковник. Насамперед учений зосередив увагу на військово-політичному та адміністративному становищі означеного урядовця, його функціях. М. Слабченко поділяє полковників на виборних і призначених, та на таких, які, будучи обраними, затвердили свій уряд указом царя або універсалом гетьмана. До функцій полковника входило здійснення не лише військової, але й адміністративної, судової та цивільної влади. Він входив до складу ради полковників та загальностаршинської ради, яка впливала на керування Гетьманщиною. Державна плата (жалування) полковникам передбачалася договірними статтями гетьманів з Московією. Але вона була незначною з огляду на такий високий ранг і статус державного діяча, до того ж виплачувалася нерегулярно, спарадично. Тому основним джерелом прибутків для полковників слугували рангові землі та пожалувані царями і гетьманами вотчини – приватновласницькі угіддя. Завдяки цьому, полковник поступово перетворився в неподільного у владі господаря полку.

Окрім того, полковники стали провідниками централізаторської політики Москви, а згодом Петербурга, пособниками в обмеженні автономії Гетьманщини, позаяк у протистоянні гетьманам шукали підтримки в Росії. Особливо ці тенденції посилювалися з часів Петра I, котрий обмежував не лише політичну автономію Лівобережної України, але і її господарську самостійність, створюючи несприятливі умови для місцевого виробництва, лімітуючи українську торгівлю, наводнюючи Гетьманщину російськими товарами. Понад те, цар від 1709 року почав особисто призначати полковників і здебільшого не з українців, а з росіян, євреїв, сербів, підпорядковуючи їх під час воєнних дій не гетьману, а московським генералам та фельдмаршалам. Автор робить висновок, що вже в першій половині XVIII століття Гетьманщина, через експансіоністську колонізаторську та централізаторську політику царизму, перетворилася у звичайнісіньку провінцію Російської імперії. А починалися ж українсько-російські стосунки з обнадійливих обіцянок суверенітету, даних Олексієм Михайловичем

На підставі залучених джерел та ґрунтуючись на правничій надбудові адміністративно-територіального устрою Гетьманщини, Слабченко доходить висновку, що Переяславським трактатом 1654 року

Україну поставлено у васальну залежність від Москви. На Лівобережжі згодом сформувалася республіка з певними елементами представницької демократії. Молодий дослідник твердив, що між устроєм козацької України і кріпосницької Москви лежала глибока прірва, яку остання не могла здолати, а тому поступово знищила рештки народоправства, що були в Гетьманщині. На думку вченого, “великороссам, свободный строй Гетманщины казался диким, порядки – беспорядками, вольный народ – самовольною массою, автономная Украина – явлением антигосударственным” [с. 57].

У третьому розділі автор досліджує “*Полковника і полкову старшину*” [с. 61–101] у функціонально-компетенційному аспекті та взаємодії між собою, керуванні й підпорядкуванні. Нагадавши ще раз інструкції, які унормовували порядок обсадження полковницького уряду та зміщення полковника з посади, Михайло Слабченко переходить до характеристики полкової старшини.

Полкове правління в цілому складалося з трьох департаментів: військового (осавул – кіннота та хорунжий – піхота), артилерійського (обозний з пушкарями) та цивільного (суддя, писар, канцелярія). Молодий дослідник, залучаючи значний фактичний матеріал, одним з перших в історико-правовій науці вчинив спробу проаналізувати посадові обов’язки кожного старшини і визначити їхні повноваження в полку. Першим рангом, після полковника, на його думку, ішов *обозний*, котрий керував артилерією і виконував обов’язки наказного (заступника) полковника. *Осавул* відав кіннотою та піхотою, він стежив за “справністю і чистотою полку, на ньому лежала поліційна служба” [с. 83]. Щоправда, більш сучасні дослідники (Вадим Дядиченко, Олена Апанович, Володимир Сергійчук) значно розширюють повноваження полкового осавула, а адміністративно-поліційні функції покладають радше на охотницьку старшину. *Хорунжий* разом зі значковими товаришами охороняв і демонстрував при потребі полкову святиню – хоругву (значок, прапор). Функції *судді* спочатку виконував сам полковник, котрий розглядав військові правопорушення козаків. Згодом з’явився військовий суддя в полку, і лише за Дем’яна Многогрішного юрисдикція полкового судочинства поширилася на селян та міщан. Аналізується склад суду і судової канцелярії, порядок здійснення судової влади як складової частини державного механізму. На останнє місце в полковому правлінні М. Слабченко ставить *писаря* з його заступником – реєнтом та штатом – канцеляристами. Стосовно всіх службових осіб полку автор наводить аргументи про походження (з козаків, шляхти, міщан), про порядок несення служби, утримання, грошове і матеріальне забезпечення.

Уся полкова старшина разом утворювала *полкову раду*, яка виникла ще в роки Хмельниччини й відігравала роль демократичного органу, що здійснював громадський контроль за владою, обмежуючи сваволу окремих урядовців. Рада полку скликала неперіодично і в цілому виконувала дорадчі функції. Лише за відсутності полковника чи необсадженості цього уряду – розпорядчі. Під тиском Петра I цей державно-правовий інститут, який зберігав самоуправлінські основи козацтва і традиції полкового правління, скасовується. У 1722 році, замість ради, впроваджується полкове присутствіє, котре активно насаджує в Україні російські адміністративні порядки. Правду кажучи, означеному чинили опір як низи, так і верхи козацтва: “Новому ладові довелося таки повоювати з містами, сотнями і селами, поборотися з народом”, – пише науковець [с. 101].

У наступному, четвертому розділі йдеться про “*Помічників полковника, які йому не підлягали*” [с. 102–117], тобто про російську адміністрацію (воевод і комендантів), компанійських воєначальників та духовенство. Михайло Слабченко аргументовано характеризує експансіоністську діяльність російських військових чиновників – воевод, комендантів, урядовців, котрі були не помічниками полковникам, а їхніми активними конкурентами, а часом і узурпаторами влади в структурах української адміністрації. На думку автора, їхня діяльність спрямовувалася на згортання автономії Лівобережної України [с. 107–108] і перетворення полкових правлінь у російські митні повіти, з повною втратою рис української національної державності. Коменданти і воеводи не лише знеособили владу полковника, а й допомогли самодержавству скасувати гетьманський уряд. Правове становище означених категорій учений розглядає не статично, в незмінному вигляді, а в динаміці, розвитку, залежно від конкретно-історичних обставин.

Роблячи історичний екскурс появи і розвитку російської військово-адміністративної присутності в Україні, дослідник, аргументуючи свою позицію документальними фактами, доводить, що воеводства й коменданти з’явилися по українських містах-фортецях за Переяславським пактом для захисту держави Б. Хмельницького від зовнішніх ворогів. Маючи у підпорядкуванні від двохсот до трьох тисяч ратних людей, московські воєначальники поступово підпорядкували собі полковника і полкове правління, реєстровий склад козаків полку. Саме воеводи і коменданти в часи Петра I “законно” посіли і полкові уряди, згорнувши до решти автономію України.

Другою інстанцією контролю над полковником і його помічниками, вже з боку гетьманів, стали охотницькі компанійські полки та їхні полковники [див. також нашу студію з цього питання – 316]. Пе-

ребуваючи під безпосереднім керуванням та підпорядкуванням гетьманів, найманці активно втручалися у військові, адміністративні, судові та господарські справи полку, сіючи сваволю та анархію, особливо в зламні для Гетьманщини 1709–1727 рр. Вони теж доклали зусиль до обмеження автономного статусу Лівобережжя і, виконавши означену адміністративно-поліцейську функцію, були реорганізовані самодержавством.

Не менш активно, ніж воеводи та охотники, втручалися у внутрішні справи полку священнослужителі. Маючи у віданні церковні суди, порядкуючи за канонічним правом, духовенство особливо брутально обмежувало полкову судову юрисдикцію, теж, до певної міри, сприяючи розвалу державного механізму козацько-гетьманської України. І насамкінець, висновки автора ніби виникли самі собою: воеводи, охотники, духовенство, як і сама полкова старшина, еволюційно наближали державний кінець Гетьманщини.

П'ятий розділ розглядає *“Сотенне і місцеве самоврядування”* [с. 118–155], характеризує їхню роль у загальній структурі організації державно-політичного та суспільного життя Лівобережної України. На думку Слабченка, “центральна, полкова і сотенна влади в Гетьманщині – це цикл концентричних кіл, з яких сотня була найменшого радіусу [с. 119]. Як адміністративна одиниця, сотні входили до складу полків і мали різні розміри, залежно від кількості і густоти населення, рівня економічного розвитку тощо.

Вивчивши правове становище сотенного уряду, вчений зазначає, що керував сотнею сотник, який мав у підпорядкуванні канцелярію та сотенну старшину. Посада сотника спочатку була виборною, потім на неї призначали своїх людей полковники та затверджував гетьман. Згодом уряд передавався у спадщину, ба, навіть як посаг за донькою (як тут не згадати Григорія Квітку-Основ'яненка з його “Конотопською відьмою” та паном конотопським сотником Микитою Уласовичем Забрюхою, що успадкував уряд від діда та батька). Допомогали сотнику сотенний та курінний отамани і писар. Функції всіх обмежувалися виконанням доручень полковника.

Більше уваги в цьому розділі вчений приділив міському самоврядуванню. Традиційно він поділяє лівобережні міста на магістратські (привілейовані, котрі перебували на магдебурзькому праві) та ратушні (непривілейовані). Керували ними голови – війти і підпорядковані їм урядники. Як і вся Гетьманщина, міста поступово потрапляли в орбіту російського централізму і втрачали паралельно з нею права та вольності у самоврядуванні. Особливо процес посилювався після Полтавської катастрофи.

Цікавими є характеристики, які подає історик права міським жителям, поділяючи їх на реєстрових міщан (міських обивателів, купців і промисловців) та цехових ремісників. Міщани мали право власності на землю, але їх у цьому обмежували полковники, роздаючи міські угіддя підлеглим. Відтак магістрати і ратуші потрапили під егіду полкових властей і найперше полковників, особливо, коли ними стали призначені з воевод росіяни. Важелем тиску на магістратсько-ратушне начальство стали проведені в раду люди полкової старшини.

Дещо іншу організацію мали ремісники, котрі об'єднувалися в цехи та братства. Вчений порівнює цехову організацію Лівобережної та Правобережної України, аналізує розвиток цехів ще в староствах, говорить про їхню підтримку Березневими статтями 1654 року, пише про роль цехів у діяльності братств, у виборах священників та церковних служок, старост. Серед останніх найчастіше зустрічають полкові та сотенні старшини.

Насамкінець у ґрунтовних висновках дослідник констатує, що з часом місцеве самоуправління потрапляло під контроль полковників, а разом з ними і під контроль Російської імперії [с. 155].

Останній, шостий розділ має назву: *“Полкова канцелярія у власно-му розумінні”* [с. 156–171]. У ньому простежено еволюцію полкової та сотенних канцелярій, їхню законодавчу і виконавчу діяльність, ведення діловодства та документації, правоохоронну та регулятивну функції.

На чолі полкової канцелярії стояв писар з підпорядкованим штатом канцеляристів. Вони одержували державне жалування – досить мізерне, але виживали за рахунок переписування паперів, написання листів, видачі довідок, нотаріального посвідчення документів, укладання письмових угод. М. Слабченко детально спиняється на вхідній та вихідній документації канцелярії. Найпоширенішими видами джерел права та нормативно-правових актів гетьманів, полковників і сотників були: *універсали* – загального та партикулярного змісту; *ордери*, які мали характер розпорядження; *укази* розв'язували питання, порушені нижчестоящими органами влади; *лепорти* (рапорти) являли собою форму зносин підлеглих з начальством; близькими до них є і *“донесення”*. Для повідомлення важливих розпоряджень рівнозначні установи (полки, сотні) обмінювалися пам'ятними записками – промеморіями та листами. Актом розпорядчого змісту була й *інструкція*.

Розглядаючи підпорядкованість управлінських структур Гетьманщини між собою по горизонталі і по вертикалі, молодий науковець доходить висновку, що полкові канцелярії трималися як рівні з полковими урядами та компанійськими полковниками, з магістратами і

ратушами — як з підлеглими, а з комендантами і воєводами намагалися не принижуватися і водночас надто не заноситися. У часи Другої Малоросійської колегії полкові канцелярії стали відігравати роль посередників у виконавчих структурах Російської імперії і робили лише те, що їм наказували з Петербурга. А відтак на цьому етапі український полк перестав бути адміністративно-територіальною одиницею лівобережної автономії. М. Слабченко на цьому також закінчує і першу частину праці, аналіз якої дає нам підстави констатувати, що твір мав дійсно новаторський, оригінальний зміст, самостійний характер і засвідчив певний внесок молодого вченого у дослідження державно-правових явищ історії України XVII—XVIII ст.

У другій частині монографії, скрупульозно аналізуючи джерела, Михайло Єлисейович Слабченко досліджує соціально-економічну проблематику полку, такі аспекти, як-от: військова поліція, земельні справи, полковий суд, гендель і промисловість, військово-адміністративний уклад.

Перший розділ має назву “*Військова справа*” [с. 177–200] і розкриває сутність полку як військового підрозділу гетьманського регіменту. Спочатку вчений, зіставляючи точки зору різних дослідників, розкриває причини виникнення козацтва та джерела його формування. Дається вичерпна характеристика основ козацького права — володіння землею, вольності щодо держави, власне судочинство тощо. Проте автор твердить, що у XVIII столітті козацтво як військово-служилий стан занепадає, через те що Росія використовує його у своїх безкінечних війнах, далеких походах, на будівництві каналів та фортець. Військовий вишкіл, озброєння, комплектування, керування та мобілізація козацького війська втратили актуальність, стали архаїкою. Ті, що раніше рвалися до козацтва, почали втікати у міста, відмовлялися від колись гордого звання козака [с. 177–180].

Історик дає начерк основних обов’язків козаків: охорона кордонів і території від татарських наїздів, несення гарнізонної служби, походи проти татар і турків на своєму забезпеченні продовольством, фуражем та амуніцією. Показує роль міщан та посполитих в обороні краю, утриманні російських гарнізонів, компанійців і сердюків, що вкрай виснажувало і без того збіднілий бюджет Гетьманщини.

Незважаючи на те, що другий розділ має назву “*Поліційні справи*” [с. 201–255], автор присвятив його аналізу як власне гетьманської поліції, так і розгляду інших соціальних служб полку: пожежної охорони, будівництва, пошти, охорони здоров’я, санітарної служби, освіти, церкви.

Функції загальної поліції виконували козаки полку та розквартировані на його території компанійці і сердюки. Вони охороняли

громадський порядок, несли в містах патрульно-постову службу, за-тримували втікачів, дезертирів, приборкували заворушення, боролися з порушниками законів. Спеціально призначений пожежний отаман формував підрозділ пожежної поліції, яка вела як профілактичну роботу, так і ліквідувала пожежі та їхні наслідки. До справи залучалися цехи, міщани, селяни, а про пожежі рапортували начальству, аж до гетьмана.

На підставі нових, виявлених особисто джерел, М. Слабченко досить детально показав рівень розвитку в полку будівельної справи – спорудження гребель, шляхів, мостів, за що відповідали громади, магістрати та ратуші. Поштову та підводну повинність теж несли жителі міст. Під час великих епідемій, як у 1771–1772 рр. під час чуми, створювалися спеціальні загони козаків і міщан по боротьбі з нею. Існували посади фельдшера та лікаря, котрі слідкували за здоров'ям населення та санітарною безпекою в містах – на вулицях, у дворах, на ринках.

Молодий учений зазначає, що майже в кожному селі Гетьманщини існувала початкова школа, а охочі могли продовжувати навчання в колегіумах (Чернігові, Новгород-Сіверському, Переяславі) та в академії (в Києві). Про моральне здоров'я суспільства дбала церква, духовенство, попереджуючи і викорінюючи такі явища, як перелюбство, кривозмішання, богохульство тощо.

“Торгівлі і промисловості” автор приділив багато уваги у третьому розділі монографії [с. 256–277]. Він пише, що в Гетьманщині внутрішня торгівля розвинулася до високого рівня: діяли гостинні двори, базари, ярмарки, ринки, на яких обладнувалися важниці – контрольні ваги. Діяла служба боротьби з кримінальними злочинами на торгах, яку очолював полковник. Зовнішня торгівля спрямовувалася в Польщу, Росію, Туреччину, Крим. Заборонялося вивозити хліб, волів, вино, а також горілку, тютюн у Росію, де була державна монополія на горілко-тютюнові вироби. Торгівлю обслуговували митники, що збирали індукту (за імпорт) та евекту (за експорт товарів), служби по боротьбі з контрабандою.

Учений досить детально і фактографічно простежує розвиток промисловості та ремесел по містах і селах. У Гетьманщині, на його думку, найбільшого поширення набули галузі, пов'язані з забезпеченням російської армії, котра через постійні війни потребувала значних ресурсів. Тут діяли вовняні фабрики, кінні заводи, селітроварні, підприємства по виробництву пороху, зброї, гармат. Тютюнництво та винокуріння перебувало переважно в оренді та на відкупі у підприємливих міщан, селян, козаків, греків та євреїв. Правовий контроль за орендарями та відкупниками здійснювала сотенна старшина.

Розділ “*Земельні справи*” [с. 278–292] розкриває правові аспекти землеволодіння та землекористування, об’єкт і суб’єкт земельної власності, зобов’язальні дії, угоди з землею. М. Слабченко характеризує способи набуття земельної власності в Гетьманщині шляхом успадкування, вислуги на ранг, займанщини, купівлі, привласнення та загарбання у боржників. Особливо поширеним стало надання землі гетьманом чи полковником за заслуги з рангового (державного і полкового) фонду суддям, писарям, хорунжим, осавулам та іншій старшині полку. Проте таке надання не вело до приватної власності, а лише до фактичного володіння. Новий гетьман чи полковник міг забрати наділ. Полкові ревізори контролювали також осадників, які шляхом займанщини захоплювали нічийні землі, пустища. Часто такі безгосподарні землі виявлялися уже чиеюсь власністю. Земельні тяжби та позови розглядали сотенні та полкові суди, де слідчими виступали ревізори та возні.

Щоб подібних судових “розсудків” було менше, полковники в ордерах вимагали угоди купівлі, розмежування тощо, укладати при свідках, записувати умови до актової книги полку чи міського уряду.

Означений розділ найбільш яскраво характеризує М. Слабченка як юриста-цивіліста, теоретично добре підготовленого правознавця, особливо, коли читаєш приклади земельних тяжб, які він наводить [с. 289–291] та аналізує.

І останній у другій частині, п’ятий розділ розкриває проблеми “*Полкового суду*” [с. 293–326]. Це теж один із кращих історико-юридичних нарисів монографії вченого. Одним із перших в історіографії він ретельно вивчає різні аспекти цієї частини державного механізму Гетьманщини: виникнення, становлення та еволюцію козацької судової системи, цивільне та карне судочинство, процесуальні дії, елементи адміністративної, оперативної-розшукової діяльності судових слідчих та інші аспекти цієї правоохоронної установи.

Щодо структуризації судової системи лівобережної автономії, то М. Слабченко розкриває сутність козацьких судів (сотенних і полкових), панських (доменіальних), церковних (єпископських та консисторії), ратушних і магістратських, шляхетських (земських і підкоморських). Процесуальні дії здійснював безпосередньо суддя та підсудки (помічники), адвокатами виступали священнослужителі, а згодом російські вельможі (особливо в карних справах), залучали свідків, речові та інші докази. Суд відбувався у різних місцях: у домі полковника, судді, в канцелярії, в ратуші, публічно у дворі. Детально висвітлено і судове діловодство, ведення протоколу, функції возного, писаря, ревізора. Як висновок звучить сентенція вченого, що у зв’язку зі згортанням автономії Лівобережної України, “періоду жалюгідного

животіння всієї держави” [с. 293], в аналогічній ситуації опинилися і суди, які з ліквідацією Другої Малоросійської колегії скасовані і замінені російською судовою системою.

Означеним закінчується і все авторське дослідження. Шкода, але до більшості розділів, як і до всієї праці, М. Слабченко не подає ґрунтовних висновків та узагальнень, що, поза сумнівами, знижує науковий рівень цієї непересічної монографії.

Після викладу змісту проблеми, яка розглядалася, автор подав “Додаток із архіву Малоросійської колегії при Харківському університеті” із 36 документів [с. 329–424] та “Доповнення” [с. 425–436]. “Додаток” супроводжується коментарем і посиланням на сторінку в монографії, до змісту якої стосується означений документ. Це цінний хрестоматійний матеріал, опрацьований ученим, який може і нині слугувати дослідникам різних аспектів життя Гетьманщини середини XVIII століття. “Доповнення” насичують конкретні, вказані автором сторінки тексту полемікою, коментарями, з’ясуванням власної позиції та розширенням фактажу описаної події, і теж є досить цінною частиною книги, яка підвищує її наукову вагу.

Праця М. Слабченка, хоч і містила недоліки, властиві для вченого-початківця, водночас висунула цілу низку нових і сміливих гіпотез. Студент-правник безкомпромісно полемізував з авторитетними дослідниками минулого України, зокрема з О. Лазаревським, оскільки його монографія, особливо в першій частині, торкається проблем, які досліджував останній, – козацький полк як адміністративна, а не лише військова одиниця. Зокрема, М. Є. Слабченко впевнений, що “захоплення рангових маєтностей сталося на ґрунті права, юридичної норми. А коли це так, то ставитися так вороже до шляхетства, як зробив це Лазаревський, не гоже”. Полемічні нотатки молодого історика права дали привід до цілої дискусії між ним та М. Василенком, що зав’язалася у 1912–1913 рр. на сторінках “Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка”.

У 108 томі Микола Василенко надрукував рецензію на монографію Михайла Єлисейовича з гострою критикою більшості її положень. М. Слабченко відповів на критику і надіслав у редакцію часопису статтю “З приводу заміток М. П. Василенка” Ознайомившись з нею, М. Василенко теж дав відповідь. Обидві статті помістили в 113 томі “Записок НТШ” (Львів, 1913. – С. 69–79) під спільним заголовком: “Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.”

Микола Прокопович на підставі відомих йому даних найбільш послідовно заперечував висновки М. Слабченка про васальний характер відносин держави Богдана Хмельницького з Москвою, про

збереження станового поділу суспільства в Гетьманщині та про республіканський характер публічної влади в ній. М. Василенко зазначив у рецензії на книгу “Малорусский полк”: “О. М. Лазаревський був поважний учений і говорив лише те, що давали йому факти, і про якусь вороже відношення його до шляхетства можна писати тільки в полемічних памфлетах, а не в серйозних наукових працях, які повинні наперед спростувати ті факти, на основі яких зробив О. Лазаревський свої висновки, а тоді вже й говорити про його ворожнечу чи прихильність до шляхетства” Окрім того, М. Василенко вважав передчасним висновок М. Слабченка про український васалітет з 1654 року, позаяк “справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання”, а тому й говорити щось твердо і конкретно ще рано. Він закидав юному досліднику також недостатнє використання літератури та джерел, ігнорування “Генеральних следствий о маестностях”, не згоджується з тим, що Гетьманщина була “демократичною республікою з представництвом і безпосередньо-демократичними інституціями” тощо.

Висновок рецензента суворий: “Праця про Малоросійський полк – се праця не наукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення і великої обережності при користуванні нею” [211, с. 86].

Маститий історик права звинувачував ученого-початківця у необґрунтованості висновків, їхній сумнівності, а в кращому випадку гіпотетичності, недосконалому знанні джерел та невмінні їх інтерпретувати. Проте, незважаючи на суворі нагінки вченого, Михайло Єлисейович не падає у відчай, а продовжує вперто працювати над собою, над вивченням літератури і джерел. Він, як ми щойно зазначили, пише відповідь М. Василенку, яку друкують “Записки НТШ”, а згодом, уже в 1928 році, він скаже Д. І. Багалію, що Микола Прокопович так “ні в одному пункті врешті не збив його” [61, № 46242]. Та й сучасні історики й правознавці в оцінці характеру взаємин з Москвою та суспільно-політичного устрою лівобережної станово-територіальної автономії схильні підтримати радше М. Слабченка, аніж М. Василенка [294].

І взагалі, це була думка лише одного вченого. Вже згадувалося, яку високу оцінку дав праці професор І. А. Линниченко в місткій, на 17 аркушів, рецензії [12, а. 1–17]. На його думку, автор підготував якісну магістерську дисертацію і відзначається “безперечними науковими здібностями” та має “серйозні наукові здобутки”.

Дещо пізніше Лев Окиншевич написав у рецензії, що історія українського права “може дякувати М. Слабченкові за великі і добре оброблені праці з юридичної історії Гетьманщини, котрі містять багато

цінного й цікавого” [225, с. 166]. Дмитро Дорошенко, позитивно оцінюючи доробок ученого, теж зазначив, що гіпотеза про український васалітет відносно Москви є найближчою до істини, позаяк її автор є найбільшим фахівцем “по історії внутрішнього устрою Гетьманщини” [303, с. 168].

Відтак, вийшовши, перша монографічна праця непересічного і талановитого молодого ще вченого засвідчила про його незаперечний талант, привернула увагу багатьох дослідників, ставши помітним явищем в історіографії історії українського права і поважно заявивши про подальші студії автора в цій царині. В майбутньому вже радянська історична та історико-правова наука не могла обминути цю книгу. Вчені, досліджуючи Гетьманщину, просто змушені були звертатися до неї, враховувати висновки та положення М. Слабченка, полемізувати з ним.

Особливо близькою за проблематикою до рецензованої праці була монографія Вадима Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.”. Впадає в око тотожність обох праць у назвах розділів, в архітектоніці, в багатьох висновках, в порядку аналізу явищ і фактів, епістемології. Навіть джерельна база обох значною мірою збігається. Щоправда, книга М. Слабченка з’явилася на 40 років раніше. На такому збігу досить детально спинився у нарисі про вченого Анатоль Санцевич [197, с. 26–27], відзначаючи ті негативні оцінки, які при цьому давав В. Дядиченко М. Слабченкові, і залишаючи читачеві тему для роздумів: чи, можливо, то була лише данина часові, чи, можливо, й авторська упередженість.

Подібною є ситуація і з працею А. Й. Пашука “Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.”. У ній, мабуть, теж з огляду на часи написання робляться дивні натяки на “незнання марксизму-ленінізму” (у 1907–1909 рр.!) та “ідеалізацію Гетьманщини” (а чи могло бути інакше в умовах російської тюрми народів?), на “впливи концепцій М. Грушевського” (а з кого ж було брати приклад?). Проте відчутно, що, як і В. Дядиченко, А. Пашук запозичив багато наукових мотивів із названої та інших історико-юридичних праць М. Слабченка [395].

Відтак можемо зробити окремі висновки щодо цієї непересічної фундаментальної монографії академіка. Насамперед, вона поклала початок науковій творчості вченого у галузі історії держави і права України, у царині юридичної, соціальної, адміністративної та економічної історії Гетьманщини. Саме в цій праці вперше порушено широке коло дискусійних, недостатньо розроблених проблем правничої історії XVII–XVIII ст. На підставі поєднання юридичних, історичних та соціологічних методів автор здійснив глибокий аналіз історико-юри-

дичних фактів, явищ та структур у їх динаміці, еволюції та розвитку. Уперше в історіографії поєднано і розглянуто в єдиному комплексі полкові структури (полковник, уряд, канцелярія, суд, магістрат, сотні), військовий лад, адміністративно-територіальний устрій, судову систему, господарство. У більшості висновків, гіпотез, узагальнень учений випередив науку, особливо радянську історіографію, котра базувалася на класовому детермінізмі та російському патерналізмі, сміливо, інтуїтивно висувуючи нові ідеї.

Звісно, не позбавлена праця і певних недоліків, а саме: переоцінено демократизм державного устрою козацтва, мало обґрунтовано певні узагальнення, є й просто фактичні помилки та редакційно-коректорські погрішності. Проте це була лише перша монографія автора і перше дослідження подібного плану в історико-юридичній науці, що було відомо М. Є. Слабченку, який у передмові зазначив: “Я приступив до занять історією українського права, намагаючись зрозуміти ество порядку Гетьманщини і коли не дати самому відповіді на головні питання, то хоч підготувати ґрунт для інших” [131, а. 3].

Але, незважаючи ні на що, монографія вченого стала класичним твором. Її вивчали на семінарах студенти, вона значилася обов’язковою при складанні кандидатських іспитів з історії для аспірантів М. Грушевського, О. Оглобліна, Д. Багалія, М. Яворського, М. Василенка. Навіть після проскрипцій і відправки в спецхран на неї посилалися і нею користувалися Д. Кравцов, А. Пашук, А. Ткач, Л. Окиншевич, В. Голобуцький, В. Дядиченко, О. Апанович, М. Петровський, К. Стецюк. Бо не користуватися просто не могли.

У 1911 році, через два роки після виходу “Малоросійського полку”, Михайло Слабченко видрукував другу велику монографію – “Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв.” – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 2 + 3 + II + 292 с., що являє собою збірник окремих наукових нарисів, написаних ученим протягом 1906 – 1910 років, коли він працював над книгою про полк, заготовки курсових робіт на юридичному факультеті та окремі статті до різних часописів. Зібравши все разом, він видав матеріал окремою книгою, яка вбирає в себе кілька різних за обсягом нарисів-статей: 1. “Акцесс или порядок канцелярский” [с. 1–27]. 2. “Наказания в жизни и праве Малороссии XVII–XVIII вв.” [с. 29–237]. 3. “Causus notabilis” (рятування шляхом одруження) [с. 239–256]. 4. “К вопросу о договорах в Правобережной Малороссии XVIII века” [с. 257–276] і 5. “Несколько слов о сябрах” [с. 278–292].

У монографії правничу надбудову України-Гетьманщини Михайло Слабченко розглядає в тісній залежності від характеру економічних

процесів на Лівобережжі на тлі загально-історичного розвитку цієї частини української землі, відшматованої 1686 року Московією.

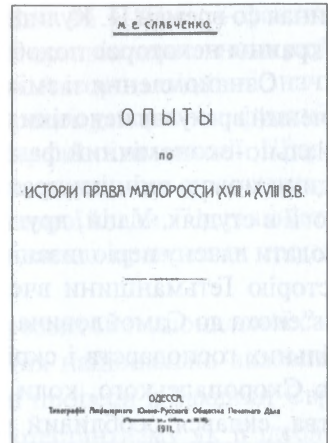
Особливо ґрунтовним, містким і цікавим є другий нарис – *“Покарання в житті і праві України XVII–XVIII ст.”* [с. 29–237]. Він складається з восьми розділів: 1. Характер карного права Гетьманщини XVII–XVIII ст. [с. 31–73]. 2. Смертна кара в Гетьманщині [с. 74–128]. 3. Мутиляції в Україні XVII–XVIII ст. [с. 129–141]. 4. Тілесні покарання [с. 142–169]. 5. Тюремне ув’язнення та арешт [с. 171–196]. 6. Вигнання, усунення з посади і конфіскації [с. 197–210]. 7. Майнові стягнення [с. 211–226]. 8. Церковні та інші покарання [с. 227–238]. Написано нарис на підставі неопублікованих матеріалів, виявлених в архівах Києва й Харкова.

Як і в першій книзі, Михайло Єлисейович звертає увагу читача на давні демократичні традиції державотворення українського народу, на боротьбу в середовищі панівної верхівки начал демократизму і абсолютизму. Цікавими є його міркування з приводу тенденцій в українській панівній верстві:

“У одного и того же малорусского народа до 1648 г. было два разных, враждебных между собой главы: киевский митрополит и польский король, православный вождь в византийском и католический часто в кардинальском облачении. Третий глава – православный гетман получил признание только в половине XVII в. До того он был скорее в повиновении у обоих. После 1648 г. гетман заступил место польского главы, оставив функции его нетронутыми и стремился тоже к тому, чтобы у него “власть” была неограниченной и со стороны митрополита. Действительно, гетманы второй половины XVII ст. часто являлись с такой полнотой власти, о которой польские короли могли только мечтать” [с. 37].

Стає помітним вплив на М. Слабченка не лише народницької школи істориків В. Антоновича, М. Грушевського, але й істориків-державників нового напрямку, який щойно народжувався, та теорії еліти в соціології, яка теж щойно формулювалася. Це видно на прикладі його оцінки української аристократії, власне колишньої козацької верхівки:

“Пусть малорусская аристократия, – констатує вчений, – была зловна, низка, как ее стараются представить малорусские ученые, на-

чиная со времен П. Кулиша, но именно она то и стремилась создать из Украины некоторое подобие государства, а не кто другой” [с. 55].

Ознайомлення зі змістом праці дає підстави висловити думку, що вчений врахував недоліки першої роботи, що спроби детермінувати соціально-економічний фактор при розгляді юридичних явищ Гетьманщини можна оцінити прагненням застосування соціологічної методології в студіях. У цій, другій, монографії М. Слабченко робить спробу подати власну періодизацію розвитку козацько-гетьманської держави. Історію Гетьманщини вчений ділить на три великі періоди: **перший** – “епоха до Самойловича, коли Україна являла з себе мережу дрібних вільних господарств і скрізь панував демократизм”, **другий** – “епоха до Скоропадського, коли в Гетьманщині з’явилися великі господарства, склався особливий державний образ Малоросії і демократизм поступово відтінювався на задній план, коли з’являлися суворі міри карання, які створювалися різними засобами”; **третій** – “епоха після Скоропадського, коли в Україну почали проникати загальноімперські порядки, загальноімперське кримінальне право і покарання” [с. 59].

І на другу монографію М. Є. Слабченка відгукнувся рецензією М. П. Василенко в “Записках НТШ” (т. 113), виступивши з критикою, закидаючи йому незнання джерел, скороспілість висновків та хибність багатьох гіпотез. Але зважмо, що писав ці книги студент, а рецензував досвідчений вчений, і, можливо, трохи більше доброзичливості в критиці не завадило б для підтримки вченого-початківця. Проте ворожість критики не схибила Михайла з обраного шляху, він продовжує подальшу працю і науковий пошук. Навпаки, критика лише сприяла М. Слабченку шліфувати дослідницьку методику та методологію, спонукала до подальшого та ще заглибленішого вивчення Гетьманщини і Запорозжя XVII–XVIII ст.

Окрім М. Василенка, оцінку другої праці вченого дали Лев Пахаревський в газеті “Рада” (№ 45, 1911), П. Клепатський в “Известиях Одесского библиографического общества” (т. 2, 1913), І. Лебединський у московському журналі “Украинская жизнь” (№ 9, 1914). Завдяки значному документальному матеріалу й величезному фактажу, працю використовували радянські вчені-юристи під час написання монографій, статей, дисертацій, підручників. Наприклад, добре помітно сліди її студіювання в книзі А. Ткача “Історія кодифікації дореволюційного права в Україні” [455, с. 67–68], гаразд, що автор при цьому уникнув образливих коментарів та лайок на адресу М. Слабченка.

У 1918 році виходить наступне монографічне дослідження вченого – “Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII вв.” (Конспект лекцій, читанних с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах

для учителей средних школ) – Одесса, 1918. – 91 + III с., – фактично навчальний посібник з історії центральних органів державного управління Гетьманщини у вигляді курсу лекцій. Автор на підставі значного джерельного матеріалу проаналізував процес утворення, функції та повноваження центральних установ лівобережної автономії. Широко залучаючи порівняльно-історичний метод, дослідник простежив соціальний зміст та публічний характер державної влади, її легальність та легітимність, порівняв з аналогічними державно-правовими процесами у Західній Європі та в Росії.

Михайло Слабченко вважає, що на розвиток національної самосвідомості українців, а відтак і на збурення національно-визвольного руху, великий вплив мали революційні процеси в Західній Європі – зростання буржуазії та поширення протестантизму як її ідеології. Хмельниччина вивчається ним у єдиній канві загальноєвропейського контексту зламного переходу від середньовіччя до нових часів. За переконанням автора, вона стала другою важливою європейською подією після Тридцятилітньої війни, надихнувши протестантів на подальшу боротьбу за свободу віросповідання, правову державу, громадянське суспільство, фактичну юридичну рівність та захищеність громадян [с. 5]. Він пише, що “...в городах, стремившихся к освобождению от произвола государственных властей, возникала критика порядков, составлялись планы преобразования общества на началах свободы и равенства, возросли учения о естественном праве, свободном труде, свободе совести и пр., выдвинут был ряд лозунгов против сословно-экономических перегородок, и эти лозунги с XVII ст. стремились воплотить в жизнь при помощи ряда восстаний. Волна бунтов прокатилась по всей Европе и докатилась до Днепра” [с. 3].

Одним із перших М. Слабченко приходиться до правильних висновків про рушійні сили та характер Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII століття: “С интересами казачества, добивавшегося уравнения в правах с шляхтою – свободы собраний, представительства и проч., объединились интересы мещанства – горожан и крестьянских масс, – констатирует дослідник і веде далі: – Таким образом, в лице казачества появился класс, объединивший в себе все население и ставший революционным, а само движение стало национальным. Философии и праву помещиков была противопоставлена иная философия, иное право. Каноническому праву – шляхетским конституциям пришлось столкнуться с идеями свободы и равенства” [с. 4]. А дещо нижче переконує в тім, що “во имя таковых идеалов

поднял восстание Хмельницкий, окрыливший протестантов Западной Европы, как то было подмечено де-Торесом”*[с. 5].

Впроваджуючи думку, що Україна здавна ґрунтується на демократичних засадах, М. Є. Слабченко пише, що “после 1648 г. население Украины, отделившееся от Речи Посполитой, принялось за самоустройство по типу, издавна вошедшему в его миросозерцание, т. е. по типу, соединенному с признанием свободы за всеми сословиями, свободы передвижения, слова, политических прав, права на свободный выбор занятий, приобретения недвижимости и т. д.” [с. 12].

У курсі лекцій зазначено також і економічні причини існування виборних начал серед українців. “Мелкий масштаб хозяйственного уклада и отсутствие рынков, – вважає дослідник, – повлекли за собою необходимость организации власти в таких же размерах и по такому же типу – власть организовалась по системе децентрализации и, следовательно, на выборном начале всего населения” [с. 6]. Сама ж система народоправства в Гетьманщині здійснювалася, на його думку, таким чином: “Участие в политической жизни Гетманщины выражалось в форме партий, которые выделяли при выборах своих представителей для управления краем, так что получилась комбинация народоправства и представительства. Таким образом, Украина XVII–XVIII ст. представляла собой представительную демократическую республику” [с. 6].

М. Є. Слабченко переконаний, що коли б не всеросійський централізм та унітаризм, Україна поступово б еволюціонізувала до незалежної держави, зі своїми, вже виробленими інститутами влади та управління. “Из генеральных урядов несомненно развиться должна была министерская система, при которой Генеральная канцелярия превратилась бы в совет министров. ...Генеральная канцелярия функционировала успешно, и та организация, какую она получила, являлась и для XVIII ст. весьма высокой, аналогичной учреждениям Западной Европы” [с. 90].

Звичайно, не всі положення книги бездоганні і не з усім сьогодні можна погодитися повністю чи частково. Але на той час М. Слабченко продемонстрував глибокі знання, широку ерудицію і неординарність, оригінальність мислення.

Рецензуючи працю вже у 1925 році, відомий історик права Лев Окиншевич відзначав: “Автор дав багато цікавого й цінного і з цим твором доведеться рахуватися будучим історикам державного устрою Гетьманщини. А головне – книга цінна своїм підходом до цієї доби української історії, роз’ясненням дійсного змісту багатьох установ Гетьманщини – Війська Запорозького” [225, с. 166–167].

* Папським нунцієм (послом) в Речі Посполитій.

Правда, рецензент відзначив і хиби праці: ототожнення старшинської та генеральної рад (а в цьому питанні Л. Окиншевич якраз був більший фахівець), деяка ідеалізація злагожденості в роботі центральних установ гетьманської України.

Наступного, 1919 року, виходить ще одна брошура вченого, і теж навчальний посібник у вигляді конспекту лекцій (“Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. / Конспект лекцій, читаних на одеських учительських курсах в серпні 1918 року”. – Харків: Союз, 1919. – 38 с. Невелика за обсягом наукова робота вражає кількістю використаних джерел та праць попередників: М. Ковалевського, О. Кістяківського, Д. Міллера, М. Стороженка, О. Левицького, В. Модзалевського та ін. Книга складається з 17 параграфів та невеличкого висновку. Саме в цій брошурці, присвяченій історії судоустрою та судочинства України XVII–XVIII ст., М. Слабченко застосував як пріоритетну соціологічну методологію. Означене видно з принципової, програмної заяви щодо взаємозалежності економічного базису та правової надбудови. Нагадаємо, як він писав: “Кожний народ і кожна епоха мають свої особливості в судах і в процедурі в залежності від різних причин, а насамперед від економічних обставин. Міняється економічний уклад – міняється право, інститути, юридичні основи і, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію” [с. 3]. Можливо, що автор аж занадто детермінує економічний фактор, не враховуючи психологічні, геополітичні, релігійно-духовні, історико-традиційні чинники, проте й у цих словах проглядає розуміння науковцем відносної самостійності права і держави щодо економічного базису. Саме цю працю окремі вчені [182, 155] зараховують (на наш погляд, зовсім безпідставно) до перших у державницькому напрямку української історіографії.

У кінці книжечки автор робить висновок, який відбиває його погляд на розвиток національного права в Гетьманщині. Він підсумовує: “Розглянена судова процедура України XVII–XVIII ст. показує, що судівництво українське стояло дуже високо. Вже в ті старі часи наш процес дійшов того розвитку, що нагадає собою процес сучасної європейської держави, а в деяких відношеннях навіть опередив інші законодавства, як от дочасне увільнення, умовне осудження й т. ін. Ті хиби, які помі-

Л. Окиншевич

чаються в процесі, можна вважати хибами тодішньої Європи взагалі. Безперечно, з часом вони були б усунені з нашого процесу судового. Але сторонні причини не сприяли тому; вони повели до занепаду політичної свободи на Україні, а разом з тим занепало й наше право, котре могло розквітнути пиш-но, а от лишилося тільки в старинних кодексах, або животіє й понині в формі звичаєвого права як пережитки” [с. 37–38].

Нарешті додамо, що факт публікації брошури в Харкові Д. Багалієм засвідчив загальноукраїнське визнання дослідницького хисту М. Слабченка.

Приділяючи значну увагу історії державних установ та права Украї-ни, дослідник опублікував певну кількість статей з цієї проблемати-ки у вітчизняних та зарубіжних виданнях. Протягом 1910–1919 рр. він пише цікаві та змістовні студії: “Два письма графа П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу”, “Высшая полиция в Московском государстве”, “Ми-нистерство полиции (по данным Назимовского архива)”, “Военная служба в Малороссии XVIII в.”; джерелознавчі видання: “Дияриуш Генеральной войсковой канцелярии”, “Протокол отпускных писем за гетмана Д. Апостола 1728 года”, рецензію на “Актові книги Пол-тавського городового уряду”. В німецькому часописі “Zeitschrift fur Osteuropaische Geschichte” друкує розвідки з приводу Переяславської угоди 1654 року та “Прав, за якими судиться малоросійський народ” Численні статті на зразок “Суд колись і тепер”, “Суд на Україні і його завдання в сучасний момент” учений пише і друкує в газетах “Віль-не життя”, “Нові шляхи” У 1920-і роки, продовжуючи цей напрям, він підготував дослідження з трьох “Ескізів з історії “Прав, за якими судиться малоросійський народ” Історик права довів характер Мос-ковської держави як поліцейської, розкрив джерела “Прав...”, написав ґрунтовні студії з соціально-економічної та адміністративно-правової історії Гетьманщини.

У зв’язку з арештом і засудженням ученого багато його праць зникло безслідно. Достеменно відомо, що вже з набору в друкарні ви-кинули монографію “Генеральний суд Гетьманщини”, про що згадує в спогадах Лев Окиншевич [388-а], зникла стаття до “Збірника з історії українського права”, змістовна рецензійна стаття на курс Ростислава Лашенка “Історія українського права” тощо. Не встиг завершити до-слідник солідну студію про впливи турецького державного, цивільно-

го і карного права на Вольності Запорозькі, яку готував для Одеської філії ВУНАС. Ще раніше, у вирі революції, зникла стаття “Карання по судовій книзі Прилуцького полку” [142]. Кожна з названих статей і брошур заслуговує уваги дослідників і може бути предметом історико-юридичного аналізу, що за обсягом виходить за рамки нашої праці.

Однією з останніх друкованих великих робіт академіка М. Слабченка стало дослідження про феодалізм на Україні в його історико-юридичному і політичному сенсі, яке побачило світ обмеженим накладом у вигляді циклостилю: **Феодалізм на Україні /Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928 – 29 навчальному році. – Одеса, 1929. – 150 с. // ІР НБУ. – Фонд І. – № 22527.** Це було ґрунтовне дослідження саме про український феодалізм X–XV ст., – тоді ще дозволяли писати про Україну в такий хронологічно віддалений період. Пізніша радянська історіографія виводила її з кінця XVI століття.

Феодалізм у праці розглядається істориком як правова, а не соціально-економічна категорія. Хоча саме в зазначеній студії М. Слабченко намагався активно продемонструвати марксистський формаційний підхід до типологізації державно-правових систем. На тлі історичних подій від часів Київської Русі до XVI століття автор зосереджується на особливостях феодальних відносин, їхній еволюції, розвитку. Наголосивши на тому, що Матвій Яворський, назвавши кілька століть української історії феодальною добою, не спромігся дати визначення, що ж це таке, Михайло Єлисейович намагається заповнити утворену лакуну [а. 2].

Вивчаючи український феодалізм у X–XIV ст., історик подає цікаве визначення самого поняття “феодалізм”, котре в той час (та власне і нині) залишалось дискусійним. На його думку, “феодалізм представляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується яко носій державної влади, котру роздроблено між владарями земель і кріпаків, при чім влада ця оспорується головою держави, внаслідок чого витворюється компромісна верстова держава, що падає під навалю нової сили чи буржуазії... Ця формула достаточна. В ній бачимо суб’єктів феодального укладу, об’єктивний зв’язок між першим і другим, взятий в розрізі процесу динамічного” [с. 2]. Наступні покоління радянських істориків давали виключно лєнінське формулювання феодалізму, абсолютно нівелюючи та ігноруючи власне бачення проблеми.

М. Є. Слабченко вважав, що в Україні склався феодалізм французького типу, коли феодал міг передавати землю іншому власнику або громаді [а. 123]. Щоправда, феодальні риси вченим часто трактуються формально: будь-якого землевласника чи поміщика він іменує феода-

лом, а його землеволодіння – феодалом, що не відповідає фактичному стану речей. У дусі часу і в руслі школи М. Покровського відчувається деяка примітивізація наукових підходів, спрощення цього тривалого і складного історичного періоду й державно-правового явища.

Заслугове на увагу значне залучення автором таких історичних джерел, як “Руська правда”, “Литовські статuti”, характеристика специфіки феодальних стосунків у різних регіонах сучасної України, а також вивчення взаємодії суспільства і природного середовища, людини і екології [150]. Як історик права, М. Слабченко детально спинився на характеристиці державного механізму Литовсько-Руської держави, адміністративного устрою українських земель, на висвітленні ролі української шляхти, котра через вузькі “класові інтереси не опиралася інкорпорації українських земель” Річчю Посполитою [а. 150].

Дещо необгрунтовано і голослівно сприймається висновок дослідника, що доба феодалізму в Україні завершилася у кінці XV століття, для чого немає жодних аргументів і підстав. Зокрема, він пише, що Люблінська унія 1569 року стала “завершенням розвитку на Україні феодалізму, хоч в той же час кульмінаційна точка розвитку була й початком загнивання феодальних порядків й переводом наших земель на шлях торговельного капіталізму” [а. 150]. Вплив вульгаризаторських концепцій М. Покровського саме тут видно неозброєним оком.

Цікаво, що в оцінках даної праці сучасні вчені-слабченкознавці мають діаметрально протилежні думки. С. Водотика та І. Курас вважають, що “Феодалізм” не відповідає рівню М. Слабченка і є слабкою працею, “положення курсу не були оригінальними і нічим істотним не збагатили історіографію” [182, с. 101], за формою теж безліч недоліків: відсутні план, назви розділів, посилання, джерела, література тощо [155]. А ось А. Санцевич, навпаки, пише про неї як про “оригінальну спробу дослідити феодальні відносини в Україні” [197, с. 55].

О. Оглоблін в 1973 році теж високо оцінив працю, зазначивши, що М. Слабченко був зайнятий і заглиблений в історію XVIII ст. “з виразним нахилом до давніших часів української історії. Маємо на увазі його цікавий твір “Феодалізм на Україні” (Одеса, 1929), який, на жаль, побачив світ лише у формі цикльостилю, і то з обмеженим накладом” [382, с. 5]. Нагадаю, що в 1932 році в статті “Шлях до фашизму” [226] Лев Окиншевич з особливою люттю накинувся якраз на положення цієї маловідомої, недрукованої праці М. Слабченка. Напевно ж, неспроста. Гадаємо, що істина десь посередині: незважаючи на вади, все-таки це був науковий рух уперед.

Про феодалізм в Україні М. Слабченко підготував також змістовну статтю для комісії західно-руського та українського права ВУАН

про феодалізм на Запорозжі, виголошував ґрунтовну промову в Академії наук [197], написав дві рецензійні статті “Нові теорії походження Русі”, “Волзький шлях і стародавні руси” і свою останню, друковану в 1942 році замітку “Проложное сообщение о предлетописной Руси”, в яких розглядає поряд з норманською та антинорманською ще й третю теорію походження Русі – приазовську (хозарську).

Таким чином, доробок М. Слабченка в царині вивчення держави і права України від Київської Русі до кінця XVIII століття значний, багатий тематикою, насичений відкриттями, гіпотезами та оригінальними висновками. Вважаємо, що найбільші праці, такі як “Малорусский полк”, “Очерки по истории права”, “Центральные учреждения”, “Судівництво в Україні” та окремі статті, заслуговують на перевидання для широкого вивчення науковцями та включення студентами – істориками і правознавцями – на семінарських заняттях та при написанні контрольних, курсових, конкурсних і магістерських робіт.

1920-ті роки у творчій біографії М. Є. Слабченка стали найбільш плідним періодом, апогеем його наукового розквіту, вершиною дослідницької кар’єри, піком визнання і слави. Поєднуючи вивчення історико-юридичних проблем Гетьманщини з її соціально-економічним розвитком, учений створив цикл праць, котрі і нині не втратили наукового значення, роблячи честь автору та національній правознавчій науці.

5.3. Історія соціальних, економічних та правових відносин у Гетьманщині XVII–XVIII століть

Від 1922 року почала виходити монументальна серія хронологічно й тематично пов’язаних між собою монографій ученого під спільною назвою “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”, яка принесла йому найбільшу наукову славу і, власне, за яку йому й присуджено ступінь доктора наук (без захисту докторської дисертації) за наукові заслуги – *honoris causa!* До 1928 року Михайло Єлисейович встиг видрукувати лише п’ять томів, хоча у творчих планах стояло десять випусків, які б охопили всі сфери соціально-правового

устрою державного народного господарства Наддніпрянської України від XVII до початку XX століття. Праця мала стати тематичним продовженням і більш широкою розробкою порушених проблем у “Малоросійському полку”, “Нарисах з історії українського права” та інших ранніх працях.

Учений бачив цей фундаментальний труд у двох серіях, скомпонованих за територіально-хронологічним принципом. Перша серія мала охопити історію Гетьманщини, Запорозжя та Правобережжя у XVII–XVIII століттях, а друга серія – українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій від кінця XVIII – до початку XX століть. Хронологічно весь цикл мав увібрати соціальну та правову історію всіх українських територій від 1648 до 1914 року. Етапними в періодизації мали стати 1764р. – ліквідація автономії Гетьманщини, 1775р. – руйнація Січі, 1861р. – скасування кріпосного права та 1905р. – початок російської революції.

Першу серію планувалося подати у трьох частинах. Розпочинав її цикл монографій з державно-правової та соціально-правової історії Лівобережної України. Отже, з реалізованого вченим плану, вийшло чотиритомне “Господарство Гетьманщини в XVII–XVIII ст.”: т. I “Землевладение и формы сельського хозяйства” (1922, 1923); т. II “Судьбы фабрики и промышленности” (1922); т. III “Очерки торговли и торгового капитализма” (1923); т. IV “Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.” (1925).

Друга частина присвячувалася Запорозьким Вольностям, і дослідник надрукував два випуски п'ятого тому цього циклу: “Соціально-правова організація Січі Запорозької” (1927) та “Паланкова організація Запорозьких Вольностей” (1929). Третю частину – “Правобережжя України у XVII–XVIII ст.” – науковець лише почав опрацьовувати архівно, але через арешт і подальше ув'язнення завершити не зміг.

Друга серія охоплювала все історико-правове минуле України у XIX–XX століттях і мала складатися з трьох великих монографій, котрі б хронологічно дослідили: соціальні та історико-юридичні явища від кінця XVIII ст. до 1861 року (перший том), від 1861 до 1905 року (другий) і від 1905 до 1920 року (третій том). Власне, і цю серію вчений хоч і не повністю, не так, як хотів, але матеріалізував, надрукувавши перший і другий томи у вигляді “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.” (1925, 1927) та підручника “Новітня історія України” (1929) як третій том.

За словами вченого, в означеному циклі він застосував так званий вертикальний підхід (аналіз в єдиному цілому історико-правових та соціально-економічних явищ) і горизонтальний підхід (розгляд регіо-

нальних особливостей держави, права, соціальних та економічних феноменів). З огляду на особливості політичного розвитку України в складі різних держав, такий підхід був доречним і науково цілком виправданим та логічним.

Наразі спинимося на аналізі чотиритомника, присвяченого Гетьманщині XVII–XVIII ст., сама ідея створення якого виникла у вченого, вочевидь, ще під час роботи над “Малоросійським полком”, тому що назви томів “Організації господарства України” перегукуються з найменуванням окремих підрозділів праці про полк. Але задум явно окреслився, напевно, уже десь у період 1919–1920 років, коли розпочалася підготовка перших книг з історії права Гетьманщини. Матеріал до них практично вже був зібраний ученим, залишалось лише обробляти його. Ось чому так прискорено, том за томом, щороку і з’являлися синтетичні студії історика.

У ході праці дещо коригувався і план усього видання. Зі щоденникових записів 1927 року випливає, що в рукописі на робочому столі дослідника лежали чергові (після випуску четвертої книги) томи “Організації”, присвячені Правобережжю та Гетьманщині. Але, захопившись Січчю, у 1927 та 1929 рр. він видає два випуски наступного п’ятого тому, який присвячує Запорозжю.

Отже, перші чотири книги з історії господарства Гетьманщини XVII–XVIII ст. вийшли російською мовою, п’ятий (у двох випусках), де розглядається соціальний та адміністративний устрій Січі – українською. 1923 року правознавець перевидав перший том українською мовою.

Мету роботи і хронологічні рамки відліку саме від Хмельниччини автор пояснив на початку першого тому, зазначивши, що, “предлагаемая работа имеет целью дать анализ экономического и правового строя Украины от Хмельнищины до мировой войны. Такой труд, где должны найти освещение сложные вопросы экономической и правовой истории Украины на протяжении двух с половиной столетий, потребует работы ещё многих исследователей: то что предполагается сейчас нами, есть попытка подойти к вопросу вплотную с историко-материалистическим методом изучения”. А щодо Хмельниччини, чому відлік саме від неї, вчений зазначає, що вона “положила начало новому экономическому и правовому процессу, прошедшему фазы торгового капитализма, крепостного права и буржуазно-капиталистического строя, потрясённого и уничтоженного революцией 1917 года” [с. V].

Сформулювавши таким чином дослідницькі завдання (вивчити засади правового та соціально-економічного побуту Гетьманщини), мету (аналіз конкретних юридичних та суспільних явищ), методику

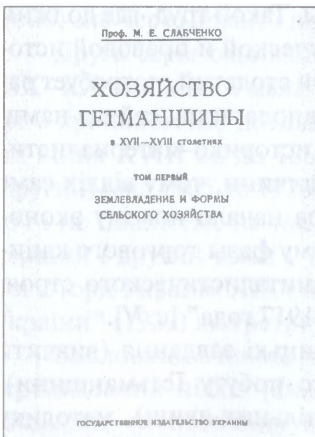
(історико-матеріалістичну), автор підкреслив, що він, вивчивши праці попередників, переосмисливши і критично оцінивши їхні висновки, аналізує більшість економічних та правових явищ уперше і не застрахований від помилок.

Наголосивши, що в його студії особливе значення мають проблеми господарства і права, економіки і юридичної надбудови, М. Слабченко констатує, що без розв'язання їх співвідношення неможливо поставити на твердий ґрунт дослідження історії держави і права України в цілому й періоду козацько-гетьманської держави зокрема. Вмотивовуючи вибір власне таких аспектів свого проблемного дослідження, вчений називає головні прерогативи, які спонукали його до цього, та визначає пріоритетні шляхи вивчення питання. На його думку, соціально-економічні фактори в еволюції правового побуту Гетьманщини мали визначальне, детермінуюче значення. Застосовуючи марксистську формаційну періодизацію, він поділяє час з 1648 до 1914 рр. на епохи торгового капіталізму, кріпосного права та буржуазно-капіталістичну й підпорядковує їй власний проблемно-хронологічний методичний підхід.

Соціально-економічну історію Гетьманщини М. Слабченко намагався подати в нерозривному зв'язку з історією публічного і приватного права та в органічному поєднанні із загальним розвитком тогочасного європейського господарства. Нарешті, вчений зазначав, що на поступальному шляху промислового розвитку до капіталізму, в результаті економічних зрушень, формувалася і національна територія України.

Зазначимо також, що вихід у світ праць з історії українського права та економіки у важкі перехідні роки між воєнним комунізмом і непом, між боротьбою більшовиків з національною державністю та масовою українізацією мав не лише наукове, але й громадсько-політичне значення, спричинивши значний суспільний резонанс. Відтак розглянемо почергово зміст усіх чотирьох книг, давши оглядову характеристику кожному окремому тому.

Том перший: *“Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII–XVIII ст.”*. – Одесса: ГИУ, 1922. – VIII + 222 + 2с. (5000 пр.). У ньому М. Є. Слабченко ретельно дослідив процес залюднення України до Національно-визволь-

ної війни під проводом Богдана Хмельницького, детально розглянув етнографічний і соціально-становий склад населення, громаду, родові пережитки, займанщину, толоку, сервітути як форми землеволодіння, майно, нерухомості та систему володіння тим майном і нерухомостями, кругову поруку, розвиток товарно-грошових відносин, панщину, монастирське та рангове землеволодіння, фамільні добра, оренду, ціни на продовольство, ренту, фінанси, еміграційно-імміграційні процеси, селянські розрухи тощо. Як вище зазначено, науковець перевидав перший том у 1923 році, переклавши його рідною мовою.

В українському варіанті першого тому, який історик присвятив розгляду форм і юридичних підвалин землеволодіння в Гетьманщині та видів сільського господарства, дещо змінено, як порівняти з російським (першим) виданням. За словами історика “зміни виразилися в деяких скороченнях і в більшій точності в виясненню висловлених думок... План роботи зістається той же самий, що його оголошено в передмові до видання російського, себто економічно-правова історія України складається з шести частин, якими охоплюється минушина різних живших особистим своїм життям територій України по горизонталі й у відношенню приватного та публічного господарства по вертикалі” [с. VI–VII].

Том складається зі вступу, восьми безіменних розділів та доданого списку використаних джерел і літератури. На початку праці йдеться про природні та земельні багатства України, високу врожайність ґрунтів, різноманітні можливості для заняття промислами – бджільництвом, рибальством, мисливством. Широкі вільні степові простори краю вчений називає казковим Ельдорадо. На його думку, природні багатства землі наклали карб і на менталітет українців, породивши в них риси вольниці, індивідуалізм та марнотратства [с. 8]. Безкраї і ситі чорноземи призвели до панування в Гетьманщині монокультури екстенсивного сільського господарства – скотарства та рільництва, а інші галузі економіки віддано Західній Європі. Відтак децентралізоване господарство України цілком залежало від природно-географічних та кліматичних умов, разом з нормами права, які їх регулювали, хоча вони, як гадає дослідник, і були занесені ззовні [с. 2]. Переселенські ж рухи спричинялися необхідністю порятунку в лісах від панських гайдуків та від татарських чамбулів.

Саме аспектам залюднення Степу, міграційно-імміграційним процесам історик приділив значну увагу. Він підкреслює, що перевагу здобув український етно-соціальний елемент, створивши ту амальгаму, яка поглинула представників інших народів та соціальних груп, що “засвоювали український побут у всіх його проявах, захоплювалися українською культурою, асимілювалися і за мовою, і за звичаями та укладом, і за вірою, і за особливою національно-класовою свідомістю” [8]. М. Слабченко подає цікаві дані про форми земельної власності на українських землях у складі Речі Посполитої, густоту їх заселення, правове становище населення, повинності селян. Змальовуючи злиденний стан простих людей, аналізуючи соціальну та національну структурованість суспільства, вивчаючи особливості землеволодіння, правознавець логічно підходить до закономірності й неминучості революційних подій Хмельниччини.

Проте вже тут, віддаючи данину вульгарно-соціологічним новелам часу, М. Слабченко ототожнює класи і національності, називаючи поляків “класом земельного капіталу”, а українців – “класом праці”. Про Річ Посполиту вің пише: “Тут фігурували не просто класи, але класи-національності, класи-народи, – державний й недержавний” [с. 8]. В останній фразі до того ж ще й звучить рефрен з Марксового вчення про державні і недержавні народи.

Дослідник детально характеризує шляхи набуття власності на землю, але не у вигляді приватного володіння, а фактичного користування, хоч цей процес представлено правознавцем дещо плутано і спрощено. На його думку, покинуті шляхтою землі займали всі бажані: селяни, козаки, міщани, старшина, духовенство, землевласники і безземельні, багаті і бідні. Але висновок чомусь несподіваний: усі землі перейшли в руки українських трудящих мас [с. 24]. Цілком слушно вчений підкреслює відсутність різниці на початковому етапі розвитку Гетьманщини між юридичним поняттям власності та володіння, чому, на його думку, сприяли гетьмани, котрі за розрухами не мали часу на засвідчення відповідних документів. Простежено динаміку змін співвідношення у подальшому розвитку між цими категоріями.

Досить детально у першому томі вивчається питання про засоби виробництва, господарський двір, функціонування общини, її адміністративно-правове становище, вартість землі, залежно від якості та розташування від села чи міста, операції купівлі-продажу, дарування, застави, оренди землі, її концентрацію в руках козацької старшини, статистичні дані про ціни, кількість та густоту населення, розподіл його за станами та верствами (міщани, козаки, селяни). Цікавою виглядає характеристика малодослідженої категорії служилих людей – жлобів,

для ілюстрації становища яких наводиться документ – купча на землю від листопада 1726 року жителів Миргородського полку Сорочинської сотні села Баранівка Жлобів-Вербицьких [с. 214].

Існування сервітутів правознавець пояснює функціонуванням своерідної форми обмеженого користування якоюсь земельною власністю. Простежується динаміка ціноутворення, розповсюдження певних грошових одиниць, їх курси та співвідношення.

Торкаючись спадкового права, М. Слабченко розкриває процес передачі й концентрації земельної власності в руках окремих родин та соціальних груп, церковних парафій і монастирів, яким робили щедрі дарування представники сотенної, полкової та генеральної старшини. Цінні узагальнення та численні приклади і статистичні дані з означеного питання не втратили наукового значення і сьогодні.

Досить ретельно вивчаються істориком права землевласницькі маєтки, які він поділяє за видовою ознакою на панські (поміщицькі), рангові, монастирські, ратушні та вільні (козацькі). Висловлюється припущення, що загальною тенденцією їх розвитку стало скорочення рангових та вільних і зростання приватновласницьких типів маєтностей, зокрема поміщицьких. До означеного процесу спонукала інтенсифікація господарської діяльності, легалізація передачі панам вільного населення у тимчасове управління, а з часом і у постійне володіння та власність. Для розвитку різногалузевої сільської економіки потрібні були робочі руки, що, зрештою, і привело знову до запровадження в Україні кріпосного права, але вже московського зразка.

Саме тема зародження, розвитку і впровадження кріпосницьких порядків у кінці XVIII ст. червоною ниткою проходить через перший том. Ніби висновок та узагальнення на дослідження означеного звучить завершальний розділ книги. Схема пропонується вченим така. Визвольна війна, звільнивши посполитих з польсько-шляхетської кріпосної залежності, дала землю і можливість вільної займанщини, підприємництва, промислів. Концентрація земель у руках старшини, відповідне гетьманське законодавство, зростання повинностей поземельно залежних селян, руйнування дрібних господарств, котрі не витримали конкуренції в товарно-грошових відносинах з панськими і привели до узалежнення безземельних від землевласників, а катеринські закони лише формалізували їхній кріпосний стан [с. 107, 176–178, 202]. Конкретизуючи ці положення, М. Слабченко простежує, як козацькі господарства індивідуалізувалися, розвиваючи рослинництво (пшениця, гречка), городництво, садівництво, скотарство. Поміщики та старшина застосовували панщинні роботи, грошовий та натуральний чинш. Одержання ренти дало можливість панам нагромадити

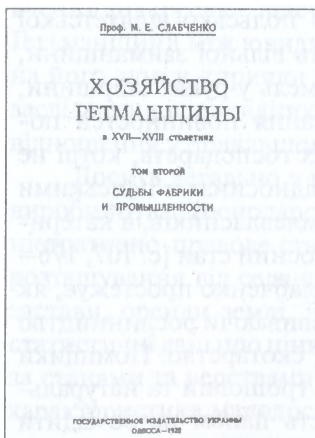
“первісний капітал” – ”додаткову вартість”, який вони вклали в промисловість та торгівлю. Тобто розвиток нових, буржуазних, ринкових товарно-грошових відносин в Україні М. Слабченко обумовлює закріпаченням селян як формою первісного нагромадження капіталу. А “первісне накопичення стало виливатися в інші форми, що відповідали новому становищу речей у європейському господарстві, частиною якого було господарство України” [с. 204]. Звідси другий висновок, що Гетьманщина становить частину “європейського господарства”, нові виробничі буржуазні відносини в ній розвивалися в європейському контексті та економічному просторі [с. 204]. Слова про розвиток промисловості і торгівлі в надрах поміщицького господарства сприймаються як місток до наступних томів “Організації...”.

Другий том: “Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст. – Одесса: ГИУ, 1922. – VII + 1 + 2018 с.” (3000 прим.). У цьому, “промисловому” томі дослідник скрупульозно вивчає міста і містечка Лівобережної України з їхнім “сільським обличчям”, вплив Визвольної війни на стан промисловості, господарство міст, цехи, гуральні, гути, селітроварні, рудні, цегельні, суконні фабрики, появу машин, шинкарство, вироблення конопляного клоччя для експорту, різні сільськогосподарські промисли, що продукували товари як для внутрішнього вжитку, так і на експорт. Йдеться також про структуру промисловості, соціальний склад підприємців, розвиток цехів та еволюцію з них мануфактури, подано структуру, правове становище та чисельність підприємств, розвиток передмануфактурної, мануфактурної та вотчинної фабрик. Власне, цехи і мануфактури, виділені автором як два основні предмети дослідження [с. 5]. П’ятий розділ розкриває правову сутність української передкапіталістичної фабрики: первісне на-

громадження капіталу, формування та соціально-правове становище пролетаріату, умови праці, форми і розміри її оплати.

Михайло Слабченко писав першим на означену тематику (праця О. Оглобліна з’явилася лише 1925 року [375]), тому й не дивні його нарікання на брак літератури, нерозробленість джерел. І все ж, автору вдалося зробити багато, досягти значних результатів у цій книзі.

Виклад розпочинається з показу зруйнованої Визвольною війною економіки, коли кращі представники ремесел загинули або були захоплені в полон татарами.

Промислове виробництво на певний час занепало. Після ж війни правові обмеження ремесла, які встановлював уряд Речі Посполитої, були усунуті. Далі, на значному фактичному матеріалі науковець показує розвиток різних форм промисловості, які склалися по Хмельниччині.

Проте він зазначає, що і в нових умовах ремісникам доводилося долати значні перешкоди. Правове регулювання царизмом промислів, наприклад, привело до занепаду приватного селітроваріння, позаяк уряд усіяко обмежував його. Стримували розвиток окремих промислів, тримаючи їх під жорстким законодавчим контролем, органи центрального і місцевого управління, та й гетьмани також. Як приклад Іван Брюховецький заборонив усьому населенню краю, окрім козаків, займатися винокурінням, Іван Самойлович увів орендні плати на горілку, Іван Мазепа взагалі негативно ставився до винокуріння, обмежуючи його, а також добивався від царя Петра I ухвали лісоохоронних законів, спрямованих на заборону вирубки лісів на паливо для промислових підприємств. Кирило Розумовський обмежував спиртогорілчані промисли як такі, що ведуть до зuboжіння, до вирубки лісів, до пияцтва та алкоголізації населення.

Підривав розвиток окремих промислів й імпорт. Так довіз тканин з німецьких держав, Англії та Росії спричинив гальмування ткацтва, обмеження його збуту на місцевих ринках [с. 61–62, 109, 123, 133].

Показуючи стан промисловості після Хмельниччини, М. Слабченко на значному фактичному матеріалі прагнув подати динаміку та закономірності розвитку промислових закладів – ремісничих майстерень, мануфактур, фабрик і особливо підприємств з обробки сільськогосподарської продукції, які, за його переконанням, “визначали обличчя промисловості Гетьманщини” В дослідженні історика обґрунтовується концептуальна думка, що українська промисловість виникла із підсобних промислів, які мали широке розповсюдження і дуже рідко функціонували як самостійні. Навіть відділяючись у більш-менш відокремлені, вони продовжували доповнювати основний промисел [с. 7, 10, 81, 105].

Отже, землеробство залишалось головним заняттям, а гуральництво, рибальство, бджільництво, мисливство лише доповнювали його. Означеному сприяла і наявність великої кількості землі. При цьому вчений характеризує активність старшини й шляхи захоплення і юридичного закріплення вільних земель та поступове закабалення населення, а також він звертає увагу на залежність від характеру ґрунтів (тверді вони були чи м'які) тваринництва – розведення коней чи волів для використання їх під час оранки. Відзначається також вплив природнокліматичних факторів та якості ґрунту на окремі види рос-

линництва, зазначаючи, що саме завдяки селекції земельних ділянок з'явився такий вид промислу, як тютюнництво.

Поряд із широким дослідженням виробництва збіжжя вчений показує різноманітність підприємств з його переробки – млинів різних типів, названих передмануфактурними заводами, пивниць, винокурень, овечих, кінних заводів тощо, подає опис технологій кожного промислу. Детально аналізуються також гуральництво (виробництво спирту), тютюнництво, розвиток буд (виробництво поташу), гут (виробництво скла), залізних та мідних металургійних заводів, цегельень, папірень, гончарно-порцелянових підприємств.

На думку дослідника, децентралізація в економіці, викликана домінуванням похідних від сільського господарства промислів, призвела до нестабільності у складі робочої сили, сезонності та тимчасовості у роботі на підприємствах, що, у свою чергу, не сприяло підвищенню кваліфікованості кадрів української промисловості [с. 20]. Подано розпис короткочасних, постійних та тривалих груп робітників, наведено дані про поділ праці та спеціалізацію працюючих, показано процес формування пролетаріату, чим спростовується твердження окремих істориків про Україну як винятково аграрну, сільськогосподарську країну. М. Слабченко пише, що в Гетьманщині діяли і дрібне ремесло, і вотчинні промисли, і заводи, і фабрики. Але в силу історичних обставин (і законодавство царського уряду, і нормативно-правові акти гетьманського правління, і колоніальна політика Москви) вони не дістали належного поширення та розвитку і загубилися серед сільськогосподарських промислів, сировина, кошти, робоча сила яких залежали від останніх. І хоча в Україні не існувало чіткого розподілу праці між містом і селом, промисли все ж розвивалися і очолювали загальне товарне виробництво країни.

Винятково важливе значення має розвідка М. Слабченка про підпорядкування української економіки російським імперським інтересам та використання економічного потенціалу Гетьманщини Московщиною у її численних війнах з Річчю Посполитою, Кримом, Османською імперією, Швецією, Персією, Прусією у XVII–XVIII ст. Автор детально розглядає економічні повинності, пов'язані з ними. А саме, підводну, провіантську та постойову. Найтяжчою, на його думку, була *підводна повинність*, яка при зловживаннях і сваволі місцевих та російських військових і урядовців вкрай обтяжливо та негативно впливала на народне господарство, порушуючи торгово-промислові зв'язки, відриваючи від виробництва робочі руки. Намагаючись законодавчо врегулювати проблему надання населенням транспорту (підвод) військам, гетьмани неодноразово зверталися з цим питанням до царів,

прохаючи припинити зловживання. На місцевому рівні центральні органи влади й управління Гетьманщини нормативно-правовими актами прагнули розподіляти кількість потрібних підвод поміж полками і сотнями пропорційно й адекватно їхньому економічному розвитку, щоб не завдати значної шкоди державному та приватному господарству.

Провіантська повинність спочатку збиралася з населення у вигляді товарів та продуктів на утримання царських військ, а у XVIII ст. її перевели на грошові збори, що у свою чергу підштовхувало населення до занять промислами, за які ці гроші можна було виручити [с. 141]. І третьою повинністю означеного порядку стали постой військ, або *квартирна повинність*, котра теж аж ніяк не сприяла економічному піднесенню регіону, позаяк відволікали і кошти, і робочу силу.

М. Слабченко простежив, як участь Гетьманщини (військом та господарством) у війнах Росії з сусідніми державами позначилася на характері власне промислового виробництва. Зокрема, він зазначає, що потреба в зброї спричинила значне поширення рудень, поташних та селітроварних закладів; необхідність годувати, одягати та взувати Московську армію викликала широке запровадження вівчарства та створення ткацьких і сукновальних підприємств; створення Петром I флоту, потреба у вітрилах та канатах, що виникла у зв'язку з цим, підштовхнули до розвитку коноплярства й заводів по обробці клоччя, шовкопрядильних підприємств. Страждаючи саме від нестачі названих товарів, населення Гетьманщини справно забезпечувало ними Росію. Окрім того, українська мануфактура зазнавала конкурентських утисків з боку російських купецьких установ, від місцевого кустарного виробника, від вотчинної (поміщицької) фабрики. Паралельно автор наводить детальну характеристику як правового регулювання, так і технології виробництва на різних мануфактурах [с. 53–54, 66–67].

Зосереджується історик права на особливостях українських міст як центрів концентрації різних виробництв (цехового та кустарного, ремісничого, мануфактурного, заводського), торгівлі, купецького “торговельного” капіталу [с. 27]. Наводячи конкретні дані про міста, автор монографії зазначає, що після Визвольної війни вони опинилися в жалюгідному стані, і серед них не було великих економічних центрів, а “їхнє соціально-економічне обличчя” мало аграрний характер. Завдяки протекціоністським законодавчим заходам центральних установ Гетьманщини, які оберігали міста від утисків державців, виникають нові містечка, розширюються старі, особливо з поживленням “торговельного капіталу”, тобто товарно-грошових відносин [с. 27]. Відтак можна вже говорити не про сільське місто, а про місто у власному розумінні цього слова. Окресленим учений прагнув довести прямий

вплив виникнення і утвердження торгового капіталізму на характер розвитку промисловості та її окремих галузей [с. 19, 20, 25, 28, 44].

Наступний блок книги відведено економічному, правовому та соціальному статусу цехів і цехового виробництва. Автор подає статистику діяльності цехів за спеціалізацією і загальною кількістю членів, розповідає про їхню виробничу практику, підготовку учнів та майстрів. Зазначається, що за влади Речі Посполитої цехи всіляко обмежувалися в діяльності, переслідувалися законом, позаяк конкурували з цінами та товарами шляхетських фільварків. М. Слабченко відзначив, що неповноправні українські ремісники, вилучені з виробництва польським законодавством, мусили ховатися під патронат братств, власне, вперше висловлюючи оригінальну гіпотезу про спорідненість цехів та братств. При цьому автор зазначає, що у тогочасній вітчизняній історико-правовій літературі недостатньо розкрита діяльність цехів, а економічна діяльність братств узагалі не порушувалася ніким. Адже братства, як і цехи, використовували схожі статuti, організаційні форми та діяли в одному правовому полі, що й інші міські корпорації. Після Визвольної війни цехова організація стала не обов'язковою, факультативною, великих цехових організацій Гетьманщина не знала, у виробничій сфері чільне місце посів самостійний майстер [с. V–VI].

Але на Правобережжі становище лишилося іншим, старі порядки там законсервувалися. Наводячи приклад стосовно Кам'янець-Подільського цехового братства за 1706 рік, учений називає джерела його поповнення (підмайстри та чорноробочі), зазначає, що воно утримувало шинки, млини, надавало гнаним ремісникам правову, фінансову та матеріальну допомогу, під час проскрипцій та розрухів. Історик твердить, що тогочасне цехове виробництво не відповідало вимогам часу, було архаїчним і технічно відсталим. Технологія і продуктивність праці, кількість і якість товарів перебували на дуже низькому рівні. Цех працював навіть не на український ринок, а на найближчий, а відтак його товари не були конкурентноспроможними поряд з продукцією мануфактур, яким цехи невдовзі й поступилися місцем на ринку.

Під час дослідження нормативно-правового регулювання цехового виробництва і цехової організації, М. Слабченко констатує, що в Україні немає спеціального цехового законодавства, обумовлюючи це явище браком міцних економічних підвалин через тимчасовий характер більшості цехів, які виникали з появою попиту на певний товар, а зі спадом потреби зникали. Гетьманське законодавство не вважало цехи самостійними юридичними особами, а відтак і не рахувалися з ними як з суб'єктами права, тому в юридичному аспекті цехи користувалися братськими статутами і діяли згідно з їхніми нормами, що не завжди

відповідало правовому статусу цехів і не завжди задовольняло цехових братчиків, як, наприклад, у нормативно-правовому регулюванні поповнення новими членами. Відомо, братства сприяли цьому, а от цехи обмежували доплив свіжих сил, як конкурентів. Тому й з'являються такі категорії як половинщики (що працювали з половини у майстра), партачі (позацехові ремісники), підмайстри, учні. Проте діяльність партачів та індивідуальних кустарів, зростання чисельності мануфактур, фабрик, заводів, динаміка державних повинностей на виробництво і збут товарів руйнували цехову організацію, яка в нових умовах поширила практику злиття в цехи різних, часом зовсім не споріднених спеціальностей [с. 1–2, 8–9, 20, 28, 36, 45]. Зрештою, пише дослідник, поява торговельного капіталу, поширення техніки призвели у кінці XVIII ст. цехи до повного занепаду, хоча окремі з них діяли ще й у першій половині XIX ст.

Учений багато пише і про енергоносії для промислових підприємств та їхні джерела, спиняється на правовому регулюванні цієї проблеми економіки, характеристиці гетьманського законодавства. Розглядаючи ту чи іншу галузь виробництва, форми економічної діяльності, її природних джерел, М. Слабченко твердить, що до початку XIX століття переважно використовували дрова, особливо в північних районах України, де було більше лісів. Але позаяк дерев'яне паливо коштувало дуже дорого, та й закони охороняли ліси від вирубування, то залучали й інші види енергії: воду (водяні двигуни), вітер (вітряки), на Полтавщині й Катеринославщині палили очерет, а на Херсонщині ще й кирпич (сухі кізяки, перегній). Саме дефіцитом дерев'яного палива пояснює історик інтенсивне розвідування, видобуток та використання з кінця XVIII ст. кам'яного вугілля донецького басейну. Цікаві міркування і щодо причини широкого застосування вітряків – енергію води – ріки, привласнила старшина, і за неї підприємцю потрібно було платити [с. 17, 19, 172]. Не обходить увагою дослідник і прогрес у розвитку техніки, застосування парових двигунів, ознаки промислово-технічного перевороту та паростки індустріалізації в Україні.

Михайло Єлисейович проаналізував, систематизувавши наявну на той час літературу, фактичні дані про мануфактурне виробництво. Оскільки у XVII ст. такого роду підприємства в Україні перебували лише в стадії становлення, він використовує поняття “передмануфактура” і висловлює цілу низку цікавих суджень про розвиток казенної, вотчинної та купецької мануфактур, які в різних галузях економіки працювали майже виключно на потреби держави, армії та флоту [с. 53–54, 66–67]. Особливо багато і детально написано про виникнення, становлення, розвиток і правове регулювання *казенної ману-*

фактури. Найпоширенішими стали підприємства з виробництва сукна, полотна і парусини для військових потреб. Розташовувалися вони на Чернігівщині, в Стародубівщині та Сумщині. Державні луганські та бахмутські металургійні заводи забезпечували армію необхідним металом.

Казенні мануфактури використовували переважно підневільну працю державних селян та в'язнів. Трудового законодавства на них не існувало взагалі. Поширювалися в Україні, хоч і були малолюдні, посесійні мануфактури. Але поступово казенні промислові підприємства втрачали свій державний характер, приватизувалися, так як гальмували розвиток товарно-грошових відносин, не накопичували тої кількості капіталу, яка мала інвестуватися в розвиток галузі чи інших виробництв [с. 72, 99–101, 173].

Вотчинна мануфактура існувала на кошти і в маєтках землевласників, котрі використовували як панщинні роботи своїх кріпаків, так і вільнонайману робочу силу. Володіння нею давало певні пільги від уряду, використання приносило прибутки. Панське підприємство майже в усьому було подібне на класичну мануфактуру, але, на противагу їй, мало таку особливість, як тісний зв'язок з сільськими промислами, залежність від них та підневільну працю, що приводило до посезонного функціонування окремих вотчинних мануфактур. Окрім того, поміщицькі промислові установи гальмували розвиток селянського підприємства і задовольняли потреби не стільки ринку, скільки маєтку, ну в кращому разі місцевості чи району [с. 98, 177–182].

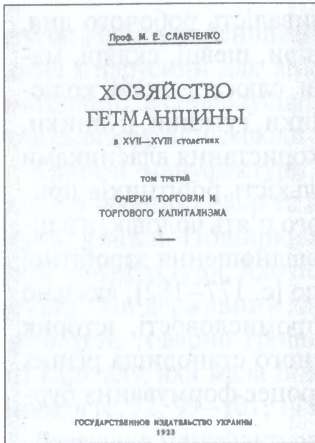
Третім типом мануфактури, проаналізованим дослідником, стала *купецька*. Підприємець-купець істотно відрізнявся від підприємця-поміщика, а саме тим, що, маючи не землю і сировину, а капітал для господарювання і, до того ж, використовуючи вільнонайману робочу силу, а не кріпаків, він організовував виробництво значно чіткіше, за вужчою спеціалізацією. Хоча українська купецька буржуазія і не могла конкурувати з поміщиками, які тримали землю й діставали правову підтримку держави, але акціонуванням, створенням різних кооперативних та довірчих товариств, які змогли поступово вступити у конкурентну боротьбу з казенними та вотчинними закладами, вона зрештою виграла це фінансово-промислове протистояння. Дослідник розглянув ціле коло питань, пов'язаних з діяльністю купецьких мануфактур: фінансування, приміщення, сировина, робоча сила, конкуренти, законодавство, ціни та збут товарів, поширення привілейованого російського купецтва.

Особливо детально М. Слабченко проаналізував організацію власне промислового виробництва. Він характеризує склад робітників, злиденні умови їхньої праці та побуту, характер селищ, розміри та види

(грошима чи продуктами) заробітних плат, тривалість робочого дня, називає найпоширеніші цехові професії: кушніри, шевці, склярі, малляри, муляри, кравці, ковалі, бондарі, шаповали, слюсарі, ткачі, колісники [с. 159] тощо, а також підприємств – будники, гутники, рудники, сукновали. Простежує процес вироблення і використання власниками додаткової вартості. Зокрема зазначено, що кількість робітників приватних підприємств у середньому складала всього п'ять чоловік, а в цілому – від трьох до восьми [с. 99], подано співвідношення заробітної платні до ринкових цін на продукти, одяг, житло [с. 177–182], вказано прожитковий мінімум. Вивчаючи розвиток промисловості, історик права подає вичерпну характеристику юридичного становища різних суспільних верств, причетних до неї, показує процес формування буржуазії та пролетаріату.

Відтак, підсумовуючи розгляд другого тому “Організації господарства...”, можемо констатувати, що М. Слабченко одним із перших порушив питання розвитку промисловості в Гетьманщині як частини її державного механізму й дослідив його на підставі значного кола виявлених ним джерел по-новому. Він подав об'єктивну характеристику стану виробництва, хоча й з позицій панівної тоді в історичній науці теорії торговельного капіталу як визначального фактора в розвитку суспільства. Учений дійшов висновку, що мануфактурна промисловість в Україні не знайшла належного розвитку та поширення. Підприємства обслуговували лише армію та власні потреби, найнеобхідніше доводилося імпортувати. Проте мануфактура все ж відіграла значну роль у становленні нового, капіталістичного способу виробництва.

У монографії правознавець широко полемізує з попередниками та сучасниками, котрі вивчали порушену проблему. Він заперечує твердження Олександра Шафонського про те, що суконні фабрики з'явилися в Гетьманщині в кінці XVIII ст., і наводить факт, як у 1718 році в Київській губернії працювали сукновальні. Не погоджується він з ним і в тому, що Україна нібито не знала фабрично-заводського виробництва і лишалася винятково аграрною країною, спростовуючи означене конкретними фактами, як і в цілому книгою. Не приймається ним і твердження Павла Мілюкова про постійну традиційну підтримку фабрики з боку держави, завдяки чому вона й розвивалася. На противагу Миколі Рожкову М. Слабченко твердить, що на Лівобережжі розвивалася переробна промисловість, яка функціонувала ще й у першій половині XIX ст., поширившись на Південь [с. 45, 71, 215]. У цілому ж, й у другому томі широко висвітлено не лише економічні та соціальні процеси, а й питання фінансового, промислового та трудового права.

Третій том: “Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII ст.” — Одесса: ГИУ, 1923. — VIII + 192 с. (3000 прим.).

“Торговельний” третій том складається з восьми розділів, бібліографії і додатку-карти торговельних шляхів України XVII—XVIII ст. Він розглядає дуже цікавий аспект українського внутрішньогосподарського державного життя — купців, купецькі цехи, кредити, типи української торгівлі, торговельні шляхи, юридичні операції та угоди, роль московських та єврейських торговців, конкуренцію, ярмарки, імпорт,

банки, обладнання важниць, складів, торгів, митні та фіскальні збори. Подаються численні статистичні дані, акцентується увага на українській торгівлі, яка втратила самостійність через експансію московської, розкривається правова сутність регулювання торговельних операцій, наводяться законодавчі акти російського та гетьманського урядів, показується формування саме через торгівлю єдиного українського економічного простору як необхідної передумови складання нації.

У вступі М. Слабченко наголошує, що третій том “Організації господарства...” “ґрунтується на тих же принципових методологічних заходах, які використано і в попередніх томах, питання правосвідомості, права і політики також ретельно досліджуються” Традиційно розгляд проблеми, визначеної назвою, він розпочинає від Визвольної війни, зазначаючи, що вона порушила баланс між виробництвом та попитом, на якому розвивалося феодальне натуральне господарство, майже повністю задовольняючи потреби місцевого населення. Йдеться про те, що в роки Хмельниччини товарообіг скоротився до меж Богданової держави, позбавивши купців зовнішніх торгових операцій і змусивши задовольнятися продукцією лише українського виробництва. Щоправда, це мало і позитивну рису, бо порівняно невелика територія швидко об’єднувалася в єдиний національний ринок, що у свою чергу сприяло самоутвердженню і самодостатності молодого української держави.

Після Переяславської угоди уряд Б. Хмельницького, щоб вивести країну з економічної руїни, надав населенню в правовому полі необмежену свободу підприємництва, що спонукало до заняття внутрішньою та зовнішньою торгівлею і промислами не лише професійних купців, але козацьку старшину, православну шляхту, міщан, рядових козаків та селян-посполитих [с. 5]. На підставі джерел історик твердить, що

“молода республіка вимагала посиленого покриття своїх потреб, що було можливим лише при допомозі торгівлі” [с. 4]. Особливо в торговельні операції та промисли кинулися звільнені від утисків польського законодавства селяни, які в масовому порядку почали переходити до міщанського стану.

Але в період Руїни, коли Україна потрапила у вир громадянської війни та політичних авантур, її господарство було цілком зруйноване, розбалансоване вкрай, навіть частково знищене. Гетьманські уряди зіткнулися з проблемою організації внутрішньої та зовнішньої торгівлі, позаяк вона, як факт наявності обміну, насправді входить як необхідний елемент до складу будь-якої господарської державної організації. Торгівля України, як і промисловість, тісно пов'язувалася з сільським господарством, тому велася циклами – посезонно: восени та навесні пожвавлювалася, а влітку та взимку завмирала. Другою проблемою національної торгівлі став тиск з боку Московської держави, котра прагнула захопити український ринок. Місцеві ж купці опиралися царській кабалі, прагнули визволитися від сторонньої регламентації і висловлювалися за свободу торгівлі. Гетьманська ж влада, яка сама залежала від угод з Росією, не могла юридично захистити власне купецтво від московського, яке спрямувало всі зусилля на захоплення оптової та роздрібної торгівлі Лівобережжя.

За словами історика права, московське купецтво користувалося в Гетьманщині різного роду правами, привілеями та перевагами, чого не мали купці інших держав і народів. Наприклад, царський уряд вимагав обмежень для євреїв, щоб вони продавали товари гуртом, одержані від продажу гроші витрачали на закупівлю місцевих товарів і не вивозили золота та срібла поза межі Росії та України. Єврейські торговці могли жити в Гетьманщині лише в часи ярмаркування. Даними законами уряд захищав російських купців від могутніх конкурентів і посилював позиції російського капіталу на українському ринку.

М. Слабченко навів численні факти грабінницького підходу в Україні до товарообігу російських купців, перекупщиків та “ходебщиків” (по-сучасному – “човників”). Вони експлуатували український ринок, визискували та спустошували його, закріпившись остаточно в Києві та Харкові в кінці XVIII ст. Як противага російському протекціонізму, меркантилізму та колоніалізму, у дослідженнях М. Слабченка виступає ідея, висунута українським купецтвом, щодо вільної торгівлі у різних варіантах, для всіх суб'єктів ринку, а не тільки для російських купців.

Причини успіхів московської експансії вчений вбачав і в тому, що українське купецтво залишалось аморфним, непрофесійним, організаційно і юридично не оформленим, не диференційованим, а також у

слабкості й руїні молодій державі, в зубожінні населення і в зростанні попиту на товари після війни. “Оволодіння Києвом, – зазначає дослідник, – дало Москві можливість здійснювати у найскоріший спосіб меркантилістичні плани, які допомагали проводити в Україні колоніальну політику, через що вона поступово стала ринком для російської промисловості” [с. 3]. Використавши внутрішні труднощі лівобережного гетьманату, московське купецтво, не допускаючи українське на російський ринок, стало посередником у зовнішній торгівлі України, перетворивши її саму, через нестачу коштів та політичну залежність, у ринок збуту своїх товарів.

Отже, історик підводить читача до висновку, що головною причиною зазначеного була державна несамостійність, відсутність власного, незалежного правління, яке б узяло під правовий і силовий захист торгівлю. М. Слабченко підкреслює, що “таке становище кидало Гетьманщину в обійми і сферу впливу могутнішої в економічному плані держави, яка, скориставшись цим, могла вільно диктувати свою волю, зовсім не рахуючись з інтересами інкорпорованої країни” [с. 7].

Особливість старої української торгівлі, на думку правника, становило те, що вона просякла елементами анархізму, неорганізованості, не мала господарського розрахунку, а тому супроводжувалася чималим ризиком і місцевими та загальними кризами. Проте на зламі XVII–XVIII ст. стає помітним економічний бум, торгове піднесення, коли Україна переживає широкий доплив іноземних товарів [с. 1–10, 74–75, 81].

М. Слабченко простежує еволюцію місцевої та закордонної торгівлі. За ним, місцева торгівля пов’язувалася з міськими ринками і здійснювалася головним чином на ярмарках, котрі носили не лише приватний, але й публічно-правовий характер. Зовнішня проводилася з сусідніми державними суб’єктами і спрямовувалася у вільне річище, хоча в Україні доволі рано стала відома і торгівля казенного типу, котра спровокувала низку правових обмежень приватної торгівлі всередині держави у XVIII ст. Вся українська торгівля нарешті втрапила під могутній вплив російської тарифної політики, котра обмежувала зовнішній оборот українських та закордонних купців, проковтнувши кінець кінцем усю торгівлю Гетьманщини, котру вели не лише купці, а й будь-який господар. Якщо підряд чи поставку здійснював не особисто купець, то з’являлася довірена особа, яка іменувалася прикажчиком.

Учений наводить факти козацької торгівлі, переважно дрібної, що все ж перебивала міщанську. Цитуючи документ, він пише, як чернігівські міщани у 1690 році скаржилися на козаків, котрі поставили

“многие лавки подле их, мещан лавок, и тем строением их мещан лавки затеснили и от того их мещан, лавки, запустели” [с. 37]. Селяни, коломийники і чумаки скуповували збіжжя в одних місцевостях, а продавали в інших, привозячи звідти інші товари та сіль [с. 46, 83]. У кінці XVII ст. з’являються торгові посередники – прасоли, котрими ставали і купці, і шляхта, і міщани, і козаки, і селяни. М. Слабченко наводить приклад, як селяни Ніжинського полку спекулювали на товарах: “Накупив на торгах в селах дегтю и деревяной посуды, возили все то в сумские полки и там деготь продавали за деньги, а за посуду давали ржи, сколько в покупаемую может войти, а гречки вдвое против того. Сами они покупали 10 ведер от 30 до 40 коп., за кои выменивали хлеба выше сказанным образом мерою 0,5 четверти. Плата за ведро 1 р. 50 или 2 руб., они выменивали хлеба ржи 2 или 2,5 четверти, а гречки 5 четвертей. В то самое время, когда здесь ржи четверть по 2 руб. и выше” [с. 39].

Історик підкреслює, що хоча на ринках XVII ст. і панував виробник-власник, це не означало повної відсутності купецтва як стану. Воно не було ще юридично визначеним, як у XVIII ст., але все ж існувало, хоч і в іншому правовому оформленні. Послуг купецтва потребувала, перш за все, держава, і цього було досить, щоб юридично оформити купецьку цехову організацію – гільдії. Вони мали на меті захист своїх членів на випадок правомірного чи (тим паче) неправомірного обмеження майном, легальну та фактичну допомогу у випадках грабежу, гвалту, зловживань. Купецтво урівнювалося в правах з членами магістратів та міських (ратушних) самоуправлінь, хоча в XVII ст. з юридичного погляду воно ще підлягало братській юрисдикції (як ремісники та церковні братства) і перебувало переважно у розпорошеному, неорганізованому стані. Щоправда, гільдія давала багато переваг: безмитну торгівлю в межах держави, державні пільгові тарифи у зовнішній торгівлі, вигідний баланс цін на гуртові закупки [с. 21–24]. З’явилися навіть представники купецької знаті. Про одного з них (С. Ширая) історик розповів детально [с. 46–49].

Держава законодавчо підтримувала як дрібних купців-коробейників одинаків, так і заможних гільдійських торговців. Гетьмани І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович універсалами розширювали права, вольності та свободи купецької торгівлі, надавали їм монополії на окремі види товарів та продукції. Наводяться приклади і свавільного втручання влади у торгівлю. Зокрема, окремі полковники взяли під контроль магістратські комісії з питань торгівлі, ярмарків, конфіскацій майна за безмитну торгівлю, термінів сплати боргів, злісних боржників [с. 22].

У містах, які мали давні купецькі традиції, магістрати чи ратуші утримували готелі, гостинні та заїжджі двори, щоб привабити купців, сприяти поповненню міського скарбу. Особливо багато їх було в північно-східній Гетьманщині, де проходили міжнародні торговельні тракти [с. 57].

Правознавець аналізує “Городове положення” 1785 р., яке зрівняло українське купецтво з російським і привело до їхнього злиття, впровадивши в Гетьманщині системи трьох гільдій. До першої потрапили купці, які зголосили про капітал в сумі понад 50 тисяч рублів, до другої – понад 20 тисяч і до третьої – понад 8 тисяч. Українське купецтво досягло також поважного права розглядати торгові спори безпосередньо по гільдіях, а в другій половині XVIII століття для опротестування векселів у Гетьманщині запроваджується нотаріат. Інтереси купців оберігали також спеціально створені митні суди.

Дослідник твердить, що позаяк торгівля мала різне значення для окремих суспільних груп, то й правове оформлення діставала різне. Для купців вона була правом, для шляхти (дворян) – привілеєм, для селян – фактично пільгою, яку купці оскаржували перед державою. Власне купецькі права та пільги регламентувалися залежно від стану установ торгівлі.

Показано у монографії і процес розвитку фінансового права, зокрема діяльність різного роду банківських установ. Оскільки українські купці в основному були небагаті, вони не часто могли скористатися послугами фінансових закладів. Казенні ж банківські контори з’явилися в Гетьманщині лише 1781 року як філії Петербурзького асигнаційного банку. Упровадження асигнаційних контор спричинилося

накопиченням незручної для обігу тяжкої мідної монети, обмін якої вкрай утруднювався. Асигнації ж створювали для купців певні зручності, і появу контор вони прийняли з великим задоволенням.

Торкаючись проблеми фінансового обігу, М. Слабченко висловлював гіпотезу, що ще починаючи з 1649 року (після Зборівського договору, де міститься відповідна норма) “в Гетьманщині карбувалася своя українська монета”. Припущення вченого викликало полеміку з боку М. Петровського, В. Шугаєвського та А. Єршова. Михайло Єлисейович вступив у дискусію, опублікувавши статтю “Чи була

М. Петровський

в Гетьманщині своя монета?”*, відстоюючи в ній власну гіпотезу. Тоді йому не вдалося переконати опонентів, а згодом припущення правознавця підтримав М. Котляр [348].

Порушуючи означену проблематику, дослідник дійшов висновку, що у грошовому обігу Гетьманщини перебували головним чином західноєвропейські та польсько-литовські монети, котрі аж у 1720-х роках були витіснені російськими. При цьому зазначається, що монети стали також товаром, а торгівля грошима давала значні прибутки. Вилучаючи іноземну валюту, царський уряд примусив власників капіталів здати до казни все золото і срібло, чим звів нанівець обіг на Лівобережжі благородних металів. Про багатства на них, як і на різну монету, свідчать дещо міфологізовані дані про діжки грошей зі скарбів полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка.

Окремий сюжет присвятив учений складському праву, котре дісталось у спадщину від польського законодавства і спричинялось транзитним характером торгівлі, яку вела Річ Посполита, а відтак воно застосовувалося, головним чином, до іноземних купців. Українське законодавство поширило право складів на всіх, хто займався торгівлею, окрім тих селян, які торгували лише для власних потреб. Зберігання товару законодавець регламентував укладанням угоди торговельної поклажі товару, котрий структурувався за зразком права власності і діяв поза терміном давності [с. 23–28]. Власник складу, прийнявши товар, мав гарантувати його недоторканність, стежити за цілісністю і на першу ж вимогу повернути власнику. Наводячи численні приклади таких угод, дослідник зазначає, що торговельна поклажа практикувалася в різних приміщеннях, навіть у церквах та шпиталях [с. 58, 69].

Поряд зі складським правом, як його різновид, історик детально аналізує договір торговельної поклажі, депозит, зберігання речей. Особливого поширення в Гетьманщині набула угода торговельної поклажі, що здійснювалася не стільки фізичними, скільки юридичними особами. Якщо угода поклажі поширювалася не на товар, а на які-небудь речі, то йшлося вже про депозит, і йому українська судова практика надавала прерогативне значення. У світському праві XVIII ст. під депозитом розумілася переважно грошова поклажа. У XVII ст. договір поклажі носив усний характер, а у XVIII столітті його укладають у письмовій формі.

Від поклажі та депозиту козацьке законодавство відрізняло особливе зберігання речей, або, як воно називалося, право “вірної руки”. Під ним розуміли передачу майна особи-власника до рук особи, яка зберігала його (з рук в руки).

* Збірник ІФВ ВУАН. – № 26. – Вип. 2. – К., 1926. – С. 64–66.

Дослідник вважає, що у XVII і XVIII століттях товари поділялися на дві форми, а тому й пов'язані з ним угоди теж були двох видів: у XVII ст. переважала міна, а у XVIII ст. купівля-продаж товарів, позаяк правовий зміст міни перестав задовольняти розгалужені товарно-грошові відносини. Суб'єктами купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна виступали представники всіх верств українського суспільства.

Щодо кредиту, то М. Слабченко переконаний у його незначному поширенні, оскільки майже не було банківського капіталу, а той що був – використовувався обмежено і через переважання сільського господарства практично не інвестувався у розвиток торгівлі та промисловості. Колоніальна ізоляція української торгівлі призводила до звуження ринку інвестицій і для українського купецтва, котре “мусило звертатися для обігу до продуктів місцевого виробництва. Порівняно не значні кордони молодій республіці дозволяли вельми швидко об'єднати внутрішній ринок. Цей ринок мав особливості національного і вимальовувався у тому дрібному масштабі, в якому велося і все господарство” [с. 7].

Окремо вченим розглядаються такі угоди: давальча, дарування, оренди, доручення, прокату, позики, позички, схову, підряду, утримання тощо. Він пише, що українська торгівля розпочиналася з проголошення принципу свободи й допуску всіх до торгових угод, що від початку були інтегральними і почали диференціюватися з появою підприємств і класового поділу суспільства. Угоди в Гетьманщині лагодилися на ярмарках, де якраз і здійснювався принцип вільної торгівлі, та в судах.

У монографії також досліджується питання про міри ваги, чим особливо опікувався український уряд, бо торгова метрика була дуже пістрявою, адже в Україні визнавалася велика кількість мір: четверть, четверик, четвертина, четверичок, осьмина, ківш, путівка, колода, пуд, камінь тощо. Окремі суперечили одна одній або взаємовитіснялися, що турбувало гетьманське правління та царський уряд, і зрештою й привело до “зовнішньої регуляції” – указу 1728 року про перехід на єдину систему мір. Але указ не означав повного знищення різних мір в окремих регіонах, де вони використовувалися на торгах аж до кінця XIX ст. [с. 81].

Аналізується правником і мережа торгових шляхів, він навіть склав їхню карту і подав у додатку до книги. Констатується, що Україна мала розвинуті торгові шляхи, внутрішнього і зовнішнього підпорядкування, котрі перетинали її з півночі на південь, зі сходу на захід, відгалужуючись у різні боки. У XVIII ст. прокладено новий великий тракт між Росією та Україною, який з'єднав Київ з Петербургом. Поряд із сухопутними діяли і водні шляхи – по ріках [с. 62–64].

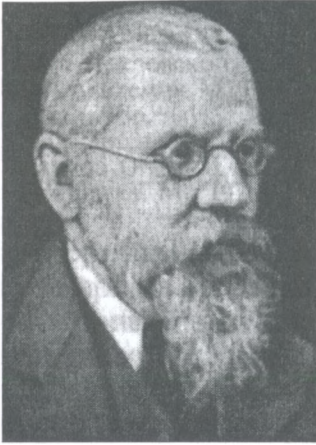
Зазначено, що, позаяк український уряд мав зацікавлення в успішній і прибутковій торгівлі, як джерелі фінансових бюджетних надходжень, він вживав застережні заходи щодо її безпеки, оскільки розбій, особливо у XVII ст., дуже процвітав. Любителі легкої поживи об'єднувалися в шайки та банди і грабували купців. З подібною організованою злочинністю жорстоко боролось гетьманське законодавство.

Окреме місце в праці посідають питання нормативно-правового регулювання зовнішньої торгівлі, митної і тарифної політики уряду. За М. Слабченком, прибутки з товарообігу фінансувалися слабо, і за законодавчим матеріалом простежити їх важко, та й взагалі вони зменшуються, “злидніють”, і в актах відповідного визначення цьому годі й знайти.

Автор вважає, що регулювання організації торгівлі в Гетьманщині далось уряду не відразу. Після 1648 року його доводилося переосмислювати, так як у період польського панування заняття торгівлею ґрунтувалося на дотриманні норм цехових статутів і являло собою низку привілеїв та монополій, котрі надавалися одній, порівняно незначній верстві міського населення, або ж вважалося правом, котре пов'язувалося зі шляхетським званням. Лише у 1728 році відбувся з'їзд українського купецтва, на якому воно добилося свободи торгівлі для себе і вільного пропуску іноземних купців в Україну, а київські купці дістали ще й підтвердження старих привілеїв.

Позаяк пануючою формою торгівлі залишалася ярмаркова, то в широко розгалуженій системі ярмарків діяла і досить могутня служба казенних мит, податків та зборів, котрі спричиняли зростання цін, а відтак малодоступність товарів для бідних верств. Від поборів можна було звільнитися лише за спеціальним гетьманським універсалом (чи рескриптом, декретом, ординансом тощо)[с. 120]. З купців збирали імпортно-експортне мито – індукту та евекту. У 1714 р. з України заборонили вивозити юхту і сало, а у 1724 році на митниці та застави надійшов “Тарифний акт”, згідно з яким усі товари регламентовано до певної кількості й чітко визначеної номенклатури, обкладено тарифним збором. Митна реформа 1754 року дещо розширила внутрішній ринок Гетьманщини за рахунок Росії, але разом з тим звузила вивезення за її межі – у Туреччину та Польщу, на кордонах з якими встановили митниці. Указом Катерини II про повне скасування митниць на кордоні Гетьманщини фактично до решти ліквідувався самостійний український внутрішній ринок.

Проаналізувавши третій том “Організації господарства...”, як висновок можемо констатувати: Михайло Слабченко є одним із перших істориків права й істориків взагалі, хто звернувся до вивчення

М. Покровський

проблем минулого української торгівлі та державно-правових відносин, пов'язаних із нею, чим спричинився до початку подібних студій і закладення їхнього підмурівку. В цілому його висновки зводяться до того, що торгівля і торговий капіталізм Гетьманщини розвивалися слабо, не відповідали міжнародному рівню, носили місцевий, регіональний характер, були обмежені в можливостях колоніальною політикою Москви. Михайло Слабченко спростував думку окремих істориків, що в другій половині XVII століття українська торгівля перебувала в повному занепаді. На його думку, вона хоч і слабо, але мала поступ у

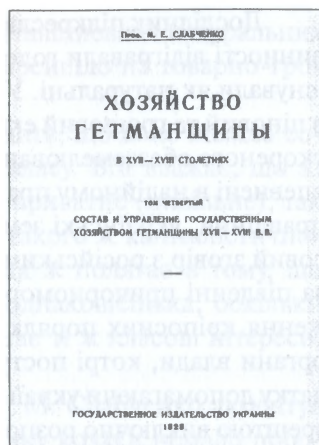
розвитку, і торгово-економічні процеси Європи відбивалися й на Україні. Цю думку поділяв Михайло Грушевський, а пізніше підтримав і Федір Шевченко, котрий вважав, що з середини XVII ст. розпочав формуватися єдиний український національний ринок.

Цілком слушною є також думка вченого-правника про втрату українською торгівлею самостійності й узалежнення її від російського законодавства, про перетворення України у ринок збуту російських товарів. Дані М. Слабченка доповнюють і значно розширюють дослідження Матвієм Любавським торговельних шляхів у Гетьманщині. Уперше в історіографії ним усебічно і комплексно проаналізовано цивільно-правові угоди в галузі торгівлі, міри ваги, фінансову систему, на значному фактичному матеріалі розкрито митну, тарифну та податкову політику царів, гетьманів, полковників, вивчено торговельно-фінансові операції, подано їхнє кількісне вираження, наведено статистичні дані в галузі товарообороту. Незважаючи на застосування марксистської термінології та маніпулювання виразами на кшталт “торговельний капітал”, запозиченими з праць М. Покровського, М. Слабченко залишився об'єктивним істориком. Це помітив і Д. Багалій, котрий, аналізуючи праці вченого, зазначив: “Марксистських висновків і пояснень у автора не дуже багато, та що в нього справді панує – не абстрактивно-догматична, а загально-історична думка, оперта на велике число фактичних даних” [245, с. 112].

Четвертий том: *Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. – Николаев: ГИУ, 1925. – VII + 332 с. (3000 прим.).* (Працю до друку автор здав 14 лютого 1924 року).

Найбільшим за обсягом і найгрунтовнішим по глибині вивчення поставленої проблеми є саме цей том, який складається з дванадцяти розділів, у яких аналізується склад і управління господарством Гетьманщини. Вчений скрупульозно вивчав такі аспекти державної управлінської системи, як податки і видатки військового скарбу та державний бюджет, московський податковий контроль, утримання свого і московського війська, державне, козацьке і церковне майно, ратушне господарство міст, рангові і гетьманські маєтності, господарську діяльність та соціально-економічну політику козацької старшини, державну скарбницю, її функції та структуру, склад козацтва і його повинності, державно-правовий контроль Москви за Гетьманщиною, його форми і методи, роль церкви і духовенства в житті країни. Історико-юридичне значення має насамперед глибокий аналіз М. Слабченком рангових та маєтних земельних пожалувань, складу й управління державним майном, відносин Генерального військового скарбу з оподаткованим і вільним населенням, гетьманським доменом тощо. За широтою і рівнем дослідження четверта книга є найкращим томом серії. Варто також зазначити, що праця і нині лишається єдиним в українській історико-юридичній науці монографічним дослідженням державного господарства як частини державного механізму козацько-гетьманської України XVII–XVIII ст.

На початку автор зазначає, що об'єктом його дослідження є публічне (державне) господарство Гетьманщини, а предметом дві великі галузі: “майно та різного роду побори і повинності”. І перше й другі слугували інтересам панівного в Україні козацько-старшинського, а згодом шляхетсько-дворянського класів, які мали на меті забезпечити власну додаткову вартість за допомогою апарату примусу, спочатку свого, а згодом стороннього, московського. Спираючись на силу поліції та армії, землевласники захопили козацькі і селянські наділи, а позаяк низи не змогли витримати фінансового тиску, то невдовзі втрапили у кріпосну залежність до державців. М. Слабченко пише, що “кріпосне право з'явилося у нас, як і в Росії, не від держави, а за допомогою держави, при допомозі політичної організації пануючих класів. До такого результату дійшли різними шляхами: тиском в приватно-правових стосунках, як показано в попередніх томах, та не менш сильним тиском публічно-правового типу, як установлюється в цьому томі” [с. II–V].

Дослідник підкреслює, що у XVII ст., у часи дрібної власності, повинності відігравали головну роль, а різні податки та оброчні платежі існували як натуральні. У XVIII ст. повинності і податки переводяться в ціновий та грошовий еквівалент, що у свою чергу призводить до прискореного обезземелювання та закабалення селян, міщан і козаків. Не впевнені в надійному правовому захисті надбань з боку гетьманського правління, українські землевласники та душевласники пішли на класовий зговір з російським дворянством та купецтвом, котрі в боротьбі за південні причорноморські землі теж виявили інтерес щодо збереження кріпосних порядків у Гетьманщині. Російський уряд створює органи влади, котрі поступово обмежують автономію України, “спочатку допомагаючи українській адміністрації, потім контролюють її, та зрештою виключно розпоряджаються в країні” [с. VI].

Як і в попередніх книгах, автор розпочинає четвертий том з характеристики Хмельниччини, котра, на його думку, відкрила нову сторінку в історії українського народу, саме проголосивши і розгорнувши, до певної міри, план нового державного будівництва та програму економічних реформ. М. Слабченко підкреслює, що Б. Хмельницький указав українцям на можливість побудови буржуазно-демократичної держави, окреслив магістральні шляхи державо- і правотворення “козацьким народом”. Маса поспільства, змінивши на землі великого пана на дрібного власника, по суті нічого не дістала і висловлювала невдоволення. До того ж в середині XVII ст., хоча центральний український уряд і вважався в республіці незалежним і самостійним, насправді ж він міг користуватися лише тими правами і здійснювати лише ті функції, які окреслювала йому московська царська влада.

Доповнюючи розділи першої своєї монографії про український полково-сотенний устрій, історик подає його вичерпний аналіз, починаючи з найнижчої ланки адміністративно-територіального поділу Гетьманщини – куреня. Аналізується територія, склад, управління куреня, показано функції курінного отамана та його помічника – осавула, розкривається сутність таких прошарків козацтва, як виборні козаци та підпомічники. Автор вважає, що як гетьман мав свій полк, а полковник сотню, так і сотник мав власний курінь [с. 17–26].

М. Слабченко першим запропонував періодизацію державного господарства Гетьманщини як частини структури механізму держави, котре, на його думку, пройшло три етапи. Перший – полягав в організації власної армії і в пристосуванні для цього всього публічного господарства. Другий – пройшов під знаком послуг царській, а згодом імператорській армії, для котрої населення, мобілізоване державою, надавало численні тяжкі натуральні повинності та роботи. Третій

— коли оподатковане населення, ще не звільнившись від натуральних повинностей і зборів, у багатьох випадках перейшло на товарно-грошові відносини.

Аналізуючи публічне право, автор твердить, що воно являло собою лише форму керування для панівного класу. Він вважає, що за своєю природою публічне право таке ж, як і приватне (цивільне), так як і те й інше ховається в гаманець (себто є такого ж капіталістичного походження, тобто від власності). Різниця ж полягає в тому, що суб'єктом виступає весь клас. Мета ж їхня однаковісінька, оскільки публічне право в кінцевому результаті захищає ті ж класові інтереси, що й приватне.

Вивчаючи правове становище козацтва, М. Слабченко акцентує увагу на грошовому утриманні та платні, за яку козаки немало побоюлись і, зрештою, у XVIII ст. їм стали виплачувати гроші за військові походи. Російський же уряд вважав, що в нього є певні обов'язки щодо виплат лише перед Запорозькою Січчю, службу якої прирівнював до служби донських козаків, а на армію гетьманів дивився як на земську рать, місцеве ополчення. У XVIII ст. з більш конкретною диференціацією українського суспільства на класи козацтво втратило значення революційної сили, його інтереси все більше захищали наймані та російські війська, до складу яких охоче йшли і шляхта, і старшина, які уникали військової служби і все більше схилилися до адміністративного управління краєм.

Альофою та омегою державного господарства лівобережної автономії XVII ст. М. Слабченко вважає домени, котрі розрослися завдяки звільненню країни від влади Речі Посполитої. Доменом у Гетьманщині називали запасний земельний фонд держави, а не самостійне, активно діюче майно. З доменів виділяли рангову землю шляхтичам, що поступали на гетьманську державну службу. Роздавали рангові землі незалежно від якості і місцевості, особливо у XVII ст., коли інтереси зростали у напрямку кількості власності, яку збільшували законними і незаконними способами. У XVIII ст., коли ранговий фонд, у зв'язку з роздачею направо і наліво, обмілів, старшина уже почала розбиратися і в якості земель, вередувати, перебирати даруваннями.

Роздача земель на ранг входила до компетенції гетьмана, а за його відсутності — до центральних урядових установ. Їх надавали як у тимчасове володіння, на помісному праві, так і як пожалування на вотчинних (спадкових, приватновласницьких) правах. Рангові та вільні земельні маєтки давали державі можливість утримувати численне своє та російське війська, своїх і московських чиновників та урядовців різного роду.

Уперше в історико-правовій науці М. Слабченко досліджує державно-правове становище гетьмана в публічному господарстві Гетьманщини, відзначаючи, що спочатку він був васальним володарем з широкими військовими, судовими, адміністративними, політичними, фінансовими та законодавчими функціями. Володіючи верховенством влади, гетьмани видавали пожалування, проводили конфіскації, встановлювали податки, розпоряджалися земельним фондом. Наділяючи маєтностями старшину, гетьманський уряд стягав потім з них збори збіжжям, грошима, ремісничими виробами, товаром, продуктами, худобою. Гетьман мав у володінні і розпорядженні як особисте, так і публічне (державне), або рангове, майно. Посилаючись на Вольтера, М. Слабченко вважає, що з часів Івана Скоропадського влада гетьмана скоротилася до функцій управителя провінції, хоча урізана влада не зменшила його статків [с. 82]. І тут же наводить масу статистичних даних про гетьманські прибутки з різних полків, показує розкіш гетьманських палат, вносячи тим самим щораз більше об'єктивних рис до дещо ідеалізованих образів правителів Лівобережжя.

Розкриваючи сутність правового становища окремих соціальних груп Гетьманщини, історик зазначає, що державне господарство козацької автономії велося переважно в інтересах і в значній мірі задля гетьманського добробуту та панівних груп шляхетства і духовенства, котрі турбувалися лише власними інтересами, ніскільки не дбаючи про забезпечення прав інших верств. Першу привілейовану групу країни складали українські шляхтичі, російські, різного походження, дворяни. Другу групу утворювало духовенство, котре користувалося різними правами та привілеями і мало самостійне і самодостатнє значення. Будучи на місцях представниками влади, біле і чорне духовенство захопило права на землю, на судочинство, привласнило права опіки над мало- та неповнолітніми дітьми-сиротами землевласників, безборонно і безконтрольно користуючись їхнім майном.

Чільне місце в книзі відведено проблемам, пов'язаним із податками, повинностями, наповненням та витратами державного бюджету. До оподаткованого населення автор відносить міських обивателів ратушних та магістратських міст, підданих та підсудків різних видів, орендарів, бобилів та городників. На його думку, існували дві категорії повинностей та податків: на користь українських власників та на користь різного роду московських діячів. Збирали податки і вимагали відбування повинностей у різних формах. Для другої половини XVII ст. це була, головним чином, форма натуральних "внесків", при цьому організація зборів зосереджувалася в руках міської буржуазії, а у XVIII ст. переважають грошові "датки", організація зборів яких концентрується в ру-

ках військової адміністрації. На ґрунті звільнення від поборів та повинностей виникали конфлікти між українською та московською буржуазією, що мешкала на Лівобережжі.

У договірних статтях України з Росією державно-правове врегулювання податкового питання визначається неповнотою та класовими обмеженнями. Найважливішою повинністю, яка обтяжувала все населення, на думку М. Слабченка, вважався *прокорм* своїх (охотницьких) та московських військ, який теж спочатку був натуральним, а згодом – грошовим.

Суто грошове оподаткування, на яке перейшла Гетьманщина у XVIII ст., не стало для краю несподіванкою. Адже московська, військово-меркантилістична система, що діяла в Україні, теж пов'язувалася з грошовим обкладенням. До перших форм грошових зборів належало й *подимне*, впроваджене поляками в селах, містах і містечках ще 1629 року. Гербове мито Гетьманщина запозичила у XVIII ст. в Росії, де воно впровадилося ще 1698 року. Запровадження гербового паперу ще більше ускладнило і так недосконале українське судочинство.

Існували й інші різновиди податків, про які також пише вчений. Зокрема, необкладні збори з підприємств, надзвичайні податки, збори з посад, прямі та опосередковані податки. Майже всі податки відзначаються стабільністю, а в кінці XVII ст. навіть учинено спробу уніфікації системи оподаткування у вигляді оренд, а пізніше – відкупів, що не означало скасування місцевих поборів, які сприяли мобілізації землі козацькою старшиною у населення.

Розкладка різних податей і повинностей проходила кілька етапів. Перш за все складався реєстр оподаткованого населення, потім визначалися підстави оподаткування, за чим обивателів розподіляли за графами певних податків згідно з підставами, а фіскальні чиновники доводили до них запропоновані платежі. Механізм розкладки пов'язувався з адміністративним поділом і розподілявся по полках, сотнях та куренях, селах і хуторах. Невеличкі міста теж не виділялися в окремі фінансові одиниці. Проведення зборів покладалося на різних агентів влади, або на органи самоуправління. Згідно з угодою 1654 року “доходы всякие денежные и хлебные собирать и отдавать в казну” покладалося на міських урядовців під наглядом московських воевод та комендантів, у призначенні чи обранні яких українська влада прагнула брати участь.

М. Слабченко подає детальний аналіз і видатків державного бюджету, котрі спрямовувалися, передовсім, на військові потреби, а “культурним цілям доводилося відсунути на задній план” Україна ще в кінці XVII ст. перейшла на грошове утримання урядовців та військо-

вослужбовців. У XVIII ст., окрім жалувань, запроваджуються і різного роду пенсійні утримання. Оскільки грошей не вистачало на покриття навіть першочергових потреб, зростали заборгованості по виплатах і жалувань, і пенсій, що вело до зростання податків та безоплатних служб. Значних коштів потребувало утримання московських ратних людей та сердюцьких і компанійських полків.

Паралельно зі Львом Окиншевичем і незалежно від нього Михайло Слабченко вивчив проблему старшинської ради в центральних установах Гетьманщини, яка замінила загальнонародну (чи загально-козацьку) раду. Правознавець стверджує, що оцінюючи низи, чернь як деструктивний, неорганізований і непрогнозований натовп, козацька старшина перестала скликати загальні ради, а почала збиратися сама на з'їзди, у великі свята (на Різдво, Покрову, Великдень, Трійцю) або позачергово на вимогу гетьмана, щоб забезпечити власні інтереси в державі. За мету старшинські ради мали поради гетьману, побажання уряду, висловлювання думок з різних політичних, соціальних, економічних та законодавчих питань. Новий державний інститут влади звітував про свою діяльність гетьману чи цареві, упорядковував та узгоджував прибутки і видатки бюджету, санкціонував дії гетьманів тощо. Нормативно-правового конституційного врегулювання статус старшинських з'їздів ніколи не мав і не набув, а діяв на договірній основі з гетьманом, який на них головував. До складу старшинської ради входили генеральні уряди, полковники, по одному депутату від кожного полку з числа значкових чи бунчукових товаришів. Поскільки депутати мали радитися з гетьманом, то вчений і визначає функції з'їзду як дорадчі [с. 252–254].

Окреме місце відведено дослідженню структури, функцій, компетенції та повноважень такої центральної установи, як Військова скарбниця, або Скарбу, у зв'язку з податками, пенсіями, жалуваннями та нагородами [с. 286]. Спочатку в державі, яка формувалася, існував Військовий скарб, підпорядкований гетьману, та полкові скарби полковників. У компетенції гетьманського скарбу перебувало як майно самого гетьмана, так і всі державні домени і доходи. У XVIII ст. гетьмани втратили владу над Скарбом, а заодно і більшість державних прерогатив, які перейшли до російських резидентів та намісників [с. 256–258]. Аналізуючи структуру Скарбу, майна, витрат, скарбової канцелярії, функцій канцеляристів, історик показує залежність державних функцій від фінансів і логічно підводить читача до неминучого результату – включення бюджету Гетьманщини до імперської казни.

Багато мовиться також про історію впровадження та діяльність в Україні структур Малоросійського приказу. За версією М. Слабчен-

ка, він міг виникнути ще у 1649, або в 1654, чи у 1663 році. Висновок робиться на підставі аналізу наявної літератури, подачі різних думок з цієї проблеми. Сьогодні ми маємо фундаментальні дослідження Ксенії Софроненко, Льва Окиншевича та Вадима Дядиченка, котрі переконливо довели, що Малоросійський приказ утворено 1663 року, а передувала ж йому Канцелярія малоросійських справ у складі Посольського приказу, котру М. Слабченко, напевно, і ототожнив з новоствореним приказом.

Автор здебільшого спиняється не на адміністративно-державних та правових функціях Приказу, а на його фінансовій та фіскальній політиці щодо України. Утримуючи російські війська на Лівобережжі і оперуючи значними коштами, приказні урядовці збирали податки з українського ж населення за допомогою воевод, котрі вели спеціальні кошторисні книги. Установа регулювала земельні, промислові, торгові та фінансові питання в Гетьманщині.

Дослідник спростовує думку окремих істориків про перейменування у 1722 році Малоросійського приказу в Малоросійську колегію: остання, на його думку, створювалася з судовими, а не фінансовими функціями, а її мета полягала в тому, щоб, діючи в Гетьманщині, поступово усунути від влади козацьку старшину [с.281–282].

Насамкінець правознавець констатує, що з часів Другої Малоросійської колегії Гетьманщина входить до складу Російської імперії як звичайна провінція, себто в політичному сенсі вона померла, а в господарському – втратила самобутність. Не остання вина в цьому й українського панства, яке спокусилося “лакомством нещасним” – великим ринком, привілеями, маєтками, дворянством, майном.

У цілому ж, у четвертому томі Михайло Єлисейович торкнувся дуже широкого кола історико-юридичних проблем, розробив актуальні питання історії держави і права України, сказав нове слово в науці. Він переконливо довів експлуататорську сутність власницьких прагнень старшини, класову спрямованість гетьманського законодавства, що, зрештою, згубило і саму державність. Порівняно з попередніми томами, значно поліпшивши виклад, аналіз, залучивши нові джерела, збільшивши їх кількість, учений написав блискуче дослідження, яке стало цінним набутком національної історико-юридичної науки. Критика відзначила книгу як “найкращий з чотирьох томів, виключно цінне наукове видання” і за предметом, і за характером дослідження [336, с. 343].

Отже, “Організація господарства...” , як одна з найфундаментальніших, синтетичних праць М. Слабченка, привернула увагу тогочасних дослідників, викликала спалах дискусії, критики та полеміки навколо

порушених ученим кола питань і проблем. На вихід чотиритомника відгукнулися П. Федоренко (“Україна”), О. Оглоблін, А. Річицький (“Червоний шлях”), Н. Полонська-Василенко (“Збірник ІФВ УАН”), О. Гермайзе (“Пролетарська правда”), Д. Багалій (“Нарис української історіографії”), В. Левитський, І. Фаас, М. Ткаченко, П. Клименко та ін. [208–240]. Критики в цілому прихильно поставилися до чотиритомника. І все ж спробуємо хоча б контурно окреслити ту низку питань, які схвилювали рецензентів. До позитивних результатів дослідження науковці зараховували узагальнення значного фактичного матеріалу, розлогу джерельну базу, глибокий аналіз великого розмаїття юридичних та економічних явищ і проблем, сміливість гіпотез, вільний та доступний виклад зі знанням справи, ерудованість, застосування нової тоді історико-матеріалістичної методології, широке впровадження порівняльно-юридичного методу.

До основних недоліків праці відносили непропорційність у висвітленні проблем окремих томів, їхній різний науковий рівень (найбільше хвалили четвертий том, найбільше гудили – другий). Ученому закидали певну необґрунтованість теоретичних засад, недосконалість у структуруванні окремих томів, помилки у висвітленні деяких питань, відсутність узагальнень, висновків до деяких розділів і джерелознавчих та історіографічних оглядів у цілому.

Яскраво видно проблемність рецензійної критики на прикладі виступів журналу Історичної секції ВУАН “Україна”. На замовлення головного редактора – М. Грушевського – для цього часопису оглядову рецензію написав 1929 року історик-архівіст із Чернігова П. К. Федоренко. Рецензент вважав, що книги М. Слабченка варто оцінювати з точки зору аналізу на підставі історично-матеріалістичної методики економічного й правового ладу України протягом більше як півтора століття. “Один з рецензентів, – пише П. Федоренко – вдало зачислив роботу професора М. Слабченка до тих, що німці називають *apogend*. Її огріхи та її вартість (не знаю, що більше) безперечно стимулюватимуть багатьох дослідників до нового дослідження поставлених від автора питань” [234, с. 33].

Закинувши правникові недостатнє використання архівних та друкованих джерел, неповне оперування статистичними даними, П. Федоренко визнає, що М. Слабченко “з великою увагою дослідив і висунув на перший план економічну базу Гетьманщини. Та коли досліді з економічного життя України завжди притягали увагу істориків марксистів і немарксистів, то спробу з’ясувати правову надбудову над складеним на Україні господарським устроєм у такому широкому масштабі, без сумніву, зроблено вперше... Взагалі, цілу низку питань у

зв'язку з системою організації господарства Гетьманщини порушено і по змозі розв'язано вперше" [234, с. 9–33].

Рецензент, який посилається на праці О. Оглобліна ("Мануфактура в Гетманщині"), І. Джиджори ("Економічна політика російського правительства супроти України") та інших авторів, які доповнюють висновки М. Слабченка, все ж, як бачимо, не може не констатувати першість ученого у вирішенні порушеного кола проблем. На думку П. Федоренка, працю М. Слабченка "... в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історично-матеріалістичного методу аналіз економічного та юридичного ладу України" [234, с. 9].

Подібних висновків дійшов і американський дослідник Богдан Винар, який з певним ідеологічним пафосом зазначив, що "якщо праці Слабченка з ділянки історії українського права та внутрішнього устрою Гетьманщини слід поставити поруч праць таких дослідників, як М. Василенко чи Л. Окиншевич, то дійсно піонерським характером визначаються студії Слабченка з історії народного господарства України, тісно пов'язані з юридичними концепціями... про полкове господарство, внутрішній устрій Запорожжя тощо" [154, с. 31].

Інший представник установ М. Грушевського Пилип Клименко, дещо іронізуючи, звинувачував М. Слабченка у прямому запозиченні ідей Михайла Сергійовича та в невдалих спробах застосувати їх у власних марксистських схемах, щоб "революціонізувати українську історіографію" та "з хуторянських, так би мовити, її основ перевести на промислово-капіталістичні, а то й прямо на соціалістичні рейки" [336, с. 312]. Борис Крупницький на підставі того факту, що М. Слабченко обстоював самостійне економічне існування України, вважав, що академік в історико-правовому дослідженні господарства Гетьманщини пропагував державницькі ідеї, а марксистською фразеологією лише авансував марксизм, як методологію науки [352, с. 16]. До речі, це запримітив і інший, більш небезпечний подібними висновками, рецензент, одесит І. Я. Фаас, котрий зауважив, що Слабченко лише називає себе марксистом, а насправді ж його марксизм обмежується тільки фразеологією [233, с. 140].

Позитивну оцінку другому тому дав О. Оглоблін в рецензії "Старовинна українська фабрика" [223], яка попередньо обговорювалася на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця. Як наукову новизну сприйняв висновки М. Слабченка щодо розвитку фінансово-бюджетної системи Гетьманщини, органів полково-сотенної адміністрації та самоврядування, а також щодо канонізації Півдня України у XVIII столітті учень М. Грушевського Микола Ткаченко. Аспірант О. Оглобліна Дмитро Бованенко визнав науковий пріоритет академіка

у констатації встановлення тісних господарських зв'язків українських промисловців з європейською та світовою економікою. Дещо дорікаючи вченому, Дмитро Євменович пише: “М. Є. Слабченко ...наводить безліч фактичного матеріалу про колоніальну політику Росії супроти України. В той же час, ми не маємо в дослідника українського господарства прямої відповіді: чи можна вважати Україну часів капіталізму колонією супроти Росії та західноєвропейського капіталу? Навпаки, як антитеза російській колоніальній політиці, висувається господарська міць, живучість українського господарського терену, його зв'язки зі світовим господарством і навіть імперіалістичні нахили української буржуазії...” [251, с. 102].

Оцінюючи “Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст.”, академік Д. І. Багалій вважав, що в цьому чотиритомнику “ми маємо марксистський метод дослідження українського економічного процесу, велику ерудицію, науковий аналіз і велике число спостережень. Михайло Єлисейович є тепер безперечно найвидатніший історик українського і запорозького господарства за XVII–XVIII ст. Усі ці праці являються самостійними дослідженнями історії Лівобічної України” [146].

Даючи сумарну, узагальнюючу оцінку названих творів ученого, економіст та історик Богдан Винар вважає: “Немає найменшого сумніву, що значення цих праць Слабченка для історіографії історичного розвитку народного господарства України було унікальним. Це вперше зроблено спробу з'ясувати економіку України як живий самотутній організм, який має свої власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам. При обговоренні політичних наслідків Переяславського договору Слабченко не тільки звертає увагу на правні консеквенції (з деякими його думками можна сперечатися), а передовсім на господарську площину. В Україні, крім високорозвиненого сільського господарства, що було основою економіки, була також розвинена торгівля, що творила тоді важливу частину народного господарства. До певної міри були розвинені також і деякі промислові галузі, і характеристика Слабченком історичного розвитку деяких галузей промисловості була, мабуть, найслабшою. Слабченко твердить, що українська торгівля мала інші шляхи, зв'язки і зацікавлення, ніж тодішня московська, що стояла на багато нижчому рівні. Тому однією з перших консеквенцій Переяславського договору була низка заходів саме проти дальшого розвитку української торгівлі. Розглядаючи становище українських господарських кіл, Слабченко слушно зазначає, що “московська буржуазія XVII і XVIII ст. не вважала за вигідне розвивати українські фабричні підприємства і випускати їх вироби до Західної Європи і до Росії, де українські продукти легко з російськими конкурували” [154, с. 33].

Звичайно, не всі книги чотиритомника є бездоганними. Складність і новаторський характер проблематики обумовили певні огріхи означених досліджень. Найбільше їх, напевно, у посиланнях на джерела та літературу, хоча доля вини тут є редакторів та коректорів видавництва. Створює перешкоди у користуванні книгами відсутність чіткої архітекτονіки – поділи на розділи, назви їх, перелік у змісті. Непослідовність викладу спричинила часті повтори і звернення до одного й того ж питання, матеріалу у різних місцях. Це щодо структури. Неоднозначно можна оцінювати і конкретно-методичні підходи в певних частинах праці. В ототоженні соціально-класової та національної стратифікації суспільства проглядають вульгарно-соціологічні рецепції, а в характеристиці стосунків поляків та українців дуже вже забагато спрощеного, примітивно-класового детермінізму в дусі пролеткульту та непу початку 1920-х років. Брак місцями логіки і послідовності у викладі, безапеляційність і фактична недоведеність деяких висновків теж не поліпшують твір.

Як ми вже зазначили, найбільш критикованим виявився другий, фабрично-промисловий том, який М. Слабченко готував спішно, фактично не використавши архівні матеріали, добре не відредагувавши та не вичитавши. Дослідник, як відомо, виправдовувався складністю та недослідженістю проблеми й відсутністю літератури не лише з історії мануфактур, але й цехів [с. V–VI]. Означене й привело, мабуть, до того, що він аж занадто перевищив рівень зовнішньоекономічних зв'язків та впливів у розвитку господарства Гетьманщини, так і не розібрався у вотчинній мануфактурі, – занепадала вона (пише в одному місці) чи таки “міцно стояла на ногах” (в іншому). Досить мало дослідник говорить про розвиток в Україні окремих галузей і різних форм промисловості, зокрема пароплаво- та суднобудування. Ну і вже в дусі часу та школи М. Покровського занадто випинається роль торговельного капіталізму в розвитку суспільства.

У четвертому томі, теж багато критикованому, розглядаючи державне господарство Гетьманщини, М. Слабченко досить непереконливо розкриває механізм реалізації влади, зокрема щодо державних підприємств, установ, закладів, не простежує адміністративного впливу Малоросійського приказу, губиться навіть у визначенні дати його заснування.

Та все ж слід чесно сказати, що недоліки, як такі, притаманні не лише творам М. Слабченка. У нових, недосліджених проблемах їх допускає більшість учених. На недоліках учимось. А загалом чотиритомник містить більше досягнень, ніж прорахунків. Праця вражає широким колом порушених питань, багатоманітністю поставлених завдань

науки, значним охопленням хронологічних меж, систематизацією та глибиною аналізу джерельних матеріалів. Це було дійсно нове слово в науці і за методикою опрацювання матеріалу, і за оригінальністю та змістовністю висновків, і за поєднанням новітньої методики та методології, і за обсягом написаного, і за єдністю правових, політичних, економічних та соціальних аспектів в одній праці. На книгу посилалися, її використовували політологи, історики, економісти, правознавці, що свідчить про те, що вона була і залишається, поза сумнівами, непересічним явищем в історико-юридичній науці. Окремі положення історика права поглибили і розвинули в юридичній науці Л. Окиншевич, Я. Падох, І. Усенко, М. Чехович, А. Ткач, А. Пашук, а в історичних студіях продовжувачами академіка стали О. Компан, Ф. Шевченко, І. Крип'якевич, В. Борисенко, В. Дядиченко та інші. Праця спричинила посилений інтерес до історії українського господарства, до його історико-юридичних та соціально-економічних аспектів [329, с. 62, 100, 141; 436, с. 74]. Історіографічний вплив чотири томника позначився на економічному обґрунтуванні М. Волобуєвим концепції колонії європейського типу, якою була Україна. Останньому А. Річицький закидав, що “до нещасної долі України в Союзі він підходить з насмиканої купи цитат з професорів О. Оглобліна та М. Слабченка” [434, с. 87].

При цій нагоді хочу також додати, що в 1967 році Олена Лугова подала в “УІЖі” статтю (№3, с. 15–25), у якій висловила думку, що Україна була колонією Росії, а її народ приречений на асиміляцію та русифікацію. На замовлення ЦК КПУ в №9 “УІЖу” того ж року з’явилася стаття Саула Борового, який доводив, що жодної дискримінації Україна не зазнавала, а її народ процвітав під берлом Романових. За публікацію статті О. Лугової П. Шелест звільнив Федора Шевченка з посади головного редактора “УІЖу”

Отже, на підставі вищезначеного можемо констатувати, що праця Михайла Слабченка з соціально-економічної та правової історії України XVII–XVIII ст. “Організація господарства” стала значним явищем в історії української історико-юридичної науки, вагомим надбанням та внеском до неї і посіла почесне місце поряд з працями О. Лазаревського, М. Грушевського, Л. Окиншевича, М. Василенка. І попри всі табу та заборони, в усі часи історики, які вивчали правовий та соціально-економічний розвиток Гетьманщини і Запорозжя, завжди користувалися нею, хоча часто і без посилання на автора, позаяк не користуватися просто не могли. Не втратила вона наукового значення і сьогодні.

Серед великого й різноманітного творчого доробку вченого вирізнямо і кілька праць, присвячених вивченню окремих проблемних питань історії та культури Південної України. Так, ще у 1922 році він опублікував статтю “Фаміліати й заступаючі” [Учёные записки высшей школы г. Одессы. Отдел гуманитарно-общественных наук. – Одесса, 1922. – Т. 2. – С. 81–84], написану на джерельному матеріалі архіву Коша Нової Січі. Нею він відкрив для науки соціально-правове положення невідомих раніше груп населення Півдня, які виникли внаслідок балканської колонізації України – сербами та молдаванами, котрі принесли в наш край “підневільно-військову організацію праці” М. Слабченко з’ясував, що фаміліатами називали людей, які відбували службу з чужими родинами і прикріплювалися до них, а заступаючим вважався хтось із членів родини, котрий тимчасово заміняв у війську свого родича [с. 84].

Акцентував увагу М. Слабченко і на дослідженні історичного спадку Запорозької Січі, чим значно поглибив і продовжив студії відомих істориків козаччини – Дмитра Яворницького та Аполлона Скальковського. Особливо в останні роки перед арештом, 1925–1929, учений, зосередившись на різних історико-правових аспектах устрою Січі та Вольностей, написав цикл праць, що стали провідними в його науковому доробку і окрасою творчого надбання спадщини дослідника, не втративши наукового значення і нині завдяки залученню значного обсягу джерел, літератури, об’єктивності підходів до розгляду та аналізу проблем, багатогранності висновків та узагальнень, новій методиці та методології.

Окрім того, нам відомі численні виступи історика права в Харкові, Одесі і Києві перед студентами та вченими на запорозьку тематику. Найбільш насичений ними був 1928 рік, коли М. Слабченко виголосив доповіді “Феодалізм на Запорозжі” на засіданні Археографічної комісії ВУАН [61], в наукових закладах Києва “Запорозький зимівник”, “Запорозькі міста та слободи”, “Запорозька культура”, в Історичній секції ВУАН при головуванні М. Грушевського – “Паланкова організація Запорозжя та передумови витворення робочої сили в Вольностях” [18, а. 18–20]. Того ж року в “Записках ІФВ УАН” [К., 1928, кн. 19, с. 103–109] з’явилася стаття науковця “Запорозькі печатки XVIII ст.”

Знаємо також про численні написані та не видрукувані й понищені рукописи: нарис “Слідство на Запорозжі” [17, спр. 53, а. 16],

5.4. Соціально-правова та адміністративно- територіальна історія Запорозької Січі (XVIII ст.)

монографії “Запорозька культура” та статей “Культурна роль Запорозжя” і “Січова пушкарня”. Працю над цими творами засвідчують листи Михайла Єлисейовича до Д. Яворницького із в'язниці ГПУ, у яких він просить надіслати необхідні йому для написання окремих розділів книги матеріали, факти, дані, видання [50]. До “Праць комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН” учений здавав нарис “Слідство на Запорозжжі”, до збірника “Полуднева Україна” статтю “Культурна роль Запорозжя”, до альманаху Одеської філії ВУАНАС розвідку “Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких” [89]. Але доля їхня нам невідома, хоча переконані, що, з’явившись у світ, вони б лише збагатили національну історико-юридичну науку.

Активно співпрацюючи з Комісією по вивченню історії західно-руського та українського права, яку очолював Микола Василенко, М. Слабченко на її замовлення провів ретельне дослідження соціально-правової та паланкової організації Запорозької Січі. У третьому і шостому випусках “Праць” комісії М. П. Василенко опублікував як першу і другу частину п’ятого тому серії М. Слабченка про “Організацію господарства України...”, що відкривали частину, присвячену суспільному та господарському устрою Запорозької Січі: т. V, ч. I: “Соціально-правова організація Січі Запорозької” (1927); т. V, ч. II. “Паланкова організація Запорозьких Вольностей” (1929). У них історик і правник дав широкий окрес політичного, адміністративного, внутрішньоекономічного, соціального і юридичного устрою Запорозької (Нової) Січі. Обидві частини єднає спільна структура, єдина ідея і задум, логіка подання матеріалу, висновки.

На початку 1990-х років А. В. Санцевич виявив в ЦДАВОВУ рукопис праці М. Слабченка під назвою “Економічно-соціальний уклад Січі. Т. V “Організації господарства України. – Організація господарства на Запорозжжі” [117]. Розповідаючи про знахідку й аналізуючи зміст тексту, він зазначив, що рукопис цієї “узагальнюючої монографії” зовсім не був відомий громадськості. На наш погляд, цей рукопис, з яким удалося ознайомитися теж на початку 1990-х рр., є лише варіантом (редакцією) першої частини – “Соціально-правової організації Січі” Означене засвідчує обсяг (230 сторінок машинопису), зміст і структура обох праць, а також архівні матеріали М. Слабченка. У листах до Дмитра Кравцова він неодноразово згадує рукопис про право й економіку Січі, “який десь бродить шукаючи” йому премії, думаючи, що, зрештою, він вийде або в 1929, або в 1930 році [99]. Тобто історик подав конкурсний анонімний рукопис (ось чому на титулі не стоїть прізвище автора) на преміювання Науковим комітетом, а за одержані гроші сподівався надрукувати його. Але після арешту працю у 1932 році передали до архіву, що засвідчує дата архівного опису. Відтак ми вважаємо, що ця робота фактично опублікована вся з двох подач “Праць” і стала набутком наукової громадськості.

У фундаментальній запорозькій монографії Михайло Слабченко, на відміну від А. Скальковського та Д. Яворницького, котрі сконцентрували вісь дослідження навколо політичної історії Січі, зосередив вістря мети і завдань на її правовій, соціальній, економічній та адміністративно-територіальній проблематиці. Ретельно вивчивши кошовий архів, котрий тоді перебував в Одесі, критично переосмисливши праці багатьох попередників, за допомогою позитивістської і особливо соціологічної та марксистської методології, ґрунтовно проаналізувавши означені аспекти козацької історії, Михайло Єлисейович засвідчив непересічний таланти науковця, котрий сягнув свого апогею. Визнавши як пріоритетні сюжети міжнародно-правового, соціально-правового, державно-адміністративного, економічного та юридичного розвитку Запорожжя, вчений рішуче відкинув ідеалізацію та романтизацію історії козацтва і підтримав започаткований М. Грушевським твердий, реалістичний, вільний від ореолу непогрішимості образ Січі. Отже, розглянемо почергово першу та другу частини п'ятого тому циклу монографій юриста, присвячених історико-правовій оцінці паланкового та соціально-правового устрою Січі.

Частина перша: *“Соціально-правова організація Січі Запорозької / Організація народного господарства. – Т. 5. – Вип. 1 // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203–340 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12).*

Структурно, в рукописному варіанті, монографія складається з п'яти проблемно-тематичних розділів (друкована частина не містить поділу на розділи) списку використаних джерел і літератури. Перший розділ присвячено утворенню, становленню та еволюції державно-правових інститутів Запорожжя, другий – аналізу куреня як військової, адміністративної, господарської і судової одиниці, третій – Січі у власному розумінні цього поняття, четвертий – висвітленню запорозького права, заснованого на військових звичаях і, нарешті, п'ятий – вивченню соціально-правових аспектів політичного, економічного, культурного та військового життя низовиків. У цілому ж, перша частина розглядає не всі Вольності, а лише правові та соціальні засади самоорганізації Січі і куреня, як суб'єкта січового самоврядування.

Архітектонічно перший розділ складається з історіографічного огляду, дослідження проблеми походження та ідентифікації запорозького козацтва, заселення Пониззя та окреслення кордонів Запорожжя, розгляду теоретико-правового обґрунтування державного апарату та механізму держави у Вольностях, міжнародно-правової суб'єктності Коша Січі. Насамперед автор окреслює власне місце в темі, а відтак мету дослідження. Праця розпочинається словами: “Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписували гори більших і менших книг, статтів, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але що по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку про-

ходило воно, було воно своєрідним унікамом а чи явищем, що належало до певного соціального типу – і досі в повній мірі не висвітлено” [с. 203].

Залучаючи праці попередників (Яворницького, Падалки, Міллера, Скальковського, Стороженка, Жигецького, Куліша, Грушевського), численну європейську літературу (німецьку, італійську, французьку, польську), ґрунтуючись на значному джерельному архівному та опублікованому матеріалі, М. Слабченко полемізує, висловлює власні судження, тлумачення, подає детальний нарис історії запорозьких козаків, правових аспектів, їх появи та розвитку.

Наводяться різні точки зору щодо тлумачення термін “козак” і констатується, що “козаки – це 1) людність у Дніпровському поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільності” [Х.п., 280, с. 141]. За його даними, термін “козак” з’явився у джерелах початку XIV століття, але Січ утворилася аж у кінці XVI ст., що пов’язано з появою уходників, людей-господарів за порогами Дніпра та на Інгулецькому Правобережжі. Коли відбувся поділ на воїнів та господарів, виникла потреба в посередництві держави. Так і з’явилася Січ, яку вчений вважав самодостатньою, самостійною державою: “Окрема територія й особлива, хоч би геть рідка людність, давали спроможу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідниками, а й сучасниками” [с. 210].

М. Слабченко постійно підкреслює, що має справу з державною організацією, яка і є об’єктом його студії, надаючи пріоритетного значення її правовому становищу, юридичним нормам, державному, цивільному, адміністративному та кримінальному праву. Під терміном “господарство” він розуміє не економіку в чистому вигляді та у вузькому розумінні. Господарство у вченого – це механізм держави, який складається з апарату управління, апарату примусу й державних підприємств, установ, закладів, що, власне, і охоплюють у цілому поняття держави у його трактуванні. Правовому аспекту приділяється значна увага тому, що панівна верства за допомогою юридичних норм і здійснювала державну владу.

Зазначено, що Січ складалася не відразу, а поступово як федерація окремих поселень, куренів, засік, котрі з суто господарських перетворилися в адміністративні військово-територіальні одиниці. Відтак, на думку вченого, на Запорозжі домінувало військове право, котре і забезпечувало владу старшині. Означене демонструється на фактах історії Нової Січі, коли запорозьке військо включається до складу росій-

ської армії, що зруйнувало традиції січового ладу, так як знівельовало їх і уніфікувало запорожців з імперськими правами. А отже, соціальні зрушення в середовищі старшини робило їх землевласниками, по духу — дворянами-поміщиками, вищим офіцерством, а їхню владу на Січі — поміщицькою [с. 211–213].

М. Слабченко заперечував думку окремих істориків про Січ як унікальне явище у світовому державотворенні та самоврядуванні. “Такий погляд, — писав він, — не має під собою доброго ґрунту.. Запорозька держава — це не одинокє щось в історії, якась аномалія. Знаємо подібні організації у вигляді лицарських орденів, флібустьєрів, донських й інших козаків тощо. Але науці відомі тільки держави, що вирости з родоплемінного ладу. Такий саме тип описує, наприклад, Енгельс в “Анти-Дюрингу”. Перед нами, отже, ніби ще не студійований тип держави” [117, с. 145]. Тобто, не заперечуючи оригінальності Січі, вчений не вважає її якоюсь аномалією чи унікалєм, водночас ніби відкриває для науки нові тип і форму державної організації, підкреслюючи унікальність шляхів їх виникнення.

Насамкінець М. Слабченко констатує, що саме поняття “вольності” означало волю козаків розпоряджатися землею, встановлювати відносини користування нею, права власності, які належали лише козацтву. Отже, Запорозжя було військовою державою, яка в життєдіяльності користувалася військовим правом, поза своїми межами здійснювала його так само, як і інша держава, згідно з міжнародною правосуб’єктністю, обмежено, через приневолення поважати права інших країн, котрі не впускали у внутрішні справи дії чужих норм права [117, с. 145].

Другий розділ академік присвятив дослідженню запорозького куреня як провідної військово-адміністративної та судової одиниці Січі. З цього погляду розділ є центральним у праці, а наступні підпорядковані йому логікою і структурою аналізу. За переконанням ученого, курінь фактично започаткував Січ, тому що виник першим і дав поштовх подальшого розвитку самоврядування та державотворення в середовищі козацтва. Відтак сама Січ у державно-правовому аспекті за формою устрою стала федерацією куренів. Кіш лише узаконував, санкціонував усе, що діялося й ухвалювалося куренями, що задавали юридичний і військовий тон Січі, що конструювалася по куреню і від нього залежала. Будучи і самостійною економічною одиницею, курінь визначив провідну роль курінних отаманів в організації господарства, війська, у наведених порядку.

Правознавець визначив політичний режим у Коші як військовою демократію. Для ілюстрації новацій ученого в цьому напрямку наведе характеристику ним “отаманії”. “Отаманія, — вважає Слабченко, — юридично виходила з правової рівності, а коріння свої мала в військовій, під час воєн і боїв обопільній допомозі й вірності війську. Коли б хоч один з корпорації чи асоціації отаманів випадав, то порушувалася б

сталість і рівновага сил, що взаємно підтримували одна одну. Тому отаманія мусіла триматися купи... Отаманія, отже, була добре об'єднана, дужа, настійлива й свідомо своєї ваги корпорація, що добивалася поширити свої права” [с. 249]. У подібному дусі витримано всю характеристику соціально-правової організації Запорозжя.

Детально висвітлюється походження куренів, їхні назви, структура, організація самоуправління та господарства, морально-етичні правила співжиття козаків, їхньої честі, духовність, культура, психологічно-ментальна спорідненість козаків, їхнє становище в курені. Йдеться про курінне товариство, становище молодиків-джур, дідів, про рівень релігійності, культ життя.

М. Слабченко полемізує з Олександром Потєбнею та Ізмаїлом Срезневським, які виводили назву куреня від курної хати. Насправді ж, це татарське слово “кура́н”, що означає “ватага ухадників”. Через відсутність родини і сімейного життя, на Січі склався своєрідний менталітет низовиків, притаманний лише їм. У цілому ж розділ унікальний і, власне, й до сьогодні не має аналогів в історичній літературі за глибиною і широтою аналізу куреня в динаміці його розвитку.

Не менш цікавий з погляду новизни і *третій розділ*, у якому історик права аналізує Січ саме як федерацію куренів, що окреслено попереднім розділом. Термін “січ” традиційно виводиться від слова “засі́ка”, “сі́кти”, який пов'язується з оборонними спорудами фортечного типу. А слово “кіш”, як паралельне “січі” – укріплений табір. Витворили і Січ, і Кіш козаки-ухадники, котрих до консолідації змусили агресивні сусідні держави. Вчений простежив еволюцію січового товариства, подав детальну характеристику кількості й хронологічної послідовності та назв Січей і, що важливо, кількості куренів у кожній з них. Досить детально на документальній базі висвітлено функції військової старшини – кошового, полковників, писаря, осавула, пушкаря, судді, склад, комплектацію, мобілізацію і бойові якості піхоти, кінноти, артилерії, флотилії. Особливо скрупульозно підійшов історик до характеристики кошового отамана, котрого називає батьком для всіх козаків. Як виборна, через пряму демократію, найвища посада у січовому самоврядуванні, вона поєднувала в собі військову, судову та політичну владу. Тому й не дивно, що московські і петербурзькі савновники, намагаючись тиснути на Січ, командували найперше кошовим, котрий став посередником між козаками, імперією та гетьманом [с. 271–280].

У “Соціально-правовій організації Січі Запорозької” Михайло Єлисейович розгорнув цікаву полеміку з Д. І. Яворницьким, який вважав кошового отамана за подобу конституційного монарха, а також з П. О. Кулішем, що розглядав його як своєрідного “спікера” козацького парламенту – Ради. Намагаючись впровадити у свої теорії і гіпотези про соціальний устрій Січі різноманітні марксистські “надбудови”, що, зрештою, було лише даниною більшовицькій системі, Слабченко

доходить несподіваних висновків про панування на Січі “мусульманського феодалізму”, про Раду як “орган військової диктатури”. Рациональним можна сприйняти висновок про слабкість внутрішнього устрою Коша, про зростання опозиційних настроїв серед січової сіроми і голоти, які вилилися у бунт 1768 року.

Аналіз функціонування механізму державного апарату Січі на практиці яскраво представлено в *четвертому розділі*, котрий цілком репрезентовано нормами запорозького права – державного, цивільного, адміністративного, карного, фінансового, судово-процесуального, майнового тощо. Торкаючись питання джерел права, історик доводить, що запорожці користувалися лише неписаними нормами звичаєвого (власність, кари, злочини, угоди) та військового (дисципліна, субординація, дезертирство, мародерство, пияцтво) права. Але водночас зазначає, що в другій половині XVIII ст. сюди поширюються норми позитивного, встановленого Російською імперією писаного права.

Залучаючи значну кількість джерел, правознавець аналізує різноманітні види цивільно-правових юридичних фактів. Зокрема, він переконливо показує розвиток приватної власності на Січі XVIII ст.: право на землю, види військового майна, січовий скарб. На думку вченого, тут діяла татарська система власності, що вела до вже відомого панування “мусульманського феодалізму”. Досліджено натуральні та грошові форми оплати, військові клейноди, норми карного права, класифікація злочинів та види покарань, диференціація смертної кари через повішення, розстріл, утоплення, обезголовлення тощо. Панування норм недержавного, звичаєвого військового права, на думку вченого, забезпечувало старшині владу над рядовими козаками та іншими соціальними групами Вольностей [с. 258]. Проте переобтяжена великою кількістю невластивих їй функцій (наприклад, торговельних, фіскальних, поліційних тощо) військова старшина (отамани, осавул, писар, суддя) діяла неефективно у державно-владних структурах Коша [с. 255]. Окрім того, державно-правова підпорядкованість Запорозжя і Росії, і Гетьманщині спричинила владну дихотомію в менталітеті політичної еліти січового товариства, котра вела до обмеження прав і вольностей, а в кінцевому результаті до байдужого сприйняття самого факту ліквідації Нової Січі [с. 280]. Звуження сфери дії норм січового права академік пояснював також розвитком соціальних протиріч, тиском Петербурга, зменшенням значення Коша в обороні кордонів від турецько-татарської агресії [с. 256–257].

В останньому, *п'ятому розділі* вчений вивчає соціально-правові засади діяльності загальносічової ради, функціонування господарства, становлення і розвитку податкової системи у Вольностях, процес утворення та еволюції елітарного старшинського прошарку, соціально-правову сутність інститутів державного механізму Коша Нової Січі. Досить детально проаналізовано традиційні для Низу види господарської діяльності, як-от: мисливство, рибальство, скотарство, бджільництво

тощо. Звучить полеміка з твердженням М. Рожкова про ранній розвиток у Вольностях “займанщини” (самозахватної, явочним порядком, власності). На думку М. Слабченка, землеробство як таке взагалі поширилося тут лише від середини XVIII ст. Саме тоді сталися значні зрушення в традиційному укладі економіки Півдня України і з’явилися нові форми і тенденції – первісне нагромадження капіталу, розвиток торгового капіталізму, поява індивідуального одноосібного приватновласницького господарства. Порвалася нитка, яка пов’язувала всіх козаків в одне ціле, поєднаних “з військовою справою, з військовою організацією”, спричинивши різку соціальну диференціацію та різну політичну орієнтацію [с. 325–326].

Окремо спиняється правознавець на характеристиці державно-класового аспекту Січі. Констатується, що це була військова республіка, заснована на військовому праві, що, власне, і було єдино можливим у тих умовах, характеризується сходка старшини, січова Рада, показано тиск Російської імперії як руйнівний для кошового самоврядування. Незначне місце відведено розгляду питань духовної культури і вигляді дум, пісень тощо.

Більш детально автор вивчає соціальний склад населення та його правове становище, глибоко розкрито соціальну диференціацію суспільства Вольностей на верстви: козаків (старшина, сірома, голова), які склали лише 1/4 населення Запорожжя, майстрів-ремісників, крамарів, селян, торговців, козаків-гніздюків, козаків-наймитів тощо. В монографії подається детальний опис майна січової старшини, характеризуються види сільськогосподарських робіт, умови праці та форми оплати, податки, диференційоване становище жителів Січі та Вольностей, суперечності всередині самого січового козацтва, між старшиною та загалом товариства, між запорожцями і некозацькою масою Вольностей. Насамкінець заперечується висновок Д. Яворницького про панування на Січі однорідного суспільства, яке не знало нерівності та експлуатації.

Друга частина: “Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 2 // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 159–252 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 18). Праця складається з п’яти розділів, списку використаних джерел і літератури та ґрунтовного документального додатку, в якому подано витяги з архіву Коша, а саме: скарги, листи та розписи, котрі надходили січовому уряду.

Перший розділ містить огляд історії виникнення, розвитку та еволюції січових поселень-містечок – фобургів. Аналізуючи склад та юридичне становище їхнього населення, М. Слабченко особливу увагу акцентує на органах управління, поширенні чужих щодо козацтва норм права, на політиці петербурзької імперії стосовно Вольностей,

У 1925 та 1927 роках вийшли друком перший та другий томи “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX – початку XX ст.” Михайла Слабченка, котрі стали не лише першою в історичній науці синтетичною монографією з

аналізу українського права, політики та економіки XIX ст. Це взагалі була перша спроба загального начерку історії України в XIX ст., перший шкіц схеми її історичного розвитку в означений період. До того ж праця стала фактичним продовженням циклу монографій ученого із серії “Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни”, яка охоплювала хронологічні межі від кінця XVIII – до початку XX століть. Між цими роботами існує органічний концептуальний зв’язок, котрий полягає в концентрації уваги дослідника на юридичних, соціально-правових та економічних аспектах української історії. У щоденнику М. Слабченка, в його листах до Д. Багалія та С. Єфремова неодноразово згадується, що на назві “Матеріали” наполіг Матвій Яворський, а вихід третього тому монографії у 1929 році, який учений іменував “Новітньою історією України”, загальмував рецензіями Михайло Рубач, котрий сам працював в означеній тематиці і не хотів мати конкурентів. Тому третій том з’явився в Одеському ІНО у вигляді рукописного циклостилю як курс лекцій для студентів.

Отже, **перший том:** “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса: ДВУ, 1925. – Т. I. – 320 с. Книга складається з 42 розділів і двох частин. У першій частині досліджується стан сільського господарства України – село, правове становище селян, поміщиків, землеволодіння та землекористування, інвентарна реформа, рента, оподаткування тощо. Другу частину присвячено промисловості – міста, торгівля, громадський рух, суспільна думка, підготовка реформ 1860 – 1870-х рр. Хронологічно том охоплює першу половину XIX століття до селянської реформи 1861 року. Відповідно до змісту, в розділах висвітлюються такі проблеми.

1. Об’єднання українських земель та їхня інкорпорація Росією.
2. Переливання чужоземного і російського капіталів.
3. Колонії на Україні.
4. Скотарство та його розвиток.
5. Зернове господарство.
6. Млинарство, виноробство та інші промисли.
7. Обсяг поміщицьких прав і шукання дворянства.
8. Козацька верства й державні селяни.

5.5. Державна, правова та соціально-політична історія України XIX – початку XX ст.

9. Міліція й панство в добу наполеонівських війн. 10. Військові поселення на Україні. 11. Масонство на Україні й таємні товариства. 12. Шляхетська історіографія. 13. Кодифікація українського права. 14. Правове становище поміщицьких селян. 15. Кількість поміщицьких селян. 16. Панщина на Україні. 17. Земельна справа й мужицька реакція. 18. Податки й повинності та переведення їх на гроші. 19. Вільні хлібороби. 20. Революційний рух 1830-х років. 21. Заведення інвентарних правил. 22. Політика двох душ і мочеморди. 23. Кирило-Мефодіївське братство. 24. Натурфілософія. 25. Зростання і склад українських міст. 26. Ремесло і передреформена фабрика. 27. Фабрика на Україні. 28. Становище робітників. 29. Українська передреформена торгівля. 30. Українські ярмарки. 31. Водні шляхи. 32. Закордонна торгівля. 33. Передреформи та економісти. 34. Громадський рух перед 1861 р. 35. Раціоналізація поміщицького господарства. 36. Вільнонаймані робітники. 37. Запозиченість поміщиків. 38. Українські проекти визволення селян. 39. Напередодні реформи. 40. Губерніальні комітети. 41. Проекти звільнення українських селян в редакційному комітеті. 42. Після 19 лютого 1861 року.

Праця побудована на значному архівному матеріалі. М. Слабченко використав архів новоросійського генерал-губернатора (секретної, приватної, особливої канцелярії та судового столу), військовий архів, переселенський архів, архів військових поселень, усі фонди Одеського губернського архіву, фамільні архіви професора О. Маркевича, рукописи Строгановської бібліотеки тощо. Залучено велику кількість опублікованих джерел, монографій, статей, статистичних даних, довідкових видань, хоча Д. Багалій у рецензійному відгуку чомусь написав, що автор “почасти знайомий з джерелами” [345, с. 107].

Зазначаючи, що період у цілому майже не досліджений, М. Слабченко називає серед здобутків історіографії праці Д. Донцова (про розвиток громадської думки), М. Староженка (про стан козацтва), статті М. Грушевського, І. Фундуклея, М. Арандаренка, А. Скальковського, М. Яворського, О. Єфименко, Д. Багалія, — критично оцінюючи кожну з них. У цілому ж, на наш погляд, автор провів значну евристичну роботу з виявлення та опрацювання численних джерел та літератури. А. Санцевич вважав, що більшість положень праці правознавця і сьогодні “уявляються свіжими, оригінальними” [197, с. 49]. Дійсно, монографія засвідчує подальше наукове піднесення вченого, збагачення та поліпшення його соціальних, юридичних та економічних методів дослідження.

Поза сумнівами, що ця містка і ґрунтовна праця заслуговує на спеціальний історіографічний та правознавчий розгляд. Ми ж спинимося лише на її суттєвих, концептуальних засадах. Передовсім, у досліджен-

ні порушено низку актуальних вузлових історико-юридичних проблем першої половини XIX століття, які в оригінальний спосіб пропонується розв'язати, зробити відповідні висновки та узагальнення. Незаперечні успіхи М. Слабченка, його внесок у науку в аналізі соціально-правового становища різних верств населення – поміщиків, селян, козаків, міщан, робітників, буржуазії. Одним із перших історик висвітлює кодифікацію українського права початку XIX ст., особливості правового регулювання підготовки селянської реформи та її юридичні аспекти. Чільним у праці є показ громадського руху – масонські ложі, таємні товариства, рух автономістів, Кирило-Мефодіївське братство.

М. Слабченко першим серед істориків висловив гіпотетичне припущення, що автором “Історії Русів” був Олександр Безбородько [с. 104], яке згодом повторив П. Клепатський у статті “Листування О. Безбородька з батьком як історичне джерело” [Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928. – Т.1. – С. 280–285]. Як і в попередніх монографіях, вчений повторює тезу про панування в Гетьманщині “республіканського демократичного ладу” [с. 1], розкриває державно-правову сутність адміністративних реформ кінця XVIII – початку XIX ст., висвітлює інкорпорацію Росією державних та національно-територіальних установ апарату управління, деталізує правове регулювання податків та повинностей населення, досить скрупульозно спиняється на розвитку різних галузей господарства. Майже зовсім не торкається історико-правового становища західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, що зайвий раз підтверджує нашу думку стосовно видової і родової належності “Матеріалів” до багатотомника історика, котрий присвячено виключно Наддніпрянщині.

Другий том: Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса: ДВУ, 1927. – Т.2. – 278 с.

Він є продовженням першого з 1861 року, тобто від скасування кріпащини і до революції 1905 року, й складається з 47 розділів та бібліографічного покажчика, що вбирає в себе близько трьох сотень видань. М. Є. Слабченко торкнувся в ньому найрізноманітніших аспектів історичного буття України на зламі століть: промислового розвитку, зрушень у сільському господарстві, розвитку суспільної думки, громадських рухів, політичних подій, розвитку права. Відмовившись від застосованого в першому томі тематично-хронологічного принципу, М. Слабченко виклад подій веде за хронологією, що, на його думку, мало покращити архітектуру праці, яка структурно має нижче поданий зміст.

Передне слово (3–4). Розділ 1. Акт 19/II 1861 і його оцінка. – Селянська власність. – Викупні платежі й “Положення про викупи”.

– Громада й кругова порука. – Звичаєве право на селі. – Питання про “монолітність села” (5–11).

2. Прикутість селян. – Розміри селянських земель. – Селянські податки. – Відсутність грошей й лихварство на селі. – Дрібні кредитові установи. – “Капітал сільської промисловості”. – “Община” чи подвірне господарство?”. – Питання про переділи. – Община для злидарів (12–20).

3. Рух нерухомого добра на селі. – Вивіз хліба за кордон й розміри його. – Ціна на хліб. – Зріст селянської праці. – Хліб панський й мужицький. – Хлібні культури. – Межі “розпашок” (21–26).

4. Оцінка “реформи” в суспільстві. – Герсевановщина. – Селянські заколоти після “реформи”. – Повстання 1863 р. – Виступ петербурзької української колонії. – Правобережжя в 1863 р. – Збільшення селянських ділянок на Правобережжі (27–34).

5. Воли чи коні? – Угноєння полів. – Транспортні засоби. – Кінні залізниці. – Залізничні колії на Балту, Кременчук і Київ. – Вплив залізниць на транспортування хліба. – Зростання пароплавства. – Безземельні. – Рух поміщицької й селянської землі. – Ціни на землю. – Договір підсусідництва (35–42).

6. “Культура Крестовського проспекту” й “Хуторна філософія” П. Куліша. – Вчення Червінського про нові явища в післяреформовому господарстві. – Марко Вовчок. – Студентські рухи й організації 60-х рр. – Революційні угруповання (43–48).

7. Українофільство 60-х рр. – Київська громада. – Недільні школи. – Чернігівські “землевольти”. – Закон 1863 р. (49–54).

8. Поміщицьке землеволодіння після “реформи”. – Особливості панського господарства. – Херсонський Земельний Банк. – Поява “набобів” в “дворянских гнездах” (55–59).

9. Підупад скотарства. – Вплив залізниць на скотарство. – Ріст залізниць й їхнє об’єднання. – Боротьба за залізничні тарифи. – Морське й річне пароплавство. – Справа фрахтів (60–66).

10. Слов’янофільство й війна 1877 р. – Панрусизм Ф. Достоевського. – Професор Градовський. – “Концентрація літератури”. – Українська “правда”. – “Политические призраки” – Оцінка балканської війни на Україні (67–70).

11. Ріст населення перед 80-ми рр. – Заробітчани. – Мало-й безземелля. – Боротьба селян за землю. – Чигиринське повстання (71–75).

12. Поява в 70-х рр. на селі заліза. – Розвиток машин в мужицькому господарстві. – Довіз машин з-за кордону. – Виробіток сільсько-господарських машин на Україні. – Розподіл селянства. – Зменшен-

поступову їх інкорпорацію, яку логічно завершило атакування Січі у 1775 році.

Другий розділ розкриває історію та етапи колонізації земель Запорозької Січі, при цьому підкреслюється провідна роль саме українського селянського і козацького населення в освоєнні земель Степу. Розповідаючи про політику переселення народів, яку проводили Катерина II з Григорієм Потьомкіним, М. Слабченко переконливо пише, що, незважаючи на значні здобутки російських, сербських, німецьких, болгарських, грецьких та інших колоністів, українські селяни, ремісники, козаки, чумаки, купці стали інтеграційним чинником для всіх – у мові, звичаях, побуті, способах ведення господарства тощо. “Провідною була хвиля українська, в ній розчинялися всі елементи, засвоювали український побут у всіх його проявах, асимілювались і по мові, і по звичаях, і по укладу, і по вірі”, – констатував історик. Означене він пояснював саме наявністю тут ще з XVI ст. Запорозької Січі, її тривалою історією, її ідеологічним духом.

Хочемо зазначити, що подібних же висновків у 1920-і роки дійшов ще один дослідник одеських архівів – Антін Синявський. У статті “До руху населення в Степовій Україні (зрушення серед менонітів)”, яку він подав до збірника “Полуднева Україна”, знаходимо твердження, що в період колонізації Степу українці склали більшість, “утворивши в цих краях певну українську амальгаму, що і вихідці з Балкан, і росіяни злилися з українською масою і сьогодні лише сербські та болгарські назви сіл, російські прізвища та антропологічний тип вказують на предків сучасних жителів Південної України” [ІР НБУ, ф. X, № 18105].

Третій, соціально-економічний розділ присвячено дослідженню розвитку господарства у Вольностях, економічним зрушенням у другій половині XVIII ст., складу населення, його правового становища, повинностей, побуту, звичаїв. На думку вченого, панівною верствою тут були нежонаті козаки-січовики, котрі склали військово братство і стосунки в якому регулювалися нормами військового права. Решта населення – гніздюки, ремісники, купці, посполиті – в тій чи іншій мірі узалежнювалися від січовиків, які мали всі права. У особливо безправне становище потрапили селяни: “Перед нами, – пише М. Слабченко, – по суті маса безправної селянської людности, що мала обов’язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січі” [с. 229]. З означеного дослідник зробив висновок про причини байдужого ставлення оподаткованого населення Вольностей до падіння Січі, якими, на його погляд, стали експлуатація старшиною означених соціальних верств та гострота суперечностей, що вона спонукала і спричиняла.

Адміністративно-територіальному устрою Вольностей, характеристики паланок, паланкової старшини, її складу, функцій, компетенції відводиться значне місце у *четвертому розділі* праці. Це перше в історико-правовій науці дослідження подібного роду, яке потребує спеціального історіографічного аналізу.

П'ятий розділ, хоча і розкриває соціальну та правову сутність господарства Запорозжя, є водночас підсумковим для всієї праці – і для першої, і для другої частини. Провівши скрупульозний розгляд усіх складових соціального, політичного, юридичного та економічного устрою Вольностей, історик вважає, що Нова Січ майже нічим не відрізняється від Гетьманщини щодо названих аспектів. Думка смілива і до певної міри дискусійна, але багато в чому з академіком можна погодитись, – провідні тенденції мали однаковий характер, і що цікаво – один результат – ліквідацію обох українських автономій.

П'ятий том “Організації господарства України...” М. Слабченка, присвячений адміністративній, соціальній та правовій історії Січі, широко прозвучав серед наукової громадськості, спонукав підвищення інтересу до історії Запорозжя серед учених. Під його впливом з'являються перші статті з означеної тематики Н. Полонської-Василенко, на еміграції Василь Біднов пише розвідку про “Атакування Запорозької Січі” тощо. Праця правознавця стала предметом жвавого обговорення і дискусій серед науковців, викликавши низку рецензій та доброзичливих, і не зовсім, реплік.

На “Соціально-правову” частину відгукнулися О. Малиновський (“Україна”), В. Пархомеєнко (“Червоний шлях”), М. Ткаченко (“Україна”), Н. Полонська-Василенко (“Записки ІФВ УАН”), на “Паланкову організацію” з'явилися рецензії Е. Фельдмана (“Прапор марксизму”), П. Матвієвського та інших. Майже всі рецензенти відзначили високий методичний рівень праць, широту використання та глибину обробки джерел, залучення значної літератури, подолання похибок А. Скальковського та Д. Яворницького. Рецензуючи “Соціально-правову організацію” Січі, академік О. Малиновський писав, що, на думку Слабченка, “Запорозька Січ – “військова держава”, тому він і викладає запорозьке

державне право, торкається судового, кримінального, фінансового, речово-майнового та земельного прав. Відтак працю М. Слабченка можна назвати історією запорозького права в цілому” [219, с. 118].

Учень Д. Яворницького П. Матвієвський у ненадрукованій рецензії зазначив, що студії Михайла Єлисейовича бездоганні, особливо щодо вивчення податкового права на Запорозжжі [220]. Наталя Полонська-Василенко, особисто знайома з ученим, уважно ставилася до його праць, позаяк і сама в цій царині займалася досліддами, у 1928 році виступила з доповіддю про “Соціально-правову організацію Січі”, давши їй високу оцінку [99]. А в друкованій рецензії особливо відзначила

О. Малиновський

заслуги М. Слабченка у вивченні куреня як провідної структури Січі, підкресливши означеним великий внесок правника в історіографію [212]. Щоправда, вона відзначила і певні вади книги: відсутність послідовності у твердженнях, а відтак – недостатня обґрунтованість окремих висновків, часом некритичне сприйняття джерел тощо.

Закиди в недоліках робив істориком співробітник установ М. Грушевського М. Ткаченко, котрий вважав, що працям бракує ґрунтовного історіографічного аналізу, залучення різних джерел, а не лише архіву Коша. Відзначивши як позитив глибину аналізу характеру та еволюції запорозького права, рецензент все ж переконаний, що М. Слабченко недооцінив впливу Гетьманщини на Запорожжя [232]. Водночас М. Ткаченко підтримує висновки вченого щодо структури і функцій паланок та паланкової старшини, куреня, Січі, щодо колонізації Південної України.

Інший співробітник М. Грушевського Тодор Гавриленко у промоційній праці “Старші форми економічного побуту на Великому Лузі: вівчарство і рибальство”, опублікованій у збірнику “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” [1929, випуск 3, с. 118–139], використовує дуже широко і дані М. Слабченка.

З боку комуністів критикував вченого Е. Фельдман за недостатність використання класової, марксівської теорії в оцінці соціального устрою Січі, куреня, паланок [235], особливо за його гіпотезу про панування на Запорожжі “мусульманського феодалізму”, котра, власне, була лише даниною часові, та й писав академік, що “перед нами лише тип мусульманського феодалізму”

Саме за цю гіпотезу (“фантастичний висновок”) зневажливо поставився до всієї праці історика В. Голобуцький [283], повторивши свою думку і в другому виданні “Запорозького козацтва”, хоча вже й показав позитив на кшталт того, що праці вченого “дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні і периферійні установи в Запорозькій Січі” [с. 65].

Українські ж закордонні вчені завжди високо оцінювали роботи М. Слабченка, широко використовували їх, а до 100-річчя академіка навіть зробили спробу опублікувати “Соціально-правову організацію...” в “Українському істориком” [1982, № 3/4, с. 137–148], щоправда, невдало, обмежившись подачею одного розділу.

У сучасних історико-юридичних та історичних наукових студіях досить часто використовуються праці вченого уже як посилання на джерело та історіографічний факт. Зокрема, як приклад, можна навести праці О. Олійник [390], І. М. Грозовського [289-а] та інших.

Отже, п'ятим томом “Організації господарства України”, дослідженням адміністративно-правового устрою Вольностей Війська Запорозького академік М. Є. Слабченко зробив значний внесок як у дослідження історії українського права взагалі, так і у вивчення со-

ціальної і політичної структури Січі зокрема. Обидві частини містять ґрунтовні історіографічні огляди, дискусії з цілої низки проблем з попередниками. Продовжуючи кращі традиції української історичної науки, М. Слабченко все ж спростовує як позитивістські концепції А. Скальковського та Д. Яворницького, так і марксистські новачки М. Яворського й М. Покровського щодо історії козацтва. На підставі наукового, об'єктивного підходу до проблеми вчений подає виважені оцінки соціально-економічного та юридичного устрою Січі, пропонує власну концепцію минулого Вольностей, періодизацію їх розвитку. Створена М. Слабченком схема вбирає, перш за все, історію державних, юридичних, адміністративних та соціальних аспектів, чого не було у працях попередників, а відтак це був дійсно революційний переворот в історичній та історико-правовій науці.

Звичайно, ми далекі від глорифікації і компліментації студій ученого і свідомі того, що мали вони й свої недоліки, спричинені як суб'єктивізмом автора та об'єктивними умовами часу, так і станом розвитку історичної та історико-юридичної науки. Можна погоджуватися з критиками в тому, що праця потребує пропорційності у висвітленні порушених проблем, усунення фактичних помилок, більшого аналізу джерел й особливо літератури, детальнішого обґрунтування висунутих гіпотез та висновків. У них дещо перебільшено рівень розвитку державності на Запорозжі, – ми взагалі не схильні вважати Січ державою. Досить штучно, по-вulgарно-марксистськи звучать іноді класові оцінки, недооцінено залежність Коша від сусідніх держав, дещо гіпертрофовано атеїзм козаків. Проте ця монографія не втратила наукового значення і сьогодні, адже академіка продовжують вважати кращим знавцем соціально-економічної, правової та адміністративної історії Нової Січі.

За “Соціально-правову організацію” М. Є. Слабченко одержав премію від Укрнауки НКО у 1927 році, коли надіслав її до Харкова ще у вигляді рукопису, а у 1928 році, за сприяння Д. І. Багалія і після позитивної рецензії на вже надруковану працю (в “Записках ІФВ УАН”, кн. 16) Н. Д. Полонської-Василенко – премію від Академії наук. Тому актуальним залишається питання перевидання запорозької серії історика для використання вченими, аспірантами, студентами, вчителями і всіма, хто зацікавлений у об'єктивних знаннях про Січ.

положеннями творів означених учених ознайомити радянських людей, котрі через більшовицьку цензуру не мали такої змоги. А в цілому другий том став значним надбанням історичної та історико-правової науки і посів гідне місце не лише в творчому доробку вченого, але й у вітчизняній історіографії.

Михайло Єлисейович у 1927 році інтенсивно працював над третім томом “Матеріалів” і, власне, у 1928 р. закінчив його та надіслав на рецензування і підготував до друку для видавництва. Цей факт засвідчує він сам у щоденнику в листах до С. Єфремова [52, № 107], а також згадує Д. І. Багалій у “Нарисі історії України”, де повідомляє, що “невтомний проф. М. Є. Слабченко склав ще і третю частину своїх начерків, присвячених добі революції – після 1905 року. Було б бажано, щоб вона скоріше побачила світ, аби тільки були певні факти, а відповідне освітлення їм зможуть дати й інші історики” [245, с. 110].

Названі архівні джерела засвідчують, що заблокували появу третього тому негативні рецензії Михайла Рубача та опір у НарКомОсі з боку М. Яворського. Відомо, що в лютому 1927 року ДВУ повернуло М. Слабченку третій том з рецензією М. Рубача, котрий запропонував видрукувати лише першу частину тому – події 1905–1917 рр., до початку другої революції, виклад якої нібито збочує на “петлюрівщину” та “антирадянські випадки”. Переробивши працю згідно із зауваженнями рецензента, підійшовши до тексту, в якому було забагато цитат, самокритично, історик подав рукопис до друку. Але йому знову запропонували видати лише частину книги, стосовно чого він записує у щоденнику: “На друкування шматка роботи я не згоджусь. Хай собі краще робота лежить, поки не знайде зацікавленого рецензента” [54, а. 75, 76]. Зрештою у 1929 році працю видано в ІНО на гектографі як курс лекцій під назвою “Новітня історія України (1905–1920 рр.)”

Працюючи над третім томом “Матеріалів...”, Михайло Єлисейович створив своєрідну концепцію “українського імперіалізму”, концептивний виклад якої М. Слабченко подає у листі до Д. Є. Бованенка від 26 травня 1929 року. Вчений констатує, що “імперіалізм на Україні був одвертий – російський, починаючи з Бозна яких часів... Ми були колонією. Але... ми були колонією, яку оспорювали в російського капіталізму чужинці (французи). Завдяки цьому, суто українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між двома імперіалізмами – російським і французьким. Крім того, ця буржуазія ділилася в свою чергу на 2 угруповання: 1) що йшло по лінії національного об’єднання (від Карпат і до Кавказу) й 2) що виходило з територіальних поглядів. Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об’єднання є імперіалізм ембріонального типу.

...Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім вільно. Про це я зараз пишу в III томі “Матеріалів”, де виясню й значення України як колонії *sui generis*, про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том” [154].

М. Слабченко мав глибоке переконання, що “Україна проходила в своєму житті всі етапи капіталістичного розвитку..., які проходила Європа” [Т. II,]. Тобто вона розвивалася згідно з єдиними законами світового економічного, соціального та політичного прогресу, являла собою єдність, що займала певну нішу історії людства, а відтак мала проходити всі її стадії, у тому числі й імперіялізм, популярний тоді серед учених науковий постулат, узятий з марксизму.

“Матеріали...” особливо прозвучали в науковому світі як фундаментальна монографія, синтетичне дослідження, викликали зацікавлення і полеміку. На першій том відгукнулися рецензіями О. Оглоблін (“Записки ІФВ УАН”), Д. Соловей (“Записки ІФВ УАН”), В. Левитський (“Україна”), Р. Шпунт (“Більшовик України”). Другий том прорецензували К. Антипович (“Життя і революція”), В. Левитський (“Україна”), А. Вірниченко (“Записки ІФВ УАН”), Р. Шпунт (“Більшовик України”).

Першим на вихід “Матеріалів” відгукнувся 1926 року О. П. Оглоблін рецензією в “Записках історично-філологічного відділу УАН” (1926. – Кн. 7. – С. 560–561). Назвавши дослідження “значним явищем в нашій історичній літературі”, він висловив автору і низку слушних критичних зауважень. Зокрема, щодо плутаності загального плану і хронологічно-тематичної структури тому (це враховано М. Слабченком у підготовці другого тому), некритичного використання теорії М. Рожкова про відсутність у Південній Україні в першій половині XIX ст. обробної промисловості, слабкого оперування статистичними даними тощо. І все ж, рецензент погоджується з авторською тезою про своєрідність українського історичного процесу в XIX ст. і визнає найкращими ті розділи книги, де говориться про еволюцію кріпаччини, єдність соціального організму, економіку і суспільну думку, відзначає фундаментальність в опрацюванні історичних джерел. Та головним, новаторським у праці О. Оглоблін вважав спробу автора подати власне концептуальне бачення цього періоду нашої минувшини. Напевно, через це студенти й аспіранти Олександра Петровича студіювали “Матеріали” на семінарських заняттях.

Прихильно поставився до двохтомника і корифей українських істориків Д. І. Багалій. “Це вже не спеціальне дослідження, – зауважує він, – як попередні праці щодо господарства України XVII–XVIII ст.,

а загальний начерк історії України за ХІХ ст. що складається з окремих розділів-ескізів, присвячених еволюції соціально-економічного і ідеологічного життя України, однак мало зв'язаних один з одним. Це перша синтетична спроба посібника по історії України ХІХ ст., що хоч не систематично, а схематично, та все ж поповнює прогалину нашої учбової, наукової історичної літератури” [146, с. 4–5]. Особливо цінними рецензентом названо розділи, присвячені селянській реформі 1861 року, яку рецензент вважає “поворотним пунктом в економічно-соціальній історії України нового часу”. Подібні чесноти книги відзначає Д. І. Багалій, який гадає, що в синтезі М. Слабченка наука має “не лише оцінку реформи, але й дальшу її еволюцію як з боку поміщицького, так і з боку селянського землеволодіння й господарства” [146, с. 4–5].

Знову ж на замовлення М. С. Грушевського для журналу “Україна” оглядову рецензію 2-х томів “Матеріалів” зробив академік Володимир Левитський. Критично оцінюючи “структуру історії економічного побуту України”, запропоновану Михайлом Єлисейовичем, рецензент у цілому прихильно ставиться до першої наукової спроби дати підручник з історії України ХІХ століття, відзначає широту поглядів та сміливість висновків.

“Академік Слабченко в своїх “Матеріалах”, – вважає автор рецензії, – виходить далеко за межі соціально-економічної історії. Його книги становлять цілу низку нарисів, що охоплюють культурну історію України з найрізноманітніших боків її. В цих нарисах перед читачем проходить соціально-економічне життя народу, побут його, наука й право, література, історіографія України, політичні напрямки, народні рухи; над всім цим спинається автор, але увагу його найбільше звернуто на економічний бік побуту України. Саму назву книги – “Матеріали до економічно-соціальної історії України” треба розуміти в певнім умовнім значінню. В своїх нарисах автор виявляє себе не як звичайного собі збирача матеріалів. На всім протязі своєї книги він робить характеристики окремих історичних явищ, в спірних питаннях він обстоює свої думки й погляди, протиставляючи їх гадкам та міркуванням інших авторів, отже, по суті пише історію окремих граней економічного й культурного життя України ХІХ століття” [216, с. 3].

До речі, рецензія В. Левитського стала взагалі останньою рецензією на праці вченого. Надалі його ім'я намертво викреслили з української історіографії.

Полеміка з табору “грушев'янців прозвучала і в рецензії Д. Ф. Солов'я щодо питання про кількість кріпаків на Україні [231].

Марксистська історіографічна критика була ще більш різкою, і не стільки полемічною, скільки активною у навішуванні ярликів, звину-

вачуючи вченого в націоналізмі, аполітичності, незнанні ні марксизму, ні творів В. Леніна, ні політики більшовицької партії. Зокрема, Рувима Шпунта [240] стурбував показ ученим економічної самостійності України, викриття імперської, колоніальної політики Росії, затемнення діяльності більшовиків показом національно-визвольного руху, тим, що М. Слабченко висував альтернативну марксистській схему історії України XIX – початку XX ст. та історії революційного руху в Україні і ролі в ньому більшовиків. Як приклад правильних оцінок він наводить праці М. Яворського, зокрема його “Історію революційної боротьби на Україні”

Звичайно, не все є бездоганим та беззастережно правильним у цій великій, підкреслю ще раз, першій узагальнювальній праці з нової української історії. Чимало зауважень, пропозицій і побажань звучало після її виходу і є доречним сьогодні. Насамперед, це брак аналізу історико-правових явищ по горизонталі (за внутрішнім змістом), а подача його лише по вертикалі (за хронологією), недостатня увага до державно-політичних структур, аналізу нормативно-правових актів (кодексів, законів тощо), мають місце окремі фактичні помилки та неточності, спрощення у підході до суспільних явищ, проглядають вульгарно-марксистські інтерпретації певних суспільних процесів, ідеалізація Гетьманщини, цитування першоджерел іноземними мовами, нечітка архітектоніка структурування праці.

І все ж, у цілому, двотомник М. Слабченка заслуговує на високу оцінку, яка неодноразово й звучала від істориків, правознавців та економістів. За словами А. Санцевича “і нині, коли українська історична наука полишає стереотипи, нав’язувані їй марксистсько-ленінською теорією, матеріали та узагальнення М. Слабченка нам уявляються свіжими, оригінальними” [197, с. 49]. Можливо тому, що двотомні “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття”, за словами О. Оглобліна, “були першою науковою спробою подати історію України 19 століття й однією з перших спроб утворити схему українського історичного процесу 19 століття” [382, с. 4]. А можливо тому, що і нині не втратила актуальності переважна більшість положень та висновків цієї розлогої праці, котру й далі використовують дослідники і як джерело, і як історіографічний факт, що будить інтерес до історії України XIX – початку XX століть.

Досить прискіпливо у власних студіях і, формуючи напрямки досліджень учнів, ставився М. Слабченко до аграрного питання в Україні XIX–XX століть. Йому він присвятив цикл статей, найпершими з яких стали публікації в газеті “Вільне життя” (11 травня 1918 року) матеріалів до аграрної реформи в Україні: статистичні таблиці порівняль-

ня ділянок в 70-х рр. — “Земельна тіснота”. — Безкінні. — Скупщина (76–82).

13. Селянські розрухи 80-х рр. — “Предстоящая пугачевщина”. — Міщанський соціалізм. — Кінець сільської ідилії (83–86).

14. Невдоволення дворянства. — Земства та їхня праця. — Земські з’їзди. — Ставлення земств до проектів Лоріс-Мелікова (87–90).

15. “Стара громада”. — Провінційні громади. — Характер праці громад. — Lex Jusephoviciana 1876 р. (91–93).

16. Громада в Києві й Драгоманов. — Драгоманов і соціалізм. — Боротьба з “галушковим патріотизмом” — Боротьба Драгоманова з централізацією. — Федералізм Драгоманова. — Драгоманов й російські революціонери (94–99).

17. Російські революційні групи на Україні. — Желябов. — Студентські й семінарські революційні гуртки. — Чайківці на Україні. — “Хождение в народ”. — І. С. Левицький. — Асоціації та М. Балін. — Бунтарі. — Терор на Україні (100–106).

18. Аграрна криза 80-х рр. — Дворянський поземельний банк. — Стан панського й мужицького рільництва в 80-х рр. — “Багатири” на селі. — Селянський земельний банк. — Форми надбання землі селянами (107–113).

19. Оренда, її види й розмір. — “Освоєння” орендної землі. — Розряди орендарів. — Орендні ціни. — Прибутки з оренди (114–118).

20. Зернове господарство в 80-х рр. — Врожайність. — Перенаселення села. — Розшарування села. — Оцінка пересічного господарства. — Селянські видатки. — Беззрядні. — Машина на селі (119–124).

21. Безземелля в 80-х рр. — Використання казенних земель. — Селянські розрухи. — Оборона дворянства (125–128).

22. Винництво в помістях. — Його розмір. — Млинарство й гуральництво. — Цукроварництво. — Робітник в латифундіях. — “Временные правила” 1863 р. й закон 1886 р. (129–134).

23. Платня на заводах в 80-х рр. — Способи наймання фабричних. — Ріст міст на Україні. — “Американські поселки” — Ремісництво. — Ріст фабрик та заводів. — Оцінка промислового капіталізму сучасниками (135–140).

24. Рух населення в 80-х рр. — Шахтарі. — Збільшення видобутку кам’яного вугілля. — Тариф на вугілля. — “Вагонове питання” — Видобуток заліза, криці та чавуну. — Доктрина Ф. Ліста й С. Ю. Вітте. — Складання робітничої верстви (141–146).

25. Становище робітників в 80-х рр. — Штрафи й скорочення. — Заробітня платня в індустріальних підприємствах. — Робітничі організації (147–150).

26. Єврейські погроми. Низька культурність українського населення. – Українська преса в Галичині. – “Батьківщина” й національна справа. – Російська інтелігенція й українське питання. – Лесевич. – Культурники й політики. – “Високі політики”. – Плани Гартмана. – Погром українофільства (151–155).

27. Занепад українського слова. – Альманахи. – Заборона української книжки. – “Руська історична бібліотека”. – В.Б. Антонович. – Київська історична школа. – “Народная воля” на Україні. – На переломі між “Народною волею” та “Чорним переділом”. Студентство 80-х рр. (156–161).

28. Кам’янецька організація “Народної Воли”. – Справа “українофільських генералів”. – Український театр (162–164).

29. Революційні асоціації. – “Южно-российские союзы” (165–166).

30. Селянські податки в 90-х рр. – Селянські недоїмки. – Ціни на землю. – Селянський банк в справі купівлі земель. – Селянська буржуазія. – Ліквідування скотарства. – Боротьба людини з твариною. – Від вівці до свині. – Від вола до коня (167–173).

31. Зростання цін на хліб в 90-х рр. – Ріст залізниць. – Комерційні агентства. – Рух посівної площі. – Стан експорту в 90-х рр. – Перехід на борошно. – Занепад ярмарків. – Рядова культура. – Технічні культури (174–179).

32. Угноєння. – Українські сільськогосподарські машини в 90-х рр. – Зв’язок сільського господарства з обробною промисловістю. – Довіз сільськогосподарських машин з-за кордону. – Машина в мужицькому господарстві. – Перехід на багатопілля. – Концентрація земель (180–183).

33. Рух сільських земель в 90-х рр. – Розміри мужицьких ділянок в 90-х рр. – Збір хліба та фуражу на селянських землях. – Мужицька оренда в 90-х рр. – Наймити на селі. – Басаринки. – Повний й неповний робітники. – Строкові. – Робітничі ринки. – Місцеві й “странні” наймити. – Ціни на робітника в сільському господарстві – Боротьба наймита за поліпшення свого стану (184–190).

34. Літературна кампанія за сільгоспробітника. – Вчення Одарченка. – Сільськогосподарські кризи. – Сільгоспартілі. – “Положение об учреждении мелкого кредита”. – Переселення (191–196).

35. Перехід на золоту валюту. – Ріст внутрішнього ринку. – Чужоземні капітали в Україні. – Боротьба з чужоземними капіталістами. – Окраїни й панрусизм. – “Правда” в 90-х рр. – Profession de foi української молоді. – Зв’язки України з Галичиною (197–200).

36. Справа каналів в Галичині. – Боротьба за український університет. – М. Грушевський. – Виступ російських лінгвістів в українській справі в кінці 90-х рр. – XI археологічний з'їзд. – Фінансове визискування України царським урядом. – Тарасівці. – Перші українські соціал-демократи (201–205).

37. Урбанізація українських міст в 90-х рр. – Сформування робітничої верстви на Україні. – Розвиток тяжкої індустрії. – Просування гірничих продуктів в місцеві підприємства. – Об'єднання фабрик та заводів. – Українські синдикати (206–210).

38. Становище фабричних робітників. – Робітничі організації. – Книга Бельгова. – Початки соціал-демократичного руху. – “Южно-русские Союзы” 90-х рр. – Перший з'їзд соціал-демократів (211–215).

39. Дворянство і буржуазія. – Заходи уряду в робітничій справі. – Т. Рильський (216–219).

40. М. Туган-Барановський. – Його вчення й оцінка його діяльності (220–224).

41. Видобуток кам'яного вугілля на початку 1900-х рр. – Криворізька руда. – Вантажобіг. – Боротьба українського хліба з сибірським. – Боротьба з тарифом в 1900-х рр. Портові самоврядкування. – Територіально українська буржуазія. – Імперіалістські нахили української буржуазії щодо Близького Сходу (225–228).

42. Студентські розрухи в Галичині. – Подорож доктора Вергуна. – “Милые хохлы” й російські об'єднувачі. – Кампанія за споминки. – Кампанія за ювілеї. – Купецьке землеволодіння. – Розплющення кормових господарств. – Пролетаризація селянства. – Прибутки й видатки в мужицькому господарстві. – Недоїмка й ціни на хліб. – “Тасканська” худоба. – Регрес в рільництві. – Предільні землі й оренда їх (229–235).

43. Посівна площа в 1900-х рр. – Проекти Єрмолова й Левицького. – Земські склади сільгоспмашин. – Культура картоплі. – Селянське повстання 1902 р. – Р.У.П. – Спілка й У.С.Д.Р.П. (236–241).

44. Ріст міст в 1900-х рр. – Пояснення Плеве. – Шаєвщина. – Страйк солідарності (242–247).

45. Японська війна. – Гапон і страйки співчуття. – Бенкети й боротьба за конституцію. – Катеринославський проект. – Спілка автономістів. – Боротьба за українську школу. – Ukrainische Rundschau. – Українська преса в 1905 р. – Село року 1905. – Селянська Спілка (248–253).

46. Повстання “Потьомкіна” – Бунт київських саперів. – Ради робітничих депутатів на Україні. – 17 жовтня 1905 й єврейські погроми. – Повстання “Очакова” (254–259).

47. Інтелігенція й революціонери в 1905 р. — Бердяєв і його наступ на соціалізм. — Ж. Новіков. — Загальний висновок (260–266). Література (267–274).

Як бачимо, серед широкого кола проблем, порушених автором, провідними є питання розвитку державно-адміністративних органів, нормативно-правового регулювання суспільних відносин та юридичних аспектів тих чи інших соціальних, економічних і політичних явищ. Багато уваги сконцентровано на дослідженні аграрної історії: досить скрупульозно розглядаються правові питання селянської реформи 1861 року, яку вчений називає “поворотним пунктом в економічно-соціальній історії України нового часу” та поміщицького господарства, аграрні кризи кінця XIX ст., їхні причини та наслідки. М. Слабченко зазначає, що господарський розвиток того часу супроводжувався різними явищами діалектичного характеру. Спочатку це була боротьба дрібних землевласників з великим поміщицьким господарством, а згодом, з диференціацією в селянському середовищі, між бідняками-наймитами та куркулями-глитаями.

Непересічні висновки зроблено правознавцем і щодо формування та розвитку робітничого класу, зародження і розмаху робітничого руху, появи трудового та фабрично-заводського законодавства, боротьби дрібного власника з монополіями та фінансовим капіталом.

Багато відведено вивченню антиукраїнського законодавства в Російській імперії, правового становища та законодавчого переслідування громадівського руху в Наддніпрянщині. Досить розгорнуто йдеться про київську, харківську та одеську Громади, діяльність Тадея Рильського, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова. Автор полемізує з М. Яворським щодо питання про рівень осягнення марксизму лідерами Старої Громади, показує дворушництво російської інтелігенції (Т. Флоринського, О. Соболевського), яка в “українському питанні” солідаризувалася з кривавим російським царизмом. Значну увагу приділено робітничому, різночинському, народницькому та студентському рухові, зокрема організації “Братство тарасівців” та їхній програмі. На жаль, слабо, як і в першій книзі, подано соціальне, правове та економічне становище населення Західної України й місцевий національно-визвольний рух. Схематичним шкіцем окреслено й події 1905 року. Хоча останній недолік цілком усунуто в третьому томі, який дуже детально аналізує першу революцію в Росії.

Насамкінець книги М. Слабченко дуже прискіпливо, з критичними зауваженнями викладає погляди М. Бердяєва та Ж. Новикова, чий твір “Критика соціального дарвінізму” всякий раз цитує французькою мовою. І складається враження, що не задля її розвінчання, а щоб з

ного аналізу подвірного та общинного землекористування в дев'яти українських губерніях Російської імперії щодо зростання приватного сектора в сільському господарстві і захисту приватної власності.

Протягом 1926–1928 рр. вийшли статті вченого про розвиток бджільництва та його нормативно-правового регулювання: “Бджільництво на Україні”, “З історії медвяного права” та рецензія на книгу Т. Юрченка “Короткий нарис історії українського пасічництва”.

Проте найбільш наближеним до поставленої вченим проблеми дослідження господарства України XVII–XX ст. є його конспект лекцій, читаних для вчителів агротрудшкіл в Одесі влітку 1927 року під назвою “Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX століть” (Одеса, 1927). У брошурі на 62 сторінки історик виділив такі розділи: “Тенденції до товарного господарювання на Україні”, “Аграрні відносини в період кріпацького права”, “Перехід до землеволодіння пруського типу”, “Криза 80-х рр. XIX ст.”, “Сільське господарство за промислового капіталізму”, “Боротьба за землю в 1905 р.”, “Перемога фермерського господарства” і “Спроби перетворити Україну в колонію”.

Розвідка цікава не лише з наукового, змістовного боку, але й тим, що дає підстави окреслити реальний план майбутніх досліджень вченого для багатотомника “Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни”.

Необхідно також зазначити, що студія змістовно перегукується з ранньою працею В. Ульянова (Леніна) “Розвиток капіталізму в Росії” М. Слабченко довів, що в Україні панував пруський тип землеволодіння, котрий, у силу соціально-політичних зрушень, поступився місцем фермерському (американському), що особливо прискорила аграрна реформа прем'єр-міністра Росії Петра Столипіна. На працю в журналі “Більшовик України” навіть з'явилася критична рецензія Рувима Шпунта [239].

Промислової тематики та робітничого законодавства стосується стаття “Одеські каменярні в 80–90-х рр. XIX ст. (Етюд з історії зарплатні)” – Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1929. – № 4) і рецензійний огляд “До методології історії робітничого класу” (“Червоний шлях” – 1927. – № 5. – С. 78–85), у яких розглянуто процес заселення та економічного розвитку нашого південного регіону в XIX столітті, формування робітничого класу і промислових зрушень кінця століття.

На другу працю відгукнувся Лев Окиншевич, а сам учений досить детально проаналізував і критично оцінив першу монографію О. Оглобліна “Очерки історії української фабрики” З проблем робітни-

чого, трудового й фабрично-заводського законодавства М. Слабченко виступав під час обговорення наукових праць учнів, чії теми, визначені ним же, всі заглиблювалися в означену проблематику.

Соціально-правові аспекти становища різних маловідомих верств суспільства розкрито академіком у статтях про галицьких “приятелів” та “колежанів”, “фаміліатів” та “заступаючих”, “добročинців” і “вихованців”, “жлобів” Наприклад, саме він “розкопав” в Одеському крайовому архіві матеріали, які дали підстави визначити сутність і правовий зміст “добročинців” – тобто багатих людей, котрі нібито брали собі “вихованців” – молодих кантоністів, а насправді ж перетворювали їх на батраків.

Знайшли відображення в творчості академіка також юридичні оцінки поточного законодавства, правова характеристика діяльності урядів, різних форм держави і права України періоду революції 1917 – 1920 рр. Переважно це статті в газетах “Вільне життя”, “Нові шляхи” та інших тогочасних одеських виданнях. Найзначніші з них: “Суд колись і тепер”, “В справі військових судів”, “В справі Державного контролю”, “В справі залізничних страйків”, “Военно-окружні суди”, “Генеральний штаб на Україні”, “Гетьманська конституція 29 квітня”, “Гетьманат”, “До судової реформи”, “З соціального законодавства української республіки”, “Земські закони”, “Кілька уваг на гетьманський лист від 1 червня сього (1918) року”, “Колективний договір”, “Новела 22 червня 1918 року”, “Новий закон про восьмигодинний робочий день”, “Погоджуючі інституції”, “Проект про недоторканість і безвідповідальність членів Центральної Ради”, “Статут Київської Духовної академії”, “Суд на Україні і його завдання в сучасний момент”, “Українізація суду”, “Чужоземці по закону про громадянство”, “Відділення церкви від держави й віри від школи”, “Сучасна законодавча влада на Україні”, “Юридичне становище Директорії”, “Риси сімейного укладу на Україні по “Кобзарю” та інші.

Поза сумнівами, кожна стаття є історіографічним фактом, який заслуговує спеціальної уваги. Не маючи можливості на розгляд у межах і завданнях нашої праці, зазначимо лише принципові засади поглядів ученого тих часів. У них усіх містяться юридичні, історичні та соціально-економічні оцінки подій і явищ. Учений засуджує узурпаторів, політичних авантюристів та терористів, які ведуть країну до анархії, хаосу, руйни. Він виступає за соціальну правову демократичну державу, засновану на засадах легальності та легітимності, за незалежну, суверенну і самостійну Україну. Будучи противником штучної реанімації права козацько-гетьманської епохи, історик вважав, що наріжним каменем сучасного українського права має бути “приватне начало”

[Вільне життя, № 75]. Пропонуючи різні варіанти судової реформи, ретельно обговорюючи й обгрунтовуючи це питання, дослідник вважав, що судова система у нас має бути централізованою, бо до іншої суспільство з обивательською психологією ще не дозріло. Але мусить бути і суд присяжних, і виборність суддів, і гуманізована пенітенціарна система [Вільне життя. — № 113]. Застосовуючи методи порівняльного правознавства, наводячи приклади правової системи Франції, цитуючи норми міжнародного права, М. Слабченко виявляє зразки кваліфікованого юриста, ерудита-правознавця, неперевершеного публіциста.

Стосовно форм української державності 1917–20 рр. академік висловлюється недвозначно, прямо. Підтримуючи в цілому Центральну Раду і беручи участь в її законотворчій діяльності, вчений скептично оцінив результати її праці. До недоліків зарахував відмову від організації згуртованої, міцної і боездатної армії, прорахунки в аграрному законодавстві, де було “бездонне море глупоти”, зговір з німцями, недбалу зовнішню політику. В сумарній оцінці вченим Центральної Ради зазначено: “Коли була Центральна Рада, вона багато творила, особливо в соціальному законодавстві. Не все, що вийшло від неї, було добре. Але в неї були найліпші бажання — задовольнити якомога більшу частину населення, розв’язати якнайліпше питання, поставлені революцією” [Вільне життя. — 1918. — 6 липня].

По-іншому сприйняв М. Слабченко гетьманську Українську Державу, різко осудивши переворот 29 квітня 1918 року. В статті “Гетьманат”, виклавши історію інституту гетьманської влади в Україні, вчений заявив, що його політичні симпатії не на боці Павла Скоропадського, тому що його “закони устанавлять царську владу в Україні”. Гостра критика форми правління поміщицько-німецького уряду консерваторів і кадетів гетьмана звучить у статті “Гетьманська конституція”. А в матеріалі “На порозі будучини” сказано: “Завдяки багнетам германських юнкерів, українська демократія опинилась за бортом державного корабля... Що можуть дати для українського народу оці пани — реставратори, котрі ще не так давно попирали його права своїми брудними ногами? ... Прийшли до влади ті, хто дбають про свої маетки. Предок П. Скоропадського — Іван Скоропадський почав панування по смерті Мазепи. Козаків гноїв у болотах, куди надсилав будувати Петербург і т. ін.”

Прийхід до влади Директорії викликав у вченого надії на відновлення незалежності України, на проведення поміркованих соціальних реформ, поновлення кращих законів Центральної Ради, встановлення збалансованих міжнародних зносин, скликання Установчих Зборів.

Багато місця в працях ученого займають події всесвітньої історії і, особливо, Першої світової війни. Серед статей 1911–1920 рр. на озна-

чену тематику знаходимо дослідження про “Албанський полк на службі у Наполеона”, рецензії на праці румунських та французьких істориків, студію “Проблеми сучасної Албанії”, котру історик у 1920-ті роки писав на замовлення комісії ВУАН. Та найбільшу частку складають статті, дописи та замітки в газетах про воєнні події. Наприклад: “Бої біля Раймса”, “Бої на Західному фронті”, “Бої у Франції”, “Війна” (2 статті), “Захоплення Армант’єра”, “Кавказький фронт”, “На Македонському фронті”, “Новий прорив”, “Новий фронт”, “Оборона Парижа”, “Румунські заходи”, “Східний фронт”, “Удар между Мондидье и Компьеном”, “Фландрські операції німців”, “Чотири роки війни”, “Вільсон про сучасну Америку”, “Меморандум з питань Бессарабії, поданий Комітетом визволення Бессарабії країнам Альянсу”.

Таке ж за важливістю місце відведено М. Слабченком проблемам кооперації – як історії, так і поточної діяльності та її правового регулювання. Він виступав юридичним консультантом кооператорів, розповідав про історію та повсякденні справи і проблеми кооперативних організацій. Завданнями спілки він вважав, “що в najbliżшому майбутньому, коли державне життя ввійде в якусь певну колію, кооперація стане тим, може єдиним фактором, який сприятиме відбудуванню економічного добробуту на цілком демократичних началах, без ексцесів, еволюційним шляхом” [Нові шляхи. – 1919. – 22 березня].

Кооперативні статті вченого в “Нашій кооперації”, “Кооперативном господарстві”, “Вістях ОФ ЦУКУ” порушують найрізноманітніші проблеми спілок. Зокрема: “Дніпровський союз споживчих союзів України”, “Жіноче господарство та агрикультура”, “Завдання української кооперації”, “Казки про німецькі марки”, “Календар громадянина-кооператора на рік 1919”, “На спомин товаришів”, “Наслідки боротьби і праці одного року”, “Піонери української кооперації”, “Під чистим прапором рочдельців”, “Як воно було: До 75-річчя першої кооперативної крамниці в м. Рочдел”, “Рочдельська ювілейна література”, “Єдиний економічний фронт”, “Кооперативное законодательство”, рецензія на працю В. Левитського “Про хліборобські спілки”

Провідна ідея названих статей – без національного кооперування неможливе економічне і культурне відродження України, а в часи розрухів, коли приватна власність заборонена, а “грабіжницько-спекулятивний торговельний апарат” визискує населення, лише кооперативні спілки зможуть захистити державу від краху. Принагідно хочемо зазначити, що саме статті вченого 1914–1920-х рр. найменше піддаються ідентифікації, позаяк підписані численними псевдонімами (Причєпа, Зосима, І. Недоля, Я. Нєпраха), які використовували й інші автори в

той час. Але в списках власних праць М. Слабченко зазначені матеріали подавав як свої.

Таким чином, підбиваючи підсумки, можемо відзначити, що Михайло Єлисейович зробив значний науковий внесок і у вивчення проблем історії держави і права України XIX–XX ст., насамперед у дослідження адміністративно-територіального устрою, структури та діяльності державного апарату, кодифікації права, розвитку, еволюції та змін у цивільному, трудовому, адміністративному, кооперативному законодавстві, історії Першої світової війни та кооперативних організацій. Переважна більшість праць з названої проблематики не втратила наукового значення і сьогодні, використовується вченими як джерело та як історіографічний матеріал.

Наукова праця Михайла Слабченка була не лише значною за обсягом, але й різноплановою та різножанровою за змістом. Мабуть, лишилося обмаль гуманітарно-суспільних галузей, яких би він не торкнувся своїми зацікавленнями. Наразі спинимося на тих суттєвих матеріалах, які засвідчують його ерудицію та енциклопедичність знань, внесок у різні галузі науки та культури.

5.6. *Допоміжні історико-юридичні науки.*

Публіцистика та художня творчість

Джерелознавство. Протягом усієї творчості, збираючи та опрацьовуючи архівні матеріали, вчений ретельно вивчав їх, аналізував і публікував результати евристики у вигляді додатків майже до кожної монографії. Джерелознавчі статті характеризують його як вправного палеографа, неперевершеного герменевтика, знавця різнопланових джерел, впертого та наполегливого пошуковця. Джерелознавчі статті майже всі присвячені історії українського права. Назвемо їх. “Два письма графа П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу” (1910), “Протокол отпусних писем за гетмана Д. Апостола 1728 г.”, “Дияриуш Генеральной Войсковой канцелярии” (1913), “Министерство полиции (по данным Назимовского архива)” (1913), “170-річчя “Прав” (1914), “Забытый историк-мемуарист” (1916), “На черзі” (1917), “Ескізи з історії “Прав...” (1927). Особливу увагу приділив учений “Правам, за якими судиться малоросійський народ”.

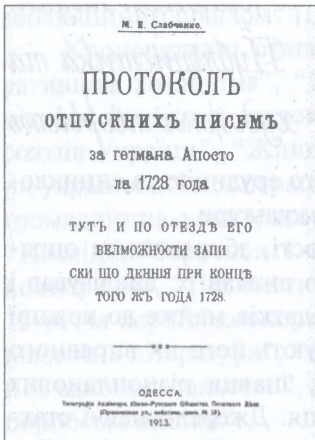
У статті “На черзі” [Українське слово. – 1917. – № 6. – червень. – С. 11] М. Слабченко порушує питання перегляду законодавства – цивільного, кримінального й процесуального права, зазначаючи, що головне – дотримуватися звичаєвого українського права, викладеного у кодексі “Права, за якими судиться малоросійський народ”, як основи норм звичаєвого права, котрий є систематизованою вибіркою повного зібрання законів України XVIII ст.

Стаття “Ескізи з історії “Прав” складаються з трьох частин, у яких учений аналізує проблеми, пов’язані з історією кодексу. Перша частина – “Яким Статутом користувалися в Гетьманщині XVII ст.” – показує поширення на Лівобережжі редакцій Литовського статуту; друга – “Чи використовувалося гетьманське законодавство в “Правах” – аналізує джерела права, які увійшли до кодексу; третя – “Яка була перша редакція “Прав” – простежує процес роботи над текстом збірника кодифікаційної комісії. Скрупульозному вченому вдалося зробити непересічні відкриття та висновки, які й нині мають пріоритетне значення, що засвідчило перевидання статті в наш час у журналі “Київська старовина” [1994. – № 1].

Історіографія. Хоча окремого історіографічного дослідження з історії українського права М. Слабченко не залишив, проте в численних статтях та передмовах до монографій учений багато написав про розвиток історіософії правознавства. Першою в цій серії з’явилася стаття правознавця “Д. П. Міллер як історик українського права” *. Саме в ній уперше прозвучала оцінка заслуг Дмитра Міллера у розвитку історії українського права, а також зроблено узагальнювальний аналіз його праць.

Історіографічними можна назвати також рецензії і статті вченого на праці Д. Багалія, І. Крип’якевича, М. Туган-Барановського, С. Аваліані, М. Зібера. Останнього він вважав засновником російського та українського марксизму, за що згодом

був розкритикований. У жовтні 1927 року на засіданні кафедри перед учнями й співробітниками М. Слабченко виступив з ґрунтовною доповіддю “Наука історії України за десять років”, у якій представив періодизацію, напрямки, школи тогочасних досліджень та дав їм власну оцінку й інтерпретацію [18].

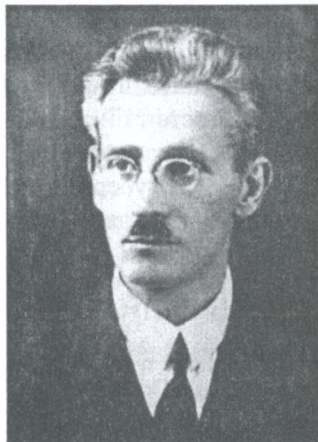
* Вестник харьковского историко-филологического общества. – 1914. – Вып. 5. – С. 24–28.

Біографістика. Працюючи в газетах, М. Слабченко пропагував життя і діяльність визначних діячів української науки, культури, громадського руху, чим намагався будити національну свідомість у населення Одещини, формувати національну ідею. У поле його зору потрапили такі українські та прогресивні російські діячі, як М. Аркас, В. Чумак, І. Стешенко, М. Віташевський, Є. Темницький, І. Репін, Ф. Вовк, П. Ніщинський, Я. Яхненко, В. Доманицький, М. Левитський, М. Заньковецька, М. Коцюбинський, Л. Толстой, О. Пушкін, Тарас Трясило, Іван Франко, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Оникій Суслов, А. Скальковський, М. Драгоманов, М. Комаров. Численні статті, написані разом з учнями, про визначних письменників, композиторів, істориків, художників, громадських діячів готував він до “Словника українських діячів”, котрий упорядковував М. М. Могилянський [76].

Нумізматика. Ми вже згадували, що в “Організації господарства...” М. Слабченко, керуючись логічними прийомами в дослідженнях, висловив гіпотетичну думку про карбування в Гетьманщині – від Б. Хмельницького до І. Мазепи – власної монети. На його думку, саме в цей час “в Україні робилися то більш, то менш щасливі спроби завести свою монету, яка вийшла з обігу на початку XVIII ст.”*.

Гіпотезу вченого тоді заперечили А. Єршов, В. Шугаєвський та М. Петровський, доводячи нереальність припущення як через брак самих монет, так і згадок про них у джерелах. М. Слабченко відповів їм ґрунтовною статтею “Чи була в Гетьманщині своя монета” [511], у якій констатував, що відсутність джерел та архівного матеріалу про той час і факт ще не може заперечити логіки державно-правового та соціально-економічного розвитку Війська Запорозького, котре не могло обійтися без власної монети і без власної фінансової системи.

Цікаво, що згодом думку М. Слабченка підтвердили І. Борщак [256] та І. Крип'якевич [351], а в наші дні до неї схиляється і відомий історик нумізматики М. Котляр [348]. Та й сам учений не відмовився від свого особливого погляду, давав учням (А. Лавріненко) досліджувати “Карбування грошей в Гетьманщині за І. Самойловича” [183].

І. Крип'якевич

* Збірник ІФВ УАН. – К., 1926. – № 26. – С. 64

Сфрагістика. Працюючи з архівними матеріалами гетьманського та кошового архіву, особистими документами старшини, М. Слабченко знаходив численні печатки різних державних установ та приватних осіб. Зібраний матеріал дав підставу до написання кількох ґрунтовних досліджень зі сфрагістики.

У 1912 році разом із сестрою Марією він друкує досить ґрунтовну розвідку “Материалы по малорусской сфрагистике”. Вона складається з трьох нарисів. 1. “Из малорусской сфрагистики”, у якому дається короткий історіографічний вступ та огляд печаток різних державних установ, полковників, сотників, приватних осіб, монастирів. 2. “Гетманская печать в XVII в.” – аналізуються печатки реєстрового війська часів С. Баторія, Д. Многогрішного, І. Мазепи, І. Самойловича. 3. “Запорожские печатки” – висвітлюються особливості січової, паланкової та курінних печаток.

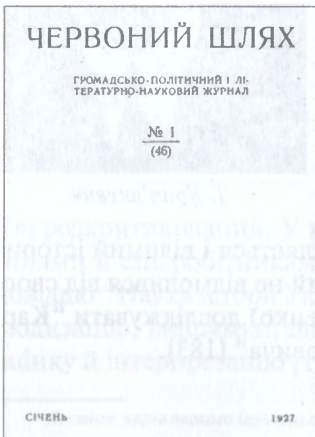
Останній нарис, значно розширивши та доповнивши новими даними, історик опублікував у “Записках ІФВ УАН” [т. 19, с. 102–109]. Разом із сфрагістичними даними в статті на основі печаток учений простежує ідеологічні та соціально-економічні зрушення на Запорожжі у 1750–1770-х рр.

Історична географія теж представлена в працях ученого, таких як “Материалы к истории города Крюкова” (1911 р.), “Из Одесской старины: село Александровка-Арнаутское” (1913 р.) та “Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини” (1927 р.)

В останній праці дослідник аналізує як історико-статистичне джерело топографічний опис Харківської (1837 року) та Полтавської (1806 року) губерній, котрі зробили співробітники Вільного економічного товариства. Разом із джерелознавчими аспектами розглядаються топографічні, історичні, географічні та статистичні, які дають багато нового у пізнанні минулого Слобожанщини та Лівобережжя.

Генеалогія репрезентована маленькою, але цікавою і цінною для науки заміткою Михайла Єлисейовича “К истории малорусских дворянских родов (по фамильным архивам)”, у якій простежено історію шляхетських родин Красовських та Громашевських.

Значну увагу протягом творчого життя відводив науковець вивченню новинок літератури, їх *бібліографуванню та рецензуванню*. Його перу належать рецензії на праці

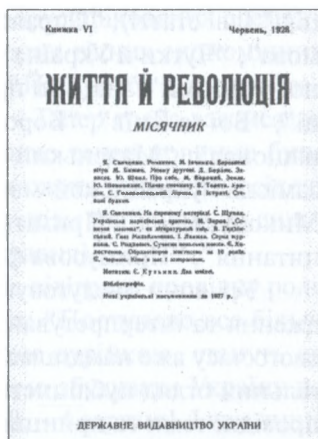
О. Оглобліна (“Предкапиталистическая фабрика”), М. Новомберського (“Слово и дело государевы”), І. Павловського (“Систематический указатель журнала “Киевская старина”), Е. де Воже (“Три драми російської історії”), А. А. К. Стурдзи (“Борьба за корону Румунії”), С. Гриньова (“Скіфи і Русь”), П. Житецького (“Про українські народні думи”), І. Чернишова (“Аграрный вопрос России”), Т. Юрченка (“Короткий нарис історії українського пасічництва”), П. Смирнова (“Волзький шлях і стародавні руси”), на праці М. Драгоманова, І. Франка, Б. Мартоса, Ш. Жіда, А. Доде, В. Коваля, П. Мороза, В. Левитського, на “Російсько-український словник правничої мови”, “Актові книги Полтавського городского уряду XVII ст.”, на видання з термінології українського права. Ним підготовлено в часописах шість оглядів – “Бібліографія”, сім – “Література й наука”, два – “Нова брошура”, а також статті “Огляд преси”, “Рочдельська ювілейна література”, “Друкуються і незабаром вийдуть з друку”, “Новини літератури”, “Нові книжки” тощо.

Академік пильно стежив за *культурно-національним рухом* в Одесі та писав про нього в статтях: “В Науковім товаристві”, “В учительській спілці” (2 статті), “Залізнично-дорожна “Просвіта”, “Курси для учителів середніх шкіл”, “Освіта й міська управа”, “Позашкільна освіта на губерніяльній конференції в Херсоні”, “Про українську бібліотеку в Одесі”, “У шкільному комітеті”, “Учительська конференція”, “Шовіністи і “Южный рабочий”, “Ще нове товариство”.

У 1925 році в журналі “Україна” він подав підсумково-узагальнювальний огляд “Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 рр.”, який відобразив його погляд на стан українознавства і культури в цілому в місті, на шляхи подальшого розвитку тут науки.

Серед списку праць академіка ми знайдемо також праці з мовознавства, літературознавства, театральні огляди та рецензії на фільми. Ми вже згадували, що М. Слабченко викладав українську та російську літератури в гімназіях, добре знав творчість А. Свидницького, І. Франка (“Робочий люд в творах І. Франка”), В. Винниченка, Л. Курбаса, О. Пушкіна, Л. Толстого, писав про них критичні огляди.

Особливе місце в працях дослідника посідає шевченкознавство, якому він присвятив цілу низку статей та розвідок. Варто зазначити, що першою публікацією вченого стала стаття “До історії відношень між П. О. Кулішем та Т. Г. Шевченком”

(1909 р.), у якій автор простежив еволюцію поглядів П. Куліша на творчість Кобзаря за листами до поета з Херсонської губернії О. Я. Остапенка-Біленка.

Окрім неї згодом написано такі праці, як “Риси семейового укладу на Україні по “Кобзарю”, “Робочий люд в творах І. Франка”, “Впливи месіанства на Шевченка”, “До нового видання “Кобзаря”, “Юридичний елемент в творах Т. Шевченка”, “Жалоба над труною: читана в Петрограді на Шевченківському вечорі 26 лютого 1915 року”, “Тарас Шевченко і міський обиватель”, “Шевченко й декабристи”. М. Слабченко захищав поета від міщансько-примітивного сприйняття його творів, писав про демократизм поглядів Кобзаря, його релігійні погляди, дружбу з декабристами (І. Аненковим, С. Волконським, В. Штейнгелем), формування поглядів на право, на суспільно-державний устрій, на політичні організації, Кирило-Мефодіївське братство.

Чи не найбільшою за обсягом, за кількістю назв у творчості вченого є *публіцистика*. Протягом 1917–1920 рр. з’явилися в пресі (газети “Молодая Україна”, “Українське слово”, “Вільне життя”, “Нові шляхи”, “Наше село”, “Боротьба” – есерівська та укапістська, журнали “Силуэты”, “Кооперативное хозяйство”) численні злободенні статті (близько 200) про зміну влади, нові закони, державне будівництво. Серед них назвемо статті “Більшовицька криза”, “Відділення церкви від держави й віри від школи”, “Відповідальність міністрів і суд над бувшим міністром Жуковським”, “Военно-польовий суд й справа добродія Доброго”, “Для чого потрібна армія Україні”, “З недавнього минулого: Політика О. Шульгіна”, “Замах на генерала Ейхгорна”, “На теми дня” (23 статті), “Нова течія в українській соціальній демократії”, “Оновлення діяльності УДП”, “Організація української армії”, “Посол Дашинський в українській справі”, “Про російську інтелігенцію” (дві статті), “Справа бывшего міністра Жуковського й українська мова”, “Чутки й Україна”, “Ще в національній справі”, “Ще до аграрної реформи”, “Ще до процесу міністра Жуковського”, “Юзефовіянці”, “Бої за Київ”, “Боротьба з спекуляцією”, “Комуністичний інтернаціонал”, “Маленький фельетон” (13 статей), “Малорусский язык” замість “украинской мовы”, “На Одеському фронті”, “Операції під Миколаєвом”, “Примітиви в розрішенні фінансово-економічного питання”, “Примусова федерація”, “Про те, про це”

Усі вони заслуговують на спеціальне наукове вивчення, дослідження та інтерпретування, що не є метою нашої праці. Це частково свого часу вже намагалася вчинити З. В. Першина [189], зробивши загальний огляд публіцистики М. Слабченка. Наразі ж лише зазначимо провідні теми та принципові засади газетних матеріалів науковця, які

написано на межі публіцистики, правознавства, історії та економіки, часом з шекспірівськими фабулами та підходами.

Для пера М. Слабченка-публіциста характерні професійність, чітка громадянська позиція, політична гострота, літературна досконалість, опертя на історичні факти, добре знання законодавства та гострота полеміки. Відчувається, що газетна трибуна була його органічною внутрішньою потребою у буремні роки національно-визвольних змагань, а журналістське перо – багнетом. Характерна риса: в радянські часи він відмовився співробітничати з більшовицькими газетами, хоча й був високопрофесійним публіцистом. Підписані численними псевдонімами (Отаман, Ляшок, Причепка, Дейнека, Рутковський) та криптонімами (через що ми так, мабуть, ніколи й не віднайдемо всіх статей вченого) виступи історика були запальні, гострі, дотепні, в'їдливі, іронічні.

Провідні теми публіцистичних виступів М. Слабченка – це боротьба за незалежну Україну, розв'язання національного питання, культура та освіта рідного народу, роль української та російської інтелігенції, оцінка політики різних партій і найперше більшовиків, ставлення до діяльності гетьмана, німецько-австрійських окупантів.

Найголовнішим для вченого, поза сумнівами, було питання національно-державного відродження України, яке він порушував у багатьох своїх виступах. Як зазначалося, він не схвалював Гетьманат, але висловлював надію, що все ж згодом "...може здорова національна течія візьме гору й наш державний корабель впливе на широке море західно-європейського життя... Без міцної державно-української свободи, без національної української свободи й свідомості, наш народ буде в приймах і поневірянні" [Вільне життя. – 1918. – 18 липня].

Одним із шляхів побудови власної держави має стати освіта народу, піднесення його самосвідомості, ізоляція зрусіфікованих елементів, повалення гетьманського режиму, створення гідних економічних та правових основ розвитку господарства: "Йти треба дорогою законодавства, дорогою еволюції, – і додавав: – Тепер треба взятися до національної справи реально. Першою справою тепер повинно бути національне освідомлювання. Обставини... можуть принести всілякі прикrostі, але перенести їх зуміє лишень організм національно сильний і здоровий" [Вільне життя. – 1918. – 12 травня].

На його думку, національний фактор має відіграти провідну роль у творенні держави, але держава буде для всіх: "Поступово все більш елементи народні, не охоплені більшовицькою дурійкою, стануть на нашій стороні. Вони розуміють, що ми хочемо збудувати Україну не на се, щоб їх душити..." [Вільне життя". – 1918. – 4 серпня]. І вже лише

після того, як український народ налагодить власне державне і економічне життя, можна “повести з ним балачку про союз, як вільний з вільним” [“Нові шляхи”. — 1919. — 21 березня].

Пов’язана з першою, друга тематика публіцистики М. Слабченка присвячувалася вирішенню національного питання як в Україні, так і в колишній Російській імперії. Він гостро полемізував з усіма представниками так званої російської демократії, котра лишалася такою тільки до тих пір, поки виникало “українське питання”. Цим мотивом пронизані критичні виступи вченого на заяві більшовицької газети “Голос революції” та меншовицької “Южный рабочий”. Історик зазначав: “Російські соціалісти всяких марок, напрямків і взагалі російські інтелігенти... прогавили російську революцію і прогавили головне через те, що хотіли зберегти єдину-неділиму” [Вільне життя. — № 88].

У цілому позиція правознавця у вирішенні національного питання відзначається виваженістю, стриманістю, демократизмом. Він писав: “Незалежними стали Україна, Білорусь, Грузія... Це історичний факт, з яким треба рахуватись, а ідея про щось всеросійське тхне,.. не об’єднує, а роз’єднує демократії народів бувшої Росії і лише сприяє росту реакції серед цих народів” [Вільне життя. — 1918. — 27 червня]. Академік гостро розкритикував заяву російських “демократів” у травні 1918 року в Києві, у якій ті пропонували влитися в державотворення за умови визнання російської мови державною. Як гостро відгукнувся і на заяву більшовиків про федерацію УСРР та РСФРР на початку 1919 року, назвавши її “примусовою федерацією”: “Вже бачили ми, як нас федералізували більшовики, “огнем і мечем” зруйнували наші економічні й політичні здобутки і нехтували наші культурні і національні надбання. В цій безглуздій боротьбі загинули багато найкращих синів України... Але чим більше нас тянуть до федерації, тим більше з’являється самостійників... Це наслідки примусової федерації... Вони сумні... Треба всі ці віковічні спори одкинути нарешті, треба признати, що український народ має право на власне існування, державність” [Нові шляхи. — 1919. — 21 березня].

Узагалі більшовицьку владу М. Слабченко не сприймав, оцінював її як диктатуру, хоч і під вивіскою пролетаріату. На його думку, після Лютневої революції, через небажання Тимчасового уряду навіть в принципі погодитися на автономію України, “в російську революцію влізло безліч соціалістичного сміття, яке замість того, щоб допомогти народам Росії стати на власні ноги, дбати про їх об’єднання, почало з якоюсь сатанинською запеклістю робити соціалістичні експерименти, роз’єднувати людність, вносити між неї розбрід, непорозуміння, зневажність...” [Вільне життя. — 1918. — 22 серпня].

На жаль, М. Слабченко помилився в оцінці більшовизму. У липні 1918 р. він чомусь вирішив, що більшовикам кінець: “Більшовизм в Великоросії вигорів до кінця... Як постав клас робітничий і згромадив коло себе незадоволених, так і нині повинна появитися нова категорія, яка безболісно візьме владу до своїх рук. Такою категорією, певно явиться клас дрібної буржуазії як в місті, так і на селі” [Вільне життя. – 1918. – 21 липня].

Та не лише один він недооцінив рівень закоренілості більшовицької ідеології в масах народу. Утім, прогресивну російську інтелігенцію історик все ж відмежовував і від більшовиків, і від білогвардійців, і від інших великодержавних шовіністів. Він високо цінував справжню російську інтелігенцію: “Єсть в Росії чиста, чесна, велика інтелігенція... Се не ті, хто хижо виглядають зі сторінок російських газет, ллють крокодилячі сльози за єдину неділиму...”, “...російська інтелігенція – кращий цвіт всього того, що могли дати народи Росії. Вона дійсно надзвичайно велика, навіть свята... Блискучий ряд любих імен однаково близький і дорогий сердцю і великоруса, і українця, і білоруса і взагалі всіх... хто більш-менш володіє російською мовою” [Вільне життя. – № 99. – 100].

Першочерговим завданням вважав М. Слабченко відродження рідної української мови, прагнув захистити її від різних політиканів, котрі “мнуть старе, що немає української мови, а єсть мова малоросійська”, котрі “намагаються одвернути людність України від тої країни, де вона живе, де працює, де годується” [Вільне життя. – 1918. – 21 червня]. Для цього необхідно піднімати рівень грамотності, освіти, ліквідувати неписьменність, інтелектуальне убогство. Працюючи в губнаросвіті, вчений піклувався про відкриття і діяльність освітніх курсів, видання підручників, про доступ до вищих навчальних закладів дітей з народу – так званих кухарчиних дітей.

Як великий життєлюб і гуманіст, М. Слабченко зі сторінок преси засуджував насилля і терор. Він протестував проти вбивства сім'ї останнього Романова Миколи II, генерала Ейхгорна та інших духовних, політичних і культурних діячів: “Замахи лише руйнують добробут нашого люду, вони провокація для того, щоб наша держава пропала... Україна прагне покою і свого природного розвитку через національну свідомість...” [Вільне життя. – 1918. – 1 серпня].

Відтак можна констатувати, що М. Слабченко у свій зоряний журналістський час зарекомендував себе ще й неперевершеним, палким, пристрасним і професійним публіцистом.

Близькою до газетярської постає і художня творчість академіка М. Слабченка, адже він є автором кількох цікавих, непересічних опо-

відань, новел та нарисів. Зокрема: “В окопах”, “Маленький Митрунь”, “Коська”, “Під старими соснами”, “Бій тарантулів”, “Ледащий цар”, які присвячені переважно подіям Першої світової війни. Згодом, за спогадами вченого, він опублікував їх у збірці “Червоний вінок” [23, а. 3 – 4]. Друкувався також в одеських журналах “Силуэты”, “Блиски”, “Шквал”. За сюжетом більшість творів трагічні, показують у меланхолійно-екзистенціалістичних тонах гірку долю людини в роки світового соціального катаклізму: гинуть невинні діти, жертвами стають мирні жителі. Ідеологічне вістря спрямоване проти війни, за виживання людини в нелюдських умовах. Непересічними у своєму жанрі є листи вченого, щоденник, автобіографії, які ми подаємо в додатку.

Отже, підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що М. Слабченко був великий і в малих формах, його внесок і у розвиток бази історико-юридичних допоміжних дисциплін, у публіцистику та художню творчість теж дуже відчутний.

ПІСЛЯМОВА

Михайло Слабченко
— людина, вчений,
громадянин

З-поміж визначних непересічних особистостей та діячів, повернутих впродовж останніх років українській національній науці та культурі, чільне місце належить і Михайлу Єлисейовичу Слабченку (1882–1952 рр.), вченому історичу, правознавцю, професору, академіку Всеукраїнської академії наук. Він прожив довге, насичене постійною невтомною плідною працею, яскравими подіями, і водночас драматичне, а часом і трагічне життя. Українська наука і культура завдячують йому дослідженнями з історії держави і права України періоду Гетьманщини, Запорозжя, ХІХ–ХХ ст., розробкою проблем юриспруденції, економіки, нумізматики, джерелознавства та історіографії. Перу Михайла Єлисейовича належить більше трьохсот праць: великих фундаментальних монографій, брошур, розвідок, наукових та публіцистичних статей, заміток, рецензій тощо. Під його керівництвом і за його участі виховувалися дослідники нового покоління з різних галузей гуманітарних наук. Йому були притаманні невтомна енергія, ретельність, скрупульозність, заповзятливість та людяність.

У монографії розглянуто і досліджено основні віхи життя вченого, напрямки творчості. І підводячи ризик під вивченням його біографії та аналізом наукових студій, робимо узагальнення.

Життєвий шлях М. Є. Слабченка, залежно від різних соціально-економічних, політичних та суспільних умов, розподіляємо на два великі етапи, в яких виділяємо по два періоди. Протягом першого етапу, який тривав від народження у 1882 році до встановлення радянської влади у 1920 році, вчений пройшов процес формування як людини, науковця і громадянина. Він активно впливав на навколишній світ, намагався змінити його діями, роботами, вчинками, плекав національну ідею, присвячуючи їй працю в університеті, громадських організаціях, газетах, розвивав науку, освіту, політичну думку рідної землі. Перший етап можна поділити на два періоди: І. 1882–1914 рр. — дитинство, юність, навчання в Новоросійському університеті. ІІ. 1914–1920 рр.

– на фронтах Першої світової війни та у вирі Української національно-демократичної революції.

На другому етапі життєвого шляху (1920–1952 рр.) Михайла Слабченка позбавили можливості будь-як впливати не лише на суспільні реалії, але й на особисте життя, особливо у 1930–1950-і роки. Однак він продовжував, навіть у рамках тих мізерних можливостей працювати і вірити у торжество української справи, якій віддав життя. Цей етап ми ділимо на два періоди: I. 1920–1930 рр. – апогей наукової та життєвої кар’єри вченого, розквіт його дослідницького таланту, праця професором Одеського ІНО та обрання в дійсні члени ВУАН. II. 1930–1952 рр. – драматичний період життя: осудження у справі “Спілка визволення України”, етапи ГУЛАГу та трагічна смерть у Первомайську на Бузі.

Щодо конкретних результатів нашої студії констатуємо:

1. Стосовно внеску М. Є. Слабченка в національно-визвольний рух, ми переконані, що він є гідним сином України, котрий за всіх умов, за всіх режимів робив усе можливе для майбутнього самостійного державного буття України, і все його життя – яскравий повчальний приклад жертвовності в ім’я українського народу. Він був учасником і активним діячем та організатором студентських гуртків та маніфестацій, Революційної української партії, “Просвіти”, Української соціал-демократичної робітничої партії, редакції національних газет, установ українізації, що було проявом національно-визвольних змагань, за що неодноразово піддавався остракізму: виключенню з університету, арештам, допитам, загрози заслання, соціальної дискримінації. Як учасник Національно-демократичної революції 1917–1920 рр. він стояв біля витоків модерних українських політичних партій та суспільних ідеологій.

2. Дослідивши участь М. Слабченка в подіях Національно-демократичної революції, ми можемо сказати, що він активно долучився до державотворення, беручи участь у виробленні законодавства, публіцистичними виступами в пресі, діяльністю на посадах у міському управлінні освіти та культури, в архівному будівництві.

3. Підсумовуючи науковий доробок вченого, ми констатуємо, що Михайло Слабченко є видатний науковець та дослідник, який сприяв розвиткові таких наук, як історія України, історія українського права, економіка та громадська думка. Справжнім новатором він став у дослідженні історії державно-правових проблем Гетьманщини, Запорозжя, у вивченні та створенні концепції, схеми і періодизації історії держави і права України ХІХ століття, яка фактично й сьогодні лежить в основі праць вітчизняних і зарубіжних істориків, котрі цікавляться цією епохою. Ідеї, висловлені в творах М. Слабченка, знайшли

і знаходять продовження в працях сучасних дослідників. Надбанням і гордістю національної історико-юридичної науки є його фундаментальні монографії “Малоросійський полк”, “Організація господарства України”, “Нариси з історії українського права”, “Соціально-правова та паланкова організація Запорозьких Вольностей”, “Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.”, “Центральні установи України ХVІІ–ХVІІІ ст.” та “Судівництво на Україні ХVІІ–ХVІІІ ст.”, у яких дістали ґрунтовне висвітлення проблеми українського права, державного апарату, державного механізму, владних повноважень інститутів держави. Положення і висновки М. Слабченка наповнили українським змістом такі категорії теорії держави і права, як суверенітет, автономія, законодавство, правовідносини, правоздатність та дієздатність.

4. Характеризуючи М.Є. Слабченка як організатора науки, ми відзначаємо, що він став засновником Одеського наукового при УАН товариства, Одеської секції Науково-дослідної кафедри соціально-економічної історії України, Семінару підвищеного типу з історії України Одеського ІНО, кафедри історії України Одеського ІНО, історичного кабінету та гуртка в ІНО, “Записок Одеського Наукового товариства” соціально-історичної та історико-філологічної секцій, спричинився до утворення та був учасником Одеської філії ВУНАС, Одеської комісії краєзнавства при УАН, Українського бібліографічного товариства в Одесі. Саме М. Слабченко, перший і останній, створив в Одесі наукову школу українознавства і перетворив місто (поряд з Києвом та Харковом) у вогнище української гуманітарної науки. Йому ж належить ідея згуртування інтелекту та праці вчених навколо видання архіву Коша Нової Січі.

5. Оцінюючи вченого як освітянина, можемо з усіма підставами твердити, що, напевно, не було в Одесі діяча, котрий зробив би стільки для розвитку в місті національної освіти. М. Слабченко був причетний до утворення, організації, відкриття та становлення Археологічного, Фребелівського, Театрального інститутів, був їхнім директором, викладачем, керівником. Він розбудовував освітнє життя в період українізації по технікумах, гімназіях, середніх школах, практично розвивав педагогічну науку, працюючи вчителем, директором, викладачем, професором. Його педагогічний талант, знання вікової психології, організаційні здібності у роботі з молоддю підтверджують сучасники – А. Лавріненко, Б. Гінзберг, Т. Малина, Я. Радзейовський та інші. Як просвітитель, він все життя ніс знання широким масам, читав лекції на різноманітних курсах, у робітничих аудиторіях, перед ученими, вчителями, учнівською молоддю. Йому належить вирішальна роль

у підготовці в Одесі високопрофесійних кваліфікованих істориків, він виховав низку талановитих учених, педагогів, став піонером у запровадженні до вивчення нових дисциплін, зокрема історії держави і права України.

6. Заслугою М. Слабченка є і те, що в умовах революції, переслідувань та гонінь він зміг зробити власний, теж значний, внесок у розвиток національної журналістики. Він брав участь в організації, керуванні або допомагав, підтримуючи, статтями у виданні таких часописів, як “Українське слово”, “Вільне життя”, “Молода Україна”, “Боротьба”, “Нові шляхи”, “Наше село”, “Кооперативное хозяйство”, “Наша кооперація”, “Пасічник”, “Червоний шлях”, “Життя і революція” тощо.

7. Доля М. Слабченка тісно переплелася з долею визначних діячів історії, культури і науки України. Наукові інтереси звели його з Д. Багалієм, М. Грушевським, А. Кримським, С. Єфремовим, М. Яворським, М. Василенком, Н. Полонською, О. Оглобліним, літературні ідеї еднали його з М. Могилянським, М. Зеровим, В. Сосюрою, О. Вишнею, з багатьма театральними діячами.

8. Нарешті, ми стверджуємо, що М. Слабченко був непростою, непересічною людиною, котрій властиві різні, часом контраверсійні риси. Визначаючи особистісні якості вченого, багато сучасників та очевидців дають оцінки, притаманні лише його рисам. *Характер* – вулканічний, одержимий, сильний, незламний, неординарний, ліричний, вразливий, небайдужий, щирий серцем, багатий душею. *Темперамент* – холеричний, палкий, пристрасний, захоплюючий, одержимий, емоційний, категоричний. *Вдача* – принципова, смілива, відверта, людяна, рішуча, благородна, саможертвна, самокритична, проста, товариська, дотепна. *Розум* – винятково здібний, гострий, аналітичний, чудової пам’яті, вишуканого смаку, ерудований, енциклопедичний. Провідна *риси* вченого – любов до науки, одержимість і самопожертва заради неї. Наукова праця скрізь і всюди: на фронті, за робочим столом, у кав’ярні, в тюрмі, на засланні. А. Лавріненко не дарма писала, “що він належить до людей “одержимих” Ні кар’єризм, ні марнолюбство, ні матеріальний власний добробут не були метою його життя, а безкорисна відданість науці. В ім’я науки – самозречення. Наука – сама святість, постійний щоденний пошук, іноді важка мука. Якось у розпачі він казав: “Кину все, піду на село, почну землю орати”. Або радив: “Ніколи не займайтесь науковою роботою” Проте, все це були пусті, несерйозні слова від поганого настрою, бо в дійсності поза науковою роботою його не було...” [183]. За її ж словами, академік ненавидів бюрократизм, кар’єризм, псевдопафос, користолюбство.

Пройшовши війну, революцію, арешти, допити, слідство, суди, етапи, тюрми, злидні, погроми, холод і голод, він не озлобився, не змінивсь, не пристосувався, залишився собою, але не конфліктував з владою, був законслухняним.

Звичайно, М. Слабченко не є ідеалом чи забронзованим безгрішним героєм на п'єдесталі. Вивчаючи його праці, автобіографії, листування, щоденникові записи, спогади сучасників, ми дізналися і про негативні риси його вдачі, котрі не лише не прикрашали вченого, але й заважали йому жити. Це екзальтованість, неврівноваженість, ексцентричність, звичка давати людям образливі прізвиська, емоційність, певний егоїзм, прагнення хапатися за все відразу, вічний пошук ворогів, задрісників, підозрливність, самонавіювання, амбітність, категоричність у судженнях, безапеляційність, конфліктність, настороженість, нетерпимість до інших тощо. Він визнавав це і сам, коли писав що “на вдачу запальний, різкий, прямолінійний і не виносить брехні та підхалимства, насмішливий, гострий на язик і “мнітельний”, не виносить “общих мест”, старається йти своїм шляхом і говорити чужі слова не любить” [23]. Усе означене, доведене ним же до абсолюту, звісно, не прикрашало Михайла Єлисейовича.

Однак сучасники запам'ятали його позитивніший образ, навіть не зважаючи на зовнішність: “лисий череп”, з'їдене віспою обличчя; “ракові очі”, які називають “чорні”, “ясно-карі”, “всевидячі”, “розумні”, що випромінювали багатство душі цієї людини.

Отже, все вищезазначене приводить до загального висновку, що об'єкт нашого монографічного дослідження – Михайло Єлисейович Слабченко – належить до визначних постатей історії української науки і культури, є неординарним ученим-юристом, істориком українського права, яскравою особистістю, незвичайною індивідуальністю, непересічним громадським діячем, гідним сином України. Своїми фундаментальними працями він заклав підмурівок нової науки – історії держави і права України, зробив неоціненний внесок у дослідження державного, адміністративного, цивільного та кримінального права, в історію державних установ та місцевого самоврядування на Україні XVII–XX століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні матеріали

Державний архів Київської області

1. **Фонд Р – 742.** *Київський обласний комітет професійної спілки працівників вищих шкіл і науково-дослідних установ.*
Оп. 1. – Спр. 24. Характеристики на кандидатів до ВУАН – членів секції наукових робітників (січень – грудень 1929 р.) – 157 а.

Державний архів Одеської області

Фонд 2. *Канцелярія Одесского градоначальника*

Опис 1. По обществам и собраниям

2. **Справа 314.** О закрытии украинского общества “Просвіта”. – 13 ноября 1909 г. – 25 января 1910 г. – 25 листов.
3. **Справа 379.** Устав Одесского украинского клуба. – 15.І. – 7.ІІІ.1914 г. – 101 лист.
4. **Справа 3221-а.** Об открытии в городе Одесса украинского общества “Просвіта”. – 3.ХІ.1905 – 23.І.1906. – 9 листов.

Фонд 45. *Императорский Новороссийский университет (1865–1920)*

5. **Опис 1. – Справа 919.** Студент историко-филологического факультета Императорского Новороссийского университета М. Е. Слабченко. Личное дело. (1903–1904). – 3 листа.
6. **Опис 4. – Справа 1227.** – Грушевский Александр Сергеевич (приват-доцент).
7. **Опис 4. – Справа 2840.** – Отчет Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Май 1911–1912 – 1913 гг.
8. **Опис 4. – Справа 2852.** – Отчет Одесского библиографического общества. – 1920 г.
9. **Опис 4. – Справа 2853.** – Протокол организационного собрания инициативной группы членов Библиографического общества. – 30. VI. 1920 г.
10. **Опис 5. – Справа 12121.** – Личное дело студента Слабченко Михаила Алексеевича (1891–1909 гг.). – 44 л.

11. **Опис 9. – Справа 137.** – Особисті документи Бачинського Михайла Панасовича. – А. 22–27.

Фонд 153. Семейный архив профессора И. А. Линниченко

12. **Оп.1. – Спр. 159.** Рецензия на историческое сочинение об административном устройстве Малороссии 18 столетия. – 17 листов.

13. **Оп.1. – Спр.650.** Переписка И. А. Линниченко со штабс-капитаном М. Е. Слабченко (1912–1918 гг.) – 9 ед.

Фонд Р – 36. Одеський крайовий історичний архів

14. **Оп.1. – Спр. 1.** Постановления и циркуляры Центрального архивного управления о краевых исторических архивах (1.XI.1926 – 31.XII.1927). – 105 листов.

15. **Оп.1. – Спр. 9.** Отчет краевого архива за второе полугодие (1927 – 5.XII.1928). – 53 листа.

16. **Оп.1. – Спр. 16.** Переписка с Центральным архивным управлением об упорядочении архивных материалов (XI.1928–31.XII.1929г.) – 311 листов.

17. **Оп.1. – Спр. 26.** Протоколы заседаний научных работников (7.I.1930–27.XII.1930). – 37 листов.

Фонд Р–39. Уповноважений Укрголовнауки в Одесі

Опис 1. Наукова частина.

18. **Спр. 49.** Звіти Одеської секції Харківської дослідчої катедри по історії української культури за січень-червень 1927 року. – 26 аркушів.

19. **Спр. 56.** Листування з питань аспірантів та наукових робітників (1927–1928рр.). – 241 аркуш.

20. **Спр. 83.** Анкета про зв'язок., заяви наукових співробітників та листування з різними установами (1929р.). – 81 аркуш.

21. **Спр. 87.** Список особового складу одеських науково-дослідних установ (1929–1930 рр.). – 56 аркушів.

22. **Спр. 238.** Особова справа Рубінштейна Миколи Леонідовича (аспіранта Одеської соціально-економічної секції). – 8 аркушів.

Фонд Р-1593. Одеський інститут народної освіти (ІНО)

Опис 1. Учбова частина.

23. **Спр. 308.** Особиста справа штатного професора Першої групи Слабченка Михайла Єлисейовича. – 48 аркушів.

24. **Спр. 527.** Список предметів, що викладаються на факультетах профосвіти та соцвиху (1925–1926 рр.). – 12 аркушів.

25. **Спр. 1400.** – Варнеке О. Б. (Особова справа студента).

26. **Спр. 1477.** – Вихристюк Т. В. (Особова справа студента).

27. **Спр. 1846.** – Горун Іван (Особова справа студента).

28. **Спр. 1927.** – Грищенко Леонід (Особова справа студента).

29. Спр. 2155. – Єлізарова М. О. (Особова справа студентки).
30. Спр. 2183. – Єфімова Катерина (Особова справа студентки).
31. Спр. 2894. – Лавріненко А. Г. (Особова справа студентки).
32. Спр. 3048. – Ляховецька Беба (Особова справа студентки).
33. Спр. 3156. – Малина Т. П. (Особова справа студентки).
34. Спр. 3426. – Невзорова О. (Особова справа студентки).
35. Спр. 3705. – Погребинський О. (Особова справа студента).
36. Спр. 3787. – Прес Регіна Осипівна (Особова справа студентки).
37. Спр. 3793. – Проценко І. І. (Особова справа студента).
38. Спр. 3881. – Ралів М. (Особова справа студента).
39. Спр. 3890. – Раскін М. М. (Особова справа студента).
40. Спр. 4142. – Сенченко О. (Особова справа студента).
41. Спр. 4153. – Сергієнко В. Р. (Особова справа студента).
42. Спр. 4241. – Слабченко Т. М. (Особова справа студента).
43. Спр. 4724. – Фукс Т. (Особова справа студента).
44. Спр. 5244. – Ямпольський А. С. (Особова справа студента).

Державний архів Служби безпеки України

Фонд ФП, справа 67098.

45. Том 152. – “СВУ”. Слабченко М. Є. (Слідчі матеріали. Протоколи допитів). – 152 а.
46. Том 153. – “СВУ” Слабченко М. Є. (Дублікати слідчих матеріалів). – 81 а.
47. Том 225. – “СВУ” Слабченко М. Є. (Останнє слово Слабченка М. Є.). – 11а. Харків: 20.І.1930 р.–7.ІІ.1930 р.
48. Том 154. – “СВУ” Слабченко Т. М. (Слідчі матеріали).
49. Том 155. – “СВУ”. Слабченко Т. М. (Дублікати слідчих матеріалів). Харків: 19.ХІІ.1929 р. – 26.І.1930 р.

Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького.

Відділ архівних фондів

Фонд 10. – Д. І. Яворницький. Опис І. Листування.

50. Спр. Кн. 84005 / Арх. 19631 – кн. 84015 / Арх. 19641. – Листи М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького [1925–1930 рр.]. – 10 од.
51. Спр. Кн. 82958 / Арх. 18854. – Лист Полонської-Василенко Н. Д. до Д. І. Яворницького [1935 р.]. – 1 од.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України

ім. В. Вернадського НАН України

Ф. 257. – Колекція документів вчених України, репресованих у 30-х – 40-х та 50-х рр. ХХ ст.

Опис 5. Листи до С. О. Єфремова52. **Справа № 101 – № 121.** Листи М. Є. Слабченка.53. **Справа № 122 – № 123.** Листи Т. М. Слабченка.**Опис 10. Матеріали М. Є. Слабченка.**54. **Справа 1.** М. Слабченко. Щоденник (за 1927 рік). – (02.01.1927. – 31.03.27р.). – 1 док. – 131 а.55. **Справа 2.** Автобіографія М. Є. Слабченка. – 27а. – 1 док. – 1.02.1930 р.***Інститут рукописів Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського НАН України*****Фонд І. – Архів А. Ю. Кримського**56. **№ 11049.** Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної. – А. 268.57. **№ 11488.** – М. Є. Слабченко. “Як склалися “Права, по котрым судится малороссийский народ”. – А. 1–10.58. **№ 22527.** – Слабченко М. Є. Феодалізм на Україні. – Одеса: ІНО, 1928/29.–150 а.59. **№ 24195–24198.** – Листи М. Є. Слабченка до А. Ю. Кримського [4 од].60. **№ 24199.** – Лист М. Є. Слабченка до М. П. Василенка.–А.1–2.61. **№ 46235–46252.** – Листи М. Слабченка до Д. І. Багалія [18 од].**Фонд Х. – Архів Всеукраїнської академії наук**62. **№ 1499.** – Висновки про політичні та ділові якості співробітників комісії історичного циклу. – 1930 р.63. **№ 1500.** – Витяг з протоколу засідання бюро історичного циклу ВУАН. – 1931 р.64. **№ 1525–1548.** – Відомості про кількість засідань історичного циклу. – 1934 р.65. **№ 1566.** – Відомості про наукові праці співробітників історичних установ (1927–1928 рр.).66. **№ 1686.** – Діяльність історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії за 1929р. – А. 6–7.67. **№ 1857.** – Звіт про діяльність історичних установ ВУАН у 1929–1930 рр. – 22 а.68. **№ 1859–1863.** – Звіт про науково-дослідну роботу другого, соціально-економічного відділу ВУАН. – 1933 р.69. **№ 1864.** – Звіт про роботу історичного циклу ВУАН за 1928–1932 рр. – 130 а.

70. № 1865–1866. – Звіт про роботу історичного циклу та комісій, які входять до нього, за 1933 р. – 20 а.
71. № 1868. – Звіт про роботу установ історичного циклу за час їх існування до XV роковин Жовтня. – 1932 р.
72. № 1869. – Звіт Чернігівського крайового історичного архіву за 1928–1929 рр. – 13 а.
73. № 2784. – Список співробітників історичних установ. – 2 а.
74. № 2786. – Стенограма засідання бригади по обстеженню установ М.С. Грушевського. – 24 травня 1931 р.
75. № 4866. – Бібліографічний словник М. Биківця. – “С” (1931р. – 1932р.). – Харків. – 130 а. – С. 1150.
76. № 6400–6402. – Листи М. Є. Слабченка до М. М. Могилянського [3 од.].
77. № 6787. – Лист М. Слабченка до С. Єфремова [1 од.].
78. № 7109. – Завдання щодо організаційної перебудови установ історичного циклу. – 3 а.
79. № 10564–10595. – Протоколи засідання бригади для видавництва матеріалів Запорозької Січі. 14 квітня 1932–39 травня 1933 рр.
80. № 14628. – Стенограма дискусії на доповідь академіка М. С. Грушевського. – 1931 р. – 192 а.
81. № 14825. – Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (З приводу даних професора М. Є. Слабченка в “Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.”. – Т. I). – 21 а.
82. № 14981. – Слабченко М. Є. Чи була в Гетьманщині своя монета? – 13 а.
83. № 15297. – Кравцов Д. Московські ратні люди на Запоріжжі в кінці XVIIв. – 23 а.
84. № 15300–15317. – Листування та варіанти збірника “Полуднева Україна”. – 34 а.
85. № 15340. – Алфавітна книга авторів, які надіслали свої роботи до редакції журналу “Україна”. – 28 а.
86. № 15348–15385. – Відомості про виплату авторських гонорарів за статті у виданнях історичної секції ВУАН за 1925–1930 рр. – 54 а.
87. № 17742–17743. – Матвієвський П. Є. Зауваження до праці М. Є. Слабченка “Паланкова організація Запорозьких вольностей” і лист до редактора журналу “Україна”. – 1929 р. – 26 а.
88. № 17883–17884. – Окиншевич Л. Рецензія на “Центральные учреждения Украины XVII – XVIII ст.” М. Слабченка. – 1925. – 8 а.
89. № 27884. – Звідомлення про діяльність Одеської філії ВУНАС за квітень – травень 1926 р. – 3 а.

90. № 27890. — Звіт Одеської філії ВУНАС за січень — лютий 1927р. — 4 а.
 91. № 27904—27928. — Матеріали Одеської філії ВУНАС.
 92. № 30785—30788. — Протоколи засідання Комісії по підготовці та виданню матеріалів Коша Запорозької Січі та ін. — 1933 р.
 93. № 31456. — Підготовка збірника “Полуднева Україна”. — 1 а.

Фонд XXXVII. — *Архів А. М. Лободи*

94. № 223. — Протокол організаційного засідання Одеської комісії краєзнавства при УАН. — А.1.

Фонд 40. — *Архів М. П. Василенка*

95. № 239. — План праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН на 1928—1929 рр. — 2 а.
 96. № 679. — Доповідна записка М. Слабченка до Комісії по виучуванню історії західно-руського та українського права про видання “Corpus juris ukrainensis” в 16 томах. — 3 а.

Фонд 182. — *Архів В. Л. Громашевського*

97. № 245—246. — Листи М. Є. Слабченка до В. Л. Громашевського [2 од.].

Фонд 226. — *Архів А. В. Ніковського*

98. № 191—192. — Листи М. Є. Слабченка до А. В. Ніковського [2 од.].

Фонд 262. — *Архів Д. О. Кравцова*

99. № 116—121. — Листи М. Є. Слабченка до Д. О. Кравцова [6 од.].

Особистий архів В. М. Заруби

100. Білокінь С. І. — Лист до В. Заруби від 10.XI.1990 р.
 101. Гінзберг Б. Є. — Лист до В. Заруби від 20.III.1991 р.
 102. Єлізарова М. О. — Лист до Гінзберг Б. Є. від 6.IV.1990 р.
 103. Єлізарова М. О. — Лист до В. Заруби від 14.XII.1990 р.
 104. Лисенко М. М. — Спогади (Запис В. Заруби). — 10.X.1990 р.
 105. Солтоновський Д. Т. — Спогади (Запис В. Заруби). — 5.XII.1990 р.
 106. Управління КДБ УРСР. — Відповідь на запит В. Заруби від 24.XII.1990 р. — № 3—23. Екз.1.

Первомайські відомчі архіви (Миколаївська область)

107. *Справи ЗАГС* — Книги запису померлих. — 1952 р. — Запис № 257 від 28 листопада 1952 року.

108. **Справи міськ- і райвно.** — Книги наказів. — 1948–1949 рр. — № 2, 20, 68 (§1).

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України

Фонд 166. — *Народний комісаріат освіти УСРР.*

109. **Оп. 2.** — **Спр. 1156.** — Матеріали про роботу Українського науково-го комітету і його організацій (звіти, оперативні і видавничі плани, кошториси та ін.). — 1927 р. — 261 с.
110. **Оп. 3.** — **Спр. 346.** — Листування Укрнауки з Одеським ІНО у справі організації і діяльності Одеської кафедри історії української культури. — 14 а.
111. **Оп. 6.** — **Спр. 168.** — Річний звіт Одеського інституту народної освіти про його стан та учбово-виховну роботу за 1926/27 навчальний рік (1926 р.). — 26 а. — А. 16.
112. **Оп. 6.** — **Спр. 708.** — Список викладачів соціально-економічних дисциплін ВУЗів України (6 червня 1926 р.). — 50 а. — А. 11.
113. **Оп. 6.** — **Спр. 4580.** — Виписки з протоколів засідань Укрнауки про затвердження аспірантів, особисті картки, заяви та списки аспірантів та інших робітників науково-дослідних кафедр Харківського інституту народної освіти (16 березня 1925 р. — 11 січня 1928 р.) — 409 а. — А. 244, зв.
114. **Оп. 6.** — **Спр. 4664.** — Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр Одеського інституту народної освіти (плани, звіти, доповідні записки, заяви та характеристики наукових робітників і аспірантів, листування / 16 березня 1926 р. — 6 жовтня 1930 р.) — 257 а. — А. 9, 121, 238, 295.
115. **Оп. 6.** — **Спр. 5966.** — Листування з Одеською науково-дослідною кафедрою історії української культури про роботу кафедри (6 липня 1926 р. — 4 листопада 1927 р.). — 3 а. — А. 2.
116. **Оп. 6.** — **Спр. 9114.** — Витяг з протоколу засідання Президії ВУЦВКУ про утворення Інституту по історії партії та Жовтневої революції... (26 жовтня 1927 р. — 17 травня 1930 р.). — 30 а. — А. 5.
117. **Оп. 10.** — **Спр. 1399 (19/689).** — Наукова праця “Організація господарства на Запоріжжі”. Т. V. “Економічно-соціальний уклад Січі” (машинописний текст). Автор невідомий. — 1932 р. — 229 а.

Опис 12. — *Особові справи*

118. **Спр. 765.** — Боровой Саул Якович. — 13 а.
119. **Спр. 843.** — Бровер Ізраїль Мусійович. — 15 а.
120. **Спр. 1010.** — Варнеке Олександр Борисович. — 11 а.
121. **Спр. 2061.** — Герман Григорій Йосипович. — 5 а.
122. **Спр. 2195.** — Добрицький Левко Оксентійович. — 4 а.
123. **Спр. 3339.** — Князев Григор Власович. — 3 а.
124. **Спр. 3406.** — Ковбасюк Самсон Михайлович. — 8 а.

125. **Спр. 4857.** — Межберг Наум Ісакович, - 3 а.
 126. **Спр. 5750.** — Пашенко Антін Іванович. — 5 а.
 127. **Спр. 6461.** — Рибак Рахіль Львівна. — 4 а.
 128. **Спр. 5995.** — Погорілий Іван Іванович. — 5 а.
 129. **Спр. 6641.** — Рубінштейн Микола Леонідович. — 6 а.
 130. **Спр. 7058.** — Сіроглазов Ісаак Давидович. — 8 а.
 131. **Спр. 7109.** — Слабченко Михайло Єлисейович. — 16 а.
 132. **Спр. 7110.** — Слабченко Тарас Михайлович. — 11 а.
 133. **Спр. 7111.** — Слабченко Михайло Єлисейович. — 5 а.
 134. **Спр. 8140.** — Хаїт Тетяна Марківна. — 15 а.

Фонд 3561 С. — Особистий фонд О. П. Оглобліна (1899–1943 рр.)

135. **Оп. 1. — Спр. 2.** — Матеріали про присудження наукового ступеня доктора історії української культури (8 квітня 1926 р. — 9 січня 1928 р.).
 136. **Оп. 1. — Спр. 252.** — Листування з Вищим Інститутом народної освіти у Києві про планування роботи та участь в засіданні наукової ради. — 220 а.
 137. **Опис 3. — Спр. 7.** — Листи професора академіка Слабченка М. Є. до Оглобліна О. П. (почато 20 листопада 1925 р. — закінчено 5 січня 1930 р.). — 353 а.
 138. **Оп. 3. — Спр. 8.** — Листи академіка Багалія Д. І. до Оглобліна О. П. (31 грудня 1926 р. — 15 січня 1932 р.).

**Центральний державний архів-музей
літератури та мистецтва України**

Фонд 28. — Зеров М. К. — український письменник. — Оп. 1.

139. **Спр. 166.** — Лист Слабченка М. Є. — [1 од.].

Фонд 542. — Василенко М. П. — український правознавець. — Оп. 1.

140. **Спр. 27.** — Листи Полонської-Василенко Н. Д. (дружини) до М. П. Василенка (1926–1930). — 65 док. — 195 а.
 141. **Спр. 115.** — Листи Василенка М. П. (чоловіка) до Полонської-Василенко Н. Д. (1917–1927). — 73 док. — 144 а.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Фонд 1235. — Родина Грушевських

142. **Оп. 1. — Спр. 752.** — листи М. Слабченка до М. Грушевського (1909–1910) — [бод.]. — А. 3–17.
 143. **Оп. 1. — Спр. 752.** — Лист М. Слабченка до А. Яковліва. — (1909). — [1 од.]. — А.1.

Фонд 2052. – М. Ф. Сумцов

144. Оп. 1. – Спр. 1079–1081. – Листи М. Слабченка до М. Ф. Сумцова (1907–1910). – [3 од.].

II. Дослідження про М. Є. Слабченка

145. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях / Збірник статей. – Одеса, 1995. – 124 с.
146. Багалій Д. І. М. Є. Слабченко // Матеріали до обрання нових академіків ВУАН. Характеристики кандидатів на академіки ВУАН, подані з доручення особливих комісій / Додаток до Вістей ВУАН № 5/6 за 1929 р. – К.: ВУАН, 1929. – С. 4–5 [32–94].
147. Бачинський А. Д. Михайло Бачинський учень Михайла Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях / Збірник статей. – Одеса, 1995. – 124 с. – С. 105–115.
148. Білоусова Л. Г., Балінов А. К. Діяльність М. Є. Слабченка в архівній галузі // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 39–42.
149. Ващенко В. П. М. Є. Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині XVII – першій половині XIX ст. // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 48–60.
150. Ващенко В. П., Фроюк Н. М. Питання екології України XVIII – першої половини XIX ст. в дослідженнях М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 76–79.
151. Верба І. В. “В моїх працях є самостійна, незалежна, бунтівна думка” / Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглобліна // Вісник НАНУ. – 1997. – № 3–4. – С. 77–90.
152. Верба І. В. Михайло Слабченко і Олександр Оглоблін (до взаємин внучатих учнів Володимира Антоновича в 1920-х роках) // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича: 11–12 грудня 1995 р., м. Київ / Доповіді та матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – 528. – С. 218–225.
153. Верба І. В. М. Є. Слабченко та О. П. Оглоблін // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 42–47.
154. Винар Б. Академік Михайло Слабченко: Матеріали до біографії та бібліографії // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1982–1983. – № 3–4 (75/76). – С. 19–39.
155. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К. – Херсон: НАН України, 1998. – 141 с.

156. **Водотыка С. Г.** Академик М. Е. Слабченко – судьба ученого // Вторая областная историко-краеведческая научная конференция / Тезисы. – Одесса, 1991. – С. 38–40. Рецензія: Марочко В. І. // УІЖ. – № 1. – 2003. – С. 132–133.
157. **Водотика С. Г.** Життя й творча спадщина академіка Михайла Слабченка в сучасній вітчизняній історіографії // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 9–15.
158. **Водотика С. Г. М. Є.** Слабченко як історик запорозького козацтва // Запорожжя в історії та культурі / Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. – Запоріжжя, 1991. – С. 31–33.
159. **Водотика С. Г.** Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – К. – Харків: НАН України, 1998. – 171 с. – С. 103–143.
- 159 а. **Водотика С. Г.** Слабченко Михайло Єлисейович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя: Генеза-Прем'єр, 2002. – С. 452–453.
160. **Водотика С. Г.** Створення академіком М. Є. Слабченком осередку українознавства в Одесі // Вісник АН України. – 1993. – № 2.
161. **Водотика С. Г.** Одеський академік-українознавець Михайло Слабченко в оцінці сучасної історіографії // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє. – Одеса, 1995. – С. 135–137.
162. **Водотика С. Г.** Трагічна доля академіка ВУАН М. Є. Слабченка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. III. – К., 1994. – С. 83.
163. **Водотика С. Г., Савенок Л. А.** Внесок академіка М. Є. Слабченка в розвиток історичного краєзнавства Радянської України // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 71–72.
164. **Гонтар О.** Уроки академіка Слабченка // Сучасність. – К., 1992. – № 11. – С. 155–157.
165. **Гонтар О. В., Юрченко Л. О.** Педагогічна діяльність академіка М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 21–25.
166. **Гончарук Т. Г.** Питання розвитку українського ринку другої половини XVII – першої половини XIX ст. в працях М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 60–63.
167. **Григор'єва Т. Ф.** З сім'ї робітника-каменяра (М. Є. Слабченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 32–37.
168. **Димов К.** Для багатьох залишився товаришем // Чорноморська

- комуна. – Одеса, 1990. – 12 червня.
169. **Заруба В.** Адреса моя: Холодна гора, БУПР.. // Наука і суспільство. – К., 1991. – № 11. – С. 56–59.
170. **Заруба В. М.** Академік Михайло Єлисейович Слабченко / Нарис життя і творчості. Хронологічний показчик найголовніших праць М. Є. Слабченка. Література про життя та наукову працю М. Є. Слабченка // Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ: Україна, 1993. – 260 с. – С. 81–179.
171. **Заруба В.** Життя академіка Слабченка // Чорноморські новини. – Одеса, 1992. – 22 січня. – С. 6.
172. **Заруба В.** Життя і смерть академіка Слабченка // Дзвін. – Львів, 1992. – № 3–4. – С. 98–107.
173. **Заруба В. М.** Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – К., 1992. – № 5–6. – С. 76–90.
174. **Зленко Г. Д.** Коротка бібліографія праць академіка М. Є. Слабченка // Чорноморські новини. – Одеса, 1992. – 9 липня.
175. **Зленко Г.** Опис прижиттєвих публікацій М. Є. Слабченка / Матеріали до бібліографічного показчика // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 85–99.
176. **Зленко Г.** Перо віддане Україні // Чорноморські новини. – Одеса, 1992. – 9 липня. – С. 4.
177. **Зленко Г. Д.** Проблеми бібліографування праць академіка М. Є. Слабченка // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 80–99.
178. **Зленко Г.** Проблеми бібліографування праць академіка М. Є. Слабченка // Вісник НАН України. – 1994. – № 7/8. – С. 104–107.
- 178 а. **Зленко Г.** Про один творчий перегук Івана Крип'якевича і Михайла Слабченка // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – С. 869–873.
- 178 б. **Кіржаєв С.** З листів Михайла Слабченка до Олександра Оглобліна // Український історик. – 2000. – № 1–3. – С. 302–303.
179. **Курас І. Ф.** Слово про академіка М.Є. Слабченка // Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С. 37–44.
180. **Курас І.** Слово про Михайла Слабченка // Київська старовина. – К., 1994. – № 1. – С. 40–44.
181. **Курас І. Ф., Водотика С. Г.** Академік ВУАН Михайло Єлисейович Слабченко // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 4–9.
182. **Курас І. Ф., Водотика С. Г.** Академік М. Є. Слабченко // Українсь-

- кий історичний журнал. – К., 1993. – № 11–12. – С. 92–108.
183. **Лавріненко А. Г.** Він ненавидів бюрократизм, кар’єризм, псевдопафос, користоловство // *Сучасність*. – К., 1992. – № 11. – С. 158–165.
184. **Лавріненко А. Г.** Михайло Слабченко у Маріїнській гімназії // *Чорноморські новини*. – Одеса, 1997. – 23 липня.
185. **Максим’юк Т. І. М. Є.** Слабченко та Одеський театральний інститут ім. М. Л. Кропивницького // *Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. – С. 99–104.
186. **Мисечко А. І.** З діяльності М. Є. Слабченка в Одеській “Просвіті” (1906–1910) // *Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. – С. 36–39.
187. **Нарушевич В.** Печальна зоря академіка: до 110-річчя від дня народження М. Є. Слабченка // *Чорноморські новини*. – Одеса, – 9 липня 1992. – С. 3.
188. **Оглоблін О.** Слабченко Михайло // *Енциклопедія українознавства*. – Париж-Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2876–2877.
189. **Першина З. В. М. Є.** Слабченко-публіцист // *Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. – С. 25–36.
190. **Пиріг П. В.** Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М. Є. Слабченка // *Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. – С. 69–75.
191. **Полонська-Василенко Н.** Михайло Єлисейович Слабченко: До 30-ліття процесу СВУ // *Український самостійник*. – 1960. – № 4.(426). – С. 29 – 35.
192. **Полонська-Василенко Н. Д.** Михайло Є. Слабченко // *Спілка визволення України й Спілка української молоді / Спогади, документи й матеріали про діяльність: Збірник 2*. – Нью-Йорк – Мюнхен: Вид. СВУ, 1964. – 270 с. – С. 125–130.
193. **Розмай О.** Доля академіка // *Незабутній злочин. Свідчення про винищення Москвою українського народу*. – Мюнхен, 1988. – С. 22–23.
194. **Савенок Л. А.** Джерела про наукову та науково-організаційну діяльність М. Є. Слабченка // *Вісник АН України*, 1993. – № 2. – С. 48–51.
195. **Савенок Л. А.** Особистість академіка Михайла Слабченка очима його сучасників // *Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях*. – С. 15–21.
196. **Савенок Л. А.** Роль академіка М. Є. Слабченка у розгортанні українського національно-визвольного руху в Одесі на початку ХХ ст. // *Проблеми історії національного руху на Україні*. – К. – Ми-

- колаїв, 1992. – С. 22–24.
197. **Санцевич А. В.** Видатний український історик М. Є. Слабченко // Історичні зошити. – К., 1993. – 70 с.
198. **Санцевич А. В.** “Організація господарства України”. – Т. V: “Економічно-соціальний уклад Січі” – машинописна монографія М.Є. Слабченка (Історіографічний аналіз) // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 63–69.
199. **Увічнення пам’яті академіка М. Є. Слабченка** // Чорноморські новини. – Одеса, 1992. – 9 липня. – С. 1.
200. **Усенко І. Б.** Слабченко М. Є. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 885.
201. **Хмарський В. М.** Про участь М. Є. Слабченка у підготовці до видання архіву Коша Нової Запорозької Січі // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. – С. 115–123.
202. **Чишко В.** Відновлення історичної справедливості // Вісник АН України – 1993. – № 2. – С. 55–56.
203. **Шаповал Ю.** “Справа” академіка М. Є. Слабченка // Вісник АН України. – 1993. – № 2. – С. 51–54.
204. **Шмельов В.** Доля академіка (Фрагменти із щоденника М. Слабченка) // Київська старовина. – К., 1992. – № 2. – С. 16–19.
205. **Юркова О. В.** “Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа...” (З епістолярної спадщини М. Є. Слабченка) // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Випуск 3/4. – С. 521–533.
206. **Ohloblin O. M.** Slabchenco // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, 1998. – Vol. II. – P. 159.
207. **Radziejowski Janusz.** The Last Years of Mykhailo Slabchenco // Journal of Ukrainian studies. – Toronto. – Volume 8. – Number 2. – Winter 1983. – P. 81–84.

III. Рецензії і відгуки на праці вченого

208. **Антипович К.** [Рец.] Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. // Життя й революція. – 1927. – Т. 2. – № 3. – С. 393–394.
209. **Василенко М. П.** З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С. 103–116. [Рец.] Слабченко М. Є. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909.
210. **Василенко М. П.** [Рец.] Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911. – 292 с. // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. 113. – (Бібліографія). – С. 193–196.
211. **Василенко М. П.** Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII

- ст.: З приводу заміток добродія М.Є. Слабченка // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 79–86.
212. **Василенкова-Полонська Н.** [Рец.] Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. ВУАН. – Вип. 3. – Кн. 16. [ВУАН. Збірник соціально-економічного відділу. – № 12]. – К., 1927 // Записки ІФВ УАН. – К., 1928. – Кн. 16. – С. 291–304.
213. **Єршов А.** До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Записки історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Т. XXXII.
214. **Клепатський П.** [Рец.] М. Е. Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. – Одесса, 1911 // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 2. – С. 19–20.
215. **Лебединский И.** [Рец.] Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. – Одесса, 1911 // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – № 9. – С. 109–111.
216. **Левитський В.** До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка “Матеріали до економічно-соціальної історії України. – Т. 1–2. – Одеса, 1925–1927) // Україна. – К., 1929. – Кн. 10/11 (Т. 37). – С. 3–13.
217. **Левитський В.** [Рец.] Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1 (Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст.) – Т. 1 (Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII–XVIII ст.) // Наука на Украине. – 1922. – № 4. – С. 416–418.
218. **Линниченко И. А.** [Рец.] Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909 // ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 159. – А. 1–17.
219. **Малиновський О.** [Рец.] Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 29. – № 4. – С. 118.
220. **Матвієвський П.** [Рец.] М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // НБУ: ІР. – Ф. X. – № 17742. – А. 1–26.
221. **Оглоблін О.** [Рец.] Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична. – Т. 1–3 / За редакцією М. Слабченка. – Одеса, 1927–1928 // Червоний шлях. – Харків, 1929. – Кн. 7. – С. 243–249.
222. **Оглоблін О.** [Рец.] Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Харків: ДВУ, 1926 – Т. 1.

- 320 с. // Записки ІФВ УАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 560–562.
223. **Оглоблін О.** Старовинна українська фабрика: З приводу книги професора М. Є. Слабченка “Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны”. – Одесса, 1922. – Ч. 1. – Т. 2. (Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст.) // Червоний шлях. – Харків, 1925. – № 8. – С. 91–100.
224. **Окиншевич Л.** [Рец.] Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 78–85 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. II. – С. 424–426 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12).
225. **Окиншевич Л.** [Рец.] Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса, 1918 // Україна. – К., 1925. – Кн. 3. – С. 166–167.
226. **Окиншевич Л.** Шлях до фашизму: історико-юридичні праці М. Є. Слабченка // Україна. – К., 1932. – Кн. 3. – С. 37–60.
227. **Пархоменко В.** [Рец.] Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – Вип. III. – К., 1927 // Червоний шлях. – Харків, 1928. – № 3. – С. 158–159.
228. **Пахаревський Л.** Праця М. Слабченка // Рада. – Київ, 1911. – № 145.
229. **Петровський М.** Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1926. – К., 1926. – С. 120–123. (Збірник ІФВ УАН. – № 26. – Вип. III. – Записки УНТ у Києві. – Т. 21).
230. **Річицький А.** [Рец.] Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1 (Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст.) – Т. 1–2 // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 1. – С. 284–285.
231. **Соловей Д.** До питання про кількість кріпаків на Україні (З приводу даних проф. М. Слабченка в “Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.” – Харків, 1925 – Т. 1.) // Записки ІФВ УАН. – К., 1927. – Вип. 11. – С. 287–292.
232. **Ткаченко М.** [Рец.] М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. 3 // Україна. – К., 1929. – Кн. 1. – С. 101–106.
233. **Фаас И. Я.** Новый труд по истории права и хозяйства Украины / Проф. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Одесса: ГИУ, 1922. –

- Ч. 1 (Хозяйство Гетманщины XVII – XVIII ст. – Т. 1–2 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса, 1925. – № 2–3. – С. 140–156.
234. **Федоренко П.** З спірних питань економіки України [Проф. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Ч. 1 (Хозяйство Гетманщины XVII–XVIII ст. – Т. 1–4. – Одеса-Миколаїв, 1922 – 1925 // Україна. – К., 1929. – Т. 35. – Кн. 7/8 (липень-серпень). – С. 9–33.
235. **Фельдман Е.** [Рец.] М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1929. – Вип. 6 // Прапор марксизму. – Харків, 1929. – № 6. – С. 219–224.
236. **Харлампович К.** [Рец.] Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична. Редактор М. Є. Слабченко. – Т. 3. – 1928. – 102 с. // Україна. – К., 1930. – № 1–2. – С. 215–216.
237. **Шугаєвський В.** До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні власна монета?) // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1924 (Збірник ІФВ УАН. – № 26. – Вип. I. – Записки УНТ у Києві. – Т. 18). – К., 1925. – С. 55–61.
238. **Шугаєвський В.** Чи була на Україні в XVII ст. власна монета? Стаття друга (Відповідь на закиди професора М. Слабченка проти моєї першої статті) // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 112–119. (Збірник ІФВ УАН. – № 26. – Вип. III. – Записки УНТ у Києві. – Т. 21).
239. **Шпунт Р.** [Рец.] М. Слабченко. Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX ст. – Одеса, 1927 // Більшовик України. – Харків, 1927. – № 3. – С. 85–93.
240. **Шпунт Р.** [Рец.] М. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. // Більшовик України. – 1927. – Т. 1 і 2. – № 2. – С. 100.

IV. Література

241. **Архів Запорозької Січі.** Опис матеріалів (Упорядкував О. О. Рябін-Склярєвський). – К., 1931. – 168 с.
242. **Архів Коша** Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. – К., 1994.
243. **Багалій Д. І.** Автобіографія // Київська старовина. – К., 1992. – № 4. – С. 81–95.
244. **Багалій Д. І.** З приводу антикритики професора М. Яворського // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 149.

245. **Багалій Д. І.** Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. I (Історіографічний вступ і доба натурального господарства) // Збірник ІФВ УАН. – К.: ДВУ, 1928. – № 72. – С. 99, 106–113.
246. **Багалій Д. І.** Організація української історії за роки 1917–1927 на Україні // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917–1927) / Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1930. – Т. 18. – Вип. 1. – С. 7, 9.
247. **Балабольшенко А.** СВУ: Суд над переконаннями // Вітчизна. – Київ, 1989. – № 11. – С. 159–179.
248. **Бачинський А. Д., Водотика С. Г.** Нова праця про одеського українознавця // Демократична ініціатива. – Одеса, 1994. – № 1. – С. 21 [Рецензія на кн.:] Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993.
249. **Бачинський А. Д., Попова Т. М.** З історії організації історико-краєзнавчих досліджень в Одесі // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 48–50.
250. **Білокінь С.** Київська школа академіка М. С. Грушевського // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 106–131.
251. **Бованенко Д.** До методології вивчення українського господарства // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 102.
252. **Богдашина О. М.** Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). – Х.: ХІПІ ім. Г. Сковороди, 1994. – 196 с.
253. **Борисенко В. И.** Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII века / Социально-экономические проблемы / Автореферат диссертации д. и. н. – К., 1990. – С. 4–5.
254. **Борисенко В. Й.** Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.
255. **Боровой С.** Воспоминания. – М. – Иерусалим, 1993. – 384 с. – С. 100–101.
256. **Борщак І.** Franco-ukrainica XVII–XIX вв. // Стара Україна.–1924 – № 7–8.–С. 114.
257. **Василенко М. П.** Московські вчені заздять Українській Академії наук // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 2. – С. 75–97.
258. **Василенко М. П.** Передмова // Праці Комісії ВУАН для виучування історії західно-руського та українського права. – К.: ДВУ, 1925.

- Вип. 1. – С. IX.
259. **Василенко М. П.** Передмова // Праці Комісії ВУАН для вивчення історії західно-руського та українського права. – К.: ВУАН, 1929. – Вип. VI. – С. VIII–IX.
260. **Варнеке О.** Українська періодична преса в Одесі 1917–1921 років // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1929. – Ч. 2/3. – С. 108.
261. **Великий Жовтень** і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 143.
262. **Великий українець** / Матеріали з життя та діяльності Михайла Грушевського. – К., 1992.
263. **Верба І. В.** Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К.: НАНУ, 2000. – 339 с.
264. **Верба І.** Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні / До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 383 с.
265. **Верба І.** Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 131–149.
266. **Верба І. В.** Спроби видання архіву Коша Запорозької Січі в 1920–1930-х рр. // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості / Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997. – С. 315–328.
267. **Видання АН УРСР (1917–1967): Суспільні науки** / Бібліографічний покажчик. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 10, 14, 15, 20, 31, 33, 35, 43, 147, 264, 265, 477, 599.
268. **Винар Л.** Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) (У 50-ліття смерті). – Б. М.: Сучасність, 1986. – 120 с.
269. **Вислобоков К.** Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997.
270. **Витяг** з протоколу № 33 засідання Президії ВУАН 20 вересня 1929 року // Вісті ВУАН. – К., 1929. – № 9–10. – С. 2–3.
271. **Від Державного Політичного управління УРСР** // Вісті ВУЦВК. – 1929. – 22 листопада.
272. **Вірниченко А.** До історії “вільних хліборобів” на Україні // Записки ІФВ УАН. – К.: ДВУ, 1929. – Кн. 21/22. – С. 329.
273. **Вісті ВУАН.** – К.: ВУАН. – 1929. – № 2 (с. 9, 59–61, 72–74); № 3–4 (с. 37–39); № 11–12 (с. 16–37). – 1931. – № 1–3 (с. 19, 41).
274. **Вісті ВУЦВК.** – Харків, 1929. – 23–24 листопада; 1930. – 9, 10 березня; 1, 2 квітня.

275. **Водотика С. Г.** Наукове життя Одеси 1920-х років (Структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одеси – 200: Матеріали міжнародної конференції. – Одеса, 1994. – С. 111–113.
276. **Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б.** Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 8, 106, 185, 204, 211, 223, 225, 229, 241.
277. **Гавриленко О.** Українська сфрагістика. – К., 1977. – С. 94.
278. **Галицкий В.** Театр моей юности. – Ленинград, 1984. – С. 104–105.
279. **Герасименко В.** Звіт про діяльність Одеського наукового при ВУАН товариства. – Одеса, 1928. – 16 с.
- 279 а. **Герлігі Патриція.** Одеса. Історія міста, 1794–1914. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
280. **Гермайзе О.** Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1 (Революційна українська партія (РУП)). – К., 1926. – X + 389 с.
281. **Гермайзе О.** Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: ДВУ, 1929. – Т. 2. – С. XVII.
282. **Гісцова Л.** Методичні рекомендації по підготовці “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”. – К., 1992. – 41 с.
283. **Голобуцкий В. А.** Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – С. 19.
284. **Голобуцкий В. О.** Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734–1775 рр.) – К.: АН УРСР, 1961. – С. 50–51.
285. **Голота В. В.** Театральная Одесса. – К., 1990. – С. 158.
286. **Горбань М.** Студії з історії України (до половини XIX ст.) в УРСР за роки 1917–1927 // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1930. – № 8. – С. 25.
287. **Государственный архив Одесской области: Путеводитель.** – Одесса: Одесское книжное издательство, 1961. – С. 351.
288. **Глушко С.** Селянське питання в українській науковій літературі за останніх 10 років // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К.: ДВУ, 1929. – Т. 2.
289. **Грицак Я.** Чи була школа Грушевського? / Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції, Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Львів, 1995. – С. 138–152.
- 289 а. **Грозовський І. М.** Право Нової Січі (1734 – 1775). – Харків, 2000. – 107 с.
290. **Грушевський М.** Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 року // Записки

- товариства ім. Т. Шевченка у Львові. — Львів, 1894. — Т. 4. — С. 140 — 150.
291. Грушевський М. Звичайна схема “руської історії” і справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк: Пролог, 1964. — С. 11—24.
292. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1992—1996. — Т. I—IX (ч. 1).
293. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання, 1991. — 240 с.
294. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: Кордони, населення, право. — К., 1996.
295. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталинизм на Украине: 20—30-е годы. — К., 1991.
296. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Укр. історик. — № 1—4. — 1996. — С. 88—141.
297. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К.: Наукова думка, 1968. — С. 531.
298. Діяльність історичної секції і зв’язаних з нею історичних установ ВУАН в році 1926. — К.: ВУАН, 1928. — С. 5.
299. Діяльність історичної секції Української академії наук в році 1925 // Записки ІФВ УАН. — К.: ВУАН, 1927. — Кн. 11. — С. XI.
300. Дложевський С. Звіт бюро Комісії (з 1.V.1924 до 1.X.1925 рр.) // Вісник ОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Т. 2/3. — С. 3.
301. Дложевский С. Отчет бюро Комиссии // Вісник ОКК при ВУАН. — Одеса, 1924. — Т. 1. — С. 1—3.
302. Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки / Историк Н. Л. Рубинштейн // Ученые записки Горьковского государственного университета. Серия историко-филологическая. — Горький: ГГУ, 1964. — Вып. 72. — Т. 1. — С. 428, 434, 447, 448.
303. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — Прага: Український університет у Празі, 1923. — С. 168, 199, 208—209.
304. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М., 1959.
305. Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 19.
306. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — 532 с.
307. Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Випуск 1. — С. 20, 23—24, 81, 134.

308. **Енциклопедія українознавства.** – Париж: Молоде життя, 1949–1966. – Ч. 1. – Т. 2. – С. 404, 1029.
309. **Енциклопедія українознавства (Словникова частина).** – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955–1984. – Ч.2. – Т. 1–10.
310. **Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.** Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Випуск I (Листи вчених до Д. І. Яворницького) – 88бс.
311. **Єфремов С. О.** Щоденники (1923–1929 рр.). – К.: Рада, 1997. – 848с.
312. **Життя Надії Суровцевої** // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 249.
313. **Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси.** – Одеса, 1926. – Т. 3. – (1925–1926 рр.). – № 2.
314. **Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст: // Франківський період. – К., 1993. – С. 13–16.
315. **Заруба В. М.** Історіософська концепція Антона Синявського // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Випуск 3. – Дніпропетровськ: Системні технології, 1998. – С. 104–108.
316. **Заруба В. М.** Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки НТШ. – Том 225. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 232–257.
317. **Заруба В. М.** Постаті / Студії з історії України. Книга друга. – Дніпропетровськ: Україна, 1993. – 260 с.
318. **Звідомлення ВУАН у Києві за рік 1926.** – К.: ВУАН, 1927. – С. 64.
319. **Звідомлення ВУАН у Києві за 1927 рік.** – К.: ВУАН, 1928. – С. 74–76, 122.
320. **Звідомлення третього соціально-економічного відділу ВУАН за 1929 рік / Звіт секретаря відділу академіка М. В. Птухи** // Вісті ВУАН. – К., 1929. – № 3–4. – С. 30.
321. **Звіт Науково-дослідчої кафедри історії української культури при Харківському ІНО за рік 1926 і першу половину року 1927** // Наука на Україні. – Харків, 1927. – № 1–4. – С. 158.
322. **Звіт про діяльність Одеського Наукового при УАН товариства за 1926–1927 академічний рік.** – Одеса: ОНТ, 1927. – С. 9–11.
323. **Звіт про діяльність Одеського Наукового при УАН товариства за 1927–1928 академічний рік.** – Одеса: ОНТ, 1928.
324. **Звіт про діяльність Одеського Наукового при УАН товариства за 1928–1929 академічний рік.** – Одеса: ОНТ, 1929. – С. 6, 8.
325. **Звіт про роботу третього, соціально-економічного відділу ВУАН**

- за січень-квітень 1929 р. /Доповідь секретаря відділу академіка М. В. Птухи // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5–6. – С. 9.
326. **Звіт** Українського товариства “Просвіта” в Одесі за 1908 р. – Одеса, 1909. – С. 13–12.
327. **З українського** науково-культурного життя в м. Одесі // Життя і революція. – Харків, 1926. – № 1. – С. 105.
328. **Известия** библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 1. – С. 5, 9, 95, 96, 123–140, 229–232, 236); Т. 2. – С. 14, 94, 147–162, 305–312.
329. **Историография** истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 100.
330. **Івченко Л. М. С. Грушевський і СВУ** // Нові дні. – Торонто, 1960. – № 26–127. – С. 27.
331. **Ігнатенко В.** [Рец.] Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917–1921 // Бібліологічні вісті. – Х., 1930. – № 2. – С. 92–94.
332. **Інформація** київського кореспондента “Центру дій” про ситуацію, що склалася у Київському університеті //3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К., 1998. – № 3–4.
- 332 а. **Історія** Одеського університету за 100 років. – К., 1965.
333. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XI века (1719–1858 гг.). – М., 1976.
334. **Касьянов Г. В.** Академік М. І. Яворський: доля вченого // УГЖ. – 1990. – № 8. – С. 75–86.
335. **Кіржаєв С. М.** Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. к. і. н. – К., 1994.
336. **Клименко П.** Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767 рр.). // Записки ІФВ УАН. – К.: ВУАН, 1926. – Кн. 7–8. – С. 312, 316, 343.
337. **Кокошко С.** У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. – Київ, 1931. – 18 березня.
338. **Комаренко Н. В.** Установи історичної науки в Українській РСР. – К.: АН УРСР, 1973.
339. **Комаренко Н. В.** Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С. 37.
340. **Копержинський К.** Огляд видань “Одеського наукового при ВУАН товариства // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1928. – Ч.1. – С. 34.
341. **Копержинський К.** [Рецензія на кн.] Записки ІФВ УАН. – К.:

- ВУАН, 1928. – Кн. 16, 18, 19 // Україна. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 160.
342. **Копержинський К.** [Рецензія на кн.] Слабченко Т. З листування М. Л. Кропивницького // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 142–145.
343. **Копержинський К.** Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття (1917–1927) // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – К., 1929. – Т. II. – 34 с. [Відбиток].
344. **Коротке** звідомлення з діяльності установ при Раді ВУАН за рік 1928 / Звіт неодмінного секретаря ВУАН академіка С. В. Корчак-Чупурківського // Вісті ВУАН. – К., 1929. – № 3–4. – С. 9.
- 344 а. **Косиор С. В.** Письмо в редакцию // Правда. – 1930. – 6 апреля.
345. **Костомаров К.** [Рецензія на кн.] Гуревич З. Молода Україна. – Харків, 1928 // Україна. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 153.
346. **Коструба Т.** З найновіших дослідів над економічною історією України // Український економічний вісник. – 1934. – Кн. I. – С. 10, 16, 27.
347. **Костюк Г.** Останні дні академіка М. Грушевського // Український збірник. – Мюнхен, 1954. Кн. I. – С. 83.
348. **Котляр М. Ф.** Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С. 109.
349. **Кравченко В. В. Д. И.** Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – С. 97, 111, 120, 145, 149.
350. **Кравченко І. І.** Фашистські концепції Грушевського і його школа після повернення з еміграції // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – 1934.
351. **Крип'якевич.** Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка // Стара Україна. – 1924. – № 1. – С. 11.
352. **Крупицький Б.** Українська історична наука під советами. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957. – С. 9, 16, 19.
353. **Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його щоденники** // Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 5–20.
354. **Листопадова** сесія ВУАН // Вісті ВУАН. – № 11–12. – 1929. – С. 16–37.
355. **Любченко П.** Старі теорії і нові помилки // Життя і революція. – № 12. – 1926. – С. 75–88.
356. **Максимейко М. С.** Наука історії українського права в УСРР за минуле десятиріччя // Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції на Україні (1917–1927 рр.). – Хар-

- ків: ДВУ, 1930. – С. 33 (Наукові записки Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Т. 8. – Вип. I).
357. **Малиновський О.** Історія права / Бібліографічний огляд // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 118.
358. **Малиновський О.** Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році: Бібліографічний огляд. Історія права // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 117.
359. **Майстренко І.** Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1985. – С. 238.
360. **Микола Прокопович Василенко.** – К.: Наукова думка, 1990. – С. 10.
361. **Масанов И. Ф.** Словарь псевдонимов русских писателей и общественных деятелей. – М., 1960. – С. 436.
362. **Мисечко А.** Одеська “Просвіта” // Тезиси II областної історико-краєведчої науково-практичної конференції. – Одеса, 1991. – С. 140–142.
363. **Михайло Грушевський:** між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Збірник документів і матеріалів. – К., 1997.
364. **Михальченко С. И.** Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – С. 59–62.
365. **Могилянський М.** Вбивство // Червоний шлях. – Харків, 1926. – № 1. – С. 53–55.
366. **Молодий театр:** Генеза. Завдання. Шляхи / Упорядник М. Г. Лабінський. – К.: Мистецтво, 1992. – С. 265–267, 301.
367. **Музичка А.** Леся Українка: її життя, громадська діяльність і поетична творчість / Критична бібліотека (Передмова М. Куліша). – Х.: ДВУ, 1925. – 105 с.
368. **Музичка А.** Шляхи поетової творчості Івана Франка / Критична бібліотека. – Х.: ДВУ, 1927. – 200 с.
369. **Наука и научные работники СССР: Без Москвы и Ленинграда:** Справочник. – Ленинград, 1928. – Ч. 6. – С. 384.
370. **Науковий часопис українознавства “Україна” (1907–1932):** Показник змісту. – К., 1993.
371. **Наукові установи та організації УРСР.** – Харків, 1930. – С. 26.
372. **Наумов Д. Д. І.** Зібер як марксист // Прапор марксизму. – Харків, 1929. – № 5. – С. 97.
373. **Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР.** – М., 1930.
- 373 а. **Новороссийский университет в воспоминаниях современников.** – Одеса, 1999. – 295 с.
374. **Овчаренко М.** Сергій Єфремов (1876-?) // СВУ й СУМ: Спогади,

- документи, матеріали про діяльність: Збірник 2. — Нью-Йорк-Мюнхен: СВУ, 1964. — С. 84–90.
375. **Оглоблин А. П.** Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетьманщине. — К.: ГИУ, 1925. — С. 4, 32.
376. **Оглоблин О.** Володимир Антонович та його історична школа // 125 років Київської академічної традиції. 1861–1986: Збірник. — Нью-Йорк, 1993.
377. **Оглоблин О.** Думки про сучасну українську історіографію. — Нью-Йорк, 1963.
378. **Оглоблин О.** Михайло Грушевський на тлі доби: Думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. — 1996. — № 1–4. — С. 82, 84.
379. **Оглоблин О.** Пам'яті академіка Д. І. Багалія // Україна. — 1932. — № 1–2. — С. 170.
380. **Оглоблин О.** Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957) / Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1988. — № 1–4. — С. 99, 102, 104.
381. **Оглоблин О.** Передмова // Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, б/р. — Т. I. — С. 8.
382. **Оглоблин О.** Проблема схеми історії України XIX–XX ст. (до 1917 року). — Мюнхен — Нью-Йорк, 1973. — С. 4 (Відбиток з “Українського історика”. — 1971. — № 1–2. — С. 6).
383. **Оглоблин О. П.** Про деякі загублені праці і видання Всеукраїнської Академії наук в Києві: Науковий збірник УВАН в США. — Нью-Йорк, 1953 — № 2.
384. **Оглоблин О.** Слабченко Тарас // Енциклопедія українознавства. — Париж: Молоде життя, 1976. — Т. 8. — С. 2877.
385. **Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917–1921 /** Опис Г. Д. Штейнванда / За ред. С. Л. Рубінштейна. — Одеса, 1929 [Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. — Одеса, 1929. — Т. III–IV + 171 + IV с.].
386. **Одеський університет (1865–1990).** — К., 1991. — С. 54–57.
- 386 а. **Одинадцятий з'їзд КП(б)У.** Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 285.
387. **Окиншевич Л. О.** Десять років роботи Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. — К.: ВУАН, 1929. — Вип. 6. — С. XVI–XIX / Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. — № 18.

388. **Окиншевич Л. О.** Звіт Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права при соціально-економічному відділі ВУАН з 1 червня 1926 р. до 1 липня року 1927 // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. – К.: ВУАН, 1927. – Вип. 3. – С. XII / Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12.
- 388 а. **Окиншевич Л.** Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – 85 с.
389. **Окиншевич Л.** Наука історії українського права: Право державне // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 105–130.
390. **Олійник О. Л.** Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 33–39.
391. **Останні слова підсудних** // Справа “Спілки визволення України”. – Харків: Нарком’юст, 1931.
392. **Павлов-Сильванский Н. П.** Феодализм в России. – М.: Наука, 1988. – 690 с.
393. **Павлушкова Н.** Спілка визволення України й Спілка української молоді (спогади) // СВУ й СУМ: Спогади, документи й матеріали про діяльність: Збірник 2. – Нью-Йорк – Мюнхен: СВУ, 1964. – С. 20–73.
394. **Падох Я.** Лев Окиншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український самостійник. – 1981. – Кн. 1–4. – С. 115.
395. **Пашук А. Й.** Суд і судівництво на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Львів, 1967.
396. **Педич В. П.** Львівська історична школа М. Грушевського (1894–1814): Дис. к. і. н. – К., 1996.
397. **Пеленський Я.** Українська державна школа // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. I–XII.
398. **Передова** // Більшовик України. – Харків, 1930. – № 4.
399. **Пиріг Р. Я.** Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.
400. **Підгайний С.** Українська інтелігенція на Соловках: Спогади (1933–1941). – Мюнхен: Прометей, 1947. – С. 63–64.
401. **Положение о Научном комитете Укрглавпрофобра** // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 109.
402. **Полонська-Василенко Н.** Архів Запорозької Січі та питання про видання його // Український історик. – Нью-Йорк, 1968. – № 1–4. – С. 134–137.
403. **Полонська-Василенко Н.** Видання Української Академії наук в Києві, знищені большевицькою владою // Українські бібліогра-

- фічні вісті. — Аугсбург, 1948.
404. Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII століття та його спадщина. — Мюнхен, 1965–1967. — Т. 1–2.
405. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків /Історична наука в Україні до кінця 20-х років // Записки НТШ. — Праці історично-філософської секції. — Париж — Чикаго. — Т. 173. — 1962. — С. 17–19, 29 [Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою].
406. Полонська-Василенко Н. Лист до Л. Винара // Український історик. — Нью-Йорк. — 1983. — № 2–4. — С. 67.
407. Полонська-Василенко Н. Наталя П. Павлушкова // Український самостійник. — № 37–38. — 1960.
408. Полонська-Василенко Н. С.О. Єфремов (Спогади) // СВУ й СУМ. — Збірник 2. — Нью-Йорк: СВУ, 1964. — С. 90–100.
409. Полонська-Василенко Н. [Спогади про А. Синявського]. Два фрагменти // А. Синявський. Вибрані праці. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 346–353.
410. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. — Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955. — Перевидання в Україні. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 44–45, 82.
411. Попова Т. Н. Из истории деятельности краеведческой комиссии в Одессе в 20-е годы // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 44.
412. Постанова Загальних зборів АН УРСР “Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених” від 30 березня 1990 року // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 8. — С. 14–26.
413. Постанова РНК УСРР від 16.04.1929 р. про поповнення ВУАН новими дійсними членами та порядок їх вибору // Вісті ВУАН. — 1929. — № 3–4. — С. 72–74.
414. Потебенько М. О. Протест Прокуратури УРСР на Пленумі Верховного суду УРСР по справі СВУ //Літературна Україна. — К., 1989. — 31 серпня.
415. Потульніцький В. А. Історія української політології / Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. — К., 1992. — С. 97.
416. Пошта по СВУ // Вітчизна. — К., 1990. — № 5. — С. 202–205.
417. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К.: НАНУ, 1997.
418. Пристайко В. Жертви терору: Як ДПУ боролось з українською

- академічною наукою // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–82.
419. **Пристайко В., Шаповал Ю.** Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996.
420. **Пристайко В., Шаповал Ю.** Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти / Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
421. **Пріцак О.** Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси в 11 кн. 12 томах. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 40–73.
422. **Пріцак О.** Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К. – Кембридж, 1991.
423. **Протоколи** // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН. – К.: ВУАН, 1927. – Вип. III. – С. 461.
424. **Протокол** засідання особливої комісії з історичного циклу від 10.06.1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5–6. – С. 71–72.
425. **Протокол № 12** засідання Президії ВУАН 31.03.1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3–4. – С. 59–61.
426. **Протокол № 7/11** засідання поширеної Ради ВУАН 29.06.1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5–6. – С. 32–33.
427. **Протокол № 20** засідання Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5–6. – С. 37–39.
428. **Протокол** сесії Ради ВУАН 15–17 липня 1930 року // Вісті ВУАН. – 1931. – № 1–3. – С. 19, 41.
429. **Птуха М. В.** Звідомлення III соціально-економічного відділу УАН за 1928 рік // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3–4. – С. 9. – № 1–2. – С. 41.
430. **Путро А. И.** Социально-экономическое и политическое развитие Левобережной Украины во второй половине XVIII века. / Автореферат диссертации д. и. н. – К., 1990. – С. 16–17.
431. **Радянська** енциклопедія історії України. – Т. 1–4. – К., 1969–1972.
432. **Революция** на Украине в мемуарах белых. – М. – Л.: ГИЗ, 1930.
433. **Рибаков І.** Криза народництва і тероризм на Україні 1878–1879 рр. // Прапор марксизму. – Харків, 1929. – № 4. – С. 111.
434. **Річицький А.** До проблеми ліквідації колоніальності та націоналізму // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 87.
435. **Річний звіт** Українського бібліографічного товариства в м. Одесі за 1928–1929 рр. // Записки Українського бібліографічного товариства в м. Одесі. – Одеса, 1929. – Ч. 2–3. – С. 133–134.
436. **Розвиток** історичної науки на Україні за роки радянської влади.

- К.: Наукова думка, 1973. – С. 23, 25.
437. **Розвиток науки в Українській РСР за 40 років /За редакцією О. Паладіна.** – К.: АН УРСР, 1957.
438. **Російськомовна періодична преса України у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Газети, бюлетені / Упоряд. Т. І. Олейникова.** – Одеса, 1993. – С. 24.
439. **Рубинштейн Н. Л.** О путях исторического исследования // *История СССР.* – Москва, 1962. – № 6. – С. 93–94.
440. **Рябцевич В. Н.** Монетные клады XVII – в первой четверти X–III вв. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // *Нумизматика и сфрагистика.* – К., 1963. – Вып. 1. – С. 153.
441. **Савенок Л. А., Самойлов Ф. А.** Научно-исследовательская кафедра украинской культуры в Одессе // *Тезисы Второй областной историко-краеведческой конференции.* – Одесса, 1991. – С. 184 – 186.
442. **Санцевич А. В. М. І. Яворський /Нарис життя та творчості.** – К.: НАН України, 1995.,– 61 с.
443. **Свідзінський М.** Критичний огляд журналу “Україна” за 1927 – 1929 рр. // *Прапор марксизму.* – 1929. – № 6. – С. 236 – 241.
444. **Семененко О.** Харків, Харків...: Спомини емігранта // *Березіль.* – Х., 1991. – № 9. – С. 78.
445. **Сидоренко О. І.** Суд над переконаннями // “Репресоване відродження”. – К.: Україна, 1993.
446. **Советская историческая энциклопедия.** – Т. 1–16. – М.: Советская энциклопедия, 1961–1976.
447. **Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.** – К., 1993. – 318 с.
- 447 а. **Скрипник М. О.** Помилки та виправлення академіка М. Яворського // *Більшовик України.* – 1930. – № 2.
448. **Скубицкий Т.** Классовая борьба в украинской исторической литературе // *Историк-марксист.* – Москва, 1930. –Т. 17. – С. 27, 34, 35, 37 (С.27–40).
449. **Скуратівський В.** Від редакції // *Сучасність.* – 1992. – № 11. – С. 165–166.
450. **Список доповідей, прочитаних на засіданнях Українського бібліографічного товариства в Одесі протягом 1925–1928 рр. // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі.** – Одеса, 1928. – Ч. I. – С. 60–62.
451. **“Спілка визволення України”:** Стенографічний звіт судового процесу. – Харків: ДВУ, “Пролетар”, 1931. – Т. 1 – 2. – С. 11, 37, 138,

- 140, 142, 156.
452. **Стратен В.** [Рецензія на кн.] Ученые записки высшей школы г. Одессы. – Одесса, 1921. – Т. I. – Вып. 1 // Народное просвещение. – 1922. – № 1. – С. 75.
453. **Схема** исследовательских кафедр в Одессе, представленная на утверждение Научного комитета Наркомпроса УССР // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 241.
454. **Таран Л. В.** Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // УДЖ. – № 1. – 1999. – С. 85–91.
455. **Ткач А. П.** Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – С. 67–68.
456. **Ткаченко М.** Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією // ВУАН. Записки ІФВ УАН. – К.: ВУАН, 1926. – Кн. 7–8. – С.с. 251–252, 257, 258, 266, 272, 280, 289.
457. **Ткаченко М.** Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1752 році // Україна. – К., 1926. – Кн. 2–3. – С. 148.
458. **Труды** Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов: 28.XII.1928. – Ч. 1. – 1929. – Т. 1. – 2-е. изд.– М., 1930.
459. **Украинские книги** в библиотеках // Печать и революция. – 1930. – № 1. – С. 91.
460. **Ульяновський В.** Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. I (До середини XVII століття.). – 2-е вид. – К., 1993.
461. **Умови** прийому до Українського інституту марксизму на 1928–1929 академічний рік // Прапор марксизму. – 1928. – № 2. – С. 279.
462. **Усенко І. Б.** Правові дослідження в установах АН України у довоєнний період // Юридична наука і освіта на Україні. – К., 1992. – С. 37–75.
463. **Хмельницький І.** Звіт про діяльність соціально-історичної секції з 1 травня 1924 р. до 1 жовтня 1925 р. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – Ч. 2–3. – С. 115.
464. **Хроніка** // Україна. – К., 1926. – Кн. 1. – С. 168.
465. **Хроніка** (Дещо з роботи Археографічної комісії в 1931 році) // Україна. – № 1–2. – 1932. – К.: ВУАН. – С. 194–195.
466. **Хроніка** (Історичні установи ВУАН) // Україна. – Т. 40. – К., 1930. – березень – квітень. – С. 187–188.
467. **Чишко В.** Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – 238 с.

468. Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ – НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 рр. // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 330.
469. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: НАНУ, 1999. – 232 с.
470. Яворський М. І. Історія України в стислому нарисі. – 2-е вид., доп. – К., 1928.
471. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – К., 1996. – № 1 (4). – С. 118–121.
472. Ястребов Ф. [Рецензія] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – К., 1930 // Прапор марксизму. – 1930. – № 2. – С. 133–148.
473. Dmytro Doroshenko. A Survey of Ukrainian Historiography / Olexander Ohloblyn. Ukrainian Historiography 1917–1957 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI. – P.p. 79, 81, 247, 283, 299, 332, 348–352, 363.
474. Ohloblyn O., Zhukovsky A. Historiography // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1988. – Vol. II. – P.p. 152–163.
475. Ukraine: A Concise Encyclopaedia. – Toronto: University of Toronto Press, 1963–1971. – Vol. 1–2. – Vol. 2. – P.p. 253, 260, 670, 686, 1042.

V. Історико-юридичні праці М. Є. Слабченка

476. Албанский полк на службе Наполеона I // Военно-исторический вестник. – К., 1911. – Кн.9–10. – С. 210–215.
477. “Бджільництво на Вкраїні” і “Прикре непорозуміння” професора С.Шелухина // Пасічник.-Прилуки. – 1926. – №7. – С. 21–22.
478. Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX ст. / Конспект лекцій, читаних для вчителів аграризованих трудшкіл 1–10 серпня 1927 року. – Одеса, 1927. – 62 с.
479. Военная служба в Малороссии XVIII ст. (Историко-юридический этюд) // Военно-исторический вестник. – К., 1913. – Кн. 4. – С. 83–88.
480. Высшая полиция в Московском государстве [Рецензія на кн.] Н. Новомберський. Слово и дело государевы. – Т. I. – М. – 1911. // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. I. – Вып. 4. – С. 123–140.
481. Д. П.Миллер, как историк украинского права // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1914, Харьков.

- Вып.5. – С.24–28. Окрема відбитка:–Харьков: Печатное дело, 1914. – 5 с.
482. Два письма графа П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу // Военно-исторический вестник издаваемый при киевском отделе Императорского Русского Военно-исторического общества. – К., 1910. – Кн. 7–8. – С. 169–171 [Співавтор: Меланія Слабченко].
483. Дияриуш Генеральной войсковой канцелярии. – Одесса, 1913.
484. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – Харків. – 1927. – № 5. – С.78–85.
485. Добродчинці й вихованці // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності. /Збірник ІФВ ВУАН. – № 76/. – К.: ДВУ, 1928. – Т. 1. – С. 324–331.
486. Ескізи з історії “Прав, по котрым судится малороссийский народ” // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності / Збірник ІФВ УАН. – № 51 / . Ч. І. – К., 1927. – Ч. І. – С. 749–759.
487. З історії медвяного права на Україні. [Рецензія на кн.] Начерк з історії медвяного права // Пасічник. – Прилуки. – 1928. – № 4–5.
488. З приводу заміток М. П. Василенка // Записки НТШ. – Львів. – 1913. Т. 116. – С. 69–79.
489. К вопросу о “приятельстве” и “коллежанстве” // Известия Одесского библиографического об-ва при имп. Новорос. ун-те. – Одесса, 1915. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 5–7.
490. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета – Одесса: Техник, 1909. – Вып. 1. – 4, 436, III с.
491. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Т. І – Одеса: ДВУ, 1925. – 318 с.
492. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. –Т. 2. – К.: ДВУ, 1927. – 278 с.
493. Министерство полиции (По даным Назимовского архива) // Известия Одесского библиографического общества при императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 147–162.
494. Новые теории происхождения Руси [Рецензія на статті]: Гринев С. Скифы и Русь // Военно-истор. вестник. – 1914. – № 4. Борисов В. Страница из древней истории русской жизни // Военно-историч. вестник. – 1913. – № 4 // Известия Одесского библиогр.

- об-ва. – Одесса. – 1915. – Т. 4. – Вып. 3–4. – С. 201–204.
495. Одеські каменярі в 80–90-х роках ХІХ століття. Етюд з історії зарплатні // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства: Секція соціально-історична. – Т. 4. – Одеса, 1929. – С. 33–42.
496. Опытты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. – Одесса: Тип. акц. Южно-Руського – печат. дела, 1911. – 2+3+II+292 с.
497. Організація господарства на Запоріжжі (Т. V. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни) (Економічно-соціальний уклад Січи) // ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Опис 10. – Спр. 1399. – С. 1–229.
498. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса: ГИУ, 1922. – XIII, +222, +2 с.
499. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. / Часть 1. Господарство Гетьманщины XVII–XVIII ст. – Т. I. Землеволодіння та форми сільського господарства. – Харків: ДВУ, 1923. – VIII+203+1 с.
500. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVII ст. – Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст. – Одесса: ГИУ, 1922. – VII+1+2018 с.
501. Організація хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. / Часть 1. Хозяйство Гетманщины XVII–XVIII ст. – Т.3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса: ГИУ, 1923. – 192 с.
502. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. / Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. – Николаев: ГИУ, 1925. – 325+VII с.
503. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вып. 2 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. /Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 18/. – К., 1929. – Вып. 6. – С. 159–252.
504. Проложное сообщение о предлетописной руси // Исторический журнал. – Москва, 1942. – № 7. – С. 129.
505. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года: Тут и по отъезду его вельможности записки щоденніе при конце того жь года 1728. – Одесса: Типограф. Южно-Русского общества печатного дела, 1913. – 115 с.

506. Соціально-правова організація Січи Запорозької / Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5. – Вип. 1. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12). – К., 1927. – Вип. III. – С. 203–340.
507. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на Одеських учительних курсах в серпні 1918 р. – Харків: Союз, 1919. – 38 с.
508. Фаміліати й заступаючі // Ученые записки высшей школы г. Одессы. – Одесса, 1922. – Т. 2. Отдел гуманитарно-общественных наук. – С. 81–85.
509. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928–1929 навчальному році. – Одеса, 1929. – 150 с. // ІР НБУ. – Фонд І. – № 22527.
510. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г., на украинских курсах для учителей средних школ. – Одеса, 1918. 91+III с.
511. Чи була в Гетьманщині своя монета // Історична секція ВУАН: Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 64–66. / Збірник ІФВ ВУАН. – № 26. – Вип. 2. – Записки УНТ у Києві. – Т. 20
512. Die Zeremonie des Erwerbungs Klein-Russland // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band 3. – Heft 2. – Berlin, 1912. – S. 203–208. [Російсько-українська угода 1654 р.].
513. Ein regressives Jubileum // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band 4. – Berlin 1914. [170-річчя “Прав...”]
514. [Рецензія на кн.] Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва. – Прилуки, 1925 // Червоний шлях. – Харків. – 1927. – № 7–8. – С. 349.
515. [Рецензія на кн.] А. А. С. Sturdza. La Lutte pour la couronne. Paris, 1912 [А. А. К. Стурдза. Боротьба за корону Румунії] // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском ун-тете. – Одесса, 1913. – Т. 1. – Вип. 6. – С. 231–232.
516. [Рецензія на кн.] А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки ІФВ ВУАН. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 557–560.
517. [Рецензія на кн.] Актовые книги Полтавского городского уряду XVII в. Вип. 1. – Справи поточные 1664–1671 годов / Редакция и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов: Полтавская ученая архивная комиссия, 1912 // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете

- те. – Одесса, 1913. – Т. 2. – Вып. 7. – С. 305–312.
518. [Рецензія на кн.] E. M. de Vogue. *Trois drames histoire de Russie.* – Paris, 1911 [Е. де Воже. Три драми російської історії] // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1913. – Т. 1. – Вып. 6 – С. 229–231.
519. [Рецензія на кн.] Російсько-український словник правничої мови. Понад 67000 слів. – Київ. 1926. – X + 228 с. /Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, № 41 // Червоний шлях. – Харків, 1927. – № 1. – С. 315–316.
520. [Рецензія на кн.] Смирнов П. Волзький шлях і стародавні руси // Червоний шлях. – 1928. – № 11. – С. 294–295.
521. [Рецензія на кн.] Чернышев И. В. Аграрный вопрос в России: От реформы до революции (1861–1917) / Материалы и комментарии. – Курск, 1927 // Червоний шлях. – Харків, 1927. – № 4. – С. 238.

ВЖИТІ СКОРОЧЕННЯ

- А.а.** — аркуш
- Агітпроп** — відділ агітації та пропаганди
- АК** — Археографічна комісія
- АН** — Академія наук
- БУПР** — Будинок примусових робіт
- ВКП(б)** — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВУАН** — Всеукраїнська Академія наук
- ВУНАС** — Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
- ВУЦВК** — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВФ** — Відділ фондів
- ГИЗ** — Государственное издательство
- ГИУ** — Государственное издательство Украины
- Головнаука** — Головне управління науковими установами НКО
- ГПУ** — Государственное политическое управление
- ДАОО** — Державний архів Одеської області
- ДВУ** — Державне виданство України
- ДІМ** — Дніпропетровський історичний музей
- ДПУ** — Державне політичне управління
- ЗАГС** — Запис актів громадянського стану
- ІНГ** — Інститут народного господарства
- ІНО** — Інститут народної освіти
- ІР** — Інститут рукописів
- Іспарт** — Інститут історії партії
- ІФВ** — Історико-філологічний відділ
- Кн.** — книга
- КП(б)У** — Комуністична партія (більшовиків) України
- НАНУ** — Національна академія наук України
- НБУ** — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
- НКВС** — Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКО** — Народний комісаріат освіти
- НТШ** — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
- Од. зб.** — Одиниця зберігання
- ОКА** — Одеський крайовий архів
- ОКІА** — Одеський крайовий історичний архів

- ОКК** – Одеська комісія краєзнавства
- Окрліт** – Окружне літературне управління (радянська цензура)
- ОНТ** – Одеське наукове товариство
- Оп.** – опис
- ОФ ЦУКУ** – Одеська філія Центральних українських кооперативних установ
- Раднарком** – Рада народних комісарів
- РАН** – Российская академия наук
- Рец.** – рецензія
- РНК** – Рада народних комісарів
- С.с.** – сторінки
- СБУ** – Служба безпеки України
- СВУ** – Спілка визволення України
- Спр.** – справа
- СІПТ** – Семінар підвищального типу
- УАН** – Українська академія наук
- УБТ** – Українське бібліографічне товариство
- УІ** – Український історик
- УІЖ** – Український історичний журнал
- УІМЛ** – Український інститут марксизму-ленінізму
- Украука** – Головне управління науковими установами НКО УСРР
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ХНДКІУ** – Харківська науково-дослідна кафедра історії України
- ЦАУ** – Центральне архівне управління
- ЦДАВОВУ** – Центральний державний архів вищих органів влади України
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів у м. Києві
- ЧеКа** – Всероссийская чрезвычайная комиссия

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Аваліані С. 386.
Адамович В. І. 59, 279, 298.
Акаринський Г. 141.
Александров О. Я. 47, 142.
Алексеев О. 47.
Алмазов В. 59.
Амбразакі М. 75.
Андріяшев О. М. 231.
Аненков І. 390.
Анзовський З. 75.
Антипович К. Є. 10, 176, 179, 186, 378.
Антонович В. Б. 9, 26, 55, 99–101, 103, 110, 116, 122, 194–196, 199, 212, 231, 258, 261, 278–282, 288, 291, 292, 299, 313, 374.
Апанович О. М. 302, 312.
Апостол Д. П. 143, 298, 318, 385, 386.
Арандаренко М. 370.
Аристотель 113.
Аркас М. 53, 62, 93, 387.
Арсені К. 136, 137, 244.
Архангельська О. 106.
Архипенко О. П. 64.
Ахматов Г. 246.

Б

Багалій Д. І. 5, 11, 15, 23, 31, 32, 39, 55, 67, 86, 87, 90, 91, 94, 99, 100, 102, 107–110, 114, 115, 117, 121–123, 125, 129, 136, 138, 140–142, 146, 149–156, 160, 161, 163, 165–170, 174, 175, 177, 181–183, 186, 187, 191–200, 205, 208, 210, 212, 215, 217–232, 234, 237, 239–257, 259, 261, 266, 268, 279–281, 287, 288, 291, 292, 294, 310, 312, 318, 344, 352, 354, 368–370, 377–379, 386, 398.
Багалій-Татарінова О. Д. 231.
Базилевич В. М. 231.
Балабан П. 106.
Балашов М. 222.
Балинський І. М. 145.
Балицький В. 202, 233.
Балін М. 373.
Балінов А. 21, 139.
Баранович О. І. 156, 172, 179, 231, 261.
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш Г. М.) 138, 215.
Барвінський Б. 231.
Барвінський В. О. 39, 55, 154, 156, 161, 167, 168, 191, 231, 288, 291.
Бартольд В. В. 214.
Баторій С. 388.
Бачинський А. 21.

* Без списку джерел та літератури

- Бачинський М. П. 21, 64, 106, 128, 131, 132, 134, 137, 156, 231, 354.
- Безбородько О. 290, 371.
- Безсонова Є. І. 47.
- Бельтов А. 375.
- Бердяев М. 376.
- Бертелемі С. 64, 279.
- Бетховен Л. В. 78.
- Биківець М. 33.
- Біднов В. О. 159, 176, 366.
- Білий В. В. 157, 256, 257, 260.
- Білокінь С. І. 14.
- Білокурський П. 244.
- Білоусова Л. 21, 139.
- Блажчук Т. 105.
- Блакитний (Елан) В. 77, 200, 248.
- Блок М. 290.
- Блюман Я. 36, 241, 242.
- Бованенко Д. Є. 179, 186, 215, 353, 354, 377.
- Богатирьов С. О. 63.
- Богданов (Малиновський) О. О. 64.
- Богомолець О. 53.
- Бойко В. 104.
- Бойко І. Д. 231.
- Бокль Г. Т. 281, 284.
- Болтенко М. Ф. 81, 126.
- Бондаренко І. М. 60.
- Бондаренко К. 62.
- Боплан Г. Л. де 122.
- Борисенко В. Й. 18, 356.
- Борисьонок С. Г. 145, 212.
- Боровик В. 44.
- Боровой С. Я. 14, 42, 112, 135–137, 139, 155, 356.
- Боровський Р. 62.
- Бортнянський Д. 93.
- Борщак І. 10, 290, 387.
- Бровер І. М. 27, 30, 103, 105, 110, 111, 117–119, 121, 123, 128, 131–134, 137, 139, 231
- Брюсс Я. А. 46, 318, 385.
- Брюховецький І. 329.
- Бубнов А. 237.
- Бужевич Т. 273.
- Бузескул В. П. 261.
- Бузук П. 81.
- Буценко О. 202, 203.

В

- Ванштейн Й. Л. 27, 81, 109, 117–119, 124, 164, 167, 180, 187, 219.
- Варнеке Б. В. 53, 81, 91, 109, 117, 126, 162, 182, 218.
- Варнеке О. Б. 131–133, 137, 139, 182, 231.
- Варшавський К. 87, 92.
- Василенко М. П. 5, 6, 9, 15, 17, 31, 32, 35, 39, 55, 82, 85, 100, 102, 125, 126, 130, 141, 145, 151, 152, 156, 161, 163, 174, 177, 178, 188, 193, 200, 201, 205–208, 211–213, 219–221, 225, 238, 255, 268, 269, 279, 291, 294, 297, 309, 310, 312, 314, 353, 356, 358, 398.
- Васьковський Є. В. 279.
- Вашенко В. 21.
- Ведель А. 93.
- Венгеренко П. П. 47.

- Верба І. В. 21, 22, 39, 139, 183.
Вербов Д. 151.
Веретенников В. 154, 256.
Вернадський В. І. 31, 180, 196.
Виговський І. 339.
Винар Б. 16, 17, 22, 23, 288, 292, 353, 354.
Винар Л. 96, 97, 99, 107.
Винниченко В. К. 22, 93, 135, 200, 389.
Вислобоков К. 22.
Вихристюк Т. В. 103–105, 132.
Вишневецький Я. 300.
Вишня Остап (Губенко П. М.) 216, 244, 398.
Вірниченко А. 215, 378.
Віташевський М. О. 47.
Вітте С. Ю. 373.
Владимирський-Буданов М. Ф. 99, 278, 279.
Внуков Т. М. 27, 117, 118, 123, 162, 163, 169, 218, 219, 222, 245.
Воблий К.Г. 129, 198, 207, 210, 229, 233.
Вовк Ф. 387.
Вовчок Марко (Вілінська М. О.) 74, 372.
Водотика С. Г. 18–23, 39, 96, 99, 139, 293, 294, 297, 320.
Воже Е. де 389.
Возняк М. 176, 223, 229.
Волін М. С. 165.
Волков Г. 246, 269.
Волков Р. М. 81, 126, 162, 163, 207.
Волконський С. 390.
Волобуєв М. 356.
Вольтер (Аруе) Ф.-М. 348.
Воронцов М. С. 126, 140, 141, 153, 290.
- ## Г
- Гавриленко Т. М. 98, 179, 181, 231, 270, 367.
Гаврилін Е. 258.
Гаєвський М. 164.
Гаккебуш Л. М. 92.
Гамалія М. 53.
Гамсун К. 94.
Гандельман М. 47.
Ганнібал 195.
Гартман П. 374.
Гелбрайт Д. 289.
Герасименко В. Я. 81, 107, 109, 125, 128, 136, 157, 164, 242, 243, 256.
Герасимчук В. 231.
Гердер І. Г. 281.
Геринович В. 107.
Гермайзе О. Ю. 5, 10, 31, 37, 110, 130, 135, 150, 161, 167, 168, 172, 176, 178, 179, 186–188, 201, 215, 229, 232, 233, 237, 242, 243, 245, 250, 255–257, 259, 294, 352.
Герман Г. 30, 124, 137.
Гехтер М. 129, 144.
Глоба Л. 154.
Глушко С.В. 172, 176, 179, 231, 259, 260, 262–264.
Глядківський П. С. 98, 179, 231, 259, 261, 263–265, 275.

- Гніп М. О. 182, 231.
Гоголь М. В. 89.
Голобуцький В. О. 13, 312, 367.
Голуб А. І. 4.
Голубовський П. В. 231.
Гольдоні К. 93.
Гонтар О. В. 19, 20, 42, 112.
Гончарук Т. 21.
Горбань М. В. 154, 156, 157, 231, 288.
Гордієвський М. І. 44, 45, 60, 74, 75, 77, 90, 125, 128, 136, 164, 218, 219, 242.
Горецький К. 136, 137.
Горін П. О. 226.
Горожанин І. 242.
Горун І. 136–138
Горький М. (Пешков О. М.) 44, 257.
Готалов-Готліб А. Г. 88, 112, 124, 162.
Гофман Л. 109.
Градовський П. 372.
Гребенецький О. 245.
Греков Б. Д. 114, 273, 274.
Гречишко С. 136–138.
Грибовець А. 106.
Григор'єв М. О. 70, 76, 77.
Григор'єва Т. 18.
Григорович В. 53.
Гринько Г. 28, 80, 237, 267.
Гриньов С. 389.
Грицак Я. 98.
Гришин-Алмазов В. 74.
Грищанський В. 62.
Грищенко Л. 136–138.
Грищенко М. Н. 261, 263, 264.
Грищенко Ю. 45.
Грінченко К. 89.
Грінченко М. 201.
Грозовський І. М. 367.
Громашевський В. Л. 31, 32, 60, 61, 63.
Грушевська К. М. 98, 172, 176, 177, 179, 183, 231, 259, 262.
Грушевська М. С. 183.
Грушевська О. С. 176, 177, 183.
Грушевський М. С. 5, 6, 10, 13, 16, 31, 32, 34, 35, 39, 55, 57–59, 61, 71, 89, 91, 97–102, 105, 107, 110, 122, 123, 125, 128–130, 132–134, 136, 147, 149–153, 156, 168, 160, 163–165, 167–171, 173–182, 185–192, 194–209, 212–215, 217, 219, 220, 224–232, 234, 235, 237–239, 242–244, 251–255, 257–269, 272, 275, 279–283, 287–289, 291, 292, 294, 297, 311–313, 344, 352, 353, 356, 357, 359, 360, 367, 370, 371, 375, 398.
Грушевський О. С. 31, 35, 60, 61, 149–161, 172, 176–179, 183, 188, 203, 221, 231, 243, 255, 261.
Гулак-Артемівський С. С. 93.
Гуревич З. Н. 165.
Гуржій О. І. 18, 22.
Гуслистий К. Г. 123, 157, 181, 252, 256.
Гуцулюк П. 106.
- ## Д
- Данилевич В. Ю. 156, 172, 176, 179, 231.
Даниленко В. 22
Данчевський М. П. 85, 193.
Дашинський М. 390.

Дашкевич М. П. 231.

Дашкевич Я. 177.

Денисенко В. С. 179, 231, 259, 261, 263–265.

Джиджора І. 231, 353.

Держинський Ф. Е. 246.

Димов К. 18.

Дложевський С. С. 81, 108, 126, 162, 163, 207.

Дмитрієв С. 14.

Добрицький Л. О. 27, 30, 106, 119, 122, 137.

Добровольський Л. П. 176, 231.

Добролюбський К. П. 27, 109, 117–119, 124, 126, 164, 187.

Довнар-Запольський М. В. 55, 99, 231, 264, 270, 380, 386.

Доде А. 389.

Доленко А. 109.

Доманицький В. 129, 144, 387.

Донцов Д. 270, 370.

Дорошевич О. 258, 263.

Дорошенко В. В. 176.

Дорошенко Д. І. 11, 15, 102, 176, 195, 231, 270, 311.

Дорошенко П. Д. 339.

Драгоманов М. П. 52, 103, 104, 115, 282, 373, 376, 387, 389.

Дубровський В. В. 231.

Дурдуківська О. 241, 254.

Дурдуківський В. Ф. 200, 202, 245.

Дюркгейм Е. 279, 284.

Дядиченко В. А. 13, 14, 20, 273, 302, 311, 312, 351, 356.

Е

Ейхгорн Г. 390, 393.

Елінек Г. 283.

Енгельс Ф. 184, 361.

Є

Євфимовський В. С. 98, 179, 231.

Єлізарова М. О. 38, 103, 105, 133, 134, 137, 272, 274, 288.

Єлін П. 245.

Ємець М. 275.

Єршов А. Г. 10, 167, 231, 340, 387.

Єфіменко О. Я. 55, 195, 279, 370.

Єфімова К. 86, 103–106, 133.

Єфремов С. О. 5, 15, 20, 31–34, 36, 37, 42, 43, 64, 91, 92, 95, 111, 116, 119, 127–129, 131, 134, 136, 138, 144, 147–151, 158, 161, 163, 164, 177, 178, 181, 188, 190, 196, 197, 200–203, 206, 207, 209, 210, 217–219, 223, 225, 229, 233–236, 238, 239, 241–246, 248, 253–257, 266–268, 283, 369, 377, 398.

Ж

Ждаха (Смаглій) А. А. 62.

Жевалов А. 36.

Желябов М. 51, 373.

Жеромський С. 275.

Житецький Г. П. 201, 360.

Житецький П. 389.

Жід Ш. 389.

Жлоби-Вербицькі 327.

Жолткевич В. 64.
 Жук М. 215.
 Жуковський А. 15.
 Жуковський О. 390.

3

Заболотний Д. 53.
 Забр'юха М. У. 304.
 Забужко О. 281.
 Загоровський Є. О. 27, 81, 109,
 117–119, 125, 126, 128, 164, 219,
 231, 254.
 Загоровський О. Є. 53.
 Загорецький Т. 257, 259, 263, 264.
 Заклинський Р. Р. 165.
 Занчевський І. М. 59.
 Занчевський О. І. 134.
 Заньковецька (Адамовська) М. 45, 92,
 387.
 Заруба В. М. 19, 20, 22, 23.
 Затонський В. П. 170, 197, 202, 208,
 226, 234, 237, 258, 266–268, 270.
 Захаров П. 276.
 Згерський В. 134.
 Зеров М. К. 35, 93, 201, 215, 398.
 Зібер М. І. 145, 386.
 Зленко Г. 19, 21, 46.
 Зосима (чернець) 257.

I

Ібрі Г. 47.
 Іваницький-Василенко С. М. 145,

258, 259.
 Іванов Ю. 154.
 Іванова (Латишка) 64.
 Івченко М. 5.
 Ігнатієнко В. А. 179, 231.
 Ігнатович В. 201.
 Ігнатовський В. 221, 223.
 Іконников В. 55.
 Ісаєвич Я. Д. 4.

K

Каганович Л. М. 203, 254, 267.
 Калнишевський П. І. 154, 270.
 Каменєви 142.
 Камишан О. М. 156, 168, 226, 257,
 258, 260, 261, 263, 264, 266
 Камінський В. Я. 179, 261, 263, 264.
 Кант І. 281.
 Карачківський М. Ф. 176, 231, 259,
 260, 262, 264, 265.
 Кардашов Д. І. 27, 117–119.
 Карєєв М. І. 279.
 Карпенко Г. О. 165.
 Карпенко С. 258.
 Катерина II 59, 298, 343, 365.
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 304.
 Квятковський Г. 201.
 Кельзен Г. 283.
 Кидалова О. 106.
 Кипоренко-Даманський Ю. 92.
 Кияниця П. А. 179, 272.
 Кіржаєв С. 22.
 Кістяківський О. Ф. 55, 279, 317.

- Клейман Д. 50.
Клем І. 131, 132, 137.
Клепатський П. Г. 9, 44, 60, 62, 73, 107, 167, 177, 205, 206, 231, 242, 314, 371.
Клименко П. В. 10, 107, 161, 167, 172, 175-179, 231, 352, 353.
Клюге А. 60.
Ключевський В. О. 113.
Князев Г. В. 27, 30, 110, 111, 117, 118, 121, 137, 139, 182.
Ковалевський М. М. 279, 284, 292, 317.
Ковалевський О. 53.
Коваль Г. 62.
Ковальський І. М. 47, 48.
Ковбасюк С. М. 14, 27, 30, 110–112, 117, 118, 121, 123, 124, 128, 132, 137, 139, 231, 276.
Ковіаль В. 389.
Коврига П. 63.
Козаченко А. І. 231.
Козловська В. С. 231.
Козорис С. 261.
Кокошко С. С. 226, 254, 257–261, 263, 264.
Колесса М. 261.
Колесса Ф. 176, 223, 229.
Комаренко Н. 13.
Комаров Б. М. 89, 127, 128, 209, 242.
Комаров-Уманець М. Ф. 53, 54, 62, 89, 128, 129, 136, 138, 146, 387.
Компан О. С. 356.
Кондратьєви 142.
Коник К. 169, 218, 219.
Кониський О. 1, 136, 138.
Константинопольський М. Я. 261.
Конт О. 74, 281, 284.
Копержинський К. О. 81, 116, 128, 136, 164, 179, 180, 265, 266.
Кордт В. О. 260, 265.
Кордуба М. 176, 231.
Коринець Д. 231.
Коркунов М. 283.
Корнілович П. 265.
Короленко В. Г. 203.
Коряк В. Р. 165.
Косинка Г. 201.
Косіор С. В. 208, 225, 234, 252, 254, 258, 266, 270.
Коссак Г. 267.
Косташук М. С. 98, 179, 231.
Костомаров М. І. 101, 279, 282, 292.
Коструба Т. 14.
Котляр М. 290, 341, 387.
Котляревський І. П. 74.
Котов-Конашевич Н. 75.
Коцюбинський М. М. 116, 128, 136, 138, 202, 387.
Коцюбинський Ю. М. 202.
Кравцов Д. О. 22, 32, 93, 130, 141, 142, 144, 151, 161, 179, 181, 186, 191, 215, 231, 267, 268, 287, 312, 358.
Кравченко В. В. 18.
Кравченко І. І. 97, 179, 258, 260, 264.
Кравчук Л. М. 36.
Кривецький І. 231.
Крижанівський П. 52.
Криммер С. 106.

- Кримський А. Ю. 31, 32, 127, 147, 161, 174, 177, 196, 197, 203, 206, 213, 214, 225, 238, 267, 398.
- Крип'якевич І. П. 10, 176, 177, 231, 256, 286, 287 290.
- Кристер А. Е. 205.
- Кропивницький М. Л. 53, 78, 81, 92, 116, 138.
- Крупеник М. М. 269.
- Крупницький Б. 14, 16, 102, 289, 353.
- Крюгер Г. 283.
- Кузьменко В. 62.
- Куліш М. Г. 92
- Куліш П. О. 55, 291, 314, 360, 362, 372, 387, 389, 390.
- Кульчицький С. В. 22.
- Кунктатор Ф.-М. 195.
- Купала Я. 223.
- Купрін О. І. 215.
- Курас І. Ф. 19, 20, 293, 320.
- Курбас Л. 92, 389.
- Курганський І. 136–138.
- Курінний П. П. 157, 231.
- Куртц Б. Р. 231.
- Кустанович У. 168.
- Кутузов М. І. 193.
- Куценко П. 153.
- Кушнірчук К. І. 102.
- Куш С. 276.
- Лавріненко А. Г. 19, 38, 41, 42, 73, 74, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 92–94, 103–105, 112, 113, 183, 273, 387, 397.
- Лавріненко Ю. 41.
- Лазаревська К. О. 260.
- Лазаревський О. М. 17, 81, 99, 129, 159, 291, 299, 309, 310, 356
- Лазурський В. Я. 109, 128, 138, 181.
- Ланге П. 141.
- Ланжерон О. 142.
- Лачинові 142.
- Лашенко Р. 318.
- Лебединський І. 9, 314.
- Левашов С. В. 59, 298.
- Левитський В. 10, 129, 144, 221, 294, 352, 378, 379, 387, 389.
- Левицький І. С. 379.
- Левицький Л. М. 170, 175, 208.
- Левицький М. 131, 387.
- Левицький О. І. 55, 299, 317.
- Левченко М. З. 33, 129, 186, 214, 215.
- Ленін (Ульянов) В. І. 10, 13, 70, 184, 202, 234, 251, 252, 380, 381.
- Леонова О. 106.
- Леонтович (Левенко) Ф. 144.
- Леонтович М. 91.
- Лесевич В. 111, 118, 121, 182, 215, 374.
- Лешан П. 142.
- Линниченко І. А. 9, 26, 39, 53, 55, 59, 61, 63, 64, 66–68, 99, 110, 122, 125, 129, 142, 192, 231, 278, 291, 298, 310.
- Липа І. 44, 45, 54, 62, 70, 136.
- Липинський В. К. 102, 283.
- Лисенко М. В. 53, 78, 93.
- Лисенко М. М. 38, 273.
- Литвинцев Г. 72.

- Ліст Ф. 373.
- Лобода А. М. 261.
- Лобода М. 183, 184.
- Лозовик Г. Н. 261, 265.
- Ломов-Опоков Г. І. 267.
- Лоріс-Меліков М. Т. 373.
- Лось Ф. Є. 13.
- Лугова О. 356.
- Лужанський А. 136, 137.
- Лукін М. М. 218.
- Луначарський А. В. 237.
- Луценко В. 104.
- Луценко І. 45, 62, 70.
- Любавський М. 218, 291, 344.
- Любченко П. 77, 201–203, 208, 209, 215, 234, 246, 247, 252, 258, 266, 269.
- Ляпунов Б. М. 126.
- Ляховецька Б. 86, 103, 105, 128, 132.
- Маркович Д. 215.
- Маркович Я. М. 112.
- Маркс К. 10, 72, 184, 274, 275, 286, 289, 326.
- Марлінський С. 103, 105, 132, 133, 137, 139.
- Мартиновський Є. Є. 85, 141, 193.
- Мартос Б. 389.
- Марусова Г. 106.
- Матвієвський П. 10, 33, 366.
- Матвій (апостол) 168.
- Матусевич Я. 109.
- Меєрзон Я. М. 162, 216, 218, 219.
- Межберг Н. І. 30, 123, 137, 231.
- Мейерхольд В. 92.
- Мерзлякова О. М. 73.
- Мечников І. І. 53.
- Мещерюк І. 106.
- Мигуль І. 15.
- Микитенко І. 92.
- Микола II 68, 393.
- Миловидов М. В. 179.
- Мирний Панас 163.
- Мисечко А. 21.
- Михайлик С. 246.
- Михайличенко Г. 77.
- Михайлов П. 64.
- Михальченко С. 96, 97.
- Міллер Д. П. 55, 191, 231, 279, 297, 317, 360, 386.
- Міллер О. 154.
- Міль Д. С. 282.
- Мілюков П. М. 279, 335.
- Мірза-Авак'янц (Дворян-

М

- Мазепа І. 329, 383, 387, 388.
- Мазуренко Ю. 202, 267.
- Майстренко І. 42, 90.
- Максим'юк Т. І. 21.
- Максимович Г. 205.
- Максимович Ю. А. 231.
- Малина Т. П. 38, 82, 85, 103, 105, 397.
- Малиновський О. 10, 145, 180, 205, 268, 294, 366.
- Мальований В. 52.
- Мандзюк І. Д. 179.
- Маньковський Г. 59.
- Маркевич О. І. 53, 59, 142, 144, 370.

ська) Н. Ю. 168, 199, 231, 256.
 Міхновський М. 201.
 Многогрішний Д. 302, 387.
 Могиланський М. М. 31, 32, 161, 203,
 215, 224, 258, 265, 268, 387, 398.
 Модзалевський В. Л. 144, 317.
 Моль Р. 282.
 Моммзен Т. 282.
 Мопассан Гі де 94.
 Моргун Г. 154.
 Мороз П. 389.
 Музичка А. В. 81, 88, 90, 109, 128, 162,
 163, 168, 207, 210, 218, 220, 222, 243.
 Муравйов М. А. 70.
 Мурзакевич І. 154.
 Мустафін П. 72.
 М'якотін В. О. 299.

Н

Назимов А. 143, 318, 385.
 Наполеон І 63, 384.
 Наріжний С. 102, 176.
 Нарушевич В. 19.
 Невзорова О. 106, 131, 132, 137.
 Невський В. 113.
 Немировський Е. Я. 279.
 Неронович Є. 69.
 Нестеренко О. 13.
 Нестор (літописець) 211, 219, 291, 353.
 Нечипоренко П. І. 179.
 Ніковський А. В. 5, 31, 32, 54, 60, 62,
 64, 200, 201, 233, 242, 243, 245, 257,
 278.

Ніщинський П. 53, 93, 387.
 Новицький В. 203.
 Новіков Ж. 376.
 Новомберський М. 389.
 Нольде Б. 58.

О

Огієнко І. 270.
 Оглоблін О. П. 5, 6, 10, 15, 16, 21–23,
 30, 31, 39, 95, 102, 110, 111, 117, 147–
 149, 156, 157, 161, 165, 167, 168, 177,
 180, 182–188, 190–193, 197–199, 213,
 215, 222, 223, 231, 232, 243, 248, 259,
 261, 264, 270, 282, 283, 287, 288, 293,
 294, 312, 328, 352, 353, 356, 378, 380,
 381, 389, 398.
 Одарченко П. 374.
 Озерський Ю. 117, 118, 167, 177, 202,
 209, 221, 226.
 Окиншевич Л. О. 5, 10, 14, 17, 33, 43,
 98, 145, 156, 176, 179, 199, 212, 253,
 255, 256, 258, 260, 266, 294, 310, 312,
 316–318, 320, 350, 353, 356, 381.
 Оксман Ю. Г. 104, 140.
 Олег (князь) 32.
 Олексій Михайлович (цар) 301.
 Олесь О. 92, 93.
 Олійник О. 367.
 Ольденбург Ф. 39.
 Орбінський Р. В. 131.
 Орженцький Р. 145.
 Остапенко-Біленко О. Я. 390.

П

- Павлик М. 52.
- Павлик О. Я. 98, 179, 231, 258, 261, 265.
- Павлович М. П. 127.
- Павлов-Сільванський М. П. 391.
- Павловський І. 389.
- Павловський О. О. 59, 279.
- Павлушков М. 248, 257.
- Павлушкова Н. 42, 200, 234, 235, 240, 241, 254, 267.
- Падалка Л. 360.
- Падох Я. 356.
- Палій-Пашенко З. 60.
- Палладін О. В.
- Пархоменко В. 10, 366.
- Пастер Л. 81, 103.
- Патлажан Ю. 128, 131, 132, 137, 139.
- Пахаревський Л. 9, 314.
- Пашук А. Й. 14, 311, 312, 356.
- Пашенко А. І. 27, 30, 106, 119-121, 137.
- Перетц В. 99, 209.
- Першина З. 21, 390.
- Петлора С. В. 76, 200, 202, 240.
- Петро І 81, 301, 303, 329, 331.
- Петров В. П. 244.
- Петровський Г. І. 202, 203, 252.
- Петровський М. Н. 10, 107, 167, 177, 231, 273, 288, 290, 312, 340, 387.
- Петрунь Ф. О. 81, 103, 164, 231.
- Пильчиков М. 53.
- Пиріг П. 21.
- Пиріг Р. 22.
- Пирогов М. 53.
- Підгайний С. 42, 91, 257, 271.
- Плохотнюк-Гінзберг Б. 38, 82, 84, 85, 95, 103, 105, 115, 397
- Плющ О. 138, 215.
- Погорілий І. І. 30, 106, 126, 131, 132, 137, 231.
- Погребинський О. 106, 128, 131, 132, 135, 137, 139, 231, 261.
- Подолінський С. 145
- Познанський П. 259.
- Покровський М. М. 166, 225, 268, 283, 287, 320, 344, 355, 368.
- Покровський О. І. 142.
- Покровський С. М. 165, 204.
- Поліместов І. 131.
- Полоз М. 202.
- Полонська-Василенко Н. Д. 5, 6, 10, 14-16, 22, 23, 35, 39, 42, 82, 83, 85, 95, 126, 147-150, 152, 156-158, 160, 161, 175, 180, 182, 183, 191, 192, 200, 201, 207, 208, 211-213, 231, 235, 236, 259, 261, 265, 267, 269, 277, 288, 294, 352, 366, 368, 398.
- Полуботок П. Л. 341.
- Понятовський С. А. 142.
- Попов М. М. 165.
- Попова Т. 18.
- Попович О. 116.
- Поповський О. І.
- Порайко В. 203.
- Потебня О. 362.
- Потульницький В. 17.
- Потьомкін Г. О. 159, 365.
- Поченюк Н. 106.
- Прес Р. О. 38, 86, 103-105.

Пристайко В. 22.
 Приходько А. 246, 248.
 Прицак О. 282.
 Проницький С. 141.
 Проценко І. І. 137, 138.
 Птуха М. В. 145.
 Путро О. 18.
 Пушкін О. С. 94, 134, 387, 389.
 П'ятницька Л. М. 95.
 П'ятницька М. В. 95.
 П'ятницька С. М. 86, 95, 103, 105, 134,
 137, 231, 249, 271–273.

Р

Равич-Черкаський (Рабінович) М. 167.
 Радзейовський Я. 17, 42, 274–276,
 397.
 Райський М. Д. 50.
 Раковський Х. 200.
 Ралів М. Д. 128, 136–138.
 Раскін М. Н. 106.
 Реннан Ж. Е. 282.
 Редін М. Є. 231.
 Репін І. Ю. 387.
 Рибак Р. Л. 27, 30, 106, 119–122, 137.
 Рибаків І. 14, 167.
 Рибалка І. К. 14.
 Рильський М. Т. 93, 215, 244.
 Рильський Т. 32, 118, 121, 129, 131,
 144, 145, 207, 375, 376.
 Рихлик А. 255, 263.
 Рітор П. 131, 132, 137.

Річицький (Пісоцький) А. 10, 164,
 167, 221, 264, 287, 294, 352, 356.
 Рішельє де 54, 154.
 Робін О. 75.
 Рожков М. О. 335, 364, 378.
 Розмай О. 42, 256, 257.
 Розумовський К. Г. 329.
 Романови 356, 393.
 Романовський В. О. 156, 157, 182,
 231, 261, 264, 265, 288.
 Россвет Л. 153.
 Рохкін Г. О. 168, 204.
 Рубач (Рубанович) М. А. 10, 153–156,
 164, 165, 168, 180, 226, 243, 258, 259,
 264, 266, 267, 369, 377.
 Рубінштейн М. Л. 14, 27, 28, 30, 91,
 102, 109, 110, 112–114, 117, 118, 122,
 133, 137, 139, 146, 231
 Рубінштейн С. Л. 113, 133, 135.
 Руданський С. В. 264.
 Рудницький С. 270.
 Рулін П. 116.
 Румянцев П. О. 46, 144, 318, 385.
 Рябінін-Скляревський О. О. 81, 125,
 134, 142, 153–155, 157.
 Ряпо Я. 87, 163.

С

Сабанські 142.
 Саватій (чернець) 257.
 Савенков Б. 110.
 Савенок Л. 18–21, 39, 293.
 Савченко Ф. Я. 96, 172, 176–179, 183,
 243, 244, 281.

- Садик-паша (Чайковський М.) 116.
Садовський М. К. 53.
Саксаганський П. К. 93, 269.
Салтиков-Щедрін М. Є 159.
Самойлович І. С. 104, 314, 329, 339, 387, 388.
Самулевич П. О. 84, 91, 239, 245.
Санцевич А. 20, 21, 23, 39, 311, 320, 358, 370, 380.
Сапегін П. 218.
Сарбей В. Г. 113.
Свидницький А. 35, 74, 389.
Свідзінський М. І. 165, 225, 226.
Селіна К. 106.
Семененко О. 42, 75, 76, 85, 246, 248.
Семенов (Маркевич) М. 81, 128.
Семенов С. 109.
Семіраміда 93.
Семковський С. Ю. 168.
Сенченко О. 132, 137.
Сергієнко В. Р. 106.
Сергійчук В. І. 302.
Сеченов І. М. 73.
Сидоренко В. П. 273, 274.
Сильченко В. М. 179.
Симиренко Л. 53.
Синявський А. С. 6, 53, 75, 99, 127, 158, 176, 231, 270, 280, 281, 365.
Сікало І. Д. 179.
Сікиринський П. 128, 133, 136–138, 210.
Сікиринський Т. 128, 243.
Сіменс П. 64.
Сіроглазов І. 30, 124, 137.
Сіяк І. 263.
Скаба А. 13.
Скальковський А. О. 14, 51, 53, 104, 129, 147, 153, 154, 157, 159, 279, 291, 357, 359, 366, 368, 370, 387.
Сковорода Г. С. 136, 138.
Скоропадський І. І. 314, 348, 383.
Скоропадський П. П. 45, 70, 73, 146, 195, 383.
Скрипник М. О. 31, 164, 165, 170, 197, 202, 203, 208, 209, 225–229, 234, 243, 252, 255, 258, 266, 270.
Скрипник М. Ф. 179.
Скубицький Т. 12, 14, 123, 157, 198, 253, 254, 256.
Скуратівський В. 19.
Слабченко Б. М. 95, 249, 271, 272.
Слабченко Є. І. 47–50.
Слабченко К. М. 47, 48.
Слабченко Л. І. 51, 94, 95, 271.
Слабченко Марія 46, 63.
Слабченко Меланія 46, 63.
Слабченко Параска 48.
Слабченко Т. М. 5, 17, 24, 27, 29, 30, 33, 34, 36, 39, 92, 95, 103, 105, 110, 155–118, 121–123, 128, 129, 131–134, 136–138, 207, 210, 231, 232, 235, 236, 241, 243, 245, 247, 249, 271–272.
Слабченко Ю. Т. 272.
Слісаренко О. 246.
Смирнов П. П. 231, 389.
Смоленська Є. С. 134.
Смоленський І. Л. 134.
Смоленський Л. А. 52, 134.

- Смолинська Є. С. 179.
Смолій В. А. 18.
Соболевський О. 376.
Сокальський П. 53.
Соколовський О. 246.
Солнцев С. І. 198, 221
Соловей Д. Ф. 10, 33, 231, 378, 379.
Солтоновський Д. Т. 38, 274, 276.
Сосенко П. 253.
Сосюра В. 216, 244, 398.
Сохань П. 22.
Спенсер Г. 284.
Срезневський І. 362.
Срібний Ф. 231.
Сталін (Джугашвілі) Й. В. 184, 254, 267, 277.
Старицька-Черняхівська Л. М. 5, 36, 201, 245.
Старицький М. П. 53, 116, 138.
Старостін П. І. 71.
Шашевський С. Д. 231.
Степанков В. 18.
Стецюк К. І. 312.
Шешенко І. 387.
Стодоля Н. 79, 125.
Столипін П. А. 240, 381.
Стороженки 290.
Стороженко А. 291.
Стороженко М. 317, 360, 370.
Стрельченко Л. 89.
Строганови 126, 141, 144.
Студинський К. 10, 129, 176, 196, 203, 209, 221, 229, 268.
Стурдза А. А.-К. 389.
Сулими 290.
Сумцов М. Ф. 35, 55–57, 59, 61, 107, 191, 279.
Суровцева Н. 42, 257.
Суслов (Резніков) О. З. 45, 92, 387.
Сушинський Г. 75.
- ## Т
- Тайлер У. 111.
Талалай І. 106.
Тарасенко П. 265.
Тейлор Е. Б. 282.
Телегінський П. 275.
Темницький Є. 79, 387.
Тимченко Є. 203.
Тинський С. 244.
Тичина П. Г. 215, 223, 229.
Тищенко М. 157.
Ткач А. Й. 14, 312, 314, 356.
Ткач Г. 106.
Ткаченко М. М. 10, 150, 157, 172, 176, 178, 179, 231, 244, 257, 258, 260, 264, 265, 352, 353, 366, 367.
Ткачівський А. 261, 263, 265.
Тойнбі А. Д. 283.
Толмачов О. 25, 60, 61.
Толстой Л. М. 93, 94, 110, 128, 129, 138, 387, 389.
Толстой П. М. 193, 279.
Томашівський С. 177, 231, 264, 270.
Томсон О. І. 81, 85, 218.
Торес І. де 316.
Трачевський Г. М. 124, 137, 231.

Третьяков Д. К. 164.
 Троцький (Бронштейн) Л. Д. 70, 76, 105.
 Трутовський К. 138, 215.
 Трясило Т. 387.
 Туган-Барановський М. І. 45, 145, 286, 375, 386.
 Тутківський П. 196, 203, 208, 238, 268.
 Тютюнник Ю. 77.

У

Ужвій Н. М. 97.
 Українка Леся 1, 93, 162.
 Ульяновський В. І. 22.
 Усенко І. Б. 22, 293, 297, 356.

Ф

Фаас І. Я. 10, 126, 352, 353.
 Фанконі Р. 75.
 Февр Л. 290.
 Федоренко П. К. 10, 231, 294, 352, 353.
 Федорук П. 64.
 Фейербах Л. 281.
 Фелікс С. 106.
 Фельдман Е. 10, 366, 367.
 Филипович П. П. 164, 201, 215.
 Філатов В. 53.
 Фіхте І. Г. 281.
 Флоринський Т. 376.
 Франко І. Я. 52, 162, 195, 387, 389, 390.

Фрицький О. Ф. 4.
 Фріче В. М. 218.
 Фроюк Н. 21.
 Фукс Т. 132, 137.
 Фундуклей І. 370.

Х

Хаїт Т. М. 27, 30, 110, 116, 117, 119, 121–124, 137, 139.
 Халіна І. 181.
 Харламкович К. 10.
 Хвиля (Олінтер) А. 164, 207, 252, 260.
 Химка І. П. 17.
 Хмарський В. М. 21, 139.
 Хмельницький Б. 10, 143, 146, 215, 303, 309, 323, 325, 329, 336, 346, 364, 369, 387.
 Хоменко В. 62.
 Хрестовий П. 263.

Ч

Черкаський І. Ю. 145, 212.
 Черкаські 142.
 Чернишов І. 389.
 Чернявський В. 136, 137.
 Черняхівський О. Г. 201.
 Чехов А. П. 93.
 Чехович М. 356.
 Чеховський В. М. 44, 54, 60, 73, 76, 201, 233, 243, 245, 246, 248, 257.
 Чечель С. 267.
 Чикаленко Г. Є. 60, 243.

Чикаленко Є. Х. 64.
 Чинбарський В. 64.
 Чишко В. 19.
 Чубар В. Я. 170, 202, 208, 225, 234,
 252, 258, 270.
 Чубатий М. 231.
 Чуйко Г. 64.
 Чумак В. 77, 387.
 Чупринка Г. 201.

Ш

Шабліовський Є. 270.
 Шамрай Г. С. 177, 183.
 Шамрай С. В. 172, 176, 177, 179, 181,
 183, 231, 259, 260, 262–265.
 Шаповал Ю. 19.
 Шафонський О. 335.
 Шевченко Л. 98, 259, 261, 264.
 Шевченко Т. Г. 45, 54, 55, 58, 68, 74,
 79, 93, 124, 125, 129, 136, 138, 236, 281,
 286, 309, 382, 387, 389, 390.
 Шевченко Ф. П. 344, 356.
 Шекспір В. 93.
 Шелест П. Ю. 356.
 Шеллінг Ф. В. 281.
 Шелухін С. П. 35, 44, 54, 58, 62.
 Ширай С. 339.
 Шліхтер О. 127, 197, 203, 226, 251–
 253.
 Шмельов В. 19.
 Шмідт А. 154.
 Шпаков О. Я. 59, 61, 279, 298.
 Шпунт Р. М. 10, 154, 156–158, 378,

380, 381.
 Штейнванд Г. Д. 135, 137.
 Штейнгель В. 390.
 Штепа К. Т. 261.
 Штерн Е. фон 61.
 Шугаєвський В. 10, 290, 340, 387.
 Шульгін В. В. 78.
 Шульгін О. 390.
 Шумський (Шомін) Ю. 244.
 Шумський О. 77, 163, 164, 202, 203,
 209, 237, 248, 255.
 Шуран П. Д. 226, 258, 260, 261, 263.

Щ

Щепкін Є. М. 61, 279.
 Щербина В. І. 172, 176, 179, 231.
 Щербицький В. В. 13.
 Щітківський І. І. 172.
 Щурат В. 223, 229.

Ю

Юринець В. О. 165, 197, 226, 257, 258,
 266.
 Юркевич В. Д. 98, 172, 176, 179, 231,
 259, 261, 263–265.
 Юркевич П. 129, 144.
 Юркова О. В. 22, 96–98.
 Юрченко Л. Г. 21.
 Юрченко Т. 381, 389.

Я

Яворницький Д. І. 18, 37, 104, 107, 156, 161, 177, 187, 205, 216, 221, 223, 227, 229, 230, 232, 242, 250, 252, 260, 268, 269, 279, 281, 291, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 366, 368.

Яворський М. І. 5, 6, 10, 27, 31, 32, 100, 102, 107, 109, 110, 122, 125, 160, 161, 163–170, 177, 180, 183, 187, 188, 194, 196–200, 202, 204, 205, 209, 217, 218, 221–223, 225–230, 237, 239, 252, 255, 257–259, 263, 266, 267, 270, 272, 283, 289, 294, 297, 312, 319, 368–370, 376, 377, 380, 398.

Ягіч В. 53.

Ягода Г. 254.

Якимишин П. 246.

Яковлів А. 35, 57, 58.

Ямпольський А. С. 103, 105, 139.

Ярмиш О. Н. 4.

Ясинський М. І. 164.

Ястребов Ф. Є. 123, 225, 226, 266.

Яхненко Я. 387.

Яценко І. 250.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографічна та джерельна бази дослідження	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії	9
1.2. Архівні матеріали	24
1.3. Друковані джерела	40
РОЗДІЛ 2. Формування світогляду вченого (1882–1920).....	47
2.1. Дитинство. Юність Новоросійський університет. Перші кроки в історично- юридичній науці	47
2.2. На фронтах Першої світової війни та у вирі Української національно-демократичної революції	66
РОЗДІЛ 3. Науково-педагогічна, організаторська та громадська діяльність (1920–1930)	80
3.1. У культурно-національному та науково-педагогічному житті Одеси	80
3.2. Створення Михайлом Слабченком в Одесі наукової школи україністики	96
3.3. Діяльність у галузі археографії та архівного будівництва	139
3.4. В академічних колах України: непрості стосунки з науковим олімпом	160
3.5. Обрання до Всеукраїнської Академії наук, спроби самореалізуватися в ролі академіка	217
РОЗДІЛ 4. Трагічний період життя: сходження на тоталітарну голгофу (1930–1952).....	233
4.1. Справа “Спілки визволення України”	233

4.2. Етапи ГУЛАГу. Останні дні.....	249
РОЗДІЛ 5. Внесок у розвиток історико-юридичної науки	278
5.1. Теоретичні, методологічні та історіософські засади наукової творчості	278
5.2. Історія держави і права України (з найдавніших часів до кінця XVIII століття)	298
5.3. Історія соціальних, економічних та правових відносин у Гетьманщині XVII–XVIII століть	321
5.4. Соціально-правова та адміністративно- територіальна історія Запорозької Січі (XVIII ст.)	357
5.5. Державна, правова та соціально-політична історія України XIX – початку XX ст.	369
5.6. Допоміжні історико-юридичні науки. Публіцистика та художня творчість	385
ПІСЛЯМОВА: Михайло Слабченко – людина, вчений, громадянин	395
Список використаних джерел та літератури	400
Вжиті скорочення	435
Іменний покажчик	437

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Заруба Віктор Миколайович
Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко

Монографія

Редактор Семеній В. А.
Технічний редактор Усенко В. А.
Коректори Веріго Н. Ю., Гордієнко О. М.
Комп'ютерний набір Гобкало Ю. В., Миколайчук С. В.

Підписано до друку 30.10.2004 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк.арк. 26,50. Ум.-друк.арк. 26,50. Обл.-вид.арк. 28,98. Умов.-фарб.відб. 27,06. Наклад 300 прим. Зам. №332

Видавництво та друкарня ПП «Ліра ЛТД».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 188 від 19.09.2000.

З 35 Заруба В. М.

Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с., іл.

ISBN 966-7894-64-9

У монографії на значному архівному матеріалі відтворено життя видатного історика держави і права України академіка М. Є. Слабченка (1882–1952), досліджено його роль у розвитку юридичної й історичної науки та проаналізовано творчий доробок з історії українського права. На тлі багатой фактами біографії в книзі йдеться не лише про непросту життєву сильветку науковця, але й показано складні суспільно-політичні події першої третини ХХ ст. Розкрито внутріакадемічне життя, наукові та суспільні погляди українських учених – істориків та юристів, непросту ситуацію в національній історичній та історико-юридичній науці.

Для науковців, студентів, учителів, усіх, хто цікавиться історією та правознавством.

ББК 63.3 (4 УКР)

ЗАРУБА

Віктор Миколайович

Народився 10 вересня 1957 року в селі Наталівка Новопокровського (тепер Солонянського) району на Дніпропетровщині. У 1980 році закінчив з відзнакою історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Протягом 1984–1987 років навчався в аспірантурі ДНУ, під керівництвом доктора історичних наук, професора Дмитра Пойди.

Працював у Дніпропетровському інституті освіти старшим викладачем кафедри суспільних наук та вчителем історії середніх шкіл м. Дніпропетровська. В Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів) 4 травня 1999 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою: “Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951)”, а 25 травня 2004 року – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за темою “Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.” Науковим керівником досліджень виступив доктор історичних наук, професор, академік НАН України Ярослав Ісаєвич. 24 грудня 2003 року Атестаційна колегія МОН України присвоїла В.Зарубі вчене звання доцента.

Бере участь в діяльності Міжнародної асоціації українців, Українського історичного товариства, Наукового товариства імені Т. Шевченка, Міжнародної асоціації істориків права, а також у складі редколегій наукових часописів „Український історик” (1990–1992 рр.) та „Наукового вісника Юридичної академії МВС” (з 2002 р.). Професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичної академії, викладає історію держави і права України та теорію держави і права.